

Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet

Ana Z. Kolarić

Rod, književnost i modernost
u periodici s početka 20. veka:
Žena (1911–1914)
i *The Freewoman* (1911–1912)

Doktorska disertacija

Beograd, 2015.

University in Belgrade
Faculty of Philology

Ana Z. Kolarić

Gender, Literature and Modernity in
Periodicals from the Early 20th Century:
Žena/The Woman (1911–1914)
and *The Freewoman* (1911–1912)

Doctoral dissertation

Belgrade, 2015

Университет в Белграде
Филологический факультет

Анна З. Коларич

Гендер, литература и современность
в периодике начала XX века:
«Женщина» («Žena», 1911–1914)
и «Фривумен»
(«The Freewoman», 1911–1912)

Докторская диссертация

Белград, 2015

Mentorka:

Dr Biljana Dojčinović, vanredna profesorka, Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet.

Članovi komisije:

Dr Stanislava Barać, naučna saradnica, Institut za književnost i umetnost, Beograd;

Dr Jovan Popov, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet.

Datum odbrane:

Zahvale

Na izgled ove disertacije uticali su razgovori sa kolegama, čitaocima i prijateljima. Ovde koristim priliku da se posebno zahvalim mentorki Biljani Dojčinović na nesebičnoj podršci koju mi je pružila tokom rada na doktorskoj tezi.

Članovima komisije Stanislavi Barać i Jovanu Popovu zahvaljujem na čitanju rada i komentarima.

Zahvalnost dugujem i studentima s kojima sam tokom pet godina na predavanjima imala priliku da razgovaram o mnogim pitanjima i problemima koje razmatram u ovom radu.

**Rod, književnost i modernost u periodici s početka 20. veka:
Žena (1911-1914) i *The Freewoman* (1911-1912)**

Rezime

U ovoj doktorskoj disertaciji analizirana su dva časopisa s početka dvadesetog veka – *The Freewoman* (1911-1912) i *Žena* (1911-1914). Časopis *The Freewoman*, čiji je podnaslov prvo bio „nedeljni feministički pregled“ („A Weekly Feminist Review“), a potom „nedeljni humanistički pregled“ („A Weekly Humanist Review“), pokrenut je 1911. godine u Londonu i izlazio je jedanput nedeljno. Časopis je pokrenula i uređivala Dora Marsden (1882-1960), u jednom periodu zajedno sa Meri Gotrop (Mary Gawthrop, 1881-1973), nakon što su obe napustile *Žensku društvenu i političku uniju* (*The Women's Social and Political Union*), militantnu sifražetsku organizaciju koja se zalagala da žene dobiju pravo glasa. Časopis *Žena*, čiji je podnaslov najpre bio „mesečni časopis za žene“, a potom „časopis za pouku i zabavu“, pokrenut je 1911. godine u Novom Sadu. Izlazio je jedanput mesečno u periodu 1911-1914. Prestao je da izlazi po izbivanju Prvog svetskog rata; obnovljen je 1918. godine i izlazio je do kraja 1921. godine. Časopis je pokrenula i uređivala Milica Tomić (1859-1944), ćerka Svetozara Miletića i žena Jaše Tomića, istaknutih srpskih političara.

U središtu analize bila je veza između roda, književnosti (ovaj termin shvaćen je široko te uključuje članke i eseje iz brojnih oblasti, kao i književnu kritiku) i modernosti. Cilj analize bio je da se ispita složeni odnos između roda (pre svega, reprezentacija žena i ženstvenosti, formiranja rodnog identiteta, seksualnosti, te rodnih aspekata književnog stvaralaštva) i modernosti (i srodnih pojmova, poput modernog, modernizacije, modernizma). Pošto obuhvataju kritičke priloge (tekstove koji se bave društvenom, političkom i kulturnom problematikom) i književne priloge (koji su često bili reakcije na aktuelne teme, poput braka, razvoda, abortusa ili rata), časopisi *The Freewoman* i *Žena* bili su adekvatan materijal za jednu istorijsku, kulturnu i teorijsku analizu.

Tekstovi iz dva časopisa tumačeni su u njihovim specifičnim društvenim, političkim i kulturnim kontekstima. Komparativna analiza dva časopisa koji prvi put izlaze iste godine, jedan u Londonu a drugi u Novom Sadu, omogućila je da se uoče konceptualizacije modernog koje se razlikuju od jednog do drugog društveno-političkog konteksta i kulturne tradicije u čijim

okvirima nastaju. Zajedno sa tim, identifikovana su i pitanja, problemi i teme koji su početkom dvadesetog veka prelazili nacionalne, jezičke, kulturne granice. U analizi se pošlo i od toga da su sami pojmovi modernosti i modernizma istovremeno i deskriptivni i normativni: i kada se koriste naizgled samo da opišu istorijske prilike, u njima je već sadržan i određeni vrednosni sud.

Za razmatranje veze između roda i modernosti izabrane su tri ključne teme u skladu sa kojima su potom izabrani tekstovi za analizu. To su sledeće teme: ženski identitet, seksualnost, te formiranje i preispitivanje rodnih identiteta i njima uslovljenih obrazaca ponašanja, kako u književnim priložima tako i u književnoj kritici. Postavljena su sledeća pitanja: da li se o modernosti i modernizmu može/treba govoriti u jednini; šta čini moderni subjekt/identitet; kakav je odnos između individualnog i kolektivnog identiteta; kako je ženski pokret izmenio dotadašnja poimanja rodnih odnosa i uloga; kakav je odnos između emancipacije žena i podele na privatnu i javnu sferu; kakav je bio odnos prema seksualnosti; kakva je bila uloga ženskog kritičarskog i stvaralačkog rada. Zbog složenosti pitanja i problema primenjen je interdisciplinarni pristup. Za razumevanje veze između roda i modernosti upotrebljeni su pojmovi iz oblasti feminističke teorije i književne kritike, studija (feminističke) periodike, studija roda, studija kulture i kritičke analize diskursa.

Uvidi i zaključci izvedeni iz analiza časopisa *The Freewoman* i *Žena* potvrdili su polaznu pretpostavku disertacije: pojmovi modernosti i modernizma kontekstualno su uslovljeni. S tim u vezi je i izvod da se rodni identiteti i politike oblikuju u odnosu prema društvenim, političkim i kulturnim datostima u kojima nastaju. I jedno i drugo jasno se vidi u vezi sa jednim od ključnih pitanja o kojima je bila reč – pitanjem (ženske) slobode. Mogu se identifikovati dva središnja razumevanja ženske slobode i emancipacije u analiziranim časopisima: prvo je individualističko, „unutrašnje“, u časopisu *The Freewoman*; drugo, kolektivističko, pre svega nacionalno određeno i na neki način „spoljašnje“, prevladalo je u časopisu *Žena*.

U zaključku je istaknuto da se smisao ispitivanja različitih diskursa vezanih za ženski identitet, seksualnost i rodne aspekte književnog stvaralaštva, kao i književne kritike, u časopisima *The Freewoman* i *Žena* – ali i u ostalim ženskim i feminističkim časopisima s početka dvadesetog veka – ne iscrpljuje u pukom arhivskom radu koji otkriva mnoge zanimljive, premda često zaboravljene urednice, autorke i njihove tekstove. Studije feminističke periodike predstavljaju jednu moguću reakciju na monolitnu i redukovanu sliku tog perioda: one otkrivaju i izučavaju rad i delovanje urednica i saradnica časopisa, kao i veze između roda i modernosti,

odnosno modernizma. Zatim, istraživanje organizovanja i delovanja pripadnica ženskog i feminističkog pokreta početkom dvadesetog veka, koje je jednim delom zabeleženo i u ovde analiziranim časopisima, svoj smisao pronalazi i u relevantnosti zaključaka za sadašnji ili budući društveno-politički kontekst. Istorijsko razumevanje i definicija feminizma, baš kao i opis i analiza samih početaka organizovanja žena, predstavljaju bitne elemente za uspostavljanje i razumevanje tradicije feminističkog pokreta, kao što su i osnova za dalji feministički angažman.

Ključne reči: Časopisi *The Freewoman* i *Žena*, ženska i feministička periodika, feministička teorija i kritika, rod, identitet.

Naučna oblast: Nauka o književnosti, opšta književnost, humanistika.

Uža naučna oblast: Uvod u teoriju književnosti, studije kulture, moderna, studije ženske i feminističke periodike, feministička književna teorija i kritika, studije roda, kritička analiza diskursa.

**Gender, literature and modernity in periodicals from the early 20th century:
Žena/The Woman (1911-1914) and *The Freewoman* (1911-1912)**

Summary

This doctoral dissertation analysed two periodicals from the beginning of the 20th century – *The Freewoman* (1911-1912) and *Žena/The Woman* (1911-1914). *The Freewoman*, founded by Dora Marsden (1882-1960) and her friend Mary Gawthrop (1881-1973), started coming out in 1911 as “A Weekly Feminist Review.” After 27 issues, journal changed its name into “A Weekly Humanist Review.” Both women, well-known suffragettes, left the Pankhursts’ militant suffrage organization – *The Women’s Social and Political Union* (WSPU), and established the first (explicitly) feminist magazine in Anglo-American world. Magazine *Žena*, whose first subtitle “a monthly magazine for women” changed to “magazine for education and fun”, started coming out in Novi Sad in 1911. The journal was coming out on a monthly basis between 1911 and 1914. While it was not published during the First World War, subsequently, editors renewed its publication for three more years, and finally ended in 1921. This magazine was founded and edited by Milica Tomić (1859-1944), Svetozar Miletić’s daughter and Jaša Tomić’s wife. Both Miletić and Tomić were famous political figures.

The focus of this dissertation is the relation between *gender, literature* (this term was understood broadly in order to include essays and articles from numerous disciplines as well as literary criticism), and *modernity*. The analysis aims to explore complex and intertwined relations between gender (above all, representations of women and womanliness, gender identities and their formation, sexuality, and gender aspects of both literary works and literary criticism) and modernity (and related concepts such as modern, modernization, modernism). Both *The Freewoman* and *Žena* published critical articles discussing social, political and cultural problems, as well as literary pieces (often representing fictional reactions to and interpretations of the key politico-ethical issues such as marriage, divorce, abortion and war). Therefore, these two printed resources are adequate and fruitful ground for informed historical, cultural and theoretical analysis.

Articles from both magazines are examined and interpreted in their specific social, political and cultural contexts. Such a comparative analysis of the two magazines, which appear

simultaneously in London and in Novi Sad, makes us acknowledge and understand different conceptualizations of “modern” which vary depending on social and political contexts as well as cultural traditions within which they develop. In addition, the analysis of two magazines serves to question and problematize topics that went well beyond national, cultural and linguistic borders. One of the tasks of the analysis is to show how concepts such as modernity and modernism when used descriptively are always already prescriptive. In other words, even when used to describe only historical contexts, value judgements are inextricably intertwined within concepts of modernity and modernism.

Exploration of relation between gender and modernity involves three key problems that also served as criteria for a choice of the concrete articles. These problems are: 1) female identity 2) sexuality, 3) gender identity formation, and subsequent forms of gender behaviour within literary works and literary criticism. I have raised many questions: can one or should one speak of modernity and modernism as uniform and homogenous concepts or they ought to be understood as heterogeneous and often contradictory concepts; what is modern subjectivity/identity; what is the relationship between individual and collective identity; how did women’s movement affect and change early twentieth century’s understanding of gender roles; what is the relation between women’s emancipation and the division between the public and private spheres; what role did sexuality play; what role did women’s writing, both fictional and critical, have? Since problems and questions raised in this dissertation were too complex to be analysed from a domain of one discipline, the interdisciplinary approach proved to be the best choice. In order to better understand and discuss relation between gender and modernity, I had to use concepts from several fields and disciplines, in particular feminist theory, feminist literary criticism, feminist periodical studies, gender studies, cultural studies, and critical discourse analysis.

Deductions and conclusions that followed from the analysis of the magazines *The Freewoman* and *Žena* confirmed the initial assumption: concepts of modernity and modernism are defined and determined by contexts in which they emerge. Similarly, gender identities and politics are formed in relation to different social, political and cultural conditions in which they occur. This becomes crucial for understanding the concept of women’s freedom. I have recorded two distinct understandings of women’s freedom: first, individualist, psychological (related to

the introspective turn in feminism), personal, in the magazine *The Freewoman*; second, collectivist, national, public (external), in the magazine *Žena*.

The meaning and purpose of analysis of various discourses related to female identity, sexuality and gender aspects of literary works as well as literary criticism in these two magazines – but also in other women's and feminist magazines from the early 20th century – does not end in the sole archival research which leads to the discovery and revival of many important (although often forgotten) women editors, writers and their texts. Feminist periodical studies shed new light on the overlooked aspects of the cultural and literary field from the beginning of the 20th century, and offer theoretical and critical tools for better understanding of this period: these studies explore work and contributions of women editors and writers, as well as previously neglected relationship between gender, modernity and modernism. Additionally, analysis of different ways of organizing and public acting amongst activists and supporters of women's and feminist movement, which is documented by and discussed in articles from the analysed magazines, contributes to the better understanding of both contemporary and future social and political contexts, because historical definition and comprehension of feminism is of the utmost importance for grounding and understanding feminist movement(s) and its tradition(s).

Keywords: *The Freewoman*, *Žena*, women's and feminist magazines, feminist theory and criticism, gender, identity.

Major Area: Literary criticism, comparative literature, cultural studies.

Minor Area: Introduction to literary theory, modernity and modernism, women's and feminist periodical studies, feminist theory and criticism, gender studies, critical discourse analysis.

**Гендер, литература и современность в периодике начала XX века:
«Женщина» (*Žena*, 1911-1914) и «Фривумен» (*The Freewoman*, 1911-1912)**

Резюме

В настоящей докторской диссертации рассматриваются два журнала начала XX века – «Фривумен» («*The Freewoman*», 1911–1912) и «Женщина» (*Žena*», 1911–1914). Журнал «*The Freewoman*», подзаголовком которого в начале было «Еженедельный феминистический обзор» („*A Weekly Feminist Review*“), а потом стало «Еженедельный гуманистический обзор» („*A Weekly Humanist Review*“). Журнал был создан в 1922 году в Лондоне и выходил раз в неделю. Основателем журнала была Дора Марсден (*Dora Marsden*, 1882–1960), которая одновременно являлась и его редактором, некоторое время совместно с Мери Готорп (*Mary Gawthorpe*, 1881–1973), после того как обе покинули Общественный и политический союз женщин (*The Women’s Social and Political Union*), воинствующую организацию суфражисток, требующую право голоса для женщин. Журнал «Женщина», подзаголовком которого было в начале «Ежемесячник для женщин», а потом «Журнал для поучения и развлечения», был создан в 1911 г. в Нови Саде. Выходил раз в месяц в период с 1911–1914 гг. Журнал прекратил выходить после начала первой мировой войны; восстановлен в 1918 г. и выходил до конца 1921 г. Журнал создала и его редактором была Милица Томич (1859-1944), дочь Светозара Милетича и жена Яши Томича.

Ключевая тема – связь гендера, литературы (данный широкий термин включает в себя также статьи и эссе из многочисленных областей и литературной критики) и современности. Целью анализа является исследование сложного отношения между гендером (прежде всего, представление женщин и женственности, создание гендерной идентичности, сексуальности, а также гендерных аспектов литературного творчества) и современностью (а также родственных понятий таких как модерный, модернизация, модернизм). В связи с включением критических приложений (текстов, занимающихся общественной, политической и культурной проблематикой) и литературных приложений (которые часто были откликом на актуальные темы, например, тема брака, развода,

абортов или войны), журналы «Фривумен» и «Жещина» явились соответствующим материалом для исторического, культурного и теоретического анализа.

Статьи из двух журналов рассматривались в их специфичных общественных, политических и культурных контекстах. Сравнительный анализ двух журналов, первые номера которых вышли в одном и том же году, один в Лондоне, другой в Нови Саде, обеспечил выявление концептуализации современного, отличающегося в этих журналах общественно-политическим контекстом и культурной традицией, в рамках которых они создавались. Наряду с этим, обозначены вопросы и темы, которые в начале XX века выходили за пределы национальных, языковых и культурных границ. В анализе исходили из того, что сами понятия современности и модернизма одновременно являются и описательными и нормативными: даже когда используются только для описания казалось бы исключительно исторических обстоятельств, в них содержится и определенное ценностное суждение.

Для рассмотрения отношений между гендером и современностью выбраны три ключевые темы, в соответствии с которыми потом подбирались тексты для анализа. Это следующие темы: женская идентичность, сексуальность, а также создание и перерассмотрение гендерных идентичностей и ими обусловленных образцов поведения, как в литературных приложениях, так и в литературной критике. Заданы следующие вопросы: можно ли/должны ли о современности и модернизме говорить в единственном числе; что является современным субъектом/идентичностью; каким является отношение между индивидуальной и коллективной идентичностями; каким образом женские движения изменили до тех пор господствующие понятия гендерных отношений и ролей; какое отношение между эмансипацией женщин и разделением на частную и общественную сферы; каким было отношение к сексуальности; какая была роль женской критической и творческой деятельности. В связи со сложностью вопросов и проблем применялся междисциплинарный подход. Для понимания отношения между гендером и современностью применялись понятия из области феминистской теории и литературной критики, исследования (феминистской) периодики, гендерные исследования, исследования культуры и критического анализа дискурса.

Умозаключения и выводы, вытекающие из анализа журналов «Фривумен» и «Жещина», подтвердили исходное предположение диссертации: понятия современности

и модернизма контекстуально обусловлены. В этой связи можно сделать вывод, что гендерная идентичность и политики оформляются в отношении к общественным, политическим и культурным условиям, в которых возникают. И то и другое четко прослеживаются в одном из ключевых вопросов, о которых шла речь – вопросе (женской) свободы. Можно идентифицировать два центральных определения женской свободы и эмансипации в рассматриваемых журналах: первое – индивидуалистское, «внутреннее» в журнале «Фривумен»; второе – коллективистское и, в некотором образе «внешнее», преобладало в журнале «Женщина».

В заключении подчеркивается, что смысл исследования различных дискурсов, связанных с женской идентичностью, сексуальностью и гендерными аспектами литературного творчества, а также литературной критики, в журналах «Фривумен» и «Женщина», как и в других женских и феминистских журналах начала XX века – не ограничиваются одной архивной работой, выявляющей имена многих интересных, хотя часто уже забытых редакторов, авторов и их статей. Исследования феминистской периодики являются одним из возможных откликов на монолитную и редуцированную картину того периода: они выявляют и исследуют работу и деятельность редакторов и сотрудниц журналов, а также отношения между гендером и современностью, т.е. модернизмом. В дальнейшем исследование организации и деятельности сторонниц женского и феминистского движений в начале XX века, затронутое в указанных здесь журналах, свой смысл находит в существенности заключений для нынешнего и будущего общественно-политических контекстов. Историческое понимание и определение феминизма, также как и описание и анализ самого зарождения женских организаций, являются существенными элементами для установления и понимания традиции феминистского движения, и основой для дальнейшей феминистской деятельности.

Ключевые слова: Журналы «Фривумен» («The Freewoman» и «Женщина» («Žena»), женская и феминистская периодика, феминистская теория и критика, гендер, идентичность.

Научная область: Гуманистика, общая литература, литературоведение.

Более узкая научная область: Литературоведение, культурные исследования, современность, исследования женской и феминистской периодики, феминистская теория литературы и критика, гендерные исследования, критический анализ дискурса.

SADRŽAJ

UVOD [1]

Prvo poglavlje

KONCEPTI I METOD [9]

UVOD [9]

1. PUTUJUĆI KONCEPTI MIKE BAL [11]

2. KONCEPTI [15]

2.1. Modernost, modernizacija, modernizam [15]

2.2. Identitet [20]

2.3. Pol i rod [24]

2.4. Seksualnost [27]

2.5. Nacija i tradicija [30]

2.6. Ideologija [34]

3. KRITIČKA ANALIZA DISKURSA [37]

Drugo poglavlje

ŽENSKA/FEMINISTIČKA ŠTAMPA I STUDIJE MODERNE I FEMINISTIČKE PERIODIKE [40]

UVOD [40]

1. STUDIJE MODERNE PERIODIKE I EZRA PAUND [42]

1.1. Studije moderne periodike: osnovne pretpostavke [42]

1.2. Ezra Paund – utemeljivač studija moderne periodike [45]

1.2.1. Paundovi kritički tekstovi o časopisima [46]

1.2.2. Paundov urednički rad u časopisima [47]

1.3. Ezra Paund i urednice [50]

1.4. Studije feminističke periodike [53]

2. IZUČAVANJA PERIODIKE NA SRPSKOM JEZIKU [61]

2.1. Kako izučavati časopise? [62]

- 2.2. Žanrovi u periodici [69]
- 2.3. Staro i novo, tradicionalno i moderno [71]
- 2.4. Proučavanja ženskih časopisa kod nas [75]

ZAKLJUČAK [82]

Treće poglavlje

DORA MARSDEN, *THE FREEWOMAN* I SLOBODNA ŽENA [84]

UVOD [84]

1. KONTEKSTUALIZACIJA [87]

1.1. Sifražetski pokret i feminizam [87]

1.1.1. Ženske organizacije u Velikoj Britaniji početkom dvadesetog veka [87]

1.1.2. Nacionalna unija ženskih sifražetskih društava [89]

1.1.3. Liga za žensku slobodu [90]

1.1.4. Ženska društvena i politička unija [92]

1.1.5. (Anti)sifražizam i (anti)feminizam [93]

1.2. Dora Marsden (1882-1960) [96]

1.2.1. Od učenice preko nastavnice do aktivistkinje [96]

1.2.2. Članstvo u Ženskoj društvenoj i političkoj uniji [97]

2. UREDNIČKI KONCEPT I OSNOVNE TEME [100]

2.1. Osnovni podaci o časopisu [100]

2.2. Uredničke strategije Dore Marsden [103]

2.3. Osnovne teme i debate u časopisu *The Freewoman* [107]

3. SLOBODNA ŽENA [110]

3.1. Nove kategorije modernog ženskog identiteta [110]

3.2. Ko su slobodne žene? [115]

ZAKLJUČAK [121]

Četvrto poglavlje

MILICA TOMIĆ, *ŽENA* I EMANCIPOVANA SRPKINJA [123]

UVOD [123]

1. EMANCIPACIJA ŽENA: „RELACIONI” I „INDIVIDUALISTIČKI” PRISTUP [125]
 2. EMANCIPACIJA ŽENA I NACIONALNA IDEJA [128]
 - 2.1. Kontekstualizacija [128]
 - 2.2. Milica Tomić, protofeminizam i časopis *Žena* [130]
 - 2.2.1. *Od poznate ćerke i supruge do urednice* [130]
 - 2.2.2. *Odlike časopisa Žena* [135]
 3. EMANCIPACIJA, ŽENSTVENOST I TRADICIJA [137]
 - 3.1. Kultura ženstvenosti [137]
 - 3.2. „Žena, domaćica, majka. Od te tri reči zavisi ceo svet.“ [141]
- ZAKLJUČAK [145]

Peto poglavlje

KA SLOBODNOJ ŽENI: RODNI IDENTITETI, SEKSUALNOST I MORAL [146]

UVOD [146]

1. FEMINIZAM, SEKSUALNOST I MORAL KRAJEM DEVETNAESTOG I POČETKOM DVADESETOG VEKA: TEME, POJMOVI I PROBLEMI [149]

- 1.1. Šejla Džefris: „Usedelica i njeni neprijatelji. Feminizam i seksualnost 1880-1930“ (1997 [1985]) [149]
- 1.2. Margaret Džekson: „Stvarne životne činjenice. Feminizam i seksualne politike između 1850 i 1940“ (2005 [1994]) [150]
 - 1.2.1. *(De)konstruisanje seksualnosti i muška nadmoć* [150]
 - 1.2.2. *Politizacija seksualnosti* [152]
 - 1.2.3. *Usedelice: politička odluka ili „nenormalnost“?* [154]
 - 1.2.4. *Feminizam i seksologija* [156]
- 1.3. Lusi Blend: „Zauzdavanje zveri. Feminizam, seks i moralnost“ (2001) [158]
 - 1.3.1. *Opasnosti i zadovoljstva* [158]
 - 1.3.2. *Posledice seksualnih odnosa i dvostruki standard* [159]
 - 1.3.3. *(Hetero)seksualno zadovoljstvo i seksualni identiteti* [160]

2. FEMINIZAM, MORAL, RODNI I SEKSUALNI IDENTITETI U ČASOPISU THE FREEWOMAN [166]

- 2.1. „Stari“ ženski identiteti i uloge [166]

- 2.2. Razgovor, sukob i jezik [168]
- 2.3. Nova moralnost i slobodna žena [171]
- 2.4. O pojmu strasti i bračnom ugovoru [178]
 - 2.4.1. *Dora Marsden o strasti* [178]
 - 2.4.2. *O braku i bračnom ugovoru* [179]
- 2.5. Usedelice [182]
- 2.6. Uranisti: rasprava o homoseksualnosti [189]

ZAKLJUČAK [196]

Šesto poglavlje

RODNI IDENTITETI I SEKSUALNA PEDAGOGIJA [197]

UVOD [197]

1. RAZUMEVANJE VEZE IZMEĐU POJMOVA NACIJE, RASE
I SEKSUALNOSTI [199]

2. PRIRUČNICI IZ SEKSUALNE PEDAGOGIJE [202]

3. SEKSUALNA PEDAGOGIJA I ZNAČAJ REPRODUKCIJE U ČASOPISU
ŽENA [207]

3.1. Neformalno obrazovanje i seksualna pedagogija [207]

3.2. Zdravlje, brak, deca [208]

3.3. Žene i reprodukcija nacije [210]

3.3.1. *Elementi maltuzijanskog diskursa* [211]

3.3.2. „*Ljudi kao moć*“ [212]

3.3.3. *Eugenički diskurs* [213]

3.4. Kulturni rasizam: „kulturni“ narodi, Srbi i „divljaci“ [216]

ZAKLJUČAK [219]

Sedmo poglavlje

TEMELJI FEMINISTIČKE KNJIŽEVNE KRITIKE: RANI RADOVI REBEKE VEST [220]

UVOD [220]

1. O KNJIŽEVNOJ KRITICI [222]

1.1. Šta je (feministička) književna kritika? [222]

- 1.2. „Muškarac i žena od pera“ [226]
- 2. REBEKA VEST O (NE)SLOBODNIM ŽENAMA (KNJIŽEVNICAMA I JUNAKINJAMA) [230]
 - 2.1. Kritičari o (kritičarki) Rebeki Vest [230]
 - 2.2. Književnost i feminizam [234]
 - 2.3. Kritičarski stil [239]
 - 2.4. Feministički i/ili uži književno-kritički kriterijumi vrednovanja književnih dela [241]
- ZAKLJUČAK [247]

Osmo poglavlje

- NEGOVATELJICE I „VERNE LJUBE“ U KNJIŽEVNIM PRILOZIMA [249]
 - UVOD [249]
 - 1. TEORIJSKE OSNOVE ZA JEDNU MOGUĆU TIPOLOGIJU [250]
 - 1.1. „Ja, kao žena, nemam domovinu“ [251]
 - 1.2. Žene su uvek unutar države [252]
 - 1.3. Dve obrazovane žene i dva puta [253]
 - 1.4. Napomene pred analizu [254]
 - 2. TIPOLOGIJA: IDEALIZOVANA ŽENA, BOLNIČARKA I „DELIJA DEVOJKA“ (1911-1914) [256]
 - 2.1. Idealizovana žena: apsolutna poslušnost i/ili kritika rata? [257]
 - 2.2. Bolničarke: anđeli bez krila [262]
 - 2.3. „Delija devojka“ [265]
 - 2.4. Jugoslovenke i posleratni zahtevi za jednaka prava (1918-1921) [266]
 - ZAKLJUČAK [269]

ZAKLJUČAK [271]

PRIMARNA LITERATURA [278]

SEKUNDARNA LITERATURA [278]

INTERNET STRANICE [288]

UVOD

U središtu ove doktorske disertacije jeste komparativna analiza dva časopisa s početka 20. veka – pregleda *The Freewoman* (1911-1912) i časopisa *Žena* (1911-1914), sa fokusom na pitanjima i problemima koji se tiču roda, književnosti (ovim terminom obuhvaćeni su i esejistika i književna kritika) i modernosti. Ova analiza teži da osvetli i ispita kompleksnu vezu između roda (i odrednica obuhvaćenih tim pojmom, poput reprezentacije žena i ženstvenosti, seksualnosti, rodnih aspekata književno-umetničkog stvaralaštva), s jedne strane, i modernosti (i srodnih pojmova, poput modernog, modernizacije, modernizma), s druge. U tom smislu, dva odabrana (ženska/feministička) časopisa predstavljaju pogodan materijal za takvu istorijsku, kulturnu i teorijsku analizu pošto obuhvataju: 1) kritičke priloge, to jest, tekstove i oglede o problemima vezanim za društveni, politički i kulturni život; i 2) književne priloge, koji često predstavljaju odgovor na stanje modernosti, to jest, bave se aktuelnim temama (rodnim odnosima, pravom glasa, abortusom, obrazovanjem, prostitucijom, ratom, gubitkom bliskih osoba u ratu...).

Pomoću metoda kritičke analize diskursa tekstovi iz dva časopisa tumačiće se u njihovim specifičnim društvenim, političkim i kulturnim kontekstima. Podroban opis konteksta unutar kog se žene pojavljuju kao, barem delimično, ravnopravne učesnice u intelektualnoj raspravi o obrazovanju, telu ili, pak, kulturi i književnosti, značajan je i za razumevanje pozicije spisateljica iz tog perioda, te recepcije njihovih dela. Drugim rečima, obrasci ponašanja koji se vezuju za pol/rod, a opisuju se, propisuju i povremeno dovode u pitanje u žanrovski različitim tekstovima u dva časopisa, u tesnoj su vezi sa ženskim autorstvom i ženskim stvaralaštvom (*O čemu žena sme da piše? Koje su teme primerene ženi? Koja su iskustva dostupna ženama?* itd.). U tom smislu, analiza složene veze između roda i modernosti na primeru dva časopisa predstavlja svojevrsnu teorijsku i kulturnu intervenciju, posebno kada je reč o istoriji književnosti napisanoj na srpskom jeziku i, šire, istoriji srpske kulture.

Časopis *The Freewoman*, čiji je podnaslov najpre bio „nedeljni feministički pregled“ („A Weekly Feminist Review“), a potom „nedeljni humanistički pregled“ („A Weekly Humanist Review“), pokrenut je 1911. godine u Londonu i izlazio je jedanput nedeljno. Časopis je pokrenula i uređivala Dora Marsden (Dora Marsden, 1882-1960), u jednom periodu zajedno sa

Meri Gotrop (Mary Gawthrope, 1881-1973), nakon što su obe napustile *Žensku društvenu i političku uniju (The Women's Social and Political Union)*, militantnu sifražetsku organizaciju koja se zalagala da žene dobiju pravo glasa. U časopisu *The Freewoman* u prvom planu bila su pitanja koja su se ticala ženskog identiteta i seksualnosti, te društvenog i ekonomskog položaja žena, dok je debata o pravu glasa bila u drugom planu. Časopis je težio da ispita i razume „slobodnu ženu [*Freewoman*], njenu psihologiju, filozofiju, moral i postignuća“, ¹ a obraćao se progresivnim, avangardnim feministkinjama i feministima. Pored priloga o društvenim i političkim temama, časopis je objavljivao i književne priloge – prozu i poeziju, te književnu i pozorišnu kritiku. Među autorima i saradnicima časopisa bili su neki od ključnih mislilaca tog perioda: Dora Marsden, Tereza Bilington-Grig (Teresa Billington-Greig), Stela Braun (Stella Browne), Rebeka Vest (Rebecca West), H. Dž. Vels (H.G. Wells), Selvin Veston (Selwyn Weston), Apton Sinkler (Upton Sinclair), Gaj Aldred (Guy Aldred), Čarls Vitbi (Charles Whitby), Hari Birnstingl (Harry Birnstingl). Godine 1912. finansijski problemi doveli su do gašenja časopisa *The Freewoman*, nešto pre godišnjice njegovog izlaženja.

Časopis *Žena*, čiji je podnaslov najpre bio „mesečni časopis za žene“, a potom „časopis za pouku i zabavu“, pokrenut je 1911. godine u Novom Sadu. Izlazio je jedanput mesečno u periodu 1911-1914. Prestao je da izlazi po izbijanju Prvog svetskog rata; obnovljen je 1918. godine i izlazio je do kraja 1921. godine. Časopis je pokrenula i uređivala Milica Tomić (1859-1944), ćerka Svetozara Miletića i žena Jaše Tomića, istaknutih srpskih političara. Bila je jedina žena na uredničkom mestu u to vreme. Časopis *Žena* bio je list opšteg tipa, to jest, nije bio usko specijalizovan za domaćinstvo, modu, veru, ženska zanimanja, omladinu itd. Časopisom su bile obuhvaćene i lokalna i globalna perspektiva: bio je fokusiran na specifičan položaj žene-Srpkinje, ali je redovno prenosio i vesti iz sveta koje su se ticale, u najširem smislu, ženskog pokreta. Pokrenut je sa namerom da se bavi „svima pitanjima, koja se odnose na život žene i na

¹ --, „Notes of the week“, *FW*, 1.1, 3. U doktorskoj disertaciji znak -- koristim da označim svaki nepotpisan tekst. Međutim, kada se radi o časopisu *The Freewoman*, najveći broj uvodnika kao i rubrika „Utisci nedelje“ („Notes of the week“) bili su nepotpisani, iako se znalo da ih je pisala Dora Marsden. Zato u tekstu nju navodim kao autorku, dok ću se pri citiranju držati činjenice da uvodnici nisu bili potpisani. Inače, svi brojevi časopisa dostupni su na: http://modjourn.org/render.php?view=mjp_object&id=FreewomanCollection. Tu se brojevi vode po tomovima: prvi tom obuhvata brojeve 1-26 (u fusnotama su ti brojevi obeleženi na primer 1.22, gde je 1 oznaka za tom, a 22 za broj časopisa); drugi tom obuhvata brojeve 27-47 (u fusnotama su ti brojevi obeleženi na primer 2.33, gde je 2 oznaka za tom, a 33 za broj časopisa). Brojevi od 1 do 6 izašli su u 1911. godini, a brojevi od 7 do 47 u 1912.

poziv njezin“.² Pored priloga koji su se ticali emancipacije, ženskog obrazovanja, prava glasa, zdravlja, (seksualne) higijene itd., u časopisu *Žena* objavljivani su i književni prilozima: pripovetke, drame, poezija, te prikazi. Među autorima i saradnicima časopisa bili su: Julka Janjić, Zorka S. Lazić, Vukica M. Aleksijević, Danica Barković, Anka Petrović, Jovanka Hrvaćanin, Anka M. Ćosić, Milica J. Tomić, Nikola Đurđević, Đorđe Krasojević, Joca Jovanović, Stevan Ivanić, Kosta Hadži, Jovan Manojlović, Slavko Miletić, Mita Đorđević, Jovan Udicki, Jaša Tomić, Mita Klicin, Jaša Janjić.

Časopis *The Freewoman* obnovljen je pod novim nazivom, prvo kao *The New Freewoman* (1913), posle toga kao čuveni *The Egoist* (1914-1919). Konceptija časopisa je izmenjena: očigledan je zaokret ka estetskim pitanjima i problemima, odnosno ka teoriji i praksi modernističke umetnosti. Časopis *Žena* obnovljen je pod istim nazivom po završetku Prvog svetskog rata 1918. godine u novom društveno-političkom kontekstu, odnosno, u novoj državi – Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. U strogo formalnom smislu, koncept časopisa je neizmenjen; međutim, vidljive su idejne novine koje su bile posledica iskustva balkanskih ratova i Prvog svetskog rata, s jedne strane, i života u novoj, zajedničkoj državi, s druge. Iako će na neke od navedenih izmena nužno biti ukazano u analizi oba časopisa, glavni fokus biće na časopisu *Žena* iz njegove prve faze izlaženja i na prvom uredničkom poduhvatu Dore Marsden *The Freewoman*, jer takav izbor omogućava koherentniju analizu.

Komparativna analiza časopisa *The Freewoman* i *Žena* nije kvantitativna analiza časopisa „od korica do korica“. U pitanju je diskurzivna analiza pojedinih pitanja i problema, te je kritičko ispitivanje veze između roda i modernosti organizovano prema tri ključne teme u skladu sa kojima je izvršen odabir tekstova za analizu. Predmet istraživanja su oni tekstovi koji se tiču 1) ženskog identiteta, 2) seksualnosti; i 3) uspostavljanja i (pre)ispitivanja rodni identiteta i njima uslovljenih obrazaca ponašanja u književnim prilozima i književnoj kritici. S obzirom na to da su diskursi modernosti brojni i heterogeni, komparativni pristup, odnosno analiza dva časopisa koji prvi put izlaze iste godine, jedan u Londonu a drugi u Novom Sadu, omogućava da se osvetle i istraže različite konceptualizacije modernog, koje variraju u zavisnosti od društveno-političkog konteksta i kulturne tradicije u okviru koje nastaju. Istovremeno, ovakvim pristupom se ukazuje na zajedničke probleme i teme koji su početkom 20. veka prelazili nacionalne granice.

² --, *Žena*, 1912, broj 1, 780.

Osnovna teza doktorske disertacije jeste da su pojmovi modernosti i modernizma kontekstualno uslovljeni, a cilj analize časopisa *The Freewoman* i *Žena* je da to pokaže razmatranjem i ispitivanjem opsega pojmova modernosti i modernizma u različitim društvenim, političkim i kulturnim kontekstima. Da bi se ovaj cilj realizovao, neophodna je kritička analiza ključnih pitanja i problema vezanih za modernost unutar dve kulturne tradicije – prve na tlu Velike Britanije i druge na tlu tadašnje Austrougarske monarhije, prostora na kom je živelo i radilo srpsko stanovništvo (među njima se nalaze i sledeća pitanja: *da li se o modernosti i modernizmu može/treba govoriti u jednini; šta čini moderni subjekt/identitet; kakav je odnos između individualnog i kolektivnog identiteta; kako je ženski pokret izmenio dotadašnja poimanja rodni odnosa i uloga; kakav je odnos između emancipacije žena i podele na privatnu i javnu sferu; kakav je bio odnos prema seksualnosti; kakva je dinamika odnosa unutar binarnih opozicija urbano/ruralno i moderno/tradicionalno itd.*).

Imajući u vidu da je u ovom naučnom istraživanju kategorija roda osnovna analitička kategorija, u disertaciji se ispituje nekoliko teza:

a) **Različiti konteksti impliciraju različite modernosti i modernizme.** Časopis *The Freewoman* u prvi plan stavlja duhovnu slobodu žena, ali i plaćeni rad žena, ističući značaj ekonomske samostalnosti žena za njihovo lično, emotivno ili profesionalno samoostvarenje; na modernističku poetiku i eksperiment gleda se pozitivno u segmentima posvećenim književnosti i kritici. Nasuprot tome, u temelju časopisa *Žena* nalazi se modernizacijska tendencija oličena najpre u borbi žena za pravo na razne vidove obrazovanja, a potom i pravo na rad; s druge strane, kada je reč o književnim priložima, kao i prikazima, za ovaj časopis su karakteristični elementi prosvetiteljstva i romantizma, a ne modernizma.

b) **Nijedan kontekst nije homogen.** Snažna opozicija između militantnih sifražetskih ideja i feminizma u časopisu *The Freewoman* ukazuje na heterogenost ženskih grupa i organizacija koje su činile ženski pokret na početku 20. veka; njihove unutrašnje razlike i sukobi često se zanemaruju kada se danas govori o ženskom pokretu. Kada je reč o časopisu *Žena*, neophodno je ukazati na dualizam modernog i tradicionalnog, kako u društvu i politici, tako i u kulturi, za koji su karakteristične binarne opozicije poput modernizma/tradicionalizma, evropskog/nacionalnog, grada/sela, emancipacije/običaja itd.

c) **Tesna veza između svesti o rodnoj razlici i modernosti najbolje je sažeta u pitanju šta je žena i koje je njeno mesto u svetu na početku 20. veka.** Komparativnom analizom

obuhvaćena je lepeza odgovora, od toga da je moderna žena najpre majka, supruga i domaćica, kojoj je obrazovanje neophodno kako bi sve ove uloge ispunila na najbolji mogući način, do tipologije ženskih uloga koja se sastoji od slobodne žene, prostitutke, muškarače, usedelice, domaćice, feministkinje itd. Dok su autorke časopisa *Žena* okrenute ka institucijama i državi u traženju odgovora na pitanje o ženskom identitetu, u časopisu *The Freewoman* insistiralo se na promeni ženske svesti, odnosno, na tome da se sloboda stiže *iznutra*.

d) Odnos prema individualizmu i kolektivizmu ima uticaja i na poimanje (ženskog/rodnog) identiteta, kako u kritičko-teorijskim razmatranjima, tako i u književnim priložima. U časopisu *The Freewoman* preovlađuje diskurs individualizma i otpor prema raznim oblicima (hijerarhijskog) kolektivnog delovanja i udruživanja, poput sifražetskog pokreta ili, čak, političkih stranaka i britanskog parlamenta. U slučaju časopisa *The Freewoman*, individualizam se može dovesti u vezu i sa pojačanim interesovanjem za psihologiju i psihoanalizu. Nasuprot tome, zahtevi žena s početka dvadesetog veka na prostoru na kojem su živeli Srbi presudno su obeleženi time što su bili formulisani pod okriljem borbe za oslobođenje, u trenutku kada su se formirale nacija i nacionalna država. Zbog toga su ženska prava i nacionalni interes išli ruku podruku, a dobrobit zajednice, odnosno kolektiva, bila je na prvom mestu.

e) Uspostavljanje i održavanje određenih rodnih identiteta i odnosa podrazumeva normiranje i sankcionisanje porodičnih i seksualnih odnosa, naročito kada je reč o braku, razvodu i vanbračnoj zajednici. Rasprave o rodnim ulogama i seksualnosti tiču se prava i zakonskih regulativa, s jedne strane, i morala, s druge. I u časopisu *Žena* i u časopisu *The Freewoman* diskusije o ovim temama bile su od suštinskog značaja kako za razumevanje modernosti u tim sredinama, tako i za njeno oblikovanje.

f) Rodni identiteti i njima određeni obrasci ponašanja se opisuju, uspostavljaju, (p)održavaju i (pre)ispituju u književnim priložima i književnoj kritici u časopisima *The Freewoman* i *Žena*. Književni prilozi u časopisu *The Freewoman* nejednake su umetničke vrednosti. Međutim, za književnu kritiku u ovom časopisu moglo bi se tvrditi da je teorijski osvešćena: ona obuhvata kritiku književnosti koju pišu žene, kao i kritiku predstava o ženama (*images of women*) u književnosti koju pišu muškarci. Drugim rečima, ona predstavlja preteču feminističke književne kritike koja se imenuje i institucionalizuje u drugoj polovini dvadesetog veka. S druge strane, teško je govoriti o književno-umetničkoj vrednosti književnih priloga objavljenih u časopisu *Žena*, pošto je reč o jednom vidu propagandne i didaktične književnosti.

To znači da su društvena i didaktična funkcija književnih priloga u časopisu *Žena* nerazdvojive od njihove umetničke forme, često na štetu potonje.

Ova doktorska disertacija treba da pokaže da su pitanja i problemi u doba modernosti prelazili nacionalne granice i ticali se šireg evropskog konteksta. Međutim, odgovori koji su ponuđeni u vezi sa tim pitanjima i problemima bili su kontekstualno uslovljeni, odnosno, ispunjeni sadržajem koji se formirao u skladu sa društvenim, političkim i kulturnim kontekstom u datoj sredini. Komparativnom analizom biće skrenuta pažnja na činjenicu da su pojmovi modernosti i modernizma istovremeno i deskriptivni i normativni pojmovi, to jest, da impliciraju zauzimanje određenog vrednosnog stava. U središte razumevanja jednog istorijskog perioda stavljena su dva časopisa sa takozvane *marginne* da bi se ukazalo na značaj ženskog autorstva i rodni politika s početka dvadesetog veka za formiranje modernosti.

Pitanja i problemi kojima se bavi ova doktorska disertacija previše su složeni da bi se na njih odgovorilo sa stanovišta jedne discipline. Zbog toga će biti primenjen interdisciplinarni pristup, odnosno, problemi će se razmatrati i analizirati sa nekoliko relevantnih stanovišta. Od suštinskog značaja za razumevanje veze između roda i modernosti biće pojmovi i prakse iz oblasti feminističke teorije i književne kritike, studija (feminističke) periodike, studija roda, studija kulture i kritičke analize diskursa.

Ovaj rad sastoji se iz sledećih poglavlja:

1. **Koncepti i metod.** U ovom poglavlju definišu se teorijski koncepti koji su bili ključni za sprovedenu analizu dva časopisa, kao i metodološki okvir u koji je analiza smeštena. Među konceptima se izdvajaju: modernost, modernizacija, modernizam; identitet; pol i rod; seksualnost; nacija i tradicija; ideologija. Navedene pretpostavke naučnog istraživanja o pluralitetu modernosti i modernizma, ženskom identitetu, seksualnosti, i realizaciji i (pre)ispitivanju rodni identiteta i obrazaca ponašanja u književnim priložima i književnoj kritici biće razmotrene u poglavljima u kojima se analiziraju časopis *The Freewoman* (1911-1912) i *Žena* (1911-1914). S obzirom na to da kritička analiza diskursa razmatra „tekst u kontekstu“, skreće pažnju na delovanje i učinke ideologije skrivene u pretpostavkama i tvrdnjama koje se obično uzimaju zdravo za gotovo, te ukazuje na načine na koje se određena znanja i identiteti konstruišu u tekstovima, ovaj metod biće od koristi u analizi dva časopisa.

2. **Ženska/feministička štampa i studije moderne i feminističke periodike.** Ovo poglavlje nudi pregled relevantne literature u oblasti studija moderne i feminističke periodike.

Naglasak je na pitanjima vezanim za rod i modernost, kako u širem evropskom, tako u srpskom, lokalnom kontekstu. U ovom poglavlju biće predložen dvostruki značaj ženske štampe sa početka dvadesetog veka: najpre za ženski pokret i emancipaciju, a potom za žensko stvaralaštvo. Biće ukazano na tesnu vezu između ovih časopisa i tendencija u doba modernosti.

3. Dora Marsden, *The Freewoman* i slobodna žena. U ovom poglavlju razmatra se odnos između sifražetkinja i avangardnih feministkinja, kao i snažna kritika sifražetskog pokreta u časopisu *The Freewoman*. Objasnjava se program časopisa *The Freewoman*, to jest, njegova svrha i misija. Poglavlje donosi i ličnu kartu glavne urednice i časopisa (podatke o urednicama, naslovima i podnaslovima, tiražu, ceni, frekventnosti i redovnosti izlaženja, saradnicama i saradnicima, kao i vrsti tekstova koje časopis objavljuje). Ovo poglavlje je posvećeno i razumevanju pojma „slobodna žena“, te individualizma Dore Marsden. Tu se razmatraju tekstovi koji se bave jednim od ključnih pitanja u *The Freewoman*, a to je *šta čini slobodnu ženu i kakvi su uslovi života potrebni da bi ona mogla da postoji i da se razvija?*

4. Milica Tomić, *Žena* i emancipovana Srпкиnja. U ovom poglavlju opisuje se društveni, politički i kulturni kontekst u kom se prvi put javljaju debate o ženskom pitanju i emancipaciji na prostoru južne Ugarske i Srbije krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka. Biće reči o prvim ženskim časopisima i ulozi koju su imali, kako u zagovaranju prava na formalno obrazovanje, tako i kao sredstvo neformalnog obrazovanja. Ovo poglavlje donosi i svojevrsnu ličnu kartu časopisa *Žena* i njegove urednice (podatke o urednici i redakciji, naslovima i podnaslovima, tiražu, frekventnosti i redovnosti izlaženja, saradnicama i saradnicima, kao i vrsti tekstova koje časopis objavljuje). U ovom poglavlju razmatra se moguća tipologija ženskih/rodnih uloga (majka, supruga, ćerka). Analiziraju se tekstovi koji dovode u vezu *adekvatne* ženske uloge, s jedne strane, i obrazovanje i naciju, to jest, nacionalnu ideju, s druge. Drugim rečima, ispituje se odnos između *primerenih* ženskih uloga i kolektivism.

5. *Ka slobodnoj ženi: rodni identiteti, seksualnost i moral.* U ovom poglavlju analiziraju se tekstovi u časopisu *The Freewoman* u kojima su obrađene teme poput strasti, homoseksualnosti, usedelštva, prostitucije, životnih problema nevenčanih majki, razvoda itd. Većina ovih tema spadala je u tabu teme, te su se sasvim retko pojavljivale u sifražetskim novinama i časopisima. Zato se može reći da je bavljenje seksualnošću bilo jedno od distinktivnih obeležja časopisa *The Freewoman*.

6. **Rodni identiteti i seksualna pedagogija.** Ovo poglavlje se bavi analizom kulturnih i pedagoških diskursa polnosti i seksualnosti u časopisu *Žena*, koji se najčešće javljaju u vezi sa brakom i porodicom, te reproduktivnim zdravljem i higijenom. Uočavaju se i opisuju transnacionalni elementi seksologije i seksualne pedagogije, koji „putuju“ preko nacionalnih granica putem prevedenih tekstova i priručnika, predavanja lekara i higijeničara. Konačno, u poglavlju se razmatra ideja aproprijacije znanja, kao i njegove kontekstualizacije i modifikacije.

7. **Temelji feminističke književne kritike: rani radovi Rebeke Vest.** U ovom poglavlju u vezu se dovode feministička i književna kultura, i to preko uloge koju je u *The Freewoman* igrala feministička književna kritika. Ta uloga se delom odnosi i na kreiranje estetike časopisa. U fokusu analize biće prevashodno kritički tekstovi Rebeke Vest, čiji je kritičarski rad bio dvostruk: analiza slika i uloga žena u delima koja su napisali muškarci, kao i analiza i vrednovanje dela koja su napisale žene.

8. **Negovateljice i „verne ljube“ u književnim priložima.** U ovom poglavlju skreće se pažnja na književno-umetničku obradu rodni obrazaca i modela ponašanja u časopisu *Žena*. Analizira se veza između borbe za oslobođenje i balkanskih ratova, s jedne, i uloga koje su ženama dodeljene u književnim priložima, s druge strane. Ističe se da je funkcija književnih priloga bila didaktična i/ili propagandna.

U zaključku doktorske disertacije komparativno se sumiraju uvidi iz poglavlja posvećenih analizi časopisa *The Freewoman* i *Žena*. Potvrđuje se polazna teza disertacije o tome da su pojmovi modernosti i modernizma kontekstualno uslovljeni. Otuda sledi i da su rodni identiteti i politike najvećim delom oblikovani u skladu sa društvenim, političkim i kulturnim uslovima u kojima nastaju. Za kraj, ukazuje se na dva poimanja ženske slobode i emancipacije – prvo, individualističko, „unutrašnje“ (slobodna žena u časopisu *The Freewoman*) i, drugo, kolektivističko, pre svega nacionalno određeno, „spoljašnje“ (emancipovana supruga, majka, ćerka ili, jednom rečju, Srpkinja) – kao i na njihove moguće konsekvence, kako po konkretan položaj žena tako i po dalji razvoj feminističke teorije i kritike.

Prvo poglavlje

KONCEPTI I METOD

UVOD

Interdisciplinarni pristupi javljaju se sa uvidom da su istraživačka pitanja i problemi previše kompleksni da bi se na njih odgovorilo unutar jedne discipline. Taj uvid zahteva da se disciplinarno organizovano znanje reorganizuje interdisciplinarno.³ Pošto pitanja i problemi koji su u fokusu ove doktorske disertacije prevazilaze granice jedne discipline, u analizi ću primeniti interdisciplinarni pristup, što znači da ću probleme razmatrati sa više relevantnih stanovišta iz različitih disciplina.

Džo Moran (Joe Moran), autor uvodnika o interdisciplinarnosti, ističe dva njena važna aspekta: „s jedne strane, ona predstavlja deo tradicionalne potrage za sveobuhvatnim, opštim znanjem; s druge strane, ona je oštro preispitivanje same prirode znanja, kao i naših nastojanja da se znanje uredi i prenese“.⁴ Pored toga, Moran naglašava da interdisciplinarnost, koja je usko vezana za probleme epistemologije, „teži da se fokusira na probleme i pitanja koja je nemoguće postaviti ili rešiti unutar postojećih disciplina, umesto da traga za sveobuhvatnom sintezom znanja“.⁵ Konačno, treba imati na umu da „interdisciplinarni pristupi obično skreću pažnju – implicitno ili eksplicitno – na činjenicu da je ono što se izučava i predaje na fakultetima uvek i svar politike“.⁶ Ta autorefleksivnost, odnosno naučna i pedagoška samosvest, karakteristična je za jedno po svemu interdisciplinarno polje unutar koga su formulisani uvidi i zaključci na koje se u ovom radu umnogome oslanjam – feminističku teoriju i kritiku.

Ispitujući tesnu vezu između interdisciplinarnosti i humanistike, teoretičarka i kritičarka kulture Mike Bal (Mieke Bal) zaključila je da je za razumevanje te veze potrebno uvesti i pojam *putujućih koncepata*. Ona, naime, smatra da interdisciplinarnost, koja je u humanistici

³ Za sistematičan istorijski pregled nastanka i razvoja disciplina vidi: Joe Moran, *Interdisciplinarity* (London and New York: Routledge, 2010 [2002]). Kao koristan vodič može da posluži i knjiga Julie Thompson Klein, *Interdisciplinarity: History, Theory and Practice* (Detroit, MI: Wayne State University Press, 1991). Za diskusiju o humanistici i interdisciplinarnosti na primeru konkretnog, američkog slučaja, vidi: Julie Thompson Klein, *Humanities, Culture, and Interdisciplinarity: The Changing American Academy* (Albany: State University of New York Press, 2005).

⁴ Joe Moran, *Interdisciplinarity* (London and New York: Routledge, 2010 [2002]), 13.

⁵ Ibid., 14.

⁶ Ibid., 15.

neophodna, svoje heurističke i metodološke osnove treba da traži u konceptima, a ne u metodama. Drugim rečima, metodologija u humanistici treba da se zasniva na konceptima. Uz to, Bal dodaje da ti koncepti *putuju* „između disciplina, između stručnjaka, kroz istorijske periode i između geografski raštrkanih akademskih zajednica“. ⁷ Pošto svako putovanje utiče na koncept, potrebno je obeležiti putanje kojima se koncepti kreću i pratiti sve što se događa na tom putu. Ideje Mike Bal ovde su važne iz najmanje dva razloga. Prvo, upotrebom koncepata koju ona predlaže izbegavaju se i metodološka proizvoljnost (sa kojom se povremeno suočavaju *studije kulture*) i metodološka rigidnost (posebno u slučaju naizgled sveobuhvatnih teorija i pristupa poput formalizma i strukturalizma). Drugo, različiti načini *putovanja* koncepata naglašavaju kontekstualnu uslovljenost svake analize, odnosno tumačenja (na primer, feminizam i emancipacija nisu nužno imali isto značenje u okviru ženskog pokreta s početka dvadesetog veka u Velikoj Britaniji i Srbiji, odnosno Vojvodini; štaviše, ne može se govoriti o homogenosti ženskog pokreta ni unutar granica jedne zemlje). Zato u ovoj disertaciji određeni koncepti i pitanja koja se u vezi sa njima postavljaju služe kao vodiči i referentne tačke u analizi dva časopisa, te analizi dva od njih sačinjena politički, društveno i kulturno različita konteksta.

U prvom delu ovog poglavlja dajem sažet prikaz glavnih ideja Mike Bal u vezi sa putujućim konceptima u humanistici. U drugom delu poglavlja, koje predstavlja svojevrsni pojmovnik, definišem koncepte ključne za analizu dva časopisa. To su: 1) modernost, modernizacija, modernizam; 2) identitet; 3) pol i rod; 4) seksualnost; 5) nacija i tradicija; 6) ideologija. Ukazaću na neka opštepoznata i uglavnom prihvaćena razmatranja i značenja ovih pojmova razrađena u sada već klasičnim tekstovima autora poput Stjuarta Hala (Stuart Hall), Nire Juval-Dejvis (Nira Yuval-Davis) i Terija Igltona (Terry Eagleton). Treba naglasiti da će u pojedinačnim poglavljima posvećenim analizi časopisa *The Freewoman* i *Žena* navedeni pojmovi biti dodatno objašnjeni u skladu sa konkretnim kontekstom u kom se upotrebljavaju (recimo, pojam nacije, kao i fenomeni koji se za njega vezuju poput nacionalizma, nacionalnih mitova i simbola, posebno su važni za analizu časopisa *Žena*, dok u analizi časopisa *The Freewoman* imaju nešto manje vidljivi značaj). Konačno, u trećem delu poglavlja skrećem pažnju na osnovne pretpostavke i ciljeve metoda analize – kritičke analize diskursa. Ovaj metod koristi se za analizu „teksta u kontekstu“: pošto razmatra ideologije sadržane u pretpostavkama i tvrdnjama koje se obično uzimaju zdravo za gotovo i ukazuje na načine na koje se određena

⁷ Ibid.

znanja i identiteti konstruišu u tekstovima, ovaj metod predstavlja adekvatan izbor za analizu dva časopisa.

1. PUTUJUĆI KONCEPTI MIKE BAL

Mike Bal se ubraja u osnivače Amsterdamske škole za kulturnu analizu (The Amsterdam School for Cultural Analysis, ASCA) pri Amsterdamskom univerzitetu, gde i danas predaje.⁸ Teorijsko-kritička putanja koju je Bal prešla od sedamdesetih godina dvadesetog veka do danas (od teorije književnosti, naročito naratologije i semiotike, preko francuske književnosti i studija Biblije, posebno Starog Zaveta, sve do vizuelnih umetnosti, *kulturne analize*, te postkolonijalnih i feminističkih teorija) može se opisati, uslovno rečeno, kao (pre)ispitivanje različitih disciplina, čije je konačno ishodište interdisciplinarna *kulturna analiza*. Njena knjiga *Putujući koncepti u humanistici: kratak vodič (Travelling Concepts In the Humanities: A Rough Guide, 2002)* zamišljena je kao uputstvo za interdisciplinarnu *kulturnu analizu* i namenjena polaznicima teorijskog seminara na Amsterdamskoj školi za kulturnu analizu. Fokus knjige više je na samoj primeni *kulturne analize* nego na teorijskim razmatranjima u vezi sa njom. Otuda se *kulturna analiza* načelno razmatra samo u uvodu knjige, dok su sva ostala poglavlja takozvane studije slučaja (*case studies*), to jest konkretne analize koje se mogu nazvati kulturnim. Najpre ću objasniti šta je *kulturna analiza* i koje su njene osnovne pretpostavke, a zatim detaljnije obrazložiti – za moju analizu važnu – ideju o putujućim konceptima u humanistici.⁹

⁸ Za više informacija o Mike Bal vidi: <http://www.miekebal.org/> (pristup 27. april 2015).

⁹ Ideja o putujućim konceptima nije prošla nezapaženo. Među projektima koji su izrasli iz obimnog, krovnog projekta *Atina (Athena, Socrates Thematic Network Project)*, koji okuplja oko stotinu programa Ženskih studija i Studija roda, te centre i institute za Ženske studije u Evropi, nalazi se i projekat *Putujući koncepti u feminističkoj pedagogiji (Travelling Concepts in Feminist Pedagogy; http://www.travellingconcepts.net/Introduction.htm)*. Taj projekat dobio je sredstva koja treba da obezbede učesnicama da urade posao koji se uglavnom fokusira na razvoj različitih nastavnih alata u okviru programa Ženskih studija i Studija roda u Evropi. Cilj projekta je ostvarivanje međunarodne saradnje na razmeni i sistematizaciji znanja. Imao je dva vidljiva rezultata: internet stranicu i izdavačku delatnost, to jest niz objavljenih brošura koje su potpisale učesnice projekta. Još jedan primer za uticaj ideja Mike Bal i zajedničke poduhvate zasnovane na tim idejama predstavlja knjiga *Conceptual Odysseys: Passages to Cultural Analysis* (London: I. B. Tauris, 2007) koju je priredila Grizelda Polok (Griselda Pollock), a predgovor je napisala Mike Bal. Ova knjiga nastala je u okviru Centra za kulturnu analizu, teoriju i istoriju (Centre for Cultural Analysis, Theory and History: <http://www.centrecath.leeds.ac.uk/>) pri Univerzitetu u Lidsu, koji je osnovan 2001. godine i unekoliko je predstavljao engleski pandan holandske postdiplomske škole ASCA. Međutim, nisu sve reakcije na ideju o putujućim konceptima bile pozitivne. Amsterdamska škola za kulturnu analizu organizovala je 2008. godine seminar i radionicu sa temom *Prepustiti se objektima (Engaging Objects)*. U okviru tog seminara podela se debata između Mike Bal i Jozefa Frutla (Josef Früchtl), profesora filozofije na Amsterdamskom

U uvodu, Mike Bal kaže da je termin *kulturna analiza* izabrala da bi opisala sopstveni interdisciplinarni rad. Jasno je već na prvi pogled da moraju postojati razlozi zbog kojih ona koristi termin *kulturna analiza*, a ne uobičajeni *studije kulture*. Iako ne osporava domete *studija kulture*, autorka objašnjava da je važan cilj *kulturne analize* koju ona zastupa upravo prevladavanje nekih njihovih manjkavosti. Prvo i najvažnije: *studije kulture* nisu uspele da razviju metodologiju kojom bi se suprotstavile „posebnim metodama pojedinačnih disciplina“. ¹⁰ Iako su se predmeti proučavanja menjali, metode često nisu. Zbog toga Mike Bal ističe da je pitanje metodologije i dosledne analize ključno za njenu knjigu. Drugo, *studije kulture* su, kaže Bal, „pomogle“ svojim protivnicima u produbljivanju jaza između *les anciens* i *les modernes*. Čini se da se tu sukob između *starih* i *modernih* koristi kao metafora za savremeni sukob između disciplinarnih i interdisciplinarnih odseka, to jest za sukob između zastupnika različitih shvatanja *domena* i *načina* analize. I treće, ekonomska kriza, raspodela resursa i sve malobrojnija akademska radna mesta ne idu u prilog ni disciplinarnim odsecima ni odsecima za *studije kulture*. Administracija univerziteta lako može zloupotребiti interdisciplinarnost inherentnu *studijama kulture*, pa bi tako jedna posledica ekonomske krize moglo biti ukidanje tradicionalni(ji)h odseka ili njihovo spajanje pod okriljem *studija kulture*. ¹¹

Mike Bal smatra da njen koncept *kulturne analize* može da odgovori na pobrojane probleme, a rešenje vidi u odgovornoj praksi koja se zasniva na refleksiji o metodi i predmetu analize. Pošto teren *kulturne analize* nije definisan, objašnjava Bal, kada jednom odabere svoj predmet istraživanja, kulturna analitičarka ispituje celo područje, pa čak i samu ideju područja.

univerzitetu i saradnika škole ASCA. Njihovi polemički tekstovi objavljeni su na engleskom jeziku u časopisu za savremenu filozofiju *Krisis*, 2008, br. 1 (časopis je dostupan na internet adresi: www.krisis.eu.) Te tekstove, kao i uvodno poglavlje knjige M. Bal *Putujući koncepti u humanistici* prevela je na srpski jezik Irena Šentevska u *TkH, časopis za teoriju izvođačkih umetnosti*, 2008, br. 16, 78-103 (časopis je dostupan na internet adresi: <http://www.tkh-generator.net/portfolio/tkh-16-right-to-theory/>).

¹⁰ Mieke Bal, *Travelling Concepts In the Humanities: A Rough Guide* (Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2002), 6. Dean Duda, zagrebački profesor komparativne književnosti i *studija kulture*, smatra da *studije kulture* predstavljaju iskorak u odnosu na tradicionalno artikulisanu disciplinu ili nauku. One nisu disciplinarne i nemaju određenu metodologiju. Njihov je predmet proučavanje kulture, koja je sama po sebi kompleksan pojam čije značenje varira od takozvanog *estetskog* (kultura kao isključivo „visoka“ umetnost, to jest zbir kanonskih dela u svim umetnostima) do *antropološkog* značenja (kultura kao skup vrednosti, običaja, verovanja i praksi od kojih se sastoji život neke posebne grupe). Više o tome šta označava kultura u sintagmi *studije kulture* u: Dean Duda, „Nadziranje značenja: što je kultura u kulturalnim studijama?“, *REČ*, 2001, broj 64, 235-253.

¹¹ Na tu mogućnost ukazuju i drugi autori. Više o tome u: Bill Readings, *The University in Ruins* (Harvard University Press, 1996).

Uz to, metode za analizu ne čekaju spremne za primenu: „vi ne primenjujete jednu metodu; vi uređujete susret između nekoliko metoda – susret u kome predmet učestvuje, pa tako, predmet i metode zajedno postaju jedno novo, labavo definisano područje“.¹²

Ključna teza Mike Bal glasi: „interdisciplinarnost u humanistici, koja je neophodna, uzbuđljiva i ozbiljna, mora da traga za svojim heurističkim i metodološkim osnovama u *konceptima*, a ne u *metodama*“.¹³ Praksa *kulturne analize* naslonjena je na tu tezu i nastoji da je potvrdi. Autorka ističe da ju je upravo predavačka praksa uverila u to da metodologija u humanistici treba da se zasniva na konceptima. Da bi ilustrovala šta pod tim podrazumeva, ona kao primer navodi jednu zamišljenu konferenciju na kojoj učestvuju pripadnici različitih disciplina. Svi učesnici konferencije koriste reč *subjekt* i svako od njih veruje da je upravo njegovo razumevanje subjekta jedino ispravno. Ti učesnici ne mogu da uspostave dijalog zato što im „njihovo disciplinarno obrazovanje nikada nije pružilo ni priliku ni razlog da razmotre mogućnost da tako jednostavna reč kao što je 'subjekt' može biti koncept“ i imati više značenja.¹⁴

Pored metodoloških pitanja, druga ključna smernica za prevladavanje poteškoća pred kojima su se našle *studije kulture* jeste refleksija o predmetu analize. Mike Bal tvrdi da „druga strana koncepta koje koristimo nije sistemska teorija iz koje su oni preuzeti [...] Niti je to istorija koncepta kroz njegov filozofski ili teorijski razvoj“.¹⁵ Naprotiv, druga strana svakog koncepta jeste „tekst kulture, ili delo, ili 'stvar' koja konstituše *predmet* analize“, zato što koncepti uopšte nemaju značaja za *kulturnu analizu* ako nam ne koriste da „bolje razumemo predmet u *njegovim vlastitim datostima*“.¹⁶ U navedenim stavovima implicitna je kritika *studija kulture* koje često, usredsredivši se na kontekst, odnosno društvene i kulturne okolnosti, zapostavljaju sâm predmet proučavanja. Utoliko ne čudi što Bal sa žaljenjem ukazuje na gubitak prakse *pažljivog čitanja* (*close reading*), koje je usredsređeno na predmet proučavanja. Ona zagovara povratak toj praksi i ističe da je njena knjiga svojevrsan poziv na to. Razume se, radi se o pozivu na reartikulaciju i reafirmaciju jedne prakse čitanja, a ne o povratku na

¹² Mieke Bal, *Travelling Concepts...*, 4.

¹³ *Ibid.*, 5.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Ibid.*, 8.

¹⁶ *Ibid.*

novokritičarska stanovišta o tumačenju (izolovanog) teksta. U izvesnoj meri, kritička analiza diskursa se može shvatiti kao vrsta politički, društveno i kulturno osvešćenog *pažljivog čitanja*.

Na kraju, skrećem pažnju na još jedno bitno pitanje za *kulturnu analizu* – pitanje opravdanosti pristupa. Šta nam daje za pravo da upotrebljavamo koncepte na način na koji to činimo? U odgovoru na to pitanje, Mike Bal se poziva na intersubjektivnost. Kada je ovaj pojam ušao u humanistička razmatranja, odnosio se na ideju da koncepti i metode moraju imati isto značenje za sve one koji ih primenjuju. Međutim, Mike Bal naglašava da takav konsenzus o konceptima ne znači nužno i „slaganje o njihovom sadržaju“; reč je zapravo o prihvatanju „osnovnih pravila igre“.¹⁷ Koncepti se moraju koristiti na određen način kako bi svi učesnici debate mogli smisljeno da se slože ili spore oko njihovog sadržaja. U tom smislu, intersubjektivnost je, prema Mike Bal, standard i za pedagogiju i za pisanje.¹⁸

U prvom poglavlju knjige *Putujući koncepti u humanistici*, pod nazivom „Koncept“, Mike Bal razmatra osnovna određenja koncepta i ocrta osnovu za čitanje ostalih poglavlja. Autorka načelno tvrdi da su koncepti alati intersubjektivnosti, te da moraju biti „eksplicitni, jasni i definisani“.¹⁹ Ali, dodaje, koncepti nisu ni zadati ni nedvosmisleni. Ona smatra da koncepti imaju potencijal da budu jedini stabilan element u interakciji između objekta i njegovog kritičara, interakciji koju nije moguće podvrgnuti naučnoj proverbi.²⁰ Važno je istaći metodološki zaokret u vezi sa upotrebom koncepata u *kulturnoj analizi*. Za razliku od upotrebe koncepata u tradicionalnim disciplinama, *kulturna analiza* koncepte *ne primenjuje* na kulturni objekt koji proučava, već ih sa njim *sučeljava*.²¹ Do zaokreta je došlo usled dinamičnog shvatanja odnosa subjekta i objekta. Umesto kao hijerarhijski određenu binarnu opoziciju, taj odnos treba videti kao interakciju, objašnjava Mike Bal. Autorka tako stiže i do jedne od ključnih teza prema kojoj koncepti *putuju* i to, kao što je već rečeno, između različitih disciplina, između stručnjaka, kroz istorijske periode, te između geografski raštrkanih i udaljenih akademskih zajednica.²² Svako putovanje utiče na koncept.

Mike Bal ističe društveni aspekt intersubjektivnosti: koncepti su uvek, na ovaj ili onaj način, deo kulturnih debata, pa zato oni određuju meru konsenzusa. Ona smatra da upravo

¹⁷ Ibid., 13.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid., 22.

²⁰ Ibid., 23.

²¹ Ibid., 24.

²² Ibid.

posredstvom koncepta *kulturna analiza* može postići konsenzus (i, možemo dodati, dignitet) koji bi se mogao uporediti sa onim koji je odavno postignut u okviru tradicionalnih disciplina; istovremeno, specifična upotreba koncepta čuva *kulturnu analizu* od dogmatičnosti na koju često nailazimo u okviru tradicionalnih disciplina. Drugim rečima, knjiga Mike Bal *Putujući koncepti u humanistici* pokazuje da *kulturna analiza* može da prevaziđe manjkavosti *studija kulture*, a da u isti mah sačuva i ono što je vredno u tradicionalnim humanističkim disciplinama.

2. KONCEPTI

U narednim odeljcima definišem osnovne koncepte koji su važni za analizu časopisa *Žena* i *The Freewoman*. Autori na čije se uvide i zaključke oslanjam uglavnom stoje na stanovištu prema kom je kultura jedno široko i promenljivo diskurzivno polje, a književnost tek jedna diskurzivna praksa unutar njega. Pojmove o kojima je reč definišu sa pozicija kritičkog i refleksivnog konstruktivizma (dakle, imajući u vidu teorijske i metodološke opasnosti koje prete kada se pojmovi shvataju odviše „labavo“).

2.1. Modernost, modernizacija, modernizam

U knjizi *Modernizam u časopisima (Modernism in the Magazines, 2010)*, Robert Skouls (Robert Scholes) i Kliford Vulfman (Clifford Wulfman) polaze od sada već široko prihvaćene teze da je modernost društveno stanje, a modernizam odgovor na to stanje.²³ Modernizam, dakle, predstavlja „tekstualni odgovor na demografski, ekonomski i tehnološki razvoj i napredak koji su uticali na stvaranje modernog sveta“.²⁴ Pored toga, modernizam se vidi i kao reakcija na tadašnje stanje u svetu umetnosti. Međutim, Skouls i Vulfman smatraju da takva definicija modernosti i modernizma pruža nepotpunu – pa čak i netačnu – sliku o ovom periodu. Zato oni predlažu jednu samo naizgled neznatnu izmenu: modernost je društveno stanje, a modernizam *tek jedan mogući* odgovor na to stanje. Drugim rečima, nisu sve reakcije na modernost u polju umetnosti i književnosti bile modernističke.²⁵

Za doba modernosti karakteristično je nekoliko stvari: urbanizacija (stanovništvo se masovno seli u velike gradove); tehnološki napredak (posebno su važna otkrića vezana za

²³ Robert Scholes, Clifford Wulfman, *Modernism in the Magazines. An Introduction* (New Haven and London: Yale University Press, 2010), 26.

²⁴ *Ibid.*, 26.

²⁵ *Ibid.*, 26.

transport i komunikaciju, a treba imati na umu i nove metode u svetu štampe i štamparstva); razvoj i širenje javnog obrazovanja, čija je direktna posledica bilo formiranje sve veće čitalačke publike; komercijalni aspekt (tu se naročito izdvaja porast interesovanja za potrošače i promišljanje strategija za reklamiranje i prodaju proizvoda).²⁶ Prema Skoulsu i Vulfmanu, novine i časopisi bili su prvi masovni mediji u doba modernosti, a poslednja decenija devetnaestog veka igra važnu ulogu u nastanku anglo-američkog modernizma. U tom trenutku se pojavljuju novi masovni časopisi, koji se jednim delom izdržavaju od prodaje (cena ovih časopisa je niža nego ranije jer je čitalačka publika brojnija), a drugim delom od reklama. Ovi časopisi su nastojali da objavljuju popularne pisce i umetnike, one za koje se verovalo da će privući čitaoce i tako garantovati dobru prodaju. Takve časopise treba označiti kao moderne, ali ne i modernističke časopise. S druge strane, u isto vreme se pojavljuju i takozvani „mali“ časopisi koji postaju mesto rasprave o modernoj umetnosti i u kojima književne i kritičke tekstove objavljuju autori modernističke orijentacije (*The Little Review, The Egoist, The Blast...*).²⁷ Odatle sledi zaključak Skoulsa i Vulfmana: „modernizam je nastao iz borbe između popularnih i elitnih modela kulturne produkcije“, pa zato izostavljanje jednog od ta dva elementa vodi u redukcionizam.

Razumevanje veza između roda (rodnih identiteta i politika) i modernosti, kao i metodoloških implikacija analize tih odnosa, koje u ovom radu izlažem, umnogome se oslanja na studiju *Rod modernosti (Gender of Modernity, 1995)*, u kojoj Rita Felski (Rita Felski) analizira složeni odnos između modernosti i brojnih reprezentacija ženstvenosti. Rita Felski nastoji da iz perspektive feminističke teorije iznova pročita pojedine tekstove iz doba modernosti (književne tekstove, novinske članke, eseje itd.). U fokusu njenih razmatranja nalazi se sledeće pitanje: „Na koji način bi se promenilo naše razumevanje modernosti ako bismo, umesto što uzimamo muško iskustvo kao paradigmatično, analizirale tekstove koje su napisale žene ili tekstove o ženama?“²⁸ Ona upozorava da dijalog sa glasovima iz prošlosti na koji poziva mora pažljivo da se vodi: „feminističke kritičarke treba da veoma ozbiljno uzmu u obzir kako su žene i muškarci iz prošlih

²⁶ Ibid., 27.

²⁷ Treba napomenuti da su i „mali“ časopisi imali svoje strategije reklamiranja: komercijalni i konzumentski aspekti časopisa nisu bili nepoznati predstavnicima takozvane „visoke“ umetnosti, naprotiv. Više o tome: Mark. S. Morrison, *The Public Face of Modernism. Little Magazines, Audiences, and Reception 1905-1920* (The University of Wisconsin Press, 2001).

²⁸ Rita Felski, *The Gender of Modernity* (Harvard University Press, 1995), 8-10.

vremena razumevali sopstvene pozicije u okviru istorijskih i društvenih kretanja“.²⁹ U vezi sa tim, naglašava da mi – istraživači i tumači – konstruišemo prošlost sa stanovišta sadašnjosti, te da zbog toga stalno moramo imati u vidu kompleksan odnos između prošlih i sadašnjih sistema vrednosti i pogleda na svet kako bismo izbegli pojednostavljena tumačenja – ili delom nepravedna osporavanja – tekstova iz prošlosti.³⁰

Šta to tačno znači kada se radi o analizi časopisa s početka dvadesetog veka? Urednice i saradnice tih časopisa bile su deo tadašnjeg kulturnog, društvenog i političkog konteksta. Samim tim, one su barem delimično bile uronjene u ideologije svoga doba. Zato ne treba da nas čudi što su neke avangardne, progresivne britanske feministkinje u isto vreme zagovarale ideju o ženskom seksualnom uživanju i osuđivale usedelice (na primer, Stela Braun). Isto tako ne treba da nas čudi što su neke od ovdašnjih zagovornica ženskih prava podržavale obrasce ponašanja na kojima se temelje patrijarhalni odnosi (recimo, Milica Tomić). U tom smislu, ideja Rite Felski o dvostrukom odnosu prema tekstovima prošlosti može se primeniti i na analizu časopisa: s jedne strane, to je odnos *empatije* zasnovan na razumevanju konteksta prošlosti; s druge strane, to je *kritički* odnos, koji nam pomaže da bolje razumemo implikacije diskursa prošlosti, dakle da bolje razumemo kako smo stigli ovde gde smo danas. Poput većine feministkinja, Rita Felski zagovara ideološku ali i autorefleksivnu analizu: njena analiza pored ostalog nastoji da uspostavi vezu između tekstova iz prošlosti i savremenih feminističkih politika.

Poput Mike Bal, Rita Felski tvrdi da se (naizgled) isti teorijski koncepti drugačije shvataju u okviru različitih disciplina. Recimo, pojam modernosti ima sasvim drugačije značenje u radovima teoretičara političkih nauka, književnih kritičara, sociologa ili, pak, filozofa: dok će teoretičar političkih nauka modernost povezati sa sedamnaestim vekom i idejama Tomasa Hobsa (Thomas Hobbes), sva je prilika da će se književni kritičar fokusirati na sam kraj devetnaestog veka da bi progovorio o modernosti.³¹ Odatle sledi zaključak da je doba modernosti sačinjeno od brojnih (često suprotstavljenih) društvenih, kulturnih i filozofskih diskursa i tendencija. Kišobranski termin *moderno* (*modern*) obuhvata tri srodna termina, kaže Felski: modernizaciju, modernizam i modernost. Modernizacija označava „kompleksno sazvežđe društveno-ekonomskih fenomena koji su se pojavili u kontekstu zapadnog napretka i razvoja, ali su se potom proširili i na druge delove sveta u različitim vidovima i oblicima: naučne i tehnološke

²⁹ Ibid., 8.

³⁰ Ibid., 33-34.

³¹ Ibid., 12.

inovacije, industrijalizacija proizvodnje, ubrzana urbanizacija, širenje kapitalističkog tržišta, nastanak nacionalnih država i tako dalje³². Nasuprot tome, modernizam se odnosi na specifičan oblik umetničke proizvodnje i obuhvata niz umetničkih škola i pravaca s kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka u Evropi i Americi. Rita Felski smatra da su glavne odlike modernizma, poput „estetske osvešćenosti, stilske fragmentarnosti i preispitivanja načina predstavljanja“, bile razlog za „veoma ambivalentan i često kritički odnos prema procesima modernizacije“ u modernističkim tekstovima.³³ Konačno, modernost se koristi kao „krovni periodizacijski termin koji označava istorijsko doba koje obuhvata neku ili sve od prethodno navedenih odlika“ modernizacije i modernizma.³⁴ Za razliku od periodizacijskih termina poput renesanse, modernost nema samo deskriptivni (glavne odlike modernosti) već i normativni karakter („za“ ili „protiv“ modernosti), pre svega zato što označava načelni raskid sa prošlim vremenima. Dakle, doba modernosti obeleženo je i antimodernim, konzervativnim tendencijama. Povrh svega toga, treba imati u vidu da se u doba modernosti javljaju društvene grupe koje ne priželjkuju povratak na staro, ali nisu ni zadovoljne novim stanjem, te se zbog toga bore za alternativnu viziju sadašnjosti i, još više, budućnosti – na primer, žene i ženski pokret. Ponovimo, diskursi modernosti sačinjeni su od brojnih i sukobljenih reakcija na društvene promene iz tog doba.

³² Ibid., 13.

³³ Ibid., 13. U tekstu „Dvostruka slika“ („The Double Image“) Alena Buloka (Alan Bullock), objavljenom 1976. godine, razmatra se sukobljenost dve vizije sveta s početka dvadesetog veka: s jedne strane imamo privilegije, sigurnost i udobnost života pripadnika srednje i više klase; s druge strane se nalaze nered, nesigurnost i ambivalencije u načinu razmišljanja (pre svega, u okviru filozofije i književnosti) i umetnosti. Otuda nije slučajno što Bulokov tekst počinje poređnjem dvaju slika. To su fotografija iz 1904. godine na kojoj je prikazana tipična londonska vreva i, naspram ovog „realističkog“ zapisa kojim se oslikava život srednje i više klase u Londonu, njihove privilegije i komfor, život na račun kolonija itd., Pikasova slika „Gospođice iz Avinjona“ iz 1907. godine, koja obeležava početak kubizma. Dakle, iako su kraj devetnaestog i početak dvadesetog veka obeleženi snažnom industrijalizacijom, tehnološkim napretkom i pronalascima, kao i najvećim ekonomskim procvatom, posebno u velikim zapadnoevropskim gradovima, prestonicama imperijalnih sila, treba imati u vidu da se istovremeno produbljuje jaz između bogatih i siromašnih. Radnici se sve češće organizuju i protestuju protiv loših radnih i životnih uslova. Bulok naglašava da su modernistički i avangardni autori i umetnici predstavljali manjinu početkom dvadesetog veka; naime, najveći deo društva bio je još uvek sklon umetnosti i načinima razmišljanja karakterističnim za devetnaesti vek. Dve slike, po njemu, nisu primeri odvojenih, paralelnih realnosti. Naprotiv, Pikasova slika predstavlja tek jednu moguću reakciju na doba modernosti. Dakle, i umetnost koja je anticipirala i prihvatila moderno tehnološko doba i ona koja je bila izraz kritike i otpora prema intenzivnom progresu i društvenim promenama bile su svesne onoga što dolazi, odnosno zaokreta na razmeđu vekova. – Alan Bullock, „The Double Image“, Malcolm Bradbury, James McFarlane, eds., *Modernism* (Penguin books, 1976), 58-70.

³⁴ Rita Felski, *The Gender of Modernity*, 13.

Rita Felski polazi od toga da su mnoge književne teorije i istorije kulture previdеле činjenicu da su modernost i modernizam rodno obeleženi i uslovljeni pojmovi.³⁵ Drugim rečima, donedavno dominantna – ali jednostrana i pojednostavljena – slika o ovom periodu i književno-umetničkom pravcu bila je, makar delimično, posledica slepila akademskih radnika spram (značaja) kategorije roda. Takva slika dovela je do stalne reprodukcije muškog i maskulinističkog (*masculinist*) književnog kanona i tradicije, koji su ozvaničeni i podržani književnim istorijama i nastavnim programima na univerzitetima. Feministička revizionistička čitanja kanona i, još više, onoga što je ostalo izvan njega menjaju našu sliku o kulturnoj produkciji u doba modernosti. Otkrivanje zaboravljenih ženskih tekstova iz ovog perioda pokazuje da su mnoge autorke bile pod uticajem realističkog prosedea, melodrame, senzacionalističkih romana itd. Za razliku od nekih teoretičarki i kritičarki poput Selest Šenk (Celeste Schenk), koje se zalažu za proširenje pojma modernizma tako da on obuhvati sve tekstove pisane u periodu između 1890. i 1940. godine, Rita Felski s pravom tvrdi da nema nijednog razloga da se baš te dve godine izaberu za granične ako bi se modernizam „oslobodio“ svojih ključnih stilskih i formalnih odlika. Ona smatra da modernizam treba razumeti kao tek jedan aspekt kulture modernosti i iznova postavljati pitanje o tome da li su baš modernistički tekstovi najvažniji i najreprezentativniji tekstovi za taj period.³⁶

Svoje ključne teze Rita Felski ponavlja i u pogovoru napisanom za zbornik *Žensko iskustvo modernosti, 1875-1945 (Women's Experience of Modernity, 1875-1945, 2003)*, ukazujući iznova na problematičnost strogo disciplinarnih istraživanja i analiza: „Da pojednostavim, sociolozi su skloni da govore o modernosti kao o sveobuhvatnom društvenom sistemu i strogo kontrolisanoj mreži ograničenja (Veberov čuveni 'čelični kavez'); profesori engleske književnosti obično vide ikonoklastične gestove književnog modernizma kao subverziju, ili čak prevazilaženje, takvih ograničenja.“³⁷ Međutim, mnogo je toga izostavljeno sa ovako postavljene slike, a pre svega izučavanje svakodnevnog iskustva modernosti (*šta uopšte znači biti moderni subjekt?*) i analiza popularne kulture.³⁸ Nove kulturne teorije modernosti s razlogom su fokusirane na takve i slične teme, naglašava Rita Felski. Takva promena fokusa

³⁵ Rita Felski, *The Gender of Modernity*, 15.

³⁶ *Ibid.*, 25.

³⁷ Rita Felski, „Afterword“, u: Ann L. Ardis and Leslie W. Lewis, eds., *Women's Experience of Modernity, 1875-1945* (The John Hopkins University Press, 2003), 291.

³⁸ *Ibid.*, 291.

omogućila je da žene (urednice, novinarki, spisateljice, sifražetkinje...) izađu na pozornicu modernosti i modernizma s koje su bile skoro sasvim potisnute. Štaviše, ispostavilo se da promena perspektive utiče i na naše pretpostavke o tome šta je moderno. Budući da dolazi iz oblasti komparativne književnosti, Rita Felski poseže za očiglednim primerom viktorijanskog doba. Uvreženo je verovanje da raskid sa viktorijanskim dobom i za njega karakterističnim pogledom na svet označava prelazak u moderno doba. Međutim, Rita Felski tvrdi da viktorijanski ideal ženstvenosti „anđeo u kući“ („angel in the house“) i fenomen emancipovane, moderne „nove žene“ („New Woman“) sa samog kraja devetnaestog veka veoma lako mogu predstavljati dva lica iste osobe: „Umesto da zamišljamo žensku istoriju kao progresivnu smenu faza u pravcu sve veće emancipacije, treba da uočimo da prošlost aktivno učestvuje u sadašnjosti i da stari(ji) ideali ženstvenosti mogu da imaju snažan uticaj na nju.“³⁹ O tome svedoči i rad ženskih organizacija u Velikoj Britaniji početkom dvadesetog veka, o čemu će biti više reči u trećem poglavlju. U polju kulture, odnosno književnosti, ova dvostrukost modernog manifestuje se na sledeći način: „Pisci, naravno, mogu da se bave modernim idejama nezavisno od upotrebe modernističke forme; obrnuto takođe važi, eksperimentalni stil može da se upotrebi da bi se izrazile konzervativne i nostalgичne ideje. Moderna dela su retko moderna u celini i u pogledu svih pitanja; znatno češće se radi o kompleksnom spoju starog i novog.“⁴⁰

2.2. Identitet

Reklo bi se da i identitet spada u osnovne pojmove savremene teorije (reč je o pojmu koji se koristi u većini društvenih i humanističkih nauka, ali ne nužno na isti način). Dva su uobičajena shvatanja identiteta: esencijalističko („jako značenje“), odnosno identitet kao nešto zadato, fiksirano, stabilno; konstruktivističko („meko značenje“), to jest identitet kao nešto konstruisano, višestruko, promenljivo i nestabilno. Pojam identiteta bio je povod i predmet brojnih rasprava, a u okviru nekih od njih postavljeno je pitanje o tome da li nam je ovaj pojam uopšte potreban.⁴¹ U kratkim uvodima u književnu teoriju i poststrukturalizam, Džonatan Kaler

³⁹ Ibid., 294.

⁴⁰ Ibid., 294.

⁴¹ I esencijalističko i konstruktivističko razumevanje identiteta predmet su temeljne kritike Rodžersa Brubejkera (Rogers Brubaker) i Frederika Kupera (Frederick Cooper) u njihovom poznatom tekstu „S onu stranu 'identiteta'“. Autori tvrde da pojam identiteta „lako može da znači suviše mnogo (kad se shvati u svom jakom značenju), suviše malo (kad se shvati u svom slabom značenju) ili da ne znači ništa (usled svoje dvosmislenosti)“. – Rodžers Brubejker i Frederik Kuper, „S onu stranu 'identiteta'“, s engleskog

(Jonathan Culler) odnosno Ketrin Belsi (Catherine Belsey) naglašavaju da engleska reč subjekt (*subject*) u sebi sažima glavni teorijski problem vezan za identitet: subjekt je istovremeno slobodan i delatan (*subject*), ali i potčinjen i determinisan (*subjected*). Ili, rečima Ketrin Belsi, „ja sam slobodan da kažem ili činim ono što hoću do mere u kojoj prihvatam izvesnu subjekciju (podređivanje) datim kulturnim normama“ (kultura se tu razume kao skup obrazaca posredstvom kojih doživljavamo svet i pripisujemo smisao našem iskustvu sveta).⁴² Za razliku od pojma identiteta koji implicira istost, subjekt dozvoljava diskontinuitete i kontradikcije, to jest postojanje i prihvatanje niza subjekt-pozicija koje nisu međusobno konzistentne, tvrdi Belsi.⁴³ Zato se nekim teoretičarima i kritičarima pojam subjekta čini preciznijim od pojma identiteta.

Govoreći o vezi između identiteta, identifikacije i subjekta, a u svetlu književno-teorijskih promišljanja ovih pojmova, Džonatan Kaler izdvaja dva važna pitanja: „prvo pitanje je da li je sopstvo nešto što je dato ili nešto što se stvara, a drugo je pitanje da li sopstvo treba da bude razmatrano u individualnim ili društvenim kategorijama?“⁴⁴ U brojnim pokušajima da se

prevela Jelena Stakić, *REČ*, 2003, broj 69, 405. Budući da „društvena analiza – uključujući i analizu politike identiteta – iziskuje srazmerno nedvosmislene analitičke kategorije“, ambivalencije i protivrečnosti koje se vezuju za pojam identiteta predstavljaju ozbiljan teorijski problem, tvrde oni. – Ibid., 406. Nakon što izlože ograničenja i posledice kako „jakog“, esencijalističkog poimanja identiteta tako i „mekog“, konstruktivističkog stava o identitetu, Brubejker i Kuper predlažu nove grupe termina koji bi mogli da se upotrebe umesto pojma identiteta i tako prevaziđu protivrečne konotacije i brojna značenja koja taj pojam podrazumeva: identifikacija i kategorizacija, samopoimanje i društveno lociranje, te zajedništvo, privrženost, grupnost. – Ibid., 425-448.

⁴² Ketrin Belsi, *Poststrukturalizam. Sasvim kratak uvod*, s engleskog preveo Zoran Milutinović (Beograd: Službeni glasnik, 2010), 55.

⁴³ Ibid., 55.

⁴⁴ Džonatan Kaler, *Teorija književnosti. Sasvim kratak uvod*, s engleskog preveo Dragan Ilić (Beograd: Službeni glasnik, 2009), 125. Ričard Dženkins u knjizi *Društveni identitet (Social Identity)* tvrdi da odgovor na naizgled jednostavno pitanje „ko je ko“ – nezavisno od toga da li određujemo ko smo mi, ko je neko drugi, ili, konačno, ko smo mi za nekog drugog – nikada nije neutralan. Ova radnja, koju možemo nazvati i identifikacijom, podrazumeva određeni stepen vrednovanja. U fokusu njegove studije nalaze se grupni identiteti: kakva je priroda grupe, kakav je značaj pojma grupe? Obično se kaže da se grupe – baš kao i identiteti – „izmišljaju“ (ovde se Dženkins posredno oslanja na ideju Benedikta Andersona o „zamišljenim nacijama“ [*imagined communities*]). Međutim, uprkos tome što se grupe zamišljaju, odnosno izmišljaju, to nikako ne znači da one ne postoje, tvrdi Dženkins. Sasvim u skladu sa osnovnim principima društvenog konstruktivizma, može se reći da su grupe stvarne ukoliko ih ljudi vide kao stvarne. Štaviše, ljudi se ponašaju na način koji podrazumeva da su grupe stvarne i pomoću takvog ponašanja konstruišu stvarnost. Dakle, ne sme se izgubiti iz vida ova prosta činjenica: to što su grupe društvene konstrukcije ne znači da one ne postoje, da su iluzije. Proces identifikacije, prema Dženkinsu, predstavlja osnovni kognitivni mehanizam pomoću kog ljudi opisuju i razvrstavaju sebe i druge ljude, bilo pojedinačno bilo kolektivno. S druge strane, identifikacija ne određuje nečije ponašanje, odnosno identitetski obrasci nam ne omogućavaju da predvidimo ko će se kako ponašati. Ukoliko se ta dva aspekta identiteta i identifikacije stalno imaju u vidu, to jest, ako se izbegne nekritičko prihvatanje i upotreba ovih

odgovori na ova pitanja izdvojile su se četiri osnovne struje moderne misli, koje Kaler opisuje na sledeći način:

„Prva, naklonjena kategorijama datog i individualnog, sopstvo, 'ja', posmatra kao nešto što potiče iznutra i kao nešto što je jedinstveno, kao ono što prethodi postupcima koje sopstvo čini, kao unutrašnje jezgro koje se na različite načine izražava (ili ne izražava) rečima i delima. Druga struja, kombinovanjem kategorije datog i društvenog, naglašava da je sopstvo određeno poreklom i društvenim atributima: neko je žensko ili muško, beo ili crn, Britanac ili Amerikanac itd. [...] Treća struja, udruživanjem kategorija individualnog i stvorenog, ističe promenljivu prirodu sopstva koje nastaje kroz pojedinačne postupke. I poslednja struja, opredeljena za kategorije društvenog i stvorenog, smatra da postajem ono što jesam kroz različite pozicije subjekta koje zauzمام (kao npr. šef umesto radnika, bogat a ne siromašan).“⁴⁵

Uzveši u obzir ove i slične protivrečnosti i višeznačnosti koje se javljaju u vezi sa identitetom, Stjuart Hol se u tekstu rečitog naslova „Kome treba 'identitet'?“ ipak zalaže za zadržavanje i upotrebu ovog pojma: „Identitet je ... ideja koju se ne može misliti na stari način, ali bez koje određena ključna pitanja uopće ne možemo promišljati.“⁴⁶ Hol, naime, smatra da je pitanje identiteta važno – i neizbežno – prilikom razmatranja odnosa između subjekta i diskurzivnih praksi.⁴⁷ Identiteti su stalno u procesu promene i transformacije.⁴⁸ Oni se konstruišu

pojmovna, Ričard Dženkins (za razliku od ranije pomenutih Rodžersa Brubejkera i Frederika Kupera) ne vidi razlog za njihovo odbacivanje. – Richard Jenkins, *Social Identity* (London and New York: Routledge, 2008 [1996]), 1-15.

⁴⁵ Ibid., 125.

⁴⁶ Stuart Hall, „Kome treba 'identitet'?“, s engleskog prevela Sandra Veljković, *REČ*, 2001, broj 64, 216.

⁴⁷ Ibid., 216.

⁴⁸ Da bi objasnio „križu identiteta“ krajem dvadesetog veka, a posebno u svetlu procesa globalizacije i pojačanih migracija, Stjuart Hol u tekstu „Problem kulturnog identiteta“ („The Question of Cultural Identity“) navodi tri (istorijske) konceptualizacije identiteta: prosvetiteljski subjekt, sociološki subjekt i postmoderni subjekt. Prvi je celovit – on je predstavljao izvor i garant značenja. U toj koncepciji izražen je jak individualizam. Nasuprot tome, sociološki subjekt nije autonoman i samodovoljan; on se formira u odnosu prema „značajnim drugima“ (*significant others*). To znači da se takav identitet formira kroz interakciju sopstva i društva. Ova koncepcija identiteta uspešno prevazilazi jaz između privatnih i javnih svetova: naime, iako i sociološki subjekt ima nekakvu unutrašnju suštinu („pravi ja“), ta suština se oblikuje i menja u stalnom dijalogu sa spoljašnjim kulturnim svetovima i identitetskim obrascima koje oni nude. Drugim rečima, identitet „prišiva“ subjekt za ponuđenu strukturu. Prišivanje omogućava da se subjekt i kulturni svetovi na neko vreme stabilizuju, postanu predvidljiviji. Hol naglašava da se za tako shvaćene

kroz razlike, a ne izvan njih, tvrdi Hol: „Ovo za sobom povlači radikalno uznemirujuću spoznaju da se 'pozitivno' značenje bilo kojeg termina – pa time i njegov 'identitet' – konstruira samo preko odnosa s Drugim, u odnosu prema onome što ono nije, prema onome što mu nedostaje, prema onome što se naziva *konstitutivna izvanjkost*.“⁴⁹ Drugim rečima, (navodno) „jedinstvo“ identiteta konstruiše se „unutar igre moći i isključivanja“. ⁵⁰ Vezu između društvene i psihičke realnosti, koja je, kako smo videli, inherentna gramatičkom značenju engleske reči subjekt (sloboda i podređenost, odnosno subjektivacija i subjekcija), Hol uspostavlja na sledeći način:

„'Identitet' koristim kako bih označio točku susretanja, točku *prošivnog boda* između diskurza i praksi koje pokušavaju 'interpelirati', govoriti nam ili nas usidriti kao socijalne subjekte određenih diskurza s jedne strane, i procesa koji proizvode subjektivnosti, koji nas konstruiraju kao subjekte koji mogu biti 'iskazani', s druge strane. Identiteti su stoga točka privremenog spajanja na subjektne pozicije koje za nas konstruiraju diskurzivne prakse.“⁵¹

Na teorijsku relevantnost ove dvostrukosti (činjenje i potčinjenost), koja je sadržana u pojmu identitet onako kako ga Hol shvata, ukazuje i sledeća tvrdnja:

„Zamisao da uspješno zašivanje subjekta na subjektu poziciju zahtijeva, ne samo da subjekt bude 'pozvan', nego da subjekt uloži u tu poziciju, znači da zašivanje treba smatrati *artikulacijom*, prije negoli jednostranim procesom, a to onda ponovo postavlja *identifikaciju*, ako već ne i identitete, čvrsto na teorijski dnevni red.“⁵²

identitete kaže da su „u zaokretu“ krajem dvadesetog veka. Subjekt postaje posve fragmentiran, sastavljen od nekoliko, ponekad oprečnih, identiteta. Opisani proces identifikacije u toku kog projektujemo sebe u ponuđene kulturne identitete postaje još otvoreniji, nestabilniji i problematičniji. Tako nastaje postmoderna subjekt. Subjekt preuzima na sebe različite identitete u različitim trenucima. Pomalo duhovito, Hol tvrdi da uverenje da imamo jedan, zaokružen identitet od rođenja do smrti zapravo znači da smo uspešno konstruisali utešnu priču, odnosno vlastiti „narrativ o sopstvu“. Stabilan, koherentan, nepromenljiv identitet je fantazija. – Stuart Hall, „The Question of Cultural Identity“, u: Tony McGrew, Stuart Hall, David Held, eds., *Modernity and Its Futures. Understanding Modern Societies* (Polity Press, 1992), 596-598.

⁴⁹ Ibid., 219.

⁵⁰ Ibid., 219.

⁵¹ Ibid., 220.

⁵² Ibid., 221.

Takvo razumevanje pojma identiteta, koje podrazumeva činjenje, to jest delovanje (*agency*), predstavlja referentnu tačku u mojoj analizi časopisa *Žena* i *The Freewoman*. Istovremeno se oslanjam na zaključke feminističke teorije koja s pravom „naglašava uticaj društveno konstruisanih rodnih uloga u stvaranju subjekta, u stvaranju onoga što ona ili on jesu“,⁵³ o čemu će biti više reči u narednom odeljku.

2.3. Pol i rod

U tekstu koji sažima uvide i zaključke brojnih, različitih, feminističkih stanovišta o polu i rodu, Mari Mikola (Mari Mikkola) navodi četiri ključna aspekta postojećih debata: 1) razmatranje razlike između pola (biti žensko ili muško, to jest, biološki aspekt) i roda (biti žena ili muškarac, to jest, društveni i kulturni aspekt),⁵⁴ za koje se usko vezuje biološki determinizam; 2) bavljenje rodom kao društvenim konstruktom (ženstvenost i muževnost); 3) problematizovanje razlike (opozicije) između pola i roda (Da li je pol zaista isključivo stvar biologije? Da li je razlika između pola i roda suštinska, te da li je i u kojoj meri ona – strateški, politički – korisna?); i naposljetku 4) žene kao grupa (Imajući u vidu niz elemenata koji sačinjavaju identitet jedne osobe, poput roda, seksualne orijentacije, klase, državljanstva, 'rase', veroispovesti, godina, obrazovanja itd., da li i na koji način možemo govoriti o ženama u množini? Razume se, ideja množine, odnosno grupe, zauzima važno mesto unutar feminističkog pokreta koji počiva na principima zajedništva i solidarnosti).⁵⁵ Autorka ističe da su feministkinje posegle za razlikovanjem roda (kategorije koja naglašava da su žene i muškarci uslovljeni i određeni društvenim faktorima) od pola (kategorije koja naglašava biološke odlike žene i muškaraca, poput seksualnih organa, hromozoma, hormona i drugih fizioloških i fizičkih osobenosti) da bi se suprotstavile biološkom determinizmu za koji je karakteristično uverenje da je „biologija sudbina“.⁵⁶ Dakle, ukoliko su razlike između žena i muškaraca društveno konstruisane i proizvedene (a ne urođene, zadate i suštinske), onda se one mogu menjati.

⁵³ Džonatan Kaler, *Teorija književnosti*, 126.

⁵⁴ Podsetimo se ovde čuvene tvrdnje Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir): Ženom se ne rađa već postaje!

⁵⁵ Mari Mikkola, „Feminist Perspectives on Sex and Gender“; tekst je objavljen 2008. godine na internet stranici Stanford Encyclopedia of Philosophy (<http://plato.stanford.edu/entries/feminism-gender/>), a dopunjen i izmenjen 2011. (Pristup 2. maj, 2015.)

⁵⁶ Ibid. Smatra se da je psiholog Robert Stoler (Robert Stoller) prvi uveo distinkciju između pola i roda da bi šezdesetih godina 20. veka objasnio pojavu transseksualnosti: naime, kod transseksualnih osoba ne

Međutim, upotreba kategorije roda takođe može da odvede u zamku esencijalizma ili, preciznije rečeno, rodnog realizma (*gender realism*). Obično se smatra da „žene kao grupa dele neke karakteristične odlike, iskustva, zajednička stanja ili kriterijume koji definišu njihov rod i na osnovu kojih se tvrdi da je neka osoba – žena (a ne muškarac)“.⁵⁷ Drugim rečima, „[z]a sve žene se smatra da se razlikuju od svih muškaraca zbog tog svojstva (ili svojstava)“.⁵⁸ Kako Mari Mikola s pravom ističe, ne samo što ovakav rodni realizam zanemaruje očigledne razlike koje postoje među ženama (rasne, kulturne, klasne itd.), već se njime implicira svojevrsni normativni ideal ženskosti (*womanhood*). Zato ne iznenađuje što su pojedine feminističke teoretičarke, poput Toril Moa (Toril Moi) i Džudit Batler (Judith Butler), kritikovale upotrebu strogo uspostavljene distinkcije između pola i roda, i to tako što su naglasile društvenu i kulturnu dimenziju pola, odnosno njegovu diskurzivnu prirodu. Razume se, dekonstrukcija pojmova pola i roda, a samim tim i kategorije „žena“, vodila je sledećim pitanjima: „šta (ako bilo šta) povezuje žene, šta znači biti žena, i kakve zahteve feministkinje mogu da čine u ime žena?“⁵⁹

U čuvenoj studiji o vezi između rodni odnosa i nacionalnih projekata i procesa, Nira Juval-Dejvis (Nira Yuval-Davis), definiše pojmove pola i roda, razmatra kategoriju „žena“, te upozorava na opasnosti od pojednostavljenog razumevanja patrijarhata. Smatram da njen pristup uspešno izbegava pobrojane zamke esencijalizma, to jest rodnog realizma. Ovako Juval-Dejvis o rodu:

„Rod bi trebalo razumjeti ne kao neku 'stvarnu' društvenu razliku između muškaraca i žena nego kao oblik diskursa koji se odnosi na skupine subjekata čije društvene uloge određuje njihova spolna/biološka razlika, za razliku od njihova ekonomskog položaja ili pripadnosti etničkim i rasnim kolektivitetima.“⁶⁰

Definicija pola koju Juval-Dejvis predlaže temelji se na ideji o diskurzivnoj prirodi pola:

postoji poklapanje između pola i roda. (O tome je pisao u knjizi *Sex and Gender: On the Development of Masculinity and Femininity*, New York: Science House, 1968).

⁵⁷ Mari Mikola, „Feminist Perspectives on Sex and Gender“.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Nira Yuval-Davis, *Rod i nacija*, s engleskog pevela Mirjana Paić Jurinić (Zagreb: Ženska infoteka, 2004), 20.

„Spolne bi razlike također trebalo razumjeti kao oblik diskursa, diskursa u kojemu se za skupine društvenih subjekata drži da su različito spolno/biološki konstituirane. Drugim riječima, i 'rod' i 'spol' se mogu analizirati kao oblici diskursa, ali s drugačijim motivima.“⁶¹

Uprkos tome što se žene međusobno razlikuju, te se ne može govoriti o jedinstvenosti kategorije „žena“, Nira Juval-Dejvis tvrdi da uvek treba postaviti pitanje o tome koje su razlike društveno i politički važne u određenom historijskom trenutku (to jest, nisu sve razlike jednako relevantne). Jedino se na taj način, smatra ona, može izbjeći relativizacija ili, čak, potpuno odbacivanje kategorije žena do kog je došlo u radovima nekih postmodernih feministkinja.⁶²

Moglo bi se tvrditi da gotovo uvek postoji tesna sprega između emancipacije i ženskog pokreta, s jedne strane, i patrijarhata, s druge. Međutim, pojam patrijarhata treba uvek iznova kontekstualizovati, tvrdi Juval-Dejvis, budući da nije reč o zasebnom društvenom sistemu koji je nezavisan od drugih tipova društvenih sistema (recimo, kapitalizma ili rasizma):

„[...] u pogledu raspodjele moći i materijalnih resursa u društvu tlačenje žena [je] navlastit i nedjeljiv dio društvenih odnosa. Premda različitih ontoloških temelja i zasebnih diskursa, rod, etničnost i klasa u konkretnim se društvenim odnosima međusobno prepleću i povezuju. [...] Suprotno onome na šta upućuje pojam patrijarhata, žene obično nisu tek pasivni primatelji i nesudionici pri određivanju rodni odnosa. I što je vjerojatno najvažnije, čak ni unutar istoga društva u danom trenutku nisu sve žene potlačene i/ili podjarmljene na isti način ili u istoj meri.“⁶³

U vezi sa problemom zajedništva i solidarnosti među ženama treba pažnju skrenuti i na esej o *politikama mesta* (*politics of location*) Edrijan Rič (Adrienne Rich). Godine 1984. ona koristi taj termin da bi ukazala na činjenicu da svaka žena zauzima određeno „mesto na mapi“ koje je istovremeno i „mesto u istoriji“.⁶⁴ Ukoliko se pojam *politike mesta* shvati kao presek

⁶¹ Ibid., 20-21.

⁶² Ibid., 22.

⁶³ Ibid., 19.

⁶⁴ Adrienne Rich, “Notes toward a Politics of Location”, u: *Blood, Bread and Poetry* (New York & London: W. W. Norton, 1984), 212.

istorijskog (vreme), geografskog (prostor) i političkog (moć), onda je nemoguće koristiti uopštavanja poput: žene *uvek*, žene *nikad*, žene *svuda* itd. Kao što Edrijan Rič ističe, neophodno je upitati se: „Kada, gde, i pod kojim okolnostima je neka tvrdnja tačna?”⁶⁵ Dakle, iako je osnovni zahtev feminističkog pokreta bio – i danas je – zajednički za sve one koji su u njemu učestvovali, možemo reći da ovaj pokret ima različite ciljeve i strategije u zavisnosti od (specifičnosti) konteksta u kom se javlja. Rečima Edrijen Rič, pokret za promenu činimo „[m]i koje nismo iste. Mi, koje smo različite i ne želimo da budemo iste”.⁶⁶

2.4. Seksualnost

U izmenjenom i dopunjenom izdanju istorije i sociologije seksa i seksualnosti, Džefri Viks (Jeffrey Weeks) tvrdi da „seksualnost nije primordijalni 'prirodni' fenomen, već je rezultat društvenih i istorijskih sila“, odnosno, „invencija ljudskog uma”.⁶⁷ Od devetnaestog veka do danas seksualnost je bila predmet etičkih i političkih rasprava i podela. Dok engleski termin „seks“ od svoje najranije upotrebe označava, pre svega, kategoriju u koju spada neka osoba (pol/rod), a potom i seksualni čin, to jest praksu,⁶⁸ seksualnost svoje savremeno značenje stiče tek u drugoj polovini devetnaestog veka – reč je o „personalizovanim seksualnim osećanjima na osnovu kojih se jedna osoba razlikuje od druge (*moja seksualnost*)”.⁶⁹ Za kasni devetnaesti vek vezuje se nastanak seksologije, oblasti u okviru koje su seksolozi, poput Ričarda fon Kreft-Ebinga (Richard von Krafft-Ebing), Haveloka Elisa (Havelock Ellis), Avgusta Forela (Auguste Forel), Magnusa Hiršfelda (Magnus Hirschfeld), te Sigmunda Frojda (Sigmund Freud), proučavali i diskutovali različite aspekte seksualnosti i seksualnog ponašanja. Iako je seksologija imala mnoge pozitivne učinke (pre svega, javni razgovor o seksu nije više bio tabu tema), Džefri Viks naglašava da je ona presudno uticala na klasifikaciju, normiranje i sankcionisanje seksualnosti i seksualnog ponašanja, ponajviše zato što je insitirala na „naučnosti“, te razdvajanju „normalnog“ od „nenormalnog“, odnosno devijantnog ponašanja.⁷⁰ Razume se,

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Ibid., 225.

⁶⁷ Jeffrey Weeks, *Sexuality* (London and New York: Routledge, 2003 [1986]), 6.

⁶⁸ U srpskom jeziku koriste se dva jezička termina – pol i seks (kao praksa), dok u engleskom jeziku ista reč (sex) označava i pol i seksualnu praksu.

⁶⁹ Jeffrey Weeks, *Sexuality*, 4.

⁷⁰ Ibid., 7.

nauka je obično imala malo – ili nimalo – veze sa formiranjem i nametanjem određenog seksualnog morala.

Za razliku od esencijalističkog pristupa seksu i seksualnosti koji se oslanja na navodnu „unutrašnju istinu ili esenciju“ sadržanu u ljudskim bićima, koja je rezultat „prirode“ (gena, instinkta, hormona...), pristup seksualnosti Džefrija Viksa je konstruktivistički:

„[...] ono što definišemo kao 'seksualnost' jeste istorijska konstrukcija, koja obuhvata velik broj različitih bioloških i mentalnih mogućnosti, i kulturnih oblika – rodni identitet, telesne razlike i osobenosti, reproduktivne sposobnosti, potrebe, želje, fantazije, erotske prakse, institucije i vrednosti – koji ne moraju da budu međusobno povezani, baš kao što i nisu u nekim drugim kulturama.“⁷¹

Treba, međutim, naglasiti da teze Džefrija Viksa ne podležu proizvoljnosti i relativizmu: naime, iako konstruktivistički pristup seksu i seksualnosti preispituje i, najčešće, opovrgava apsolutne pretpostavke esencijalizma, to ne znači da ovakav pristup odbacuje ideju o vrednostima niti da je tvrdnja „sve može“ za njega prihvatljiva.⁷² Istorija seksualnosti nema pravi predmet proučavanja pošto se njen predmet stalno menja, tvrdi Viks: „Moglo bi se reći da se jednako radi o istoriji *naših* promenljivih ideja o tome kako treba da živimo, na koji način treba da uživamo u našim telima ili kako da ih ignorišemo, koliko se radi i o istoriji prošlosti.“⁷³ Drugim rečima, rasprave o tome kakva je bila i, još više, kako se shvatala seksualnost u prošlosti odnose se makar delimično i na našu sadašnjost. Uz to, istorijski pristup seksualnosti otvara prostor da se ona poveže sa drugim društvenim fenomenima. U vezi sa tim, Viks ukazuje na nekoliko pitanja koja treba uzeti u obzir u analizi seksualnosti. Budući da su ova pitanja važna za analizu rodni i seksualnih ideniteta u časopisima *The Freewoman* i *Žena*, ovde ih navodim u celini:

„Prvo: kako se seksualnost oblikuje, kako se artikuliše u kontekstu ekonomskih, društvenih i političkih struktura ili, jednostavno rečeno, kako je 'društveno konstruisana'?

Drugo: kako i zašto se oblasti seksualnosti pripisuje tako presudan organizacioni i

⁷¹ Ibid., 7.

⁷² Ibid., 9.

⁷³ Ibid., 13.

simbolički značaj u zapadnoj kulturi? Treće: kakva je veza između seksa i moći; kakvu ulogu imaju klasne podele, obrasci muške dominacije i rasizam? Načelno pitanje koje se postavlja u vezi sa svakim od ovih pojedinačnih pitanja glasi: ako je seksualnost konstruisana ljudskim delovanjem (*agency*), u kojoj je meri ona podložna promenama?⁷⁴

Iz ovih pitanja izvodi se sledeći zaključak: „Seksualnost nije unapred zadata, ona je rezultat pregovora, borbi i ljudskog delovanja.“⁷⁵ Kako Džefri Viks ispravno ističe, seksualnost predstavlja mesto susreta dva važna aspekta ljudskog života: s jedne strane, subjektivnosti (ko smo i šta smo); s druge strane, društva (razvoj i rast jednog društva, zdravlje i prosperitet populacije itd.).⁷⁶ Što se jedno društvo više zanima za svoje članove, to seksualnost više dobija na značaju, i to kao društveno, političko i moralno pitanje.⁷⁷ Razume se, iako društvo ponajviše reguliše našu seksualnost, ne sme se izgubiti iz vida značaj geografskog i vremenskog trenutka: „S obzirom da su potrebe različitih društava u različitim vremenskim razdobljima različite, niti spolno ponašanje ljudi nije uvijek jednako društveno regulirano.“⁷⁸ Uzevši u obzir činjenicu da postoje brojne strukture dominacije i podređenosti koje su važne za formiranje i održavanje različitih seksualnosti, Džefri Viks ističe tri glavna činioca u svetu seksualnosti: klasa, rod (u vezi sa kategorijom roda posebno se naglašava pojam „seksualne razlike“: seksualnost velikim delom počiva na pretpostavci o suštinskoj razlici između muškarca i žene, te muškoj dominaciji nad ženom)⁷⁹ i rasa (etnicitet).⁸⁰ Pitanja i problemi koji se tiču odnosa moći igraju važnu ulogu u

⁷⁴ Ibid., 17.

⁷⁵ Ibid., 19.

⁷⁶ Ibid., 32.

⁷⁷ Naravno, polje seksualnosti ostavlja prostor za brojne pritiske i namete. Naizgled tačne tvrdnje „žene se ne udaju i ne rađaju decu zbog karijere“ i „nacija izumire jer je brakova i beba sve manje“ samo su neki od primera (neo)konzervativnih impulsa čiji je cilj retradicionalizacija i repatrijarhalizacija savremenog društva. Treba pomenuti i neopravdano dovođenje u vezu pada nataliteta (tzv. *bele kuge* u Srbiji) sa pravima LGBTQ populacije.

⁷⁸ Ana Lena Stipančić, „Društvena konstrukcija heteroseksualnosti“, *Kruh i ruže*, broj 29, 2005, 5.

⁷⁹ U vezi sa dominacijom muškaraca nad ženama u polju seksualnosti treba pomenuti i heteronormativnost: „Bilo koji društveno prihvatljiv način seksualnog ponašanja nužno se zadržava unutar okvira heteroseksualnosti, koji kao prevladavajuću normu možemo prozvati i heteronormativnošću. Prokreacija, monogamija, kopulacija (genitalni seksualni čin) te centralnost muške spolne želje daljnje su zajedničke karakteristike svih povijesnih razdoblja, osim (možda) druge polovice 20-og stoljeća (koja dovodi u pitanje monogamiju i prokreaciju). Značajno veća moć muškaraca u društvu reproducira se i na području seksualnosti: ženska seksualnost je ona koja se niječe, minimalizira, podređuje muškoj, i u ovom području žene imaju vrlo malu kontrolu nad onim što se za njih smatra društveno prihvatljivim, i što im mediji i potrošačko društvo servira kao poželjno seksualno ponašanje.“ – Ana Lena Stipančić, „Društvena konstrukcija heteroseksualnosti“, *Kruh i ruže*, 2005, broj 29, 6.

analizi seksualnosti: koje grupe imaju moć da definišu i regulišu odnose u polju seksualnosti, ko prihvata nametnute norme, a ko im se opire? U skladu sa fukoovskim razumevanjem moći (moć, dakle, nije stvar ili nešto što možemo posedovati ili izgubiti, naprotiv, reč je o odnosu koji je sačinjen od dominacije, pregovora i borbi), Džefri Viks naglašava da jedno društvo nije u stanju da oblikuje jednosmerno i bez ostatka ljudske identitete, pa tako ni seksualnost:

„’Društvo’ nije celina koja se rukovodi koherentnim skupom determinanti, već je složena mreža sačinjena od institucija, uverenja, navika, ideologija i društvenih praksi koje nemaju nekakvo *apriori* jedinstvo i čiji stvarni odnosi treba da se razotkrivaju umesto da se uzimaju zdravo za gotovo. Ako ovakvo shvatanje ’društvenog’ primenimo na seksualne aktivnosti, postaje jasno da ono što opisujemo kao seksualno nije posledica direktnog oblikovanja ’seksualnosti’ od strane ’društva’; ono što opisujemo kao seksualno konstruiše se kroz kompleksnost društvenih odnosa, a svaki od tih odnosa ima drugačije viđenje toga šta čini seks i prihvatljivo seksualno ponašanje.“⁸¹

Odatle sledi logičan zaključak: s jedne strane, naši izbori su individualni; s druge strane, oni su uslovljeni određenim društvenim i političkim okruženjima i odnosima, te imaju i društvene i političke posledice. Konstruktivistički pristup seksualnosti nastoji da uzme u obzir oba faktora.

2.5. Nacija i tradicija

U tekstu „Problem kulturnog identiteta“ („The Question of Cultural Identity“), Stjuart Hol tvrdi da nacionalna kultura predstavlja jedan od osnovnih izvora za izgradnju kulturnog identiteta. Drugim rečima, nacionalni identitet spada u najvažnije kulturne identitete. U ovom radu, a posebno u analizama posvećenim časopisu *Žena*, oslanjam se na njegovu definiciju nacije. Naime, prema Holu, nacija je „sistem kulturnih reprezentacija“.⁸² Odatle se izvodi zaključak da građani jedne države „učestvuju u *ideji* nacije onako kako je ona predstavljena u okviru njene nacionalne kulture“.⁸³ Nacionalna kultura, prema Holu, „konstruiše identitete tako

⁸⁰ Jeffrey Weeks, *Sexuality*, 35-37.

⁸¹ *Ibid.*, 56.

⁸² Stuart Hall, „The Question of Cultural Identity“, 612.

⁸³ *Ibid.*

što proizvodi značenja u vezi sa 'nacijom' sa kojima možemo da se *identifikujemo*; ta značenja nalaze se u pričama koje govore o naciji, sećanjima koja povezuju sadašnjost nacije sa njenom prošlošću, i predstavama koje se o njoj konstruišu".⁸⁴ U vezi sa tim treba postaviti nekoliko važnih pitanja: na koji se način i zašto biraju određene tradicije, sećanja, vrednosti i simboli umesto nekih drugih, koji su mitovi ključni za formiranje i održavanje kolektivnog identiteta, te kako se narativ o nacionalnoj kulturi prenosi, odnosno kako se uspostavlja veza (ili, još preciznije rečeno, kontinuitet) između nas danas i mitskih zajedničkih početaka? Hol smatra da je uspostavljanje i održavanje kontinuiteta usko vezano za nacionalni identitet i kulturne reprezentacije. Nacija, odnosno sistem kulturnih reprezentacija, sastoji se od nekoliko elemenata: „narativa o naciji“ (taj narativ se formira i obnavlja u nacionalnim istorijama, književnosti, medijima i popularnoj kulturi); utvrđivanja porekla, kontinuiteta, tradicije i vanvremenske suštine (ovde bi ključna reč bila – nepromenljivost); izmišljanja tradicije;⁸⁵ utemeljujućeg mita; i ideje o čistoj, jedinstvenoj grupi ili „narodu“.⁸⁶ Ti elementi se formiraju u polju kulture, a služe da se utvrde granice među (nacionalnim i/ili etničkim) zajednicama. Često postoji tendencija da se nacionalni, odnosno kulturni identitet koji se sastoji od ovih elemenata, predstavi kao stabilan, nepromenljiv i zadat (jedan od pokušaja da se nacionalna kultura unifikuje jeste i to da se ona predstavi kao izraz temeljne kulture „jednog naroda“, tvrdi Hol; tada etnicitet – pojam koji se koristi da označi određene kulturne odlike poput jezika, religija, običaja, tradicija – postaje

⁸⁴ Ibid., 613.

⁸⁵ Prema Eriku Hobsbomu (Eric Hobsbawm) termin „izmišljena tradicija“ se koristi u smislu jednog broja radnji ritualne ili simboličke prirode, koje se obično upravljaju prema otvoreno ili prikriveno prihvaćenim pravilima, i koje teže da usade određene vrednosti i norme ponašanja putem ponavljanja, što automatski podrazumeva kontinuitet sa prošlošću. U stvari, kad je moguće, one obično teže da uspostave kontinuitet sa odgovarajućom istorijskom prošlošću“. – Erik Hobsbom, „Uvod: kako se tradicije izmišljaju“, u: Erik Hobsbom i Trens Rejndžer, ur., *Izmišljanje tradicije*, prevele Slobodanka Glišić i Mladena Prelić (Beograd: Biblioteka XX vek, 2002), 6. Svrha i osobenost svih „tradicija“, uključujući tu i one izmišljene, jeste nepromenljivost, tvrdi Hobsbom. Izmišljanje tradicije, prema Hobsbomu, predstavlja pre svega proces ritualizacije i formalizacije, koji ima jasnu referentnu tačku u prošlosti. Izmišljene tradicije iz perioda posle industrijske revolucije mogu se svrstati u tri tipa, koja ne samo što nisu oštro odvojena nego se često i preklapaju: prvo, „one [tradicije] koje uspostavljaju ili simbolizuju socijalnu koheziju ili članstvo u grupi, stvarne ili veštačke zajednice“; drugo, „one koje uspostavljaju ili legitimiziraju institucije, status ili odnose identiteta“; i treće, „one čiji je osnovni cilj bio socijalizacija, usadivanje verovanja, sistema vrednosti i konvencija vezanih za ponašanje“. – Ibid., 17-18. Kao razlog za izučavanje izmišljenih tradicija Hobsbom navodi da su one „važni simptomi i prema tome indikatori problema koji drugačije ne bi mogao da se prepozna“, te da analiza ovih tradicija osvetljava „odnos ljudi prema prošlosti“. – Ibid., 22. Naposletku, izmišljene tradicije su posebno relevantne za proučavanja relativno novijeg istorijskog fenomena – „nacije“, kao i elemenata koji se vezuju za nju, poput nacionalizma i nacionalnih simbola (zastave, himne, ceremonije itd.) – Ibid., 24.

⁸⁶ Stuart Hall, „The Question of Cultural Identity“, 613-615.

zajednička odlika tog „naroda“).⁸⁷ Međutim, naglasimo to još jednom, reč je o izboru određenih elemenata iz polja kulture koje je znatno kompleksnije i heterogenije od jednom uspostavljenog identitetskog obrasca. Odatle sledi da je nacionalne/kulturne identitete moguće kritikovati i, još važnije, menjati.

Korisnu definiciju Stjuarta Hola treba neposrednije dovesti u vezu sa kategorijom roda. To možemo učiniti tako što ćemo se osloniti na uvid Nire Juval-Dejvis da su žene oduvek igrale ulogu u izgradnji i reprodukciji nacije i nacionalnih ideologija, iako su u analitički diskurs o nacijama i nacionalizmu uključene znatno kasnije, preko radova feminističkih teoretičarki i kritičarki. Juval-Dejvis izdvaja tri glavne dimenzije nacionalističkih projekata koje su tesno povezane sa rodnim odnosima: genealoška dimenzija (*Volknation*), koja se odnosi na specifično poreklo ljudi; kulturna dimenzija (*Kulturnation*), u kojoj se „suština“ ili „esencija“ nacije pronalazi u simboličkim formama (jezik, religija, običaji...); građanska dimenzija (*Staatnation*), u kojoj se definiše status građana unutar jedne države.⁸⁸ U svakoj od navedenih dimenzija žene igraju važnu ulogu: prva dimenzija uspostavlja vezu između žena i biološke reprodukcije nacije („pritisци na žene da imaju ili nemaju djecu često se ne odnose na njih kao pojedinke, kao zaposlene žene i/ili supruge, nego kao članice specifičnih nacionalnih kolektiviteta“);⁸⁹ druga dimenzija se odnosi na očuvanje „kulture i tradicije“ jedne nacije, te se žene tu prepoznaju kao „simbolički čuvari granice“ između dva ili više različitih kolektiva („rasprave i borbe oko pitanja 'emancipacije žena' ili 'žena koje poštuju tradiciju' [kao u raznim kampanjama za i protiv nošenja vela, glasovanja, školovanja i zapošljavanja] stoje u središtu većine modernističkih i antimodernističkih nacionalističkih borbi“);⁹⁰ konačno, treća dimenzija definiše „punopravno članstvo u zajednici“, odnosno građanska, politička i socijalna prava i obaveze pripadnika jedne (lokalne, etničke, državne, međunarodne) zajednice („Građanski status žena u tim zajednicama obično je dvojak: na jednoj su strani građani kao i drugi, a na drugoj uvijek postoje pravila, propisi i politike koji se odnose samo na njih.“).⁹¹ Uvidi i zaključci Nire Juval-Dejvis o vezi između nacionalnih projekata i rodnih odnosa naročito su važni za analizu časopisa *Žena* u kome su nacionalna ideja i ideja o emancipaciji žena bile od jednakog značaja.

⁸⁷ Ibid., 617.

⁸⁸ Nira Yuval-Davis, *Rod i nacija*, 34-35.

⁸⁹ Ibid., 36.

⁹⁰ Ibid., 37.

⁹¹ Ibid., 38.

Pojam tradicije možemo opisati na najmanje dva načina. Prvo, imamo značenje koje je bilo dominantno u određivanju upotrebe pojma tradicije u književnoj kritici i koje još uvek preovladava u svakodnevnoj upotrebi⁹² te reči: tradicija kao „stabilan skup običaja, postupaka, ideja, vjerovanja, pripovijedne građe, itd., koji se najobičnije usmeno ali svakako neposredovano predaje od jedne generacije idućoj“.⁹³ Drugo, tradiciju možemo razumeti i kao dinamičnu kategoriju, koja je uvek u procesu transformacije. U tom slučaju tradicija nije pasivno prenošenje, već aktivan i svestan izbor onih koji je prenose i čija je uloga u procesu prenošenja od presudnog značaja. Bilo da je reč o stabilnom ili dinamičkom razumevanju tradicije, uvek govorimo o skupu vrednosti, običaja, verovanja i praksi koje sačinjavaju život neke posebne grupe. Ako kulturu shvatimo kao (promenljiv) skup simbola, priča, rituala i pogleda na svet, za kojima ljudi posežu u raznim situacijama kako bi objasnili neki postupak ili rešili neki problem, onda bismo tradiciju mogli da opišemo kao nešto uži pojam u odnosu na pojam kulture: ona je konkretan izbor iz skupa simbola, priča, rituala i pogleda na svet.⁹⁴ Tradicija, dakle, podrazumeva aktivan odnos, svestan izbor, kao i procenu vrednosti elemenata na koje nailazimo u procesu prenošenja sa generacije na generaciju.⁹⁵ Procena podrazumeva privilegovanje jednih elemenata na račun drugih, te možemo reći da je najčešće reč o vilijamsovski shvaćenju *selektivnoj tradiciji*.⁹⁶

⁹² Rodžers Brubejker i Frederik Kuper naglašavaju da su „[m]nogi ključni termini u interpretativnim društvenim naukama i istoriji – na primer 'rasa', 'nacija', 'etnicitet', 'građanstvo', 'demokratija', 'klasa', 'zajednica' i 'tradicija' – istovremeno [su] i kategorije društvene i političke *prakse* i kategorije društvene i političke *analize*. Pod 'kategorijama prakse', po Burdiju, razumevamo nešto srodno onome što su ostali nazivali 'domaćim' ili 'narodskim' ili 'laičkim' kategorijama. To su kategorije svakodnevnog društvenog iskustva, koje su razvili i rasprostranili obični društveni akteri, za razliku od iskustveno dalekih kategorija koje upotrebljavaju društveni analitičari“. – „S onu stranu 'identiteta““, *REČ*, 2003, 69, 411.

⁹³ Svetozar Petrović, „Poetika tradicije: 'utjecaj narodne poezije' u jednoj pregršti renesansnih tekstova“, u: S. Petrović, *Pojmovi i čitanja* (Beograd: Fabrika knjiga i SANU, ogranak u Novom Sadu, 2008), 77.

⁹⁴ Vidi Kliford Gerc, „Podroban opis: ka interpretativnoj teoriji kulture“, u: K. Gerc, *Tumačenje kulture (I)*, prevela Slobodanka Glišić (Beograd: Biblioteka XX vek, 1998), 9-46; Ann Swidler, „Culture in action: symbols and strategies“, *American Sociological Review*, 1986, broj 51, 273-286.

⁹⁵ Vidi Marija Todorova, „Šta je istorijski region? – Premeravanje prostora u Evropi“, prevela Aleksandra Bajazetov-Vučen, *Reč*, 2005, broj 73.

⁹⁶ U čuvenom eseju Rejmonda Vilijamsa (Raymond Williams) pod nazivom „Analiza kulture“ („The Analysis of Culture“), koji je najpre objavljen u njegovoj knjizi *Duga revolucija (The Long Revolution)*, 1961), a potom je preštampan u brojnim zbornicima posvećenim *studijama kulture*, prvi put se pojavljuje pojam „selektivna tradicija“. Vilijams ga koristi da bi ukazao na činjenicu da je svaka tradicija svojevrsan izbor iz polja koje je znatno šire i složenije od nje. Selekcija je uvek vođena interesima (klasnim, 'rasnim', rodnim, verskim...), ona privileguje jednu društvenu grupu na štetu neke druge. Štaviše, kulturna tradicija nije samo pitanje selekcije već i interpretacije, to jest određenog tumačenja, tvrdi Vilijams: „U analizi suvremene kulture, razumijevanje stanja selektivne tradicije od ključne je

2.6. Ideologija

Smatra se da je pojam ideologije prvi upotrebio francuski prosvetitelj Destit de Trasi (Destutt de Tracy, 1797). Donedavno, ideologija je bila skoro isključivo povezivana s marksističkom tradicijom mišljenja. Međutim, ona je deo znatno šire sociološke tradicije koja obuhvata psihonalizu, kritičku teoriju, poststrukturalizam, postmodernizam, postmarksizam itd.⁹⁷ Drugim rečima, sve važne teorijske tradicije ponudile su sopstveno razumevanje ideologije. To je već dovoljan razlog da na samom početku zaključimo da ne postoji samo jedna prihvatljiva definicija pojma ideologije. Baš kao i u slučaju pojmova nacije, tradicije ili identiteta, radi se o jednom suštinski spornom i osporavanom pojmu u okviru društvenih i humanističkih nauka. Zato ću ovde ukazati na neka od osnovnih pitanja koja se javljaju u vezi sa ideologijom i izdvojiti glavne elemente ovog pojma koje uzimam u obzir u analizi časopisa *The Freewoman* i *Žena*. U tome ću se osloniti na ključne pretpostavke iznete u knjizi *Ideologija (Ideology. An Introduction, 1991)* savremenog britanskog marksiste Terija Igltona, koja nudi sistematičan pregled dosadašnjih značenja i tumačenja tog pojma.⁹⁸

važnosti, jer se promjene u toj tradiciji – utvrđivanje novih pravaca uz one postojeće, te dokidanje ili ponovno iscertavanje postojećih pravaca – nerijetko pokazuju radikalnim oblikom *suvremenih* promjena. Počesto podcjenjujemo opseg u kojem je kulturna tradicija prožeta ne samo selekcijom, nego i tumačenjem. Većinu djela iz prošlosti promatramo kroz vlastito iskustvo i uopće se ne trudimo pristupiti im na način blizak njihovom izvornom stanju. Ono što analiza može učiniti nije toliko vezano uz promjenu postojećeg stanja ili vraćanje djela razdoblju u kojem je nastalo, koliko uz svjesno tumačenje i ukazivanje na povijesne alternative; ona treba tumačenje dovesti u vezu s pojedinim suvremenim vrijednostima na koje je ovo oslonjeno; i konačno, njezina je zadaća da nas kroz proučavanje stvarnih obrazaca djela suoči sa stvarnom naravi našeg izbora iz postojeće građe. Ponekad ćemo uvidjeti da određena djela držimo na životu zato što predstavljaju izvorni doprinos kulturnom razvoju. Ponekad ćemo pak shvatiti da se tim djelima koristimo u određenu svrhu; u svakom slučaju, bolje je to imati na umu, nego se predati misticizmu 'više vrijednosti, Vremena'. Pripisati vremenu, apstrakciji, odgovornost za naše vlastite djelatne izbore znači potisnuti ključni dio našeg iskustva.“ – Raymond Williams, „Analiza kulture“, u: Dean Duda, prir., *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija* (Zagreb: Disput, 2006), 44.

⁹⁷ U studiji *Ideologija, legitimnost i nova država. Jugoslavija, Srbija i Hrvatska*, Siniša Malešević tvrdi da pojam ideologije spada u daleko širu sociološku tradiciju nego što je marksistička, te daje podroban prikaz najvažnijih pravaca u izučavanju ideologije i ukazuje na sličnosti i razlike unutar tih teorijskih tradicija. Sopstveni pojmovni model ideologije Malešević „testira“ na tri studije slučaja (Jugoslavija, Srbija, Hrvatska). On smatra da ideologija može najbolje da se razume i analizira ukoliko se primeni „labavo formulisana definicija ideologije kao inkluzivnog fenomena, ako se odbace kriterijumi istinito/lažno, nauka/nenauka i ako se posmatra kao složen, ali moderan, materijalno oblikovan i prevashodno racionalan entitet“. – Više o tome u: Siniša Malešević, *Ideologija, legitimnost i nova država. Jugoslavija, Srbija i Hrvatska*, s engleskog prevela Slobodana Glišić (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Beograd: Fabrika knjiga, 2004), 16.

⁹⁸ U zaključnom poglavlju knjige *Književna teorija* (1983), Teri Iglton ukazuje na čvrstu vezu između književnosti, književne teorije i ideologije. Književna teorija, prema Igltonu, „manje je predmet intelektualnih istraživanja, a više specifični oblik viđenja suvremene povijesti“. – *Književna teorija*, s

Na samom početku, Teri Iglton postavlja naizgled jednostavno pitanje o tome zašto je krajem dvadesetog veka, u vreme kada mnogi ideološki pokreti jačaju i radikalizuju se (podsetimo se ovde oružanih sukoba u Jugoslaviji devedesetih godina ili, pak, islamizma na Bliskom istoku), pojam ideologije nestao iz radova većine poststrukturalista i postmodernista. Naravno, pitanje je daleko od jednostavnog, te bilo koji odgovor na njega podrazumeva pažljivu analizu epistemološkog zaokreta iz druge polovine dvadesetog veka: univerzalizam, ideja istine, vera u razum – ili, rečju, prosvetiteljski projekat – postaju predmet oštre kritike većine *post-pravaca*, koji se opredeljuju za pojam diskursa umesto pojma ideologije. I sâm Iglton navodi neke elemente postmodernističke doktrine kao razlog za napuštanje pojma ideologije: odbacivanje empirijskog modela reprezentacije, epistemološki skepticizam (odustajanje od kriterijuma istinito/lažno), kao i reformulacija odnosa između racionalnosti, interesa i moći.⁹⁹ Pa ipak, sve dok nezanemarljiv broj ljudi živi sopstvene živote u skladu sa neakvim apstraktnim idejama, te je povremeno spreman da oduzme ili, pak, dā život u ime tih ideja, pojam ideologije čini se teorijski relevantan, tvrdi Iglton.¹⁰⁰

Poput drugih teoretičara i kritičara, ni Iglton ne nudi jednu prihvatljivu definiciju ideologije. Štaviše, da bi ukazao na uzaludnost takvog pokušaja, on navodi brojne definicije ideologije koje u tom trenutku postoje: „proces proizvodnje značenja, znakova i vrednosti u društvenom životu“, „skup ideja karakterističan za određenu društvenu grupu ili klasu“, „ideje koje služe legitimaciji dominantne političke moći“, kao i „lažne ideje koje služe legitimaciji dominantne političke moći“, „društveno neophodna iluzija“, „spoj diskursa i moći“, „skup uverenja orijentisan ka delanju“ itd.¹⁰¹ Ove i slične definicije nisu međusobno kompatibilne, smatra Iglton: „ako, na primer, ideologija označava *bilo koji* skup uverenja motivisan društvenim interesom, onda ona jednostavno ne može da označava *dominantne* oblike mišljenja u nekom društvu“. ¹⁰² Drugo, dok su neke od ovih definicija pežorativne, neke nisu. Treće, epistemološka pitanja su obuhvaćena nekim definicijama ideologije, dok su sasvim odsutna iz drugih (Iglton tu

engleskog prevela Mia Pervan-Plavec (Zagreb: SNL, 1987), 210. Ne postoji „čista“ književna teorija, to je akademski mit. – Ibid. Štaviše, Iglton tvrdi da književna teorija bežanjem od savremenih ideologija nesvesno podržava te iste ideologije: elitizam, seksizam i individualizam otkrivaju se upravo u takozvanom „estetskom“, „nepolitičnom“ govoru koji je navodno pogodan za pristup književnom delu. – Ibid., 211.

⁹⁹ Terry Eagleton, *Ideology. An Introduction* (Verso, 1991), xi-xii.

¹⁰⁰ Ibid., xiii.

¹⁰¹ Ibid., 1-2.

¹⁰² Ibid., 2.

ukazuje na dve tradicije mišljenja: mislioci poput Hegela, Marksa ili Lukača bili su pre svega fokusirani na ideju o pravom odnosno lažnom znanju, te su ideologiju vezivali za iluziju i mistifikaciju; naspram njih, sociološki orijentisani mislioci više su se bavili funkcijom ideja u društvenom životu nego njihovom realnošću, istinitošću).

Jednostavno rečeno, ideologija označava sisteme uverenja, s jedne strane, i podrazumeva pitanja (odnosa) moći, s druge. Teri Iglton, međutim, smatra da je takva – sada već uobičajena – tvrdnja nedovoljno precizna i potencijalno teorijski „aljkava“. Ne postoje, naime, vrednosti i uverenja koji nisu na ovaj ili onaj način povezani sa odnosima moći. Pa ipak, reći da je svaki stav ideološki učinilo bi sam pojam – paradoksalno – nepotrebnim. Zato Iglton tvrdi da opis ideologije kao diskursa koji se tiče nekog interesa ili odnosa moći ima smisla samo ukoliko nam svaki od navedenih termina (interes, odnosno moć) omogućava da napravimo razliku između interesa i pitanja moći koji su dovoljno značajni za čitav društveni sistem, s jedne strane, i onih koji to nisu, s druge.¹⁰³ U vezi sa tim, Iglton navodi nekoliko mogućih definicija ideologije (svaka od tih definicija može se pripisati određenoj tradiciji mišljenja, odnosno konkretnim autorima). Ovde ću izdvojiti ona određenja ideologije koja su relevantna za analizu časopisa *The Freewoman* i *Žena*. Ideologija kao „ideje i uverenja (bilo istinita bilo lažna) koja simbolizuju uslove života i životna iskustva određene, društveno značajne grupe ili klase“.¹⁰⁴ Ovde je ideologija bliska onome što se obično naziva pogled na svet, s tim što se ne odnosi na bilo čiji pogled na svet, već na onaj koji pripada nekoj društveno značajnoj grupi ili klasi. Zatim, ideologija kao „promocija i legitimacija interesa takvih [značajnih – prim. A.K.] društvenih grupa nasuprot onima koji imaju drugačije interese“.¹⁰⁵ Reč je o interesima koji su relevantni za održavanje ili, pak, preispitivanje (i podriavanje) svih oblika političkog života, naglašava Iglton. Ova definicija može da implicira da je ideologija diskurs usmeren na delovanje (*action-oriented discourse*), te da su njegovi kontemplativni i argumentativni aspekti manje važni od postizanja „iracionalnih“ interesa i želja.¹⁰⁶ Slično tome je značenje ideologije koje takođe obuhvata promociju i legitimaciju interesa društvene grupe, ali se odnosi isključivo na dominantnu društvenu moć. Takvo značenje može da implicira sledeće: „dominatne ideologije utiču na to da se društvena formacija *ujedini* na načine koji su zgodni za njene vladare; odnosno, ne radi se o

¹⁰³ Ibid., 10.

¹⁰⁴ Ibid., 29.

¹⁰⁵ Ibid., 29.

¹⁰⁶ Ibid., 29.

jednostavnom nametanju ideja *odozgo* već o obezbeđivanju saučesništva podređenih klasa i grupa“.¹⁰⁷ Navedena značenja ideologije nisu nužno kompatibilna: dok je prvo relativno načelno i epistemološki neutralno, te zato blisko sociološkom razumevanju pojma ideologije, druga dva su čvršće oslonjena na marksističku tradiciju mišljenja, posebno na gramšijevski shvaćen pojam hegemonije, pa otuda uključuju i elemente obmane, prikrivanja i mistifikacije koji se obično koriste u cilju zagovaranja i legitimacije interesa vladajuće društvene grupe. Pojam ideologije ima važnu ulogu u radu Normana Ferklafa (Norman Fairclough), jednog od utemeljivača i glavnih predstavnika kritičke analize diskursa, o čemu će biti reči u narednom odeljku.

3. KRITIČKA ANALIZA DISKURSA

Norman Ferklaf opisuje jezik kao suštinski deo društvenog života. Većina istraživača koji primenjuju metod kritičke analize diskursa svoj cilj vide u kritičkoj analizi „društvene nejednakosti izražene, nagoveštene, proizvedene i legitimisane jezičkom upotrebom (ili diskursom)“.¹⁰⁸ Odatle sledi zaključak da je svako istraživanje u oblasti društvenih ili humanističkih nauka nužno fokusirano na jezik, uz primenu nekog vida diskurzivne analize.¹⁰⁹ Zbog usmerenosti na pojmove moći, diskursa, ideologije, hegemonije i reprezentacije, kritička analiza diskursa je posebno pogodan metod za identifikovanje i analizu strategija isključivanja i uključivanja. Proizvodnja „drugosti“, kao i na njoj zasnovani uključivanje i isključivanje, bitni su elementi stereotipizacije. Stjuart Hol o tome govori vrlo jednostavno. Naime, prema Holu, „stereotipizacija svodi ljude na nekoliko prostih, osnovnih karakteristika, koje se onda prikazuju kao zadate i prirodne“.¹¹⁰ Sve što se ne uklapa u tu sliku, što je na neki način različito, biva isključeno uz pomoć stereotipizacije koja simbolički utvrđuje granice između *nas* i *njih*. Stereotipizacija se najčešće pojavljuje u situacijama u kojima postoji očigledna nejednakost moći i doprinosi marginalizaciji ili, čak, potpunom isključivanju slabijih (društvenih grupa ili pojedinaca). Ona je u tesnoj vezi sa pridobijanjem saglasnosti i borbom za hegemoniju, tvrdi Hol: ukoliko grupe koje imaju moć ubede ostale, najčešće većinu, da su postojeći odnosi moći u

¹⁰⁷ Ibid., 30.

¹⁰⁸ Ruth Wodak, „What CDA is about – a summary of its history, important concepts and its developments“, u: Ruth Wodak i Michael Meyer, eds., *Methods of critical discourse analysis* (London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, 2002 [2001]), 2.

¹⁰⁹ Norman Fairclough, *Analysing discourse: textual analysis for social research* (London: Routledge, 2003).

¹¹⁰ Stuart Hall, „The Spectacle of the ‘Other’“, u: Stuart Hall, ed., *Representation: Cultural Representation and Signifying Practices* (London: Sage Publications, 1997), 257.

društvu zadati i neophodni, odnosno da je postojeće stanje u društvu ne samo neizbežno već i najbolje moguće, onda te grupe uspešno uspostavljaju svoju hegemoniju.¹¹¹

U okviru polja koje označava kao društveno istraživanje, Norman Ferklafl izdvaja nekoliko glavnih tema: pitanje društvene razlike, problem univerzalnog i partikularnog, te ideološki učinak pretpostavki u tekstovima. Za svaku od tih tema važni su načini uspostavljanja i održavanja razlike i različitosti, pa zato Ferklafl, poput Stjuarta Hoola, postavlja pitanja o tome kako „neki identiteti, interesi, i reprezentacije pod određenim uslovima počinju da važe kao univerzalni“, odnosno kako pojedine grupe uspostavljaju hegemoniju, dok neke druge završavaju na marginama društva?¹¹² Norman Ferklafl smatra da analiza diskursa mora uzeti u obzir ideološki učinak teksta. Za ovog autora, ideologije su reprezentacije koje „doprinosu uspostavljanju, održavanju i menjanju društvenih odnosa moći, dominacije i eksploatacije“. ¹¹³ On naglašava da je za analizu diskursa izuzetno bitan odnos između pretpostavki i ideologije. Drugim rečima, Ferklafl ne traga u tekstu za jasno izrečenim ideološkim stavovima; umesto toga, on ukazuje na „ideološku važnost koju unutar teksta imaju pretpostavke“, ono što je u tekstu implicitno, što tekst podrazumeva.¹¹⁴ Tekstovi uvek sadrže pretpostavke: „ono što je [u tekstu – prim. A.K.] 'neizgovoreno', ali se uzima zdravo za gotovo“ služi kao osnova za ono što se izgovara.¹¹⁵

Ukoliko tekstovi obavljaju ideološki posao ističući neke tvrdnje kao neupitne i neizbežne, kako Ferklafl veruje, onda taj ideološki posao može da se opiše kao pokušaj da se poopšte partikularna značenja kako bi se uspostavila i održala dominacija. Međutim, borba za prevlast podrazumeva više od jednog učesnika. Samim tim, nije reč o jednom diskursu; grupe ljudi na različitim društvenim pozicijama upotrebljavaju razne diskurse koji se onda između sebe nadmeću. Početkom dvadesetog veka pripadnice ženskog pokreta i feministkinje artikulisale su – pre svega u novinama i časopisima – brojne ženske i feminističke diskurse (kako će analiza časopisa *The Freewoman* i *Žena* pokazati, ti diskursi su bili nekad progresivni, nekad

¹¹¹ Ibid., 259.

¹¹² Norman Fairclough, *Analysing discourse*, 41.

¹¹³ Ibid., 9.

¹¹⁴ Ibid., 41.

¹¹⁵ Ibid., 59.

konzervativni, a najčešće heterogeni, sastavljeni od različitih, pa i sukobljenih ideja i tendencija) koji su bili deo javnog prostora, odnosno borbe za promenu postojećih odnosa moći.¹¹⁶

¹¹⁶ Kritička analiza diskursa za cilj ima da ukaže na „društvenu nepravdu, nejednakost, odnose moći i borbu za moć“, a da bi to učinila ona teži da „razotkrije najčešće skrivenu ulogu diskursa i u konstruisanju i u održavanju nepravde, nejednakosti i dominacije“. – Lia Litosseliti i Jane Sunderland, „Gender identity and discourse analysis: theoretical and empirical considerations“, u: Lia Litosseliti, Jane Sunderland, eds., *Gender Identity and Discourse Analysis* (Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2002), 19.

Drugo poglavlje

ŽENSKA/FEMINISTIČKA ŠTAMPA I STUDIJE MODERNE I FEMINISTIČKE PERIODIKE

UVOD

Ovo poglavlje daje pregled relevantne literature pre svega u oblasti studija moderne i feminističke periodike,¹¹⁷ pošto su to odgovarajuće oblasti za izučavanje časopisa *The Freewoman* i *Žena*. Budući da je ovde naglasak na pitanjima i problemima vezanim za rod i modernost, u središtu pažnje biće dvostruki značaj ženske štampe s početka dvadesetog veka: kako u vezi sa ženskim pokretom i emancipacijom žena, tako i u vezi sa ženskim stvaralaštvom. Drugim rečima, važno je da se ocrta kontekst u kome će biti naglašena tesna veza između dva časopisa koji su predmet ovog rada i tendencija u doba modernosti.

Poglavlje se sastoji iz dva dela. U prvom delu, bavim se stručnom literaturom koja izučava anglo-američku modernu i feminističku periodiku. Da bih opisala nastanak i glavne elemente studija moderne periodike, još uvek mlade oblasti koja se institucionalizovala u prvoj deceniji 21. veka, osloniću se na radove Roberta Skoulsa, Kliforda Vulfmana i Šona Lejtama (Sean Latham). Zatim ću posebnu pažnju posvetiti Ezri Paundu, aktivnom učesniku u radu brojnih časopisa početkom dvadesetog veka. On je bio saradnik (pesnik i kritičar), urednik (rubrike iz književnosti), te komentator i kritičar časopisne produkcije. Dakle, učestvovao je u nastajanju jednog polja (moderne periodike), kreiranju izgleda tog polja (kako pisanjem za časopise tako i izborom tuđih radova) i, naposljetku, tumačenju uloge tog polja u kulturi i društvu.

Paund, koji se najčešće proučava kao modernistički pesnik, važan je u ovom poglavlju iz nešto drugačijih razloga. Prvo, autori poput Skoulsa i Vulfmana smatraju Paunda utemeljivačem studija moderne periodike, pošto je već početkom dvadesetog veka napisao niz kritičkih tekstova o ondašnjim časopisima, njihovoj nameni i ulozi u društvu. Drugo, Paund je bio prisutan u najznačajnijim modernim i modernističkim časopisima, i to kao jedan od ključnih arbitara ukusa (to jest, vrednosti) u polju književnosti početkom dvadesetog veka, pa bi se moglo tvrditi da je

¹¹⁷ Naziv *studije periodike* odnosi se na široku oblast proučavanja, a koristi se i u anglo-američkom i u domaćem kontekstu.

donedavno dominantna slika o modernizmu jednim delom bila oblikovana pod uticajem njegovih izbora i uverenja. Studije feminističke periodike jedna su moguća reakcija na monolitnu i redukovanu sliku tog perioda: one otkrivaju i izučavaju rad i delovanje urednica i saradnica časopisa, kao i veze između roda i modernosti, odnosno modernizma. U tom smislu, ove studije predstavljaju kritički osvrt na *paundovski* shvaćen modernizam, oličan u radu nekoliko najznačajnijih modernističkih autora. O tome govore radovi autora i autorki u oblasti studija feminističke periodike, među kojima su Barbara Grin (Barbara Green), Lusi Delap (Lucy Delap) i Džejn Marek (Jayne E. Marek).

U drugom delu poglavlja bavim se proučavanjem periodike na Institutu za književnost i umetnost u Beogradu, gde je ova oblast istraživanja uspostavljena još sedamdesetih godina dvadesetog veka. Pošto je u fokusu moje disertacije ženska i feministička periodička štampa (to jest, dva časopisa iz tog korpusa), najviše pažnje dobili su radovi Slobodanke Peković i Stanislave Barać, koje se sistematično bave istraživanjem domaćih ženskih časopisa. Treba odmah reći da njihova istraživanja i moje istraživanje nastaju istovremeno, pa osnovne ideje ovih autorki iščitavam iz njihovih još neobjavljenih studija (u rukopisu) i tako pozicioniram svoj rad u odnosu na njihove tekstove.¹¹⁸ S tim u vezi, skrećem pažnju i na proučavanja ženske/feminističke periodike koja se od 2011. godine redovno objavljuju u časopisu *Knjiženstvo, časopis za studije književnosti, roda i kulture*. Ovaj elektronski časopis izlazi jednom godišnje u okviru istraživačkog projekta „Knjiženstvo, teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine“.¹¹⁹ Neke delove svog istraživanja objavila sam upravo u tom časopisu, u čijem uređivanju i sama učestvujem.

U zaključku pregleda literature govorim o doprinosu mog istraživanja. Razmatranje i analiza pitanja i problema u časopisima *The Freewoman* i *Žena* imaju u središtu kategoriju roda i dosledno se izvode sa stanovišta feminističke teorije i kritike. Odatle sledi zaključak da nije reč samo o studijama feminističke periodike, već i o svojevrsnim feminističkim studijama periodike u teorijsko-metodološkom smislu. Kritički aparat koji se primenjuje u analizi engleskog časopisa *The Freewoman*, kao i zaključci koji se izvode na osnovu te analize, daju teorijske i metodološke

¹¹⁸ Treba naglasiti da se Slobodanka Peković bavi proučavanjem ženskih časopisa već nekoliko decenija; međutim, njen neobjavljeni rukopis biće njena prva knjiga koja je posvećena eksplicitno i isključivo ženskim časopisima. O tome će biti više reči kasnije u ovom poglavlju.

¹¹⁹ Stranica projekta *Knjiženstvo* dostupna je na sledećoj internet adresi: <http://www.knjiženstvo.rs/index.php>. Stranica elektronskog časopisa *Knjiženstvo* dostupna je na sledećoj internet adresi: <http://www.knjiženstvo.rs/magazine.php>.

smernice za analizu časopisa *Žena* (i potencijalno drugih ženskih časopisa na srpskom jeziku). Takav okvir za izučavanje domaće ženske periodike do sada kod nas nije korišćen, posebno kada je reč o problemima ženske slobode, seksualnosti i morala.

Konačno, iz pregleda stručne literature o studijama anglo-američke periodike proizlazi jedna samo naizgled tehnička napomena: digitalizacija ženske/feminističke periodičke štampe na srpskom jeziku s kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka učinila bi je dostupn(ij)om svim zainteresovanim istraživačima. Od digitalizacije bi posebnu korist imali oni koji žele da se bave komparativnom analizom periodičke štampe, kako istraživači sa prostora bivše Jugoslavije tako i slavisti kojima bi poznavanje jezika omogućilo brojna zanimljiva poređenja.

1. STUDIJE MODERNE PERIODIKE I EZRA PAUND

1.1. Studije moderne periodike: osnovne pretpostavke

U programske tekstove o studijama moderne periodike spada i tekst „Rođenje studija periodike“ („The Rise of Periodical Studies“) Šona Lejtama i Roberta Skoulsa, objavljen 2006. godine. U njemu se ukazuje na elemente koji su neophodni za nastanak novog polja u humanističkim naukama, u ovom konkretnom slučaju – studija moderne periodike. Nastanak i širenje ovih studija čvrsto se vezuju za jednu ne tako davno uspostavljenu oblast – digitalnu humanistiku. Razvoj digitalnih arhiva omogućio je obuhvatno i ozbiljno proučavanje periodike. Pošto je za periodiku karakteristično to što može da obuhvati najrazličitije oblasti i discipline, od ekonomske i političke teorije, preko likovnih i pozorišnih kritika, do književnih priloga, treba imati u vidu da njeno proučavanje zahteva interdisciplinarni pristup. Drugim rečima, tako raznovrstan sadržaj nije moguće analizirati sa stanovišta jedne discipline, niti je jedno ljudsko biće u stanju da ga u potpunosti savlada. Autori o tome kažu sledeće: „ovo polje u nastajanju posebno se odlikuje insistiranjem na interdisciplinarnom pristupu, kao i agresivnom upotrebom digitalnih medija“.¹²⁰

Lejtam i Skouls navode više uslova koji treba da budu ispunjeni da bi se uopšte govorilo o nastanku studija moderne periodike. Jedan od tih uslova bio je ispunjen objavljivanjem niza

¹²⁰ Sean Latham, Robert Scholes, “The Rise of Periodical Studies”, *PMLA*, Vol. 121, No. 2, 2006, 517.

naučnih radova i studija koje se bave modernom periodikom.¹²¹ Uz to je bilo potrebno izaći u susret sve brojnijim inicijativama da se raznovrsna periodika (dnevne novine, časopisi, pregledi) digitalizuje kako bi bila dostupn(ij)a istraživačima. Na jednom takvom projektu digitalizacije pod nazivom „Projekat o modernističkim časopisima“ („The Modernist Journals Project“; dalje u tekstu MJP), koji obuhvata i proučavanje časopisa u digitalnom okruženju, a realizuje se pod okriljem dva univerziteta – Univerziteta u Talsi i Braunovog univerziteta, učestvuju i Lejtam i Skouls.¹²² Pošto je periodika doskora bila slabo dostupna istraživačima, pa čak i kada se radilo o matičnim zemljama u kojima su časopisi izlazili, ni oblast studija periodike nije bila dovoljno vidljiva. Međutim, zahvaljujući digitalizaciji periodika postaje dostupna istraživačima širom sveta.¹²³

Da bi što bolje obrazložili svoj zahtev za interdisciplinarnim pristupima u studijama moderne periodike, Lejtam i Skouls navode jedan zanimljiv primer. U pitanju je projekat u okviru kog se proučava nauka u devetnaestovekovnoj periodici u Engleskoj („The Science in the Nineteenth-Century Periodical“), a sprovodi ga Centar za devetnaestovekovne studije pri Odseku

¹²¹ Tek pošto su Lejtam i Skouls objavili svoj tekst, bio je ispunjen još jedan važan uslov. Naime, 2010. godine izlazi prvi broj časopisa *The Journal of Modern Periodical Studies*. Uvodni, programski tekst potpisuju kourednici časopisa Šon Lejtam i Mark Morison (Mark S. Morrisson). Oni podsećaju da su dela velikih modernističkih pisaca, poput *Portreta umetnika u mladosti* ili *Uliksa Džejmsa Džojisa*, svoja prva izdanja doživela u časopisima koji su izlazili na početku dvadesetog veka. Istovremeno su se, međutim, u ovim časopisima pojavili i novi žanrovi poput naučne fantastike, detektivske priče, vesterna, kao i reklame – Sean Latham, Mark Morrisson, *The Journal of Modern Periodical Studies*, 2010, Vol. 1, Number 1, iii. Zato Lejtam i Morison široko definišu polje interesovanja novog časopisa posvećenog studijama „moderne periodike, koja je izlazila u periodu od 1880. do 1950, bilo da je ona modernistička, antimodernistička, popularna ili elitna, visokotiražna ili specijalizovana, dugovečna ili kratkog trajanja“. – Ibid., iii. Časopis je otvoren za analize svih vrsta periodike, od dnevnih novina preko nedeljnika i mesečnika do sporadično objavljivanih „malih“ časopisa. Istraživanja, dakle, nisu ograničena na književne časopise, a fokus je na interdisciplinarnim pristupima. Autori konstatuju da je 2010. godina pravi trenutak za pojavljivanje časopisa koji će baviti studijama moderne periodike jer je prethodna decenija i po obeležena kvalitetnim istraživanjima u ovoj oblasti. Časopis izlazi dvaput godišnje, u elektronskom obliku, kako bi bio povezan sa različitim digitalnim arhivama.

¹²² Stranica projekta se nalazi na internet adresi: <http://modjournal.org/>.

¹²³ Sean Latham, Robert Scholes, „The Rise of Periodical Studies“, 518. U tom smislu, digitalna humanistika omogućava jednostavnije prelaženje nacionalnih granica, te razmenu znanja i informacija kakva donedavno nije bila moguća. Dobar primer za to predstavlja upravo sajt, odnosno baza podataka MJP, koja omogućava da se iz bilo kog dela sveta pristupi velikom broju modernističkih časopisa koji su izlazili u Americi i Velikoj Britaniji početkom dvadesetog veka. Donedavno je tako nešto bilo moguće samo ukoliko su istraživači bili fizički prisutni u nekoj od institucija u kojima se časopisi čuvaju. Naravno, ne treba izgubiti iz vida činjenicu da samo institucije sa ozbiljnim finansijskim resursima mogu da se poduhvate pravljenja digitalnih arhiva. Drugim rečima, odnosi moći u polju humanističkih nauka (kada je reč o kreiranju uslova u kojima je moguća proizvodnja novih teorijskih znanja i novih metodologija) nisu narušeni niti dovedeni u pitanje digitalizacijom arhiva.

za englesku književnost na Univerzitetu u Šefildu i Odeljenje za istoriju i filozofiju nauke pri Školi za filozofiju Univerziteta u Lidsu. Iako naziv ovog projekta, makar na prvi pogled, sugeriše povezanost sa prirodnim naukama, na njemu rade stručnjaci iz humanističkih nauka. Projekat se, naime, ne bavi istraživanjem „tvrde nauke“ već razmatranjem i analizom novih naučnih diskursa koji su formirani u devetnaestom veku u časopisima namenjenim širokoj publici. Lejtam i Skouls tvrde da „takvi časopisi predstavljaju idealna mesta za proučavanje nastanka intelektualne javne sfere“.¹²⁴ Međutim, da bi se časopis izučavao kao koherentna celina potreban je tim stručnjaka (prvo, zato što časopisi obuhvataju više disciplina; drugo, zato što njihov obim prevazilazi i vreme i znanja kojima raspolaže jedna osoba). Zato Lejtam i Skouls podsećaju na principe rada u oblasti prirodnih i tehničkih nauka i tvrde da studije periodike treba da usvoje model zajedničkog istraživanja i publikovanja koji je tipičan za te nauke.

Autori dalje u tekstu dovode u vezu *studije kulture* i studije moderne periodike. Naime, *studije kulture* su pomogle u rušenju mita o nepremostivoj razlici, odnosno čvrsto uspostavljenoj granici između takozvane „visoke“ i „niske“ kulture. To treba imati u vidu pri izučavanju moderne periodike jer se pokazalo da su književnost, umetnost i reklame gotovo uvek išle ruku podruku u modernim časopisima. Pored toga, čuveni moderni autori, među njima i Ezra Paund, pisali su kako za „male“ (obično, elitne i elitističke) tako i za „masovne“, komercijalne časopise.¹²⁵

Govoreći o vezi između „visoke“ i „niske“ kulture u časopisima, Lejtam i Skouls skreću pažnju i na fenomen poznat kao „rupa u arhivima“, koji (potencijalno) predstavlja ograničenje digitalnih arhiva moderne periodike. Naime, u mnogim časopisima s početka dvadesetog veka nalazio se veliki broj reklama. To je bila posledica preokreta do kog je došlo na razmeđu vekova: dok su se devetnaestovekovni časopisi uglavnom izdržavali od pretplate i prodaje, početkom dvadesetog veka časopisi sve više žive od reklama. Međutim, kada su spajali različita godišta nekog časopisa u tomove i korićili ih, bibliotekari su obično vadili iz njih stranice s reklamama, tako da dugo nije postojala svest o stvarnom izgledu i sadržaju tih časopisa. Razume se, isključivo originalna, celovita izdanja časopisa treba da budu digitalizovana, a takva izdanja se čuvaju samo u pojedinim bibliotekama i naučnim i kulturnim institucijama. Lejtam i Skouls

¹²⁴ Sean Latham, Robert Scholes, “The Rise of Periodical Studies”, 519.

¹²⁵ Ibid., 519.

ističu da časopisi ubedljivo pokazuju da je „moderna kultura bila stvorena od opskurne alhemije između komercijalnih i estetskih impulsa i procesa“.¹²⁶

1.2. Ezra Paund – utemeljivač studija moderne periodike

Kako je već pomenuto u prvom poglavlju ove disertacije, Robert Skouls i Kliford Vulfman su koautori knjige *Modernizam u časopisima (Modernism in the Magazines. An Introduction)*, objavljene 2010. godine. Ta knjiga, u kojoj se iznose osnovne pretpostavke u vezi sa proučavanjem modernih – mada ne nužno i modernističkih – časopisa u digitalnom okruženju, predstavlja svojevrsni udžbenik za sve one koji se upuštaju u studije moderne periodike, a sa stanovišta digitalne humanistike.

Prvo poglavlje knjige posvećeno je preteči i utemeljivaču studija moderne periodike Ezri Paundu i počinje sa tri citata uzeta iz njegovih pisama i iz čuvenog eseja „Učinimo to novim“ („Make it New“) iz 1934. godine. Skouls i Vulfman posebno naglašavaju sledeću tvrdnju iz tog eseja – „jedno doba se ne može upoznati isključivo na osnovu poznavanja njegovih najboljih ostvarenja“ („You can’t know an era merely by knowing its best“). Zato je važno da se otkriju – i stalno iznova otkrivaju – razne i raznovrsne kulturne manifestacije iz perioda modernizma, umesto da razmatranja počnu i završe se s onim što se smatra najboljim iz ovog perioda.¹²⁷ Međutim, suprotno sopstvenoj tvrdnji, Paund je insistirao upravo na onome što je smatrao najboljim, podržavajući, savetujući i objavljujući autore poput V. B. Jejsa (W. B. Yeats), T. S. Eliota, Džejsma Džojisa (James Joyce). Tako je on uticao na sasvim specifično razumevanje modernizma na anglo-američkom području. Skouls i Vulfman smatraju da još nije dovoljno rečeno o tome kako je sve Ezra Paund, bilo neposredno bilo posredno, učestvovao u radu brojnih časopisa druge decenije dvadestog veka za koju se obično kaže da predstavlja ključnu deceniju modernizma. Njegov angažman u časopisima bio je višestruk: u svojstvu urednika rubrike iz književnosti u nekoliko „malih“ časopisa birao je autore čiji će radovi biti objavljeni; kao pesnik i, pre svega, kritičar objavljivao je u brojnim časopisima, kako „malim“ tako i „velikim“; konačno, napisao je niz eseja o velikim, to jest, masovnim časopisima, kao i neke beleške o „malim“ časopisima. Najviše tekstova je objavio u periodu od 1912. do 1920. godine kada je boravio u Londonu. Vredi ponoviti da se uglavnom radilo o kritičkim tekstovima, koji često nisu

¹²⁶ Ibid., 521.

¹²⁷ Robert Scholes, Clifford Vulfman, *Modernism in the Magazines. An Introduction*, 3.

bili posvećeni književnosti, dok je tek neznatni deo objavljenog materijala činila Paundova poezija.¹²⁸ Zanimljiv je i podatak da je u čuvenom časopisu *The New Age* objavljivao tekstove pod nekoliko pseudonima. Dva su osnovna aspekta Paundovog rada u vezi sa časopisima: njegov neposredni anagažman, to jest urednički posao, te njegovi kritički tekstovi o časopisima. Najpre nekoliko reči o potonjem.

1.2.1. Paundovi kritički tekstovi o časopisima

Skouls i Vulfman tvrde da se niz od dvadeset Paundovih članaka pod zajedničkim nazivom „Izučavanja savremenog mentaliteta“ („Studies in Contemporary Mentality“), koji su bili objavljeni u časopisu *The New Age*, može čitati kao kritički ogled o periodici (uglavnom o popularnim, komercijalnim časopisima) i začetak studija moderne periodike.¹²⁹ Takođe, oni smatraju da se Paund bavio problemom klasifikacije periodike čitav vek pre njih. Upotrebivši kriterijum koji predstavlja „kombinaciju cilja i publike“ izdvojio je pet kategorija periodike: časopisi koji pozivaju na nekakvo razmišljanje (*The Spectator*); časopisi koji proizvode korisne i merkantilne vrline kod srednje i niže srednje klase (*The Strand*); specijalizovani časopisi (reč je uvek o nekoj konkretnoj grani industrije, recimo, *The Tailor and Cutter*); „prevarantski“ časopisi („crank papers“), oni koji se bave sujeverjem, tabuima itd.; časopisi koji zaglupljuju.¹³⁰ Njegov termin „savremeni mentalitet“ treba razumeti u smislu u kom mi danas najčešće razumemo ideologiju, tvrde Skouls i Vulfman. Drugim rečima, Paund se bavio analizom načina i strategija na koje su pojedini časopisi promovisali određenu ideologiju, pa otuda ne čudi što su ga pored uobičajenog sadržaja zanimali i reklame, kao i odnos tekstova i reklama.¹³¹ U tom smislu, moglo bi se reći da se pored studija periodike Paund bavio i studijama (popularne) kulture. Međutim, ne treba zaboraviti da su upravo njegov elitizam, kao i njime određeni književni izbori, dugo predstavljali meru stvari kada je reč o predstavi o anglo-američkom modernizmu i njegovom razumevanju.

Sledeći Paundova metodološka uputstva za razmišljanje o periodici, Skouls i Vulfman su svesni činjenice da su diskursi modernosti složeni i heterogeni. Kako smo videli, oni tvrde da je

¹²⁸ Ibid., 6.

¹²⁹ Ibid., 14. Kako ovi Paundovi ogledi nikada nisu objavljeni u okviru neke knjige, Skouls i Vulfman su ih uvrstili u svoju studiju, u vidu apendiksa. Prevod Paundovih tekstova na srpski jezik predstavljao bi zanimljiv doprinos i u oblasti anglistike i u okviru proučavanja periodike.

¹³⁰ Ibid., 16-17.

¹³¹ Ibid., 17.

modernost društveno stanje, a modernizam tek jedan mogući umetnički odgovor na to stanje.¹³² Ne samo što novine i časopisi izlaze u znatno većim tiražima početkom dvadesetog veka, što je posledica nastajanja sve brojnije čitalačke publike, već se i sve češće izdržavaju od reklama, što je izdavačima omogućilo da im spuste cenu. Reč je, dakako, o masovnim, komercijalnim časopisima. Međutim, Skouls i Vulfman naglašavaju da ni „mali“ ni „veliki“ časopisi iz ovog perioda nisu bili isključivo „mali“ ili „veliki“. Takođe, svi časopisi iz ovog perioda potpadaju pod termin moderni, premda nisu nužno svi bili modernistički.¹³³ Odgovori na modernost bili su različiti: neki autori su prigrlili modernizam i njegovu poetiku, neki su ga odbacili. Zato Skouls i Vulfman podvlače da modernizam nije predstavljao gotovo rešenje koje umetnik usvaja; pre bi se moglo reći da se radilo o borbi između različitih poetika, tehnika, pogleda na svet, o čemu moderni časopisi zorno svedoče.¹³⁴ Otuda modernističku umetnost ne treba vezivati isključivo za visoku umetnost i elitizam, jer takva perspektiva daje osiromašenu sliku modernizma. Na toj slici su se početkom dvadesetog veka nalazili popularna kultura, reklame, masovna glasila.¹³⁵

1.2.2. Paundov urednički rad u časopisima

Kako stvari stoje kada je reč o Paundovom neposrednom učestvovanju u radu brojnih modernih časopisa? Najkraće rečeno, s Ezrom Paundom nije bilo lako saradivati. Ako se ne bi slagao sa glavnim urednicima, on bi se povukao iz časopisa. Neretko se dešavalo da se posle nekog vremena vrati u časopis, ali ne više kao urednik već kao saradnik (to se desilo kada je saradivao sa časopisima *Poetry*, *The Little Review* i *The New Age*). Skouls i Vulfman smatraju da je Paundov angažman u časopisu *The New Age* reprezentativan za položaj kakav je ovaj autor obično imao u časopisima. Ne samo da je najviše priloga objavio baš u ovom, pre svega, političkom časopisu, nego se i družio sa njegovim glavnim urednikom A. R. Orejdžom (Alfred Richard Orage). Pa ipak, bez obzira na to, nije bio u poziciji da utiče na uređivanje časopisa, jer je Orejdž imao izrazito čvrste stavove i sopstvenu viziju.¹³⁶

U pojedinim časopisima sa kojima je saradivao Paund je uspeo da makar u izvesnoj meri postigne željenu kontrolu nad onim što se u časopisu objavljuje. Skouls i Vulfman opisuju

¹³² Ibid., 26.

¹³³ Ibid., 32.

¹³⁴ Ibid., 34-35.

¹³⁵ Ibid., 42.

¹³⁶ Ibid., 8.

njegovu saradnju sa časopisom *Poetry*. Ovaj časopis je pokrenula Herijet Monro (Harriet Monroe) u Čikagu oktobra 1912. godine, a nešto kasnije joj se pridružila Alis Korbin Henderson (Alice Corbin Henderson) u svojstvu pomoćnice glavne urednice. Po izlasku prvog broja Paund je imenovan u „inostranog korespondenta“ časopisa. Od njega se očekivalo da časopisu šalje radove iz inostranstva, kako svoje tako i drugih autora. Istina, nije imao apsolutnu kontrolu nad rubrikom za koju je pronalazio tekstove. Za razliku od elitiste Paunda koji je verovao da umetnike treba da izdržavaju sponzori nalik renesansnim mecenama, kao i da je mišljenje čitalačke publike posve nebitno, Herijet Monro bila je demokratskih nazora. O tome svedoči slogan koji je izabrala za naslovnu stranu časopisa: „Da bi bilo izuzetnih pesnika mora biti izuzetne publike“ („To have great poets there must be great audiences too“). Ova izjava, preuzeta od Volta Vitmana (Walt Whitman), dobro ilustruje jednu od misija časopisa – stvaranje dobre čitalačke publike.¹³⁷ Jasno, Paundu se slogan nije dopao. On je koristio svaku priliku da napomene da „umetnik ne zavisi od svoje publike“.¹³⁸ Za razliku od urednica časopisa *Poetry* koje su htele da taj časopis bude pre svega američki, sa ponekim radom iz inostranstva, Paund je smatrao da časopis treba da bude pre svega internacionalni, a da američke pesnike treba objavljivati tek kada dostignu nivo evropskih autora.¹³⁹ Iako je nesumnjivo umeo da prepozna pesnički talenat, Skouls i Vulmfan ističu da je i Paund imao svoje „slepe mrlje“ – recimo, Emili Dickinson (Emily Dickinson) i Volas Stivens (Wallace Stevens) nisu se našli među pesnicima koje je on izdvojio i pominjao.¹⁴⁰

Kako je već rečeno u uvodu ove disertacije, Ezra Paund je imao važnu ulogu u dva engleska časopisa – *The New Freewoman* i *The Egoist*. Njima je prethodio časopis *The Freewoman*. Dora Marsden je bila glavna urednica u prva dva, dok je u *Egoistu* to mesto prepustila Herijet Šo Viver (Harriet Shaw Weaver). Rebeka Vest, pomoćnica urednice u *The New Freewoman*, pozvala je Paunda da joj pomogne u sastavljanju rubrike iz književnosti. On je čak našao sponzora Džona Goulda Flečera (John Gould Fletcher) i pomoću njegove finansijske pomoći uspevao da isplati honorare piscima i pesnicima sa kojima je sarađivao. Na osnovu toga Paund je zahtevao punu kontrolu nad rubrikom koju je uređivao, a Skouls i Vulfman primećuju

¹³⁷ Ibid., 9.

¹³⁸ Ibid.

¹³⁹ Ibid.

¹⁴⁰ Ibid., 10.

da se „ta kontrola sa nekoliko kolumni ubrzo proširila na trećinu časopisa“. ¹⁴¹ U međuvremenu, časopis je promenio ime u *Egoist*, a u njemu su počeli da objavljuju autori poput Vindama Luisa, T. S. Eliota i Džejmisa Džojlsa. Robert Skouls tvrdi da promena naziva časopisa nije bila samovoljna odluka američkog pesnika, kako se to obično smatra, već zajednička odluka koju su Dora Marsden i Ezra Paund doneli pod uticajem filozofije egoizma. Štaviše, ističe se da je filozofija egoizma bila važan deo modernističkog pokreta na anglo-američkom području. ¹⁴² Iako su u *Egoistu* redovno objavljivali autori koje je Paund pronalazio, on ipak nije imao apsolutnu kontrolu nad rubrikom sa književnim prilozima. Za to je krivio Doru Marsden. Posebno je zanimljivo to što po odlasku Rebeke Vest iz časopisa, Dora Marsden mesto urednika za književnost daje Ričardu Aldingtonu (Richard Aldington), a ne Paundu. ¹⁴³ U tom svetlu, podsetimo se kratko jednog mizoginog ispada Ezre Paunda. U jednom od pisama upućenih Džonu Kvinu (John Quinn) on predlaže da se pokrene isključivo „muški pregled“ („male review“), jer su žene uzrok sveg zla u časopisima. ¹⁴⁴ Ne sasvim neduhovito, Paund priznaje da bi „muški pregled“ bio uskraćen za kvalitetne tekstove (celih) šest autorki, kao i da je tu cenu spreman da plati zarad višeg cilja.

Zajedno sa Vindamom Luisom, Paund uređuje časopis *Blast*, koji je pokrenut 1914. godine a imao je svega dva broja. Skouls i Vulfman ističu da ovo kratko uredničko iskustvo predstavlja njegov jedini pravi urednički posao sve do pokretanja časopisa *The Exile* nekoliko godina kasnije. Treba pomenuti i Paundovu saradnju sa časopisom *The Little Review*, koji je bio „mali“ časopis u onom značenju koje se toj sintagmi danas obično pridaje (elitistički književno-umetnički časopis). Taj časopis je u Čikagu 1914. godine pokrenula Margaret Anderson. Dve godine kasnije Džejn Hip (Jane Heap) postaje jedna od urednica u časopisu, a godinu dana posle toga Paund zvanično postaje urednik „iz inostranstva“, zbog čega napušta časopis *Poetry*. Smatra se da je Paund učestvovao u smišljanju slogana časopisa *The Little Review* – „Nema kompromisa sa javnim ukusom“ („Making no compromise with the public taste“), koji je bio direktno suprotstavljen ranije pomenutom sloganu časopisa *Poetry*. Paund je saradivao sa ovim časopisom do 1920. godine. Nakon toga prelazi u *The Dial*, gde ostaje do 1923. godine. Objavljivanje

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² O vezi između filozofije egoizma (a posebno filozofske studije o egoizmu Maksa Štirnera [Max Stirner]) i modernizma biće reči u trećem poglavlju – „Dora Marsden, *The Freewoman* i slobodna žena“.

¹⁴³ Robert Scholes, Clifford Wulfman, *Modernism in the Magazines. An Introduction*, 11.

¹⁴⁴ Ibid.

(najvećeg dela) *Uliksa* u *The Little Review* i *Puste zemlje* u *The Dial* obično se navode kao Paundovi najveći doprinosi u ova dva časopisa.

Dve su stvari ovde važne. Prvo, u periodu u kom je Paund intenzivno objavljivao i uređivao u časopisima iste poslove su obavljale i kritičarke i urednice nešto drugačijih uverenja i pogleda na svet, poput Herijet Monro, Margaret Anderson, Dore Marsden. O Paundovom odnosu prema njima biće više reči u narednom odeljku. Drugo, rad ovih urednica i autorki dugo je bio zanemaren ili čak nevidljiv u stručnoj literaturi o modernizmu. Ali, u poslednje dve do tri decenije one su se našle u fokusu istraživanja upravo onih istoričarki i kritičarki koje se bave ženskom i feminističkom periodičkom štampom. Takve studije, ponovimo, dovele su makar delimično u pitanje relativno monolitnu predstavu o modernizmu, o čemu će biti više reči u odeljku posvećenom studijama feminističke periodike. Mnoge savremene autorke smatraju da je upravo Paund doprineo toj elitističkoj i naizgled homogenoj slici modernizma.

1.3. Ezra Paund i urednice

U tekstu „Nered i kaos modernizma“ („The Mess and Muddle of Modernism: The Modernist Journals Project and Modern Periodical Studies“), objavljenom 2011. godine, Šon Lejtam govori o radu urednica u časopisima s početka dvadesetog veka.¹⁴⁵ On ih sve nabraja: zajedno sa Džonom Midltonom Marijem (John Middleton Murry), Ketrin Mensfild (Katherine Mansfield) uređivala je časopis *Rhythm*, a potom *The Blue Review*; zajedno sa Meri Gotrop, Dora Marsden je uređivala časopis *The Freewoman*, potom *The New Freewoman*, te *The Egoist*, gde je mesto glavno urednice pripalo Harijet Šo Viver; *The Little Review* su uređivale Margaret Anderson i Džejn Hip, dok je Herijet Monro vodila časopis *Poetry*, a Edit Sitvel (Edith Sitwell) bila je urednica avangardnog godišnjaka *Wheels*.¹⁴⁶ Za navedene časopise karakteristično je da su predstavljali mesto dijaloga: u njima je postojao prostor za raspravu u kojoj su učestvovali urednice, saradnice i saradnici, čitateljke i čitatelji.

¹⁴⁵ Šon Lejtam u ovom tekstu opisuje svrhu i namenu projekta MJP. Pošto je ovaj projekat deo naučnih proučavanja koje podrazumevaju otkrivanje zaboravljenih ili nedovoljno istraženih časopisa iz perioda modernizma, ne čudi što se studije moderne periodike umnogome oslanjaju na feminističku kritiku i historiografiju za koje je karakteristično otkrivanje zaboravljenih autorki i njihovih dela. Drugi razlog za oslanjanje na feminističku teoriju i kritiku jeste taj što su mnoge književne časopise početkom dvadesetog veka uređivale žene koje su novoosvojeni prostor periodike koristile za svojevrsnu političku i estetsku revoluciju. – “The Mess and Muddle of Modernism: The Modernist Journals Project and Modern Periodical Studies”, *Tulsa Studies in Women’s Literature*, 2011, Volume 30, Number 2, 409.

¹⁴⁶ Sean Latham, “The Mess and Muddle of Modernism”, 410-411.

Autorima koji su saradivali sa urednicama časopisa *The Little Review* Margaret Anderson i Džejn Hip, poput Ezre Paunda, Džona Kvina i Vilijama Karlosa Vilijama, smetalo je to što njih dve nisu htele da odvoje umetnost od obične, svakodnevne politike i života, ističe Lejtam. To potvrđuje i jedna izjava Margaret Anderson: „Džejn i ja... smo bile veliko razočaranje za pisce. Nekako nismo uspevale da vodimo život koji bi za njih bio prihvatljiv... Mi smo bile posvećene ritualima življenja.“¹⁴⁷ O svom nezadovoljstvu zbog načina na koji su urednice mešale lično (privatno) i političko (javno) u časopisu, Paund je progovorio u jednom pismu Džejmsu Džojisu. Iako su Anderson i Hip nesumnjivo preuzele izvesne zakonske i finansijske rizike da bi redovno objavljivale *Uliksa* u svom časopisu, Paund tvrdi da su dve urednice „napravile tek nešto malo nereda i haosa, NIKAD na sopstvenu štetu“.¹⁴⁸ Međutim, Lejtam smatra da su upravo „nered i kaos“, to jest širok spektar tema koje je časopis obuhvatao, održali *The Little Review* u životu i obezbedili mu uspeh. Štaviše, on veruje da je rad urednica u modernim časopisima i dalje marginalizovan i nedovoljno istražen jer su muškarci iz ovog perioda imali – i još uvek imaju – primat u istoriji književnosti za šta je, kada je reč o periodici, najzaslužniji Ezra Paund.¹⁴⁹

Džejn Marek u poslednjem poglavlju svoje knjige o urednicama „malih“ časopisa i književnoj istoriji (pre)ispituje ulogu Ezre Paunda u radu tih časopisa.¹⁵⁰ Ona tvrdi da se tadašnje delovanje ovih žena, kao i njihov književnoistorijski značaj, često potcenjuju, delom i zbog rodnih stereotipa koje je Paund nametnuo. Jednostavno rečeno, on je cenio jedino intelektualni rad (to jest, pronalaženje radova koji će biti objavljeni u rubrici iz književnosti), dok je sve druge poslove, iako su neki od njih bili jednako važni za rad časopisa, smatrao manje bitnim, baš kao i osobe koje su te poslove obavljale. Istina, Džejn Marek priznaje da je Paund pokušavao da kontroliše rad svih urednika sa kojima je saradivao, nezavisno od njihovog pola. Pa ipak, njegov odnos prema urednicama „malih“ časopisa predstavlja dobru ilustraciju uobičajenih uslova u kojima su one u to vreme radile, tvrdi Džejn Marek. Navedimo jedan primer. Onog trenutka kada je Paundova saradnja sa časopisom *Poetry* postala neizvesna, on je urednicama predložio da na njegovo mesto dođe Ford Medoks Ford (Ford Madox Ford) kog je izuzetno cenio kao urednika, a nešto manje kao pesnika i pisca. Ovaj Paundov predlog Džejn Marek vidi kao njegov pokušaj da

¹⁴⁷ Citirano prema: Ibid., 407.

¹⁴⁸ Ibid., 408.

¹⁴⁹ Ibid.

¹⁵⁰ Jayne E. Marek, *Women Editing Modernism. "Little" Magazines & Literary History* (The University Press of Kentucky, 1995).

zadrži kontrolu nad radom u časopisu čak i pošto formalno prestane da bude njegov urednik. Tu pretpostavku ona podržava jednim citatom iz pisma u kom Ford odbija poziciju koju mu nudi Herijet Monro. Ukoliko bi prihvatio posao urednika, Ford smatra da bi mu „onaj energični pesnik [Paund] sedeo na glavi i dosađivao dok ne uradim tačno ono što on želi i ishod bi bio isti osim što bih ja predstavljao tapacirana kancelarijska vrata koja svako šutne na ulasku i izlasku“.¹⁵¹

Džejn Marek tvrdi da treba pažljivo pročitati i analizirati prepisku između Paunda i raznih urednica da bi se bolje razumeo pritisak kojem su one bile izložene. Ona ističe da je sačuvan najveći broj pisama koje je on poslao Herijet Monro i Margaret Anderson, dok njihova pisma uglavnom nisu sačuvana. Drugim rečima, Paundovo gledište je preživelo.¹⁵² Brojni su primeri koje Džejn Marek navodi da bi pokazala kako je sve Paund pokušavao da zadobije kontrolu nad uređivanjem (makar) rubrike iz književnosti: od toga da je nabavljao novac od sponzora da bi plaćao honorare autorima i na osnovu toga imao autonomiju pri odlučivanju čiji će radovi biti objavljeni, preko toga da se nije ustezao od pokušaja da zavadi urednice kako bi ostvario neki svoj cilj, do toga da ga zapravo nije previše zanimala uređivačka vizija glavnih urednica. S druge strane, Džejn Marek ne propušta da naglasi da su urednice poput Herijet Monro, Margaret Anderson i Džejn Hip branile Paunda od njegovih kritičara. U njihovim časopisima izlazili su i negativni i pozitivni tekstovi o Paundu. Između ostalog, to je bilo u skladu sa uverenjem urednica da je kritički dijalog presudan za časopis.¹⁵³ U zaključku, Džejn Marek dovodi u vezu Paundove povremene mizogine ispade i načelno nipodaštavajući odnos prema urednicama kao prema neophodnim ali intelektualno inferiornim osobama u časopisu, s jedne strane, i načelni odnos prema ženama kakav je preživio u mnogim istorijama književnosti i istorijama kulture koje se bave modernizmom, s druge.¹⁵⁴ Zato su nam dragocene studije feminističke periodike koje su uzdrmale donedavno dominantnu sliku o kulturi modernosti i, nešto uže, modernizmu.

¹⁵¹ Citirano prema: Ibid., 173.

¹⁵² Ibid., 177-178.

¹⁵³ Ibid., 188.

¹⁵⁴ Ibid., 190-192.

1.4. Studije feminističke periodike

U preglednom tekstu „Feministička periodička štampa: žene, studije periodike i modernost“ („The Feminist Periodical Press: Women, Periodical Studies, and Modernity“), objavljenom 2009. godine, Barbara Grin tvrdi da istraživanje raznovrsne feminističke periodike s početka dvadesetog veka može da pruži bolje razumevanje veze između roda i diskursa modernosti, te prikazuje dosadašnje tokove i tendencije proučavanja u okviru studija feminističke periodike.¹⁵⁵ Ona smatra da za istraživače koji se bave rodom i modernom književnom kulturom feministički časopisi nisu (isključivo i na prvom mestu) važni zbog (zaboravljenih ili nepoznatih) autorki i autora književnih tekstova koji su u njima objavljeni, već ove časopise treba izučavati kao (heterogene) celine u kojima je doba modernosti nijansirano i verno prikazano.¹⁵⁶ Ili, kako Barbara Grin to sažima:

„U ovom periodu feministički časopisi su obuhvatali i književne materijale i kulturne materijale (pozorišne kritike, književne kritike itd.) i to u okviru bogatog konteksta sačinjenog od ekonomskih i političkih tekstova, izveštaja o političkim sastancima i strategijama, istraživačkog novinarstva, intervjuja, istorijskih tekstova, polemičkih tekstova, eseja o modi, stripova i drugih materijala. Povrh svega toga, feministički časopisi su često nudili bogat asortiman reklama koje su se obraćale nezavisnoj, feministički orijentisanoj modernoj ženi, i tako omogućavali uvid u živote žena kojima se obraćala komercijalna kultura.“¹⁵⁷

¹⁵⁵ Barbara Green, „The Feminist Periodical Press: Women, Periodical Studies, and Modernity“, *Literature Compass*, 2009, 6/1, 191.

¹⁵⁶ Ibid., 192. U tekstu „Recovering Feminist Criticism: Modern Women Writers and Feminist Periodical Studies“, Barbara Grin tvrdi da pored pored otkrivanja zaboravljenih ili sasvim nepoznatih autorki (spisateljica, novinarki, urednica, kritičarki) studije feminističke periodike treba da obrate pažnju i na kritičke rasprave o ženskom autorstvu s početka dvadesetog veka, kao i na formiranje (proto)feminističke književne kritike u časopisima. Takva analiza bi obuhvatila segmente i elemente književnog i kulturnog polja koji ostaju po strani kada je reč o usko shvaćenom pojmu modernizma (odnosno, o kanonskim piscima i delima iz ovog perioda), na primer, brojne ženske časopise i to ponekad osrednjeg kvaliteta, književna dela koja nisu bila vrhunska, ali su bila popularna i čitana, korespondenciju između čitateljki i kritičarki i urednica časopisa itd. U tom kontekstu, Grin navodi tekstove koje su V. Vulf i R. Vest objavljivale na temu ženskog autorstva u raznim časopisima, a koji su bili istinski izraz feminističke književne kritike. – Barbara Green, „Recovering Feminist Criticism: Modern Women Writers and Feminist Periodical Studies“, *Literature Compass*, 2013, 10/1, 53-60. O tome će biti više reči u poglavlju o Rebeci Vest i feminističkoj književnoj kritici.

¹⁵⁷ Barbara Green, „The Feminist Periodical Press: Women, Periodical Studies, and Modernity“, 191.

Ne gubeći iz vida bogatu tradiciju feminističke periodičke štampe, kao ni brojne naučne discipline koje su se bavile analizom te štampe, Barbara Grin naglašava da se njena kritička razmatranja i zaključci odnose pre svega na proučavanje feminističke periodike s kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka. Pored toga, ona tvrdi da proučavanje baš ove feminističke periodike postavlja nove izazove pred istraživače i nameće potrebu za „postavljanjem novih kritičkih pitanja i razvijanjem metodologija u okviru feminističkih studija književnosti“.¹⁵⁸

U Velikoj Britaniji u devetnaestom i dvadesetom veku cveta feminističko novinarstvo (unutar glasila ženskog pokreta, avangardnih časopisa, sifražetskih časopisa itd.). To potvrđuje i činjenica da je oko 150 feminističkih časopisa objavljivano u periodu između 1850. i 1930. godine. Početak feminističke periodičke štampe vezuje se za izlazak časopisa *The English Women's Journal* kasnih 1850-ih, smatra Barbara Grin. Već je šezdesetih godina 19. veka pokrenuta štamparija ženske štampe pod nazivom „Viktorija Pres“ („Victoria Press“). Pred kraj devetnaestog veka novinarke osnivaju sopstvena udruženja, a pojavljuju se i priručnici s profesionalnim savetima poput *Novinarstva za žene (Journalism for Women)* Arnolda Beneta (Arnold Bennett).¹⁵⁹ Pored toga, pojava i pojam „nove žene“ („New Woman“) obično se vezuju za periodičku štampu, pa se zato kritika „novog novinarstva“ često odnosi i na „novu ženu“.¹⁶⁰ Štaviše, kritika novinarki i njihovog rada u vezi je sa takozvanom *feminizacijom štampe*. Naime, kako je sve više čitateljki, mnogi časopisi izlaze u susret toj čitalačkoj publici objavljujući znatno veći broj reklama i zabavnih tekstova. Otuda se pad kvaliteta štampe dovodi u vezu sa širenjem nove ženske čitalačke publike, ali i sa porastom broja novinarki.¹⁶¹ Kada se sve ovo uzme u

¹⁵⁸ Ibid., 194.

¹⁵⁹ Ibid.

¹⁶⁰ Ibid.

¹⁶¹ U antologiji *Rod u modernizmu. Nove geografije, složena preklapanja (Gender in Modernism. New Geographies, Complex Intersections)*, autor uvodnika za tematsku celinu pod nazivom „Novinarstvo u modernizmu“ („Journalism Meets Modernism“), Patrik Koler (Patrick Collier) opisuje debatu s početka dvadesetog veka koja se odnosila na stanje u novinarstvu. Kao razlog pada kvaliteta u okviru novinarske profesije često se navodila upravo feminizacija novinarstva, odnosno velik broj žena u ovoj oblasti. Među onima koje su se ovakvom napadu na novinarke oštro suprotstavile bile su Rebeka Vest, Rouz Mekoli, Vinifred Holtbi (Winifred Holtby) i Virdžinija Vulf, čiji su tekstovi na tu temu uvršteni u ovu antologiju. Vidi: Patrick Collier, „Journalism Meets Modernism“, u: Bonnie Kime Scott, ed., *Gender in Modernism. New Geographies, Complex Intersections* (Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 2007), 186-224.

obzir, ne čudi da je periodika bila jedno od ključnih mesta za rasprave u vezi sa pitanjima i problemima roda i rodnih odnosa.¹⁶²

Brojne ženske i sifražetske organizacije imale su svoje novine i časopise, što je početkom dvadesetog veka dodatno uticalo na širenje periodičke štampe (među najpoznatijama nalaze se: *Votes for Women*, novine *Ženske društvene i političke unije*, *The Vote*, novine *Lige za žensku slobodu* [*Women's Freedom League*]), *Common Cause*, novine *Nacionalne unije ženskih sifražetskih društava* [*The Nation Union of Women's Suffrage Societies*]). Barbara Grin ne propušta da ukaže na važne, ponekad suštinske razlike u okviru feminističke periodičke štampe, i to u pogledu ciljeva, feminističkog stanovišta, tržišta i finansiranja. Cilj časopisa mogao je biti fokusiran na jedan problem (recimo, pravo glasa), ili, naprotiv, na razmatranje raznih problema vezanih za rod (recimo, problema reforme braka, seksualnosti, neplaćenog rada u kući, univerzalnog obrazovanja itd., kao što je to bio slučaj u feminističkom časopisu *The Freewoman*). Stanovište sa kog su feministkinje iznosile svoje zahteve moglo je biti militantno, radikalno, ali i tradicionalno. Tržište je takođe bilo raznovrsno: neki časopisi su se obraćali čitalačkoj publici koja je pripadala višoj klasi, a neki su u vidu „novina za peni“ privlačili široku publiku. I načini finansiranja su se razlikovali: neki časopisi su živeli od reklama, neki od prodaje na novinskim štandovima, a neki od redovnih pretplatnika ili, pak, sponzora. Barbara Grin naglašava da su razlike u tiražu umele da budu drastične: recimo, *The Freewoman* je imao relativno nizak tiraž (do 2000 primeraka kada je bio na svom vrhuncu), dok je *Votes for Women* postizao tiraž i od 50.000 primeraka.

Studije feminističke periodike jesu jedna od oblasti studija moderne periodike i, poput njih, zahtevaju interdisciplinarni pristup.¹⁶³ Te studije su važne prevashodno za istraživače u

¹⁶² Barbara Green, "The Feminist Periodical Press: Women, Periodical Studies, and Modernity", 194.

¹⁶³ Godine 2011. jedan broj časopisa *Tulsa Studies in Women's Literature* (Vol. 30, No.2) bio je posvećen proučavanjima moderne i feminističke periodike. U tom broju nalazi se ranije pomenuti tekst Šona Lejtama "The Mess and Muddle of Modernism: The Modernist Journals Project and Modern Periodical Studies", kao i odličan prikaz Barbare Grin o pet važnih knjiga iz oblasti studija moderne i feminističke periodike objavljenih 2010. i 2011. godine pod nazivom "Around 1910: Periodical Culture, Women's Writing, and Modernity". Poslednji tekst u ovom broju "Afterword: We Other Periodicalists, or, Why Periodical Studies?" jeste svojevrsni pogovor koji potpisuje Manušag Pael (Manushag N. Powell). Ukazaću kratko na neke njene uvide koji mi se čine važni za dosadašnju diskusiju. Autorka navodi nekoliko teza u vezi sa formom časopisa, autorima i urednicima, te načinima čitanja i analize časopisa. Prvo, svaki časopis (čak i oni koji na prvi pogled deluju isuviše usko orijentisani) može uticati na kulturnu istoriju ako je intelektualno ambiciozan. Drugo, časopisi su mesta paradoksa i kontradiktornosti, te njihovi tumači moraju biti za to otvoreni (na primer, elitista Paund pisao je i za velike, komercijalne časopise; u istom časopisu mogu se naći feministički i antifeministički tekstovi; osoba koja glasno

oblasti istorije i studija medija, kao i ženske istorije i feminističkih proučavanja književnosti. Kada je o književnosti reč, studije feminističke periodike posebno su zanimljive za one književne kritičare (dodajmo tu i istoričare i teoretičare, koji su, zapravo, obuhvaćeni anglo-američkim terminima „critics“ i „criticism“) koji se bave modernizmom, modernošću i feminističkim pristupima književnosti.¹⁶⁴ U tom smislu, Barbara Grin definiše tri teorijska područja istraživanja koja su se s vremenom izdvojila kao rezultat rada na feminističkoj periodičkoj štampi i koja su od interesa za te književne kritičare. To su: 1) „analiza načina na koje je funkcionisala feministička javna sfera“; 2) „veza između feminizma i raznih književnih i kulturnih pokreta modernosti uključujući tu, no ne ograničavajući se samo na njih, i književni modernizam i feminističku avangardu“; i 3) „proučavanje ženskog iskustva modernosti“.¹⁶⁵ Navešćemo ovde nekoliko reprezentativnih studija za svako teorijsko područje istraživanja (naravno, ova područja istraživanja nisu striktno odvojena već se najčešće preklapaju). Neke od tih studija pominje i sama Barbara Grin.

1) Treba odmah reći da je feministička periodička štampa imala sposobnost samorefleksije. Dobar primer za to predstavlja časopis *The Freewoman* čije su urednice Dora Marsden i Meri Gotrop kao jedan od zadataka tek pokrenutog časopisa prepoznale analizu feminizma i feminističkog pokreta:

„Ključni događaj ove nedelje je naš prvi broj. Publikacija *The Freewoman* obeležava jednu epohu. Obeležava trenutak u kom feminizam u Engleskoj prestaje da bude impulsivan i neosvešćen i postaje samosvestan i introspektivan. Prvi put, feministkinje pokušavaju da promišljaju feministički pokret.“¹⁶⁶

podržava ženska prava može biti strastvena zagovornica ratne kampanje itd.). Dalje, metod čitanja je veoma važan: iako digitalizacija periodike omogućava veću dostupnost, ona neretko navodi i na „prečice“ u istraživanju pomoću ključnih reči i fraza, imena itd. To, međutim, nije dobar put kada je reč o detaljnom opisu časopisa, tumačenju i kontekstualizaciji. Konačno, studije moderne i feminističke periodike pružaju uvid u načine na koje su konstruisane predstave o modernom ženskom identitetu i ženstvenosti početkom dvadestog veka. U zaključku, Pauer ističe da su savremeni naučni radnici takođe deo periodičkih mreža i kulture, te da istraživanjem periodike iz prošlosti osvetljavaju i sopstvenu poziciju u istoriji kulture. – Manushag N. Powell, “Afterword: We Other Periodicalists, or, Why Periodical Studies?”, 441-450.

¹⁶⁴ Ibid., 193.

¹⁶⁵ Ibid.

¹⁶⁶ --, “Notes of the Week”, *FW* 1.1: 3.

Barbara Grin tvrdi da se takvo „samosvesno i specifično novinarsko polje feminističkih razmatranja i debate uspešno tumači u novijim naučnim radovima kao feministička javna sfera ili feministička 'kontrajavnost'“. ¹⁶⁷ Ona dalje objašnjava da se u mnogim studijama feminističke periodičke štampe, koje se oslanjaju na revidiran pojam javne sfere Jirgena Habermasa (Jürgen Habermas), što je među prvima ponudila Nensi Frejzer (Nancy Fraser), takva kontrajavnost shvata kao prostor unutar kog su podređene i obespravljene društvene grupe mogle da artikulišu svoj položaj u društvu, kao i zahteve u vezi sa njegovom promenom. ¹⁶⁸ Međutim, Barbara Grin smatra da takvi pristupi feminističkoj periodici imaju tendenciju da previde jednu činjenicu: u većini ovih časopisa istovremeno se radilo i na formiranju kontrajavne sfere, odnosno „prostora za alternativne diskurse i identitetske formacije“ i na uključivanju u širu debatu o ljudskim/ženskim pravima (drugim rečima, kontrajavna sfera ne implicira samoizolaciju i samodovoljnost). ¹⁶⁹

U vezi sa takvim pristupom proučavanju feminističke periodičke štampe treba navesti studiju pod nazivom *Feministička istorija medija (Feminist Media History)* koja je objavljena 2011. godine, a potpisuju je tri autorke – Marija Dićenco (Maria DiCenzo), Lusi Delap i Lejla Rajan (Leila Ryan). ¹⁷⁰ One izdvajaju tri referentne tačke – sifražetski pokret, periodiku i javnu sferu – da bi ocrtale interpretativni okvir unutar kog smeštaju analizu nekoliko časopisa s početka dvadesetog veka (*Votes for Women, The Englishwoman* i *The Freewoman*). Njihovo istraživanje tesno je povezano sa istorijom (feminističkih) štampanih medija i teorijama društvenih pokreta. Razume se, svaki od pojmova koji koriste u analizi saobražen je njihovom teorijsko-metodološkom okviru, odnosno – tu dolazi do redefinisanja i reartikulisanja pojedinih pojmova. Cilj studije jeste da ukaže na važnu ulogu koju je feministička štampa odigrala u razvoju medija uopšte i uspostavljanju određenih politika u edvardijansko doba (recimo, borbe za pravo glasa). Treba takođe pomenuti i zbornik radova iz 2008. godine, pod nazivom *Transatlantska štampana kultura, 1880-1940 (Transatlantic Print Culture, 1880-1940)*, koji su priredili En Ardis (Ann Ardis) i Patrik Kolijer (Patrick Collier). ¹⁷¹ Autori čiji su tekstovi uvršteni

¹⁶⁷ Barbara Green, "The Feminist Periodical Press: Women, Periodical Studies, and Modernity", 197.

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ Ibid.

¹⁷⁰ Maria DiCenzo, Lucy Delap, Leila Ryan, *Feminist Media History. Suffrage, Periodicals, and the Public Sphere* (Palgrave Macmillan, 2011).

¹⁷¹ Ann Ardis, Patrick Collier, eds., *Transatlantic Print Culture, 1880-1940. Emerging Media. Emerging Modernisms* (Palgrave Macmillan, 2008).

u ovaj zbornik dolaze iz različitih disciplina pa se može reći da on ilustruje kako se sve mogu upotrebiti interdisciplinarni i multidisciplinarni pristupi u studijama moderne i feminističke periodike. Širok zahvat zbornika sugerisan je podnaslovima tematskih celina: od definisanja discipline, teorije i metodologije u izučavanju javne sfere i štampane kulture, preko analize različitih tržišta i publika (odnosno, ciljnih grupa pojedinačnih časopisa), te veze između modernizma i štampane kulture, do mogućih načina upotrebe modernističke periodike u nastavi.

Barbara Grin naglašava da je izučavanje feminističke javne sfere posebno zanimljivo za naučne radnike u polju studija književnosti, jer takve analize kulturnog polja navode na preispitivanje pojma modernizma i, najčešće, na „rastezanje“ obima i značenja ovog pojma. Razume se, kako ćemo shvatiti modernost i modernizam zavisi i od toga na koji se njihov aspekt fokusiramo. To nas dovodi do drugog teorijskog područja istraživanja.

2) Zamislimo istraživanje koje bi u fokus analize edvardijanske kulturne scene stavilo feminističku avangardu umesto književnog modernizma. Dobar materijal za takvo istraživanje predstavljao bi upravo prvi časopis Dore Marsden. Proučavaoci modernizma uglavnom znaju za časopis *Egoist*, koji pre svega vezuju za Ezru Paunda kao urednika književne rubrike (neki pogrešno veruju da je on bio glavni urednik). Nasuprot tome, retko ko je upoznat sa prethodnicima ovog časopisa – *The Freewoman* i *The New Freewoman*. Posebno je *The Freewoman* bio od značaja za progresivnu – ali i internacionalnu – feminističku zajednicu. Ovde nije reč o hipotetičkom istraživanju, naprotiv. Kao primer jedne takve analize feminističke periodičke štampe Barbara Grin izdvaja studiju Lusi Delap *Feministička avangarda (The Feminist Avant-Garde)*, objavljenu 2007. godine.¹⁷² U toj studiji razmatra se složeni i heterogeni edvardijanski feminizam, ali i odnosi i razmena ideja između britanskih i američkih feministkinja. Barbara Grin ispravno primećuje da se u ovoj studiji fokus pomera sa proučavanja književnog modernizma i eksperimenata koji se vezuju za takozvani visoki modernizam na razmatranje prirode ženskog i ženstvenog, i to u najširem smislu, u tekstovima avangardnih feministkinja.¹⁷³ Taj zaokret opravdava se i tezom koju iznosi Lusi Delap – feminizam tog doba bio je mahom zasnovan na čitalačkom iskustvu, te je periodička štampa bila od suštinske važnosti za njegovo postojanje.¹⁷⁴ O idejama Lusi Delap biće više reči u poglavlju o Dori

¹⁷² Lucy Delap, *The Feminist Avant-Garde. Transatlantic Encounters of the Early Twentieth Century* (Cambridge University Press, 2007).

¹⁷³ Barbara Green, “The Feminist Periodical Press: Women, Periodical Studies, and Modernity”, 199.

¹⁷⁴ Ibid.

Marsden i njenom poimanju slobodne žene, jer se tu umnogome oslanjam na njene uvide i zaključke.

Barbara Grin smatra da treba skrenuti pažnju i na postojanje studija feminističke periodičke štampe koje i književni modernizam i avangardu ostavljaju po strani. Autorke tih studija veruju da se književni materijal koji je nastao u okviru sifražetskog pokreta teško može tumačiti i razumeti pomoću uskog okvira zadatog uobičajenom „modernističkom estetikom“. Za što obuhvatnije razumevanje takve književnosti treba uzeti u obzir odlike žanrova kakvi su roman o „novoj ženi“, problemski romani, senzacionalistička proza itd.¹⁷⁵ Iako se ne bavi feminističkom periodikom, smatram da ovde treba navesti knjigu Džejn Eldridž Miler (Jane Eldridge Miller) iz 1994. godine, naslovljenu *Buntovnice (Rebel Women)*, u kojoj se nudi novo čitanje jednog načelno zapostavljenog perioda u istoriji književnosti, perioda poznog realizma, odnosno „književne suše koja je prethodila procvatu u modernizmu“.¹⁷⁶ Postojeće analize edvardijanske književnosti uglavnom su se fokusirale na njene muške predstavnike (setimo se, Virdžinija Vulf kao najpoznatije edvardijance i materijaliste navodi Arnolda Beneta, H. Dž. Velsa i Džona Golsvortija [John Galsworthy]) i tako previđale brojne romansirke iz ovog perioda (one su pisale o braku, usedelištvu, životima sifražetkinja itd.). Jedna od namera Džejn Eldridž Miler jeste da analizirajući romane edvardijanskih spisateljica objavljene u periodu od 1890. do 1914. godine ukaže na nedostatnost usko shvaćenog pojma književnog modernizma i modernističke estetike, koji u prvi plan stavljaju skoro isključivo muškarce moderniste. Videli smo, i istraživanja feminističke periodičke štampe pomeraju fokus sa usko shvaćenog modernizma (gde je visoka književnost u prvom planu) na rodno određene kulture modernosti: književnost se tu proučava u tesnoj vezi sa drugim aspektima modernističke kulture.¹⁷⁷

3) Danas se može govoriti o bogatoj stručnoj literaturi na temu ženskog iskustva modernosti. Ovde ću izdvojiti već pomenutu studiju Rite Felski iz 1995. godine pod nazivom *Rod modernosti*, u kojoj autorka istražuje vezu između modernosti i roda, i ističe da modernost predstavlja višeglasje koje se ne može podvesti pod jedan, homogen pogled na svet. U novom čitanju pojedinih tekstova iz doba modernosti, a iz perspektive feminističke teorije, ona se između ostalog pita šta bi se desilo „ako bi fenomen ženskog, koji se obično vidi kao

¹⁷⁵ Ibid., 199-200.

¹⁷⁶ Jane Eldridge Miller, *Rebel Women, Feminism, Modernism and the Edwardian Novel* (The University of Chicago Press, 1997 [1994]), 1.

¹⁷⁷ Barbara Green, “The Feminist Periodical Press: Women, Periodical Studies, and Modernity”, 200.

drugostepeni ili marginalan, postao ključan za analizu kulture modernosti? Do kakve bi promene to dovelo?¹⁷⁸ Rita Felski ističe da javna i privatna sfera nisu bile razdvojene u meri u kojoj se to obično predstavlja, a jedan od pokazatelja za to jeste i prisustvo žena u javnoj sferi u vidu urednica i autorki u (ženskim/feminističkim) časopisima (razume se, ovde stupaju na scenu ranije pomenuta brojna tumačenja javne sfere koja su nastala u okviru feminističke teorije, poput kontrajavnosti, feminističke kontrajavnosti ili, pak, potčinjene javnosti). Felski skreće pažnju i na činjenicu da su u periodu koji obično nazivamo modernizmom (1890-1940) pored Virdžinije Vulf i Gertrude Stajn pisale i žene koje su bile sklonije realističkom prosedeu ili melodrami. Otuda neke savremene autorke smatraju da termin modernizam, koji se obično odnosi na određen vid umetničke proizvodnje, treba „rastegnuti“ tako da obuhvati i spisateljice iz istog perioda koje nisu koristile modernističke narativne i druge strategije (pored Selest Šenk koju Rita Felski navodi, tu svakako možemo dodati i Džejn Eldridž Miler). Drugim rečima, ne samo što je neophodno govoriti o rodnoj obeležnosti modernizma (dugo su isključivo muški autori i muško iskustvo bili u fokusu), već je potrebno pažljivije se pozabaviti i samom ženskom kulturom i autorstvom u ovom periodu.¹⁷⁹ Kako se s pravom tvrdi u uvodniku antologije *Rod u modernizmu (Gender in Modernism)*, iz 2007. godine, feministička iščitavanja modernizma bila su usmerena i na suštinske promene unutar univerziteta:

„Modernizam se obično shvata i kao period i kao stilska odrednica. Eksperimentalno pisanje, 'visoki' modernizam kakav nalazimo u *Pustoj zemlji*, *Uliksu*, ili u *Talasima*, bio je dominantni stil, takav da je izazvao potrebu akademije da se zadrži isključivo na njemu i da istovremeno odbaci tradicije povezane sa ženama (posebno sa ženama koje su bile isključene na osnovu svoje rase ili klase), aktivističke projekte ili masovnu kulturu.“¹⁸⁰

Na sreću, kako ovaj pregled literature pokazuje, poslednje dve do tri decenije obeležila su istraživanja modernosti i modernizma koja insistiraju na heterogenosti ovih perioda, odnosno pravaca. Među njima, kako smo videli, važnu ulogu imaju proučavanja moderne i feminističke

¹⁷⁸ Rita Felski, *The Gender of Modernity*, 8-10.

¹⁷⁹ Vidi i: Ann Ardis and Leslie W. Lewis, eds., *Women's Experience of Modernity, 1875-1945* (Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 2003).

¹⁸⁰ Bonnie Kime Scott, „Introduction: A Retro-prospective on gender in modernism“, u: Bonnie Kime Scott, ed., *Gender in Modernism. New Geographies, Complex Intersections* (Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 2007), 12.

periodike, budući da časopisi iz tog perioda predstavljaju svedočanstvo o vremenu i ukazuju na važne debate u polju kulture početkom dvadesetog veka.

Vratimo se sada tekstu Barbare Grin. U zaključku, ona navodi moguće izazove koji se postavljaju pred istraživanje feminističke periodičke štampe. Naime, feministička izučavanja književnosti (poput ginokritičkih pristupa) obično su bila fokusirana na ideju autorstva, odnosno na otkrivanje nepoznatih ili skrajnutih autorki, te na preispitivanje i eventualno proširivanje književnog kanona. Iako feministička periodička štampa predstavlja bogat izvor i za takva istraživanja (u okviru moderne periodike često se otkrivaju nepoznate i zaboravljane urednice i autorke), autorstvo se u periodici pre svega doživljava kao kolektivno, a ne kao individualno. Osim toga, česti su tekstovi čiji su autori nepoznati ili oni koji su potpisani pseudonimom. Zato Barbara Grin tvrdi da „umesto usredsređivanja na književnu analizu kreativnog rada jedne osobe, periodička kultura ohrabruje naše izučavanje mreža, zajednica, debata i rasprava organizovanih oko nekih od glavnih zaokreta i promena u modernosti“.¹⁸¹

2. IZUČAVANJA PERIODIKE NA SRPSKOM JEZIKU

Naučnoistraživački projekat posvećen proučavanju istorije srpske književne periodike započet je na Institutu za književnost i umetnost u Beogradu sedamdesetih godina dvadesetog veka, ubrzo po osnivanju i pokretanja časopisa *Književna istorija* 1968. godine. Sa smenama ciklusa projekata na Institutu menjali su se i nazivi projekta: „Istorija srpske književne periodike“, „Istorija srpske književne periodike prve polovine dvadesetog veka“, „Mesto i uloga periodike u istoriji nove srpske književnosti“, do sadašnjeg „Uloga periodike u formiranju književnih, kulturnih i nacionalnih obrazaca“.¹⁸² U okviru ovih projekata objavljeno je više publikacija, i to najčešće u vidu zbornika što delom potvrđuje tezu o timskoj prirodi rada na proučavanju periodike. Ukazaću na one publikacije koje smatram važnim za razumevanje ciljeva i smisla izučavanja periodike, s jedne strane, i određivanje i definisanje samog predmeta istraživanja (odnosno, periodika), s druge.

¹⁸¹ Barbara Green, “The Feminist Periodical Press: Women, Periodical Studies, and Modernity”, 202.

¹⁸² Internet adresa današnjeg projekta o periodici na Institutu za književnost i umetnost u Beogradu: http://www.ikum.org.rs/pages.php?page=projekti_periodika.

2.1. Kako izučavati časopise?

Godine 1984. objavljena je publikacija koja se sastoji od popisa književne periodike koja je izlazila u periodu od 1768. do 1941. godine. Tu je i nekoliko priloga koje su napisali priređivači ovog popisa. U uvodnoj napomeni, koju potpisuju Dragiša Vitošević, Đorđije Vuković i Aleksandar Petrov, ističe se da se „[s]troga nacionalna razgraničenja periodike, kao ni narodne književnosti, ne mogu do kraja izvesti“; zato se pri pisanju kako istorija nacionalnih književnosti tako i istorija periodike „moraju poštovati načela dvojne ili, pak, trojne pripadnosti, koja odgovaraju prirodi samih stvari“.¹⁸³ Imajući to u vidu, ne iznenađuje što su se u ovom popisu našli i oni časopisi koji se istovremeno mogu označiti kao srpski, hrvatski ili, pak, jugoslovenski. Pored toga što zaključuju da je kategorija nacionalnog relativna i promenljiva, navedeni autori s pravom tvrde da je i naše poimanje toga šta je „književno“, odnosno šta je „časopis“, podložno čestim promenama budući da se oba pojma s vremenom iznova definišu.

Ovde ću se fokusirati na dva priloga – najpre na „Upitnik“ koji su sastavili Dragiša Vitošević i Đorđije Vuković, a potom na programski tekst „Za jednu istoriju književne periodike“ koji potpisuje potonji autor. Naziv prvog teksta upućuje na njegov sadržaj: reč je o dvadeset i pet stavki (pitanja), te brojnim potpitanjima u okviru svake pojedinačne stavke, koje treba uzeti u obzir kada se pristupa analizi književne periodike. Stavke su: bibliografski podaci o časopisu; pokretanje časopisa; program; urednik; uredništvo; vlasnik i izdavač, te štampanje časopisa; saradnici; čitaoci; časopis i... (odnos časopisa prema društvenim ustanovama i političkim udruženjima); cenzura; grafička oprema; plan časopisa; žanrovske podele; poezija; proza; književna kritika, istorija i teorija književnosti; kritika ostalih umetnosti; ostale književne vrste; narodna književnost; prevodna književnost; napisi o stranim piscima i književnostima; nauka i filozofija; privreda i društvo; ostali prilozi; evolucija časopisa, to jest promene.¹⁸⁴ Neka od potpitanja su: Da li postoje svedočanstva o pokretanju časopisa? Da li časopis ima svoj program? Da li je program iznet u časopisu, kada i kako? Da li je program vezan za neku književnu školu, pokret, pravac? Ima li ideoloških stavova u njemu? Kakav je bio položaj urednika u književnom/kulturnom životu? Da li je urednik zastupao politička i ideološka shvatanja? Ko je sve činio redakciju časopisa? Kakvi su bili odnosi uredništva sa glavnim

¹⁸³ Dragiša Vitošević, Đorđije Vuković et al., *Srpska književna periodika 1768-1941* (Beograd: Institut za književnost i umetnost, 1984), 7.

¹⁸⁴ Sve stavke su navedene na osnovu teksta: Dragiša Vitošević, Đorđije Vuković, „Upitnik“, u: Dragiša Vitošević, Đorđije Vuković et al., *Srpska književna periodika 1768-1941*, 145-157.

urednikom? Ko je bio vlasnik časopisa i da li je uticao na njegov rad? Kako je časopis finansiran? Ko su bili saradnici časopisa? Koliko ih je bilo? Da li je među njima bilo poznatih autora/pisaca? Da li se časopis direktno obraćao čitaocima i zbog čega? Da li postoje podaci o čitaocima? Kakva je bila veza časopisa sa društvenim/političkim ustanovama, a kakva sa drugim časopisima? Da li je časopis imao određenu strukturu, postoje li rubrike u njemu? itd.¹⁸⁵ Bilo je važno navesti makar neka od brojnih potpitanja uvrštenih u upitnik da bi se podvuklo da on ukazuje na niz književnokritičkih, književnoistorijskih i književnoteorijskih znanja koja su potrebna za proučavanje (književne) periodike. Drugo, ovaj upitnik obuhvata i deskriptivne i normativne kategorije koje su potrebne da bi se jedan časopis najpre precizno opisao, a zatim analizirao i tumačio u određenom kontekstu (očigledan primer jesu pitanja o uredniku: s jedne strane su osnovni podaci, a s druge njegova/njena uverenja i stavovi). Treba, međutim, naglasiti još jednu činjenicu: ovim upitnikom se impliciraju znanja i metode koji prevazilaze granice studija književnosti. O tome je reč u tekstu Đorđije Vukovića.

U tekstu „Za jednu istoriju književne periodike“, koji predstavlja svojevrsni nacrt i upute za osmišljavanje i realizaciju istorije književne periodike, iznose se dve naizgled suprotstavljene pretpostavke. Prvo, sva je prilika, smatra Vuković, da će periodika postati „predmetom rutinskih akademskih poslova, nepregledno i bogomdano polje za one koji pišu magistarske i doktorske teze“.¹⁸⁶ Drugo, „udeo periodike u samom književnom životu postepeno opada i [da] ona nije više ono što je svojevremeno bila“.¹⁸⁷ Kada je reč o prvoj pretpostavci, trideset godina kasnije sa zadovoljstvom možemo da potvrdimo da je Đorđije Vuković ispravno predvideo da će proučavanja periodike postati deo zvaničnih akademskih istraživanja, o čemu svedoči i ova doktorska disertacija. U isto vreme, sa žaljenjem konstatujemo da se i njegova druga pretpostavka pokazala kao tačna: današnja časopisna kultura još je manje relevantna unutar književno-kulturnog polja nego što je to bio slučaj sredinom osamdesetih godina dvadesetog veka u Jugoslaviji.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Sva potpitanja su navedena na osnovu teksta: Dragiša Vitošević, Đorđije Vuković, „Upitnik“, 145-157.

¹⁸⁶ Đorđije Vuković, „Za jednu istoriju književne periodike“, u: Dragiša Vitošević, Đorđije Vuković *et al.*, *Srpska književna periodika 1768-1941*, 159.

¹⁸⁷ *Ibid.*, 159-160.

¹⁸⁸ Uz potrebne ograde, mogli bismo reći da je današnja književna periodika ostala bez kritičara koji su se sasvim povukli u akademske zabrane: smisao stručne, naučne periodike obično se iscrpljuje u tome da svojim autorima garantuje napredovanje u karijeri, umesto da služi (i) širem, javnom interesu građana. Drugim rečima, tek mali broj akademskih radnika bi se mogao ubrojati u javne intelektualce koji su tradicionalno predstavljali sponu između akademskog znanja i javnosti.

Vuković skreće pažnju na nekoliko važnih teorijsko-metodoloških pitanja i problema. Prvo, on s pravom tvrdi da se „prilikom izrade *Istorije* moraju koristiti mnoga savremena znanja, svejedno što su nastala u drugim oblastima“, jer ako istoričari književnosti „ne bi bili spremni da izađu iz svojih (uskih) tradicionalnih okvira, opšti značaj knjige bio bi znatno manji“.¹⁸⁹ Dakle, postoji svest o nužnoj saradnji između više naučnih disciplina ili, savremenijim rečnikom rečeno, o potrebi za interdisciplinarnim i multidisciplinarnim pristupima u izučavanju periodike. Zatim se ukazuje na problem definisanja predmeta analize: Da li je pomno čitanje (*close reading*) (književnih) tekstova objavljenih u časopisu dovoljno? Ako nije, šta je sve u fokusu analize jednog časopisa? Đorđije Vuković smatra da analiza periodike treba da obuhvati „čitav splet uloga od kojih zavisi njeno izlaženje“ (ovo, zapravo, podrazumeva podrobno poznavanje društvenog, političkog i kulturnog konteksta u kom je časopis izlazio), kao i analizu (književnih) tekstova koji su u njoj objavljeni.¹⁹⁰ Drugim rečima, bavljenje periodikom podrazumeva bavljenje kontekstom:

„Baveći se periodikom, bićemo gotovo uvek primorani da izađemo iz njenih okvira. Ona izražava potrebe jednog vremena i njeno trajanje je ograničeno. Nastanak i nestanak periodičnih publikacija, njihovu strukturu i njihovu funkciju bolje ćemo shvatiti ako rasvetlimo kulturne i društvene prilike datog doba.“¹⁹¹

U vezi sa tim treba navesti jedan pojmovni, ali i metodološki problem: šta je „književno“? Granice između književnih i neknjiževnih tekstova nisu jednom zauvek uspostavljene i zadate; naprotiv, one se stalno menjaju. Pored toga, odgovor na pitanje *šta je književno(st)* umnogome zavisi od konkretnog istorijskog trenutka u kom se ono postavlja, a potom i od toga ko, kome i zašto postavlja to pitanje. Uzevši sve to u obzir, Vuković ovako objašnjava problem:

„Poznato je da se granice između književnog i neknjiževnog teksta stalno pomeraju. Izvesne vrste ubrajaju se čas u publicistiku, čas u umetničku prozu. Ono što se nekada čitalo kao dokument danas će se čitati kao umetnički tekst. Proučavajući periodiku

¹⁸⁹ Đorđije Vuković, „Za jednu istoriju književne periodike“, 160.

¹⁹⁰ Ibid., 161.

¹⁹¹ Ibid., 170.

srećemo se upravo s tim pomeranjem granica i sa takozvanim graničnim pojavama. Retki su časopisi i još ređi listovi koji su objavljivali samo ono što se shvatalo kao čista književnost. Nije se u svim vremenima ni osećala prevelika potreba za njima. Njihovu ulogu obavljale su na svoj način publikacije koje su imale drugu namenu. Štaviše, časopisi koji su imali najviše uspeha nisu bili isključivo književni i nastojali su da to i ne budu.¹⁹²

Nameće se logičan odgovor: buduća istorija književne periodike treba da obuhvati „sve periodične publikacije u kojima ima književnih priloga u današnjem i nekadašnjem smislu reči“.¹⁹³ Razume se, u obzir treba uzeti i kriterijum vrednosti, odnosno vrednovanja. Dosledna primena savremenih (estetskih) merila dovela bi do nepotpunog prikaza jednog dela starije periodike koja je imala sopstvena shvatanja o vrednosti tekstova, te je zato bolje da književni istoričar usaglasi nekadašnja i današnja shvatanja o vrednosti tekstova i da uvek ima u vidu „specifične osobine periodike u svakom razdoblju posebno“, smatra Vuković.¹⁹⁴ To, međutim, znači da će se istoričari književnosti koji rade na sastavljanju istorije književne periodike naći u nezavidnoj situaciji da odlučuju da li će u tu istoriju uvrstiti i one priloge koji spadaju u paraliteraturu ili amaterizam, posebno kada je reč o stručnim i staleškim časopisima (dečjim, ženskim, pedagoškim, verskim...)¹⁹⁵ Vredi navesti u celini zaključak Đorđija Vukovića u vezi sa tim problemom:

„[...] *Istorija* ne bi smela da olako zaobiđe ni amaterizam, ni paraliteraturu. Jer, za razliku od istoričara književnosti koji se bavi više ili manje proverenim vrednostima, piscima i delima iz imaginarnog muzeja nacionalne kulture i iz školskih programa, proučavalac periodike je upućen na celokupnu književnu proizvodnju, pa dakle i na paraliteraturu i amaterizam koji su negovali oficiri i sveštenici, radnici i seljaci, učitelji, đaci i studenti, što je često bio razlog pokretanja i održavanja staleških i njima sličnih časopisa i listova.“¹⁹⁶

¹⁹² Ibid., 162.

¹⁹³ Ibid., 162.

¹⁹⁴ Ibid., 165.

¹⁹⁵ Ibid., 165.

¹⁹⁶ Ibid., 166.

Dve su stvari ovde važne. Prvo, svaka nacionalna istorija književnosti predstavlja jedan konstrukt, to jest, u izvesnoj meri izmišljenu priču o unifikovanoj nacionalnoj kulturi i stabilnim i nepromenljivim (naizgled estetskim) vrednostima te kulture. Međutim, proučavanje periodike ima potencijal da dovede u pitanje tu predstavu o homogenosti jedne kulture ili jednog perioda (recimo, modernizma). O tome Đorđije Vuković: „[i]storičar periodike se u ovom pogledu razlikuje od istoričara književnosti ne toliko zbog toga što bi oni drukčije poimali vrednost uopšte, nego i zato što se prvi bavi tvorevinama koje imaju i svoju posebnu funkciju – informativnu ili dokumentarnu“.¹⁹⁷ U tom smislu, istorija (književne) periodike mogla bi se videti kao svojevrsni korektiv istorije nacionalne književnosti: umesto da privileguje isključivo jednu tradiciju i jedan (kako estetski tako i etički) pogled na svet, istorija periodike osvetljava one često zaboravljene ili skrajnute sukobe i rasprave – bilo između autora (pisaca i kritičara), bilo između književno-umetničkih trendova i tendencija – unutar polja kulture, odnosno književnosti.

Konačno, kada govori o vrednostima, Đorđije Vuković ne propušta da se osvrne i na sistem vrednosti samih proučavalaca periodike. Pošto je periodika „carstvo mnjenja, stavova, uverenja“, Vuković smatra da će istraživač „teško izbeći pristrasnost“, i to o kojoj god temi da je reč. Sasvim jasno i jednostavno rečeno: „Rodoljub će imati više simpatija za rodoljublje, kosmopolita za kosmopolitizam, te će se stoga uverenja sudarati i u *Istoriji* kao što se sudaraju i u periodici.“¹⁹⁸ Pre svega, treba primetiti da je Vuković svestan da istraživači prilaze svom predmetu istraživanja sa određenih (teorijskih i ideoloških) stanovišta, pa su otuda i njihove analize i zaključci obeleženi njihovim sistemima vrednosti. Međutim, sve dok postoje samosvest i autorefleksija na strani istraživača, odnosno tumača, subjektivnost i jaki stavovi ne samo što ne predstavljaju prepreku za interpretaciju već su oni njen temelj. Drugo, čini se da Vuković smatra da jedna istorija književne periodike treba da počiva na (osvešćenom) sukobu i neslaganju.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Ibid., 172.

¹⁹⁸ Ibid., 172.

¹⁹⁹ U vezi sa tim, podsetimo se da Džerald Graf (Gerald Graff), poznati američki istoričar i teoretičar književnosti, sa interesovanjem za probleme u visokom obrazovanju uopšte, a posebno u polju studija književnosti, piše istoriju studija književnosti sa određenog stajališta prema kome je upravo sukob inherentan studijama književnosti, o čemu svedoče brojni konflikti i „smene“ u okviru studija književnosti na univerzitetu: „naučnici versus kritičara“, „istorija versus kritike“, „tradicija versus teorije“. Reč je o čuvenoj studiji *Professing Literature: An Institutional History*, koja je prvi put objavljena 1987, a drugi put 2007. godine. Vidi o idejama Džeralda Grafa: Ana Kolarić, „Između

Takav njegov stav ne samo da potvrđuje tezu o postojanju heterogenog kulturnog, odnosno književnog polja u svakom istorijskom periodu, nego i ističe potrebu da se osveste i sučele različita mišljenja i stavovi unutar akademske zajednice. Ako sumiramo teze iznete u tekstu Đorđija Vukovića, možemo da izvedemo nekoliko načelnih zaključaka: za pisanje jedne istorije književne periodike potrebna je saradnja stručnjaka iz više naučnih disciplina, koji će imati u vidu da analiza periodike podrazumeva temeljno poznavanje konteksta u kom se časopis javlja te pažljive analize tekstova u časopisu; ti stručnjaci treba da budu svesni i sopstvene (teorijske, metodološke, ideološke...) pozicije.

Podsetimo se na trenutak knjige o modernizmu i časopisima Roberta Skoulsa i Kliforda Vulfmana. Ukratko, i oni se zalažu za interdisciplinarno proučavanje moderne periodike u digitalnom okruženju. Skoro trideset godina kasnije, dakle, 2010. godine, ovi autori ne samo što iznose neke slične ideje i argumente kao Đorđije Vuković, već predlažu i upitnik (uputstvo) za analizu modernih časopisa koji se po mnogo čemu može uporediti sa domaćim upitnikom. Pored zahteva za saradnju naučnih radnika iz više disciplina na istraživanju moderne periodike, Skouls i Vulfman – baš kao i Vuković – tvrde da onaj koji se bavi modernom periodikom mora poznavati istorijski period koji izučava da bi saznao nešto novo o njemu.²⁰⁰ Drugim rečima, da bi časopisi pružili bolje poznavanje istorijskih i kulturnih konteksta potrebna su određena predznanja na strani istraživača. Kada je reč o načinu čitanja, Skouls i Vulfman tvrde da časopis treba čitati „od strane do strane“, ali i naglašavaju da analiza časopisa podrazumeva kombinovanje unutrašnje (pažljivo čitanje i analiza tekstova objavljenih u časopisu) i spoljašnje perspektive (analiza konteksta i, još uže, važnih ličnosti iz časopisa i za časopis).²⁰¹ Setimo se, isto tvrdi i Đorđije Vuković. U čemu se onda ovi autori razlikuju? Skouls i Vulfman predlažu važan metodološki zaokret u proučavanju moderne periodike, zaokret koji su omogućile digitalne arhive: od žanrova ka bazama podataka. Oni tvrde da se treba okrenuti od „ideoloških i kulturnih konstrukcija ka sakupljanju podataka“ koji će učiniti časopise „pretraživim“ u vezi sa različitim istraživačkim pitanjima. Drugim rečima, Skouls i Vulfman se zalažu za što deskriptivnije (nenormativne) časopisne kategorije i što neutralniji istraživački pristup. Taj

konsenzusa i konflikta: nekoliko teza Džeralda Grafa o studijama književnosti“, u: Književna istorija, časopis: časopis za nauku o književnosti, XLVI 2014 153. Članak je dostupan i na internet adresi: <http://knjizevnaistorija.rs/docs/KI-153-sadrzaj.pdf>.

²⁰⁰ Robert Scholes, Clifford Wulfman, *Modernism in the Magazines. An Introduction*, 149.

²⁰¹ Ibid., 150.

zahtev obrazlažu između ostalog i tako što ukazuju na problematičnost nekih kategorija i žanrova koji su se ranije koristili za opis časopisa, poput „malih časopisa“ i „književnih“ časopisa.

Kategorija „mali časopis“ obično se koristila da označi avangardni, eksperimentalni, elitistički, modernistički časopis. Međutim, sve ove kvalifikacije podrazumevale su vrednosni stav, a zanemarivale neka važna pitanja: Da li su relativno mali tiraž i relativno visoka cena takozvanih „malih časopisa“ dovoljan razlog da (samo) ove časopise označimo kao eksperimentalne ili elitističke? Šta ako su u isto vreme postojali časopisi većeg tiraža, niže cene, sa znatno većim brojem reklama, u kojima su takođe objavljivali avangardni i modernistički autori (dobar primer bio bi časopis A. R. Orejđa *The New Age*)? Kategorija „književnog“ još je kompleksnija, te Skouls i Vulfman pažljivo razmatraju sve one probleme na koje je i Vuković ukazao: prvo, na koje se sve vrste tekstova odnosi odrednica „književni“; drugo, gde i kako klasifikovati one časopise koji nisu bili književni po svom osnovnom usmerenju, ali su objavljivali književne tekstove (dobar primer za to jeste poljoprivredni časopis *The Irish Homestead* u kom su objavljene neke od prvih Džojsovih priča koje će kasnije biti uvrštene u *Dablince*)?²⁰² Zato Skouls i Vulfman insistiraju na deskriptivnim kategorijama, odnosno bazama podataka, koje će istraživači kasnije koristiti za detaljnije analize i tumačenja. Stavke iz njihovog upitnika su: učestalost izlaženja časopisa; cena jednog broja, ali i cena pretplate; trajanje; godine izlaženja; mesto izlaženja; jezici; format; broj strana; čitalačka publika; urednik/urednici; izdavač/i; saradnici; tip sadržaja: tekstovi, reklame, ilustracije; dostupnost časopisa.²⁰³ Svaka od navedenih stavki sastoji se od niza potpitanja. Recimo, povodom stavke „urednik“ postavljaju se sledeća potpitanja: „Da li časopis ima istog urednika sve vreme? Ako je tako, šta sve možeš saznati o toj osobi? Kakvog je obrazovanja, da li je već negde radio/la? Ako urednik piše za časopis koji uređuje, za koje se teme odlučuje? Obratite pažnju na njegove/njene tekstove u svim brojevima. Kakvu reputaciju urednik ima kao urednik, a kakvu kao autor? Da li urednik igra važnu ulogu u oblikovanju časopisa?“²⁰⁴ Poput Đorđija Vukovića, Skouls i Vulfman su svesni da nijedan istraživač nije sasvim objektivn ili neutralan (uprkos tome što proučavanje moderne periodike u digitalnom okruženju pruža mogućnost za načelan – ali i detaljan – opis časopisa, analiza i tumačenje su ipak subjektivne i kreativne radnje), te zbog toga tvrde da je jedna od najvažnijih odlika dobrog proučavaoca periodike – autorefleksija, odnosno samokritika.

²⁰² Ibid., 53.

²⁰³ Ibid., 54-55.

²⁰⁴ Ibid., 148.

2.2. Žanrovi u periodici

Iste godine kada Skouls i Vulfman objavljuju svoju knjigu u kojoj predlažu zaokret od žanrova ka bazama podataka u proučavanju moderne periodike, na Institutu za književnost i umetnost, a u saradnji sa Maticom srpskom, izlazi zbornik radova pod nazivom *Žanrovi u srpskoj periodici*, u kom se na nešto drugačiji način problematizuje kategorija žanra. Vesna Matović, urednica ovog zbornika, u uvodnoj reči kaže da ako časopis (pregled, magazin, glasilo...) možemo videti kao „nov književni oblik“, onda vredi postaviti pitanje o statusu žanra: „da li je periodika samo okvir u kome postoje uobličeni, gotovi žanrovi koji bivaju dalje distribuirani i transferisani ili tu postoji interaktivan odnos, tj. časopisni kontekst ima udela u izboru žanrova, njihovom trajanju, transformaciji, iščezavanju i stvaranju novih“.²⁰⁵ Prema jednom stanovištu, koje se oslanja na uvide i zaključke Viktora Šklovskog, časopis predstavlja originalni književni oblik koji na okupu drži „ne samo zanimljivost pojedinih delova, nego zanimljivost njihovih veza“.²⁰⁶ Odatle sledi da su „žanrovi u periodici u organskoj vezi sa ostalim tekstovima i čine celinu sa njima“, smatra Vesna Matović.²⁰⁷ Prema drugom stanovištu, međusobna uslovljenost periodike i žanra znatno je manja: periodika predstavlja prostor unutar kog se javljaju samostalni žanrovi poput pesme, pripovetke ili romana. Razume se, treba biti obazriv povodom dve stvari kada je reč o drugom stanovištu: prvo, ne treba izgubiti iz vida uticaj konteksta na tekst koji se u njemu pojavljuje (dobar primer bili bi, recimo, romani u nastavcima koji su objavljivani u mnogim časopisima); drugo, postoje određene vrste žanrova koje su (barem na prvi pogled) inherentno periodičke, poput uvodnika, beležaka, pisama čitalaca, manifesta, pamfleta, polemika. Njima treba dodati i kritiku (književnu, pozorišnu, likovnu, muzičku) koja praktično ne postoji izvan časopisnog konteksta, smatra Vesna Matović.

Kao ilustracije dva navedena stanovišta možemo uzeti tekstove Aleksandra Petrova „Periodika kao žanr“ i Dušana Ivanića „Kategorija žanra u periodici“ objavljene u ovom zborniku. Petrov se najpre poziva na ideju ruskih formalista, prevashodno Viktora Šklovskog, „da je za časopis kao književni oblik bitan kontekstualni faktor“ (uključujući tu veze između svih tekstova u časopisu, kao i veze tih tekstova sa časopisom kao medijem), a potom na Bahtinove teze o dijalogu pošto periodika ostvaruje dijalog „celinom svog teksta, ali i kao intertekstualni

²⁰⁵ Vesna Matović, „Žanrovi u periodici“, u: Vesna Matović, ur., *Žanrovi u srpskoj periodici* (Beograd, Novi Sad: Institut za književnost i umetnost i Matica srpska, 2010), 7-8.

²⁰⁶ Citirano prema: Ibid., 8.

²⁰⁷ Ibid., 8.

dijalog u okvirima svoje tekstualne celine“.²⁰⁸ Drugim rečima, tekstovi u časopisu „razgovaraju“ sa čitaocima, ali i među sobom. Dalje u tekstu Petrov navodi nekoliko važnih odlika periodike koje su se izdvojile tokom novijih proučavanja periodičkog žanra.²⁰⁹ Prvo, interdisciplinarna priroda periodike zahteva interdisciplinarni pristup. Drugo je otvorenost periodike: ova odlika se odnosi na načelno nastojanje periodike da izlazi što je duže moguće (iako može biti reči o celini na nivou jednog broja, časopis za razliku od knjige nije do kraja zaokružena celina). Treće, kontekstualnost: časopis mora da se posmatra kao celina, to jest, ne može se izdvojiti jedan članak iz šireg časopisnog konteksta i analizirati nezavisno od njega. Konačno, multiautorstvo: na mestu jednog autora često se nalazi autorsko „mi“, posebno kada je reč o urednicima koji biraju i organizuju materijal u časopisu. Pažnja se posvećuje i principima na osnovu kojih se obično vrši klasifikacija žanrova periodike – vremenskom (tako, recimo, prema učestalosti izlaženja sva glasila možemo podeliti na dnevna, nedeljna i dvonedeljna, mesečna i tromesečna, polugodišnja i godišnja, smatra Petrov) i tematskom (na primer, u osnovi kategorije „književna periodika“ nalazi se tematski princip). Treba, doduše, reći da Petrov ne problematizuje ove principe kao ni klasifikacije i kategorije koje se na osnovu njih izvode.

Za razliku od Aleksandra Petrova, Dušan Ivanić tvrdi da je periodika „samo mjesto ispoljavanja/posrednik komunikacije. Može se govoriti o stepenu modifikacije, uticaju konteksta (kao medija), a ne o novoj žanrovskoj pojavi: pripovjetka u časopisu ili roman u časopisu ostaju pripovjetka i roman, samo vezani za mjesto objavljivanja!“²¹⁰ Jednostavno rečeno, Ivanić smatra da su (književne) vrste nadređene časopisu u kom se pojavljuju. Međutim, uprkos tome što nastoji da dokaže da je veza između žanra i periodike „labavija“ nego što se to nekad predstavlja, Ivaniću ne promiče ključno pitanje: „čime se tekst u periodici razlikuje od istog (ili drugog) teksta izvan periodike?“²¹¹ Njegov odgovor čini se ubedljiv: „Za tekst u periodici karakteristična je fragmentarnost (ako je duži, pa izlazi iz broja u broj, npr. roman, rasprava) i intratekstualnost (svaki tekst je samo jedan od tekstova u broju)“.²¹² Drugim rečima, časopis kao medij nameće jednu vrstu analize koja je obuhvatna na različite načine (pre svega, ona podrazumeva pažljivo

²⁰⁸ Aleksandar Petrov, „Periodika kao žanr“, u: Vesna Matović, ur., *Žanrovi u srpskoj periodici* (Beograd, Novi Sad: Institut za književnost i umetnost i Matica srpska, 2010), 18, 21.

²⁰⁹ Ovde se pozivam na uvide A. Petrova na stranama 21-22.

²¹⁰ Dušan Ivanić, „Kategorija žanra u periodici“, u: Vesna Matović, ur., *Žanrovi u srpskoj periodici*, (Beograd, Novi Sad: Institut za književnost i umetnost i Matica srpska, 2010), 46.

²¹¹ Ibid., 46-47.

²¹² Ibid., 47.

čitanje tekstova u kontekstu, kako u mikrokontekstu [časopisnom] tako i u makrokontekstu [društvenom, političkom, kulturnom]), što ne znači da se u časopisu nužno formiraju i proizvode novi žanrovi.²¹³ Još preciznije, moglo bi se reći da Ivanić tvrdi da postojeće žanrove, jednom kada se nađu unutar časopisa, treba čitati i analizirati na drugačiji način, uzimajući pre svega u obzir uzajamni odnos dela (teksta) i celine (ostalih tekstova u časopisu). Konačno, treba navesti jednu važnu primedbu povodom uloge i značaja (studija) periodike za nas danas – budući da se u periodici nalazi (i) ona građa koja se nije našla ni u jednoj posebnoj knjizi, Ivanić smatra da ona predstavlja prostor za „izučavanje tekstualnog potencijala jedne epohe“.²¹⁴

2.3. Staro i novo, tradicionalno i moderno

Druga važna tema, koja se više odnosi na ideje i sadržaj u časopisima nego na njihove formalne odlike (žanrove), obrađena je u zborniku *Tradicionalno i moderno u srpskim časopisima na početku veka (1895-1914)*, objavljenom 1992. godine. S jedne strane, na prostoru na kojem u drugoj polovini devetnaestog i početkom dvadesetog veka žive Srbi javlja se nastojanje da se sprovede modernizacija (to jest, ekonomske, političke, socijalne, kulturne promene); s druge strane, zagovornici tradicije, koja se shvata kao temelj za formiranje srpske države i nacije i njeno samopoimanje, suprotstavljaju se modernizacijskim procesima kao svojevrsnoj novotariji i nekritičkom prihvatanju „tuđinske“ kulture koja ugrožava „srpstvo“.²¹⁵ U jednom smislu, i ovu problematiku možemo povezati sa studijom Roberta Skoulsa i Kliforda Vulfmana o anglo-američkoj modernoj periodici. Setimo se njihove tvrdnje: iako se svi časopisi s početka dvadesetog veka mogu označiti kao moderni, nisu nužno svi bili modernistički. Dakle, u oba slučaja, reč je o različitim – često sukobljenim – diskursima u okviru polja književnosti, to jest kulture, na prelazu između dva veka.²¹⁶ U tekstu „Model časopisa na početku veka“,

²¹³ Ovde treba skrenuti pažnju na često mešanje časopisnih rubrika sa žanrovima: pisma čitalaca ili odgovori uredništva jesu (manje ili više ustaljene) rubrike u časopisu, te se u nekom smislu mogu nazvati časopisnim žanrom, ali ih ne treba mešati sa žanrovima poput pripovetke ili romana, tvrdi Ivanić.

²¹⁴ Dušan Ivanić, „Kategorija žanra u periodici“, 47.

²¹⁵ Vidi o tome: Latinka Perović, prir., *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije* (Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998).

²¹⁶ U knjizi posvećenoj vezi između periodike, književnog teksta i žanra, Slobodanka Peković objašnjava odnos između tradicionalnog i modernog u vezi sa periodičkom štampom: „Dilema koja je pratila srpsku kulturu i književnost: da li se privoleti tradicionalnom ili modernom, odnosno nacionalnom ili evropskom, bilo je pitanje koje je mučilo i urednike časopisa i koje je uticalo na uređivačku politiku... Mnogi pisci sa početka 20. veka su se deklarativno opredeljivali za modernost, ali časopisi svojim prilozima i uvodnici svojim porukama i odabirom reči pokazuju kako je modernost kontradiktorna, kako

objavljenom u navedenom zborniku, Slobodanka Peković ukazuje na glavne rasprave i suprotstavljene tendencije u domaćoj periodici s početka dvadesetog veka. Podnaslov teksta – poetika i politika, stara pravila i nove uloge – sugeriše osnovne elemente za ocrtavanje konteksta u kom su nastajali ovi časopisi. O tome autorka kaže sledeće:

„Izvesno je da je 'društveni kontekst' presudniji i odlučniji i vidljiviji u časopisima no u ostalim književnim delima. Časopisi su uvek ilustracija vremena i tekućih prilika. Vreme, društvo i književnost u tom okruženju najbolje se mogu oceniti upravo preko časopisne produkcije. Pored toga, kako su časopisi deo popularne kulture i kako komuniciraju i namenjeni su komunikaciji sa velikim i najširim brojem ljudi, zanimljivo je proučiti uzajamno delovanje svih učesnika književne komunikacije – pisca, teksta, posrednika i publike.“²¹⁷

Slobodanka Peković tvrdi da mali književni časopisi ili, pak, specijalistički časopisi namenjeni određenoj publici i sa određenom svrhom, poput dečjih, ženskih, pedagoških, vojnih itd., najbolje ilustruju tadašnje stanje u kulturi i književnosti, odnosno „istoriju kolektivnog mentaliteta“.²¹⁸ U toj i takvoj srpskoj kulturi izdvaja se jedna važna opozicija – urbano/ruralno. Naime, za velik deo tadašnjeg stanovništva epska tradicija, koja je još uvek vrlo živa na razmeđi vekova, predstavlja jedini vid umetničkog izraza, kaže Slobodanka Peković. Nasuprot tome, u gradovima se formira nova klasa čitalaca koja ima nove i drugačije zahteve u vezi sa kulturom i književnošću: „Ono što su tražili nije bio jednostavni nastavak stare popularne kulture već novi kanon koji je odgovarao kulturnim standardima koji još uvek nisu imali svoje određene

zavisi od promene senzibiliteta. Modernost se sasvim drugačije shvata u svakom od 'modernih' časopisa iz tog perioda, u *Glasniku, Misli, Zenitu, Ženi, Učiteljskom glasniku...*“ – Slobodanka Peković, *Književnost u funkciji „prinude“*. Časopis kao faktor preoblikovanja književnog teksta i žanra (Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2010), 49.

²¹⁷ Slobodanka Peković, „Model časopisa na početku veka (Poetika i politika, stara pravila i nove uloge)“, u: Slobodanka Peković i Vesna Matović, ur., *Tradicionalno i moderno u srpskim časopisima na početku veka (1895-1914)* (Beograd, Novi Sad: Institut za književnost i umetnost, Matica srpska, 1992), 9.

²¹⁸ Ibid., 10. Tu tezu Slobodanka Peković ponoviće i dve decenije kasnije: „Specijalizovani' časopisi, oni koji su okrenuti određenoj populaciji ili određenim temama (dečji, ženski, radnički, folklorni), ili oni koji su fahovski ili bilo kako drugačije usmereni (policijski, glasila društava i organizacija, humoristički, đачki...) pokazuju umereniju naklonost prema modernim opredeljenjima i jače su oslonjeni na tradiciju prosvetavanja ili politiku i ideologiju i moglo bi se reći da nose i produžavaju relikat prethodnog stilskog kompleksa, prethodnog kanona.“ – Slobodanka Peković, *Književnost u funkciji „prinude“*. Časopis kao faktor preoblikovanja književnog teksta i žanra, 51.

granice.²¹⁹ Međutim, Slobodanka Peković naglašava da je najvećim delom i gradska čitalačka publika bila relativno slabog obrazovanja, te da je zato bila sklona popularnijim vidovima kulture i književnosti:

„Da bi zainteresovali i privukli čitaoce, časopisi su morali da pruže obilje zanimljivih i poučnih tekstova i to iskazanih jednostavnim i zanimljivim jezikom. Zato i ne iznenađuje da većina časopisa na ovakav ili onakav način u podnaslovu ima oznaku 'lista za pouku i zabavu'“.²²⁰

Dakle, imajući u vidu načelno nizak stepen obrazovanja srpskog stanovništva krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka, Slobodanka Peković podrobno obrazlaže svoju tezu da su pouka i zabava bile glavne svrhe domaće periodike:

„Zato su časopisi pravo polje rada našli u prosvetiteljskoj misiji u programu pučke prosvete. Koncept časopisa namenjen najširem sloju naroda bio je jednostavan: prosvjećivanje, najšire shvaćeno, rad na jačanju nacionalne svesti i kulturna politika koja je bila dvojaka – nije zanemarivala tradicionalno poznate teme i izraze, ali je postavila i perspektivu nove, moderne književnosti. Cilj svakog časopisa (bez obzira da li je to bio časopis koji je postavljao pred sebe zadatak da bude vrhunski dobar književni list ili da priča o problemima obrade zemlje) bio je isti – prosvetiti narod. Jedni su se bavili praktičnim i svakodnevnim pitanjima: kako održavati higijenu, kako biti zdrav, kako očuvati maslac u vrućim danima, a drugi su hteli da obrazuju ukus, da stvore visoke estetičke standarde.“²²¹

Razume se, ovde možemo napraviti otklon od načelne i donekle generalizujuće tvrdnje da je cilj baš svakog časopisa početkom veka bio prosvjećivanje naroda tako što ćemo se ograničiti na one časopise koji su u fokusu naše analize – ženske časopise. Naime, kada je reč o ženskim časopisima na srpskom jeziku početkom dvadesetog veka, tezi Slobodanke Peković o prosvjećivanju kao osnovnoj svrsi časopisa ne može se ništa zameriti. Naprotiv, može se govoriti

²¹⁹ Ibid., 10-11.

²²⁰ Ibid., 11.

²²¹ Ibid., 12.

o dosledno sprovedenoj prosvetiteljskoj ideji u ovim časopisima (uključujući tu i časopis *Žena*): od uvodnih tekstova (u kojima se povremeno razmatra *šta je žena*), preko tekstova o obrazovanju i braku, do tekstova o položaju žena u drugim zemljama, kao i globalnom ženskom pokretu. Početkom dvadesetog veka formira se novi, moderni identitet građana – i žena – koji je u politički nestabilnoj srpskoj sredini često bio rezultat spoja suprotnosti: tradicionalnog i modernog,²²² ruralnog i urbanog, patrijarhalnog i progresivnog, individualnog i kolektivnog. Možda baš zbog toga u ženskim časopisima s početka veka nailazimo na snažan reformatorski pokret za emancipaciju, koji je spreman na (naizgled) neočekivane kompromise i savezništva (patrijarhat i feminističke ideje idu ruku podruku u časopisu *Žena*), dok temeljne i suštinske promene u društvu nisu u njegovom fokusu. Sva je prilika da se radilo o ispravnoj proceni stanja u društvu, a otuda i mogućih promena. Slobodanka Peković to ovako formuliše:

„Popularni i jeftini časopisi obraćali su se ljudima koji su tek otkrivali sopstvenu samostalnost, finansijsku i intelektualnu. Zato je i bilo važno uticati na još neizgrađenu svest i preuzeti obrazovanje. Mnoštvom poučnih tekstova pisanih jednostavno i razumljivo pobuđivali su interesovanje i nudili lako stečena znanja o mnogim stvarima. To je bio jedan od proverenih načina da se pridobiju čitaoci, odnosno pretplatnici. Tek kada bi se kompilacijom istorijskog i naučnog znanja, uz nešto poezije i proze i svežih vesti stekla kakva takva stalna publika, časopisi su materijalno ojačani unajmljivali i pisce od ugleda i postavljali pred sebe znatno više 'estetske' zahteve. Takav je slučaj bio čest u ženskim i stručnim časopisima.“²²³

²²² Ovako Slobodanka Peković objašnjava binarnu opoziciju tradicionalno/moderno u Srbiji početkom dvadesetog veka: „Potreba za zasnivanjem, odnosno za jačanjem nacionalne svesti dovela je od situacije u kojoj su se nacionalno i tradicionalno izjednačavali (što i nije začudno ako se uzme u obzir da nacionalna mitologija u velikoj meri koristi i strukturu i uzorke kako klasične, antičke mitologije, tako i folklora, pa i hrišćanstva). Sve ono što je moglo da ponese oznaku tradicionalnog shvatano je kao univerzalna, pre svega etička, vrednost i u isti mah je svrstavano i u nacionalne vrednosti. Tako su se nacionalne vrednosti izjednačavale sa tradicionalnim vrednostima, čak i u slučajevima kada je ta tradicionalna vrednost bila retrogradna. Moderno, kao novo, kao umetnost koja po prirodi i redu stvari ruši tradiciju, zato je bilo oturano i proglašavano za nenacionalno.“ – Slobodanka Peković, *Književnost u funkciji „prinude“*. *Časopis kao faktor preoblikovanja književnog teksta i žanra*, 97.

²²³ Ibid., 14.

2.4. Proučavanja ženskih časopisa kod nas

Proučavanja ženske periodike kod nas izvode se na dva mesta: već nekoliko decenija na Institutu za književnost i umetnost, pod okriljem krovnog projekta posvećenog periodici, te u okviru projekta „Knjiženstvo, teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine“, koji je pokrenut 2011. godine na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Kada je o Institutu reč, u pitanju su individualna istraživanja Slobodanke Peković i Stanislave Barać u oblasti ženske periodike. S druge strane, u okviru projekta „Knjiženstvo, teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine“, koji je posvećen pre svega ženskoj (književnoj) kulturi i štampi, oformljena je grupa autorki – među kojima su i saradnice sa Instituta Peković i Barać – koja se bavi ženskom, odnosno feminističkom periodikom, kako domaćom tako i stranom.²²⁴ Ovde će prevashodno biti reči o dve studije o ženskoj periodici – studiji Slobodanke Peković i doktorskoj disertaciji Stanislave Barać. Obe će biti objavljene u toku ove kalendarske godine, dakle, 2015. Treba napomenuti da obe autorke prvi put objavljuju knjige koje su eksplicitno i u celini posvećene ženskoj periodici.

Slobodanka Peković se već nekoliko decenija bavi raznim i različitim aspektima ženskih časopisa, o čemu je pisala u brojnim tekstovima. U preglednom tekstu uopštenog naziva „Ženski časopisi s početka dvadesetog veka“, objavljenom u donekle programskom zborniku *Prilozi za istoriju srpske književne periodike* (1990), Slobodanka Peković se pita šta označava odrednica „ženski“ u sintagmi ženski časopisi. Ona ispravno primećuje da ta odrednica „nije ni jasna ni određena“: „Ne može se odmah prepoznati da li su to časopisi za posebnu grupu ili vrstu čitalaca, ili su to, naprotiv, časopisi koje stvara izvesna grupa ili vrsta. Da li su to časopisi za žene ili ih žene uređuju, popunjavaju, ilustruju?“²²⁵ Razume se, istraživanja ženske i feminističke periodike odnose se pre svega na onu periodičku štampu koju su uređivale i oblikovale žene. Ženski časopisi predstavljali su javni prostor unutar kog su žene mogle da rade, zarađuju i iznose sopstvene stavove i zahteve:

²²⁴ Od prvog broja u časopisu *Knjiženstvo* izlaze tekstovi posvećeni periodici. Autorke ovih tekstova su: Neda Todorović, Slobodanka Peković, Katerina Dalakura (Katerina Dalakoura), Stanislava Barać, Jelena Josipović, Jelena Milinković, Ana Kolarić. U dogledno vreme projekat „Knjiženstvo“ mogao bi da proširi svoj okvir tako što bi u svoj program eksplicitno uvrstio sistematična i fokusirana proučavanja ženske i feminističke periodike, sa stanovišta feminističke teorije i kritike (takva promena ogledala bi se, recimo, u dodavanju stalne rubrike o periodici u časopisu *Knjiženstvo*).

²²⁵ Slobodanka Peković, „Ženski časopisi s početka veka“, u: Aleksandar Petrov, ur., *Prilozi za istoriju srpske književne periodike* (Beograd, Novi Sad: Institut za književnost i umetnost, Matica srpska, 1990), 135.

„Ženski časopisi su ideološka sila sa kojom se uvek računalo, bilo da su prosvetiteljski, poučni, pomodni, ili začinjani dnevnom politikom. Njihova misija je bila da izgrade poseban profil žene: domaćice, majke, pomodarke, politički ili humanitarno određenog bića. No bez obzira na tendenciju koju su negovali, svi ženski časopisi pomažu svojim čitateljicama da premoste jaz između dva sveta – sveta kakav jeste i sveta kakv bi one želele da bude, pa u poglavljinama kulturne istorije postaju 'čin i način preživljavanja' .“²²⁶

Kako je već rečeno, početkom dvadesetog veka prosvetivanje je bila dominantna funkcija ženskih časopisa na srpskom jeziku:

„Časopisna produkcija je, uz zanimljiv sadržaj kakav je publika očekivala, dodala i naravoučenije u smislu svoje uloge učiteljice. Sva prozna fikcija, pa i dobar deo poezije u časopisu *Žena* na primer, uvek ima pouku. Priče uvek imaju prosvetiteljski karakter, poučavaju kako se valja ponašati, ili kroz fabulu govore o seksualnom vaspitanju, upozoravaju na loše običaje.“²²⁷

Zato se ovi časopisi mogu videti i kao sredstvo neformalnog (ženskog) obrazovanja – kao prostor koji služi podučavanju onih kojima je delimično ili sasvim uskraćeno zvanično, formalno obrazovanje. Štaviše, u časopisima su se javljali pitanja i problemi koji nisu bili obuhvaćeni školskim programima. Naravno, ne treba zaboraviti da su ovi časopisi proizvodili određenu vrstu znanja namenjenju formiranju određenog tipa građanki – to znanje je služilo normiranju i sankcionisanju obrazaca ponašanja. Na primer, razgovor o seksualnom vaspitanju nije nužno bio razgovor o slobodnoj, nesputanoj seksualnosti. Pa ipak, nezavisno od čestih kompromisa sa patrijarhalnim diskursima koji su se ogledali u prihvatanju i promovisanju uloga Srpkinje, domaćice i majke kao osnovnih ženskih uloga u društvu, svi su ovi časopisi bili zainteresovani za emancipaciju i feminizam, te su redovno objavljivali vesti i obaveštenja u vezi sa svetskim ženskim pokretom. No, ne treba zaboraviti da je „feminizam koji se u našim časopisima

²²⁶ Ibid., 135.

²²⁷ Ibid., 138.

zagovara [je] onaj umerenog tipa, govori se o emancipaciji, ali onoj koja treba da osposobi žene da pomažu“.²²⁸

O tim temama i problemima – šta znači biti žena početkom dvadesetog veka u Srbiji – govori još neobjavljena studija Slobodanke Peković rečitog naziva *Časopisi po meri dostojanstvenog ženskinja*. Ova studija predstavlja sintezu uvida i zaključaka nastalih na osnovu dugogodišnjeg istraživanja ženskih časopisa. U njoj se razmatraju brojni časopisi, između ostalih i časopis Milice Tomić – *Žena*. Zanimljivo je primetiti da postoje sličnosti između moje analize ovog časopisa i one koju je Peković ponudila, kako u pogledu izbora primera tako i u pogledu tumačenja. To samo ukazuje na činjenicu da se određeni primeri iz *Žene* (isto je i sa drugim ženskim časopisima) nameću kao opšta, nezaobilazna mesta za izvođenje pojedinih tumačenja. S druge strane, ima i nekoliko značajnih razlika u našim pristupima proučavanju periodike, a potom i u interpretacijama koje su na osnovu njih nastale, o čemu će više reči biti u zaključku ovog poglavlja.

Studija Slobodanke Peković nastoji da obuhvati dva osnovna aspekta svakog časopisa – formu (analiza časopisa po rubrikama) i sadržaj (tematska analiza), što je sugerisano već naslovima poglavlja i njihovih odeljaka: s jedne strane se nalaze naslovi, podnaslovi i ilustracije u časopisima, različite rubrike i saradnice, zatim komunikacijski tekstovi (uvodni i programski tekstovi, beleške, prepiske, oglasi i reklame), te književni (proza, poezija, drama, kritika, polemika, prevodna književnost) i sitni prilozi (čitulje, recepti), i tome slično; s druge strane su dostojanstvo, rodni stereotipi, vaspitanje, obrazovanje, nauka, feminizam i emancipacija, nacionalizam i roduljublje, i tome slično. Baš kao u svojim tekstovima o časopisima, Slobodanka Peković i ovde najpre jasno razdvaja dve grupe ženskih časopisa: one koje uređuju i stvaraju same žene i one koji su namenjeni ženama (ali ih najčešće profilišu muškarci):

„Svi se zalažu za emancipaciju, ali je stepen i kvalitet emancipacije različit. U onim konzervativnijim emancipacija se odnosi na 'kućni prostor', odnosno na higijenu, prosvetćenost majki i domaćica, u *Ženi* emancipacija podrazumeva i pravo da se oglase u javnosti, ali i podržavanje suptilne ženstvenosti, dok se u *Ženskom pokretu* emancipacija

²²⁸ Ibid., 141.

proširuje na rodnu ravnopravnost i na afirmaciju žene same u svim segmentima života.²²⁹

Ženski časopisi bili su „deo popularne kulture sa neočekivanim političkim i socijalnim subverzivnim dejstvom“.²³⁰ Oni su bili politički utoliko što su nastojali da utiču na postojeće odnose i mišljenja u društvu. Dakle, uprkos dosluhu sa patrijarhalnim diskursima, ženski časopisi jesu radili na promenama u društvu koje bi vodile poboljšanju položaja žena. Ženski identitet u ovim časopisima formirao se preko određenih karakternih i moralnih vrednosti, ali i zadataka namenjenih ženama, kaže Slobodanka Peković. Analiza takvog ženskog identiteta podrazumeva poznavanje konteksta unutar kog su časopisi nastajali, odnosno poznavanje istorijskih, društvenih, političkih i kulturnih prilika koje su uticale na specifično poimanja morala i njime određenih rodnih uloga.²³¹ Kao važne teme u svim ženskim časopisima početkom dvadesetog veka, koje u izvesnoj meri i povezuju te časopise, Slobodanka Peković navodi obrazovanje i prosvetčivanje, te feminizam i nacionalizam. Podsetimo se ovde na trenutak teksta Barbare Grin: ona tvrdi da se jedna od oblasti istraživanja feminističke periodike odnosi na analizu načina na koji je funkcionisala feministička javna sfera. Četiri teme na koje Slobodanka Peković skreće pažnju mogu se videti kao direktna veza između takozvane javne sfere i ženske/feminističke kontrajavnosti: svaki problem ili zahtev koji se razmatra i artikuliše u okviru ženskog časopisa (ženska/feministička kontrajavnost) odnosi se na apropijaciju ili, pak, preoblikovanje normi i vrednosti na kojima počiva javna sfera, od obrazovanja do nacionalizma. Ovde ću kratko naznačiti osnovne teze u vezi sa svakom od ovih tema, dok ću neke od njih pažljivije razmotriti u pojedinačnim poglavljima posvećenim analizi časopisa *Žena*.

Treba odmah istaći da se prosvetčivanje dovodi u tesnu vezu sa materinstvom. Na taj način se ublažava zahtev feministkinja prema kom je obrazovanje predstavljalo uslov za svaku buduću (radikalniju) akciju žena, te on tako postaje prihvatljiv za veći broj žena, tvrdi Slobodanka Peković.²³² Obrazovanje „omogućava bolji položaj i u društvu i u porodici,

²²⁹ Citirano prema rukopisu *Časopisi po meri dostojanstvenog ženskinja. Ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka*, 13. Knjiga će biti objavljena tokom 2015. godine, u izdanju Instituta za književnost i umetnost u Beogradu. Dalje u tekstu referišem na stranice iz rukopisa.

²³⁰ Ibid., 6.

²³¹ Ibid., 11.

²³² Ibid., 121.

omogućava samostalnost“.²³³ Ističe se njegova dvojaka priroda: „Obrazovanje se prema ženskim časopisima odvija dvojako, preko škola, u udruženjima na kursevima i predavanjima i samostalno uz pomoć knjiga i čitanja.“²³⁴ Slobodanka Peković, doduše, ne koristi termine poput formalnog i neformalnog obrazovanja da bi opisala ovu pojavu. Časopisi su omogućili, smatra Slobodanka Peković, da se „kategorija javnosti, javne sfere, dijaloga ostvari za žene i da se časopisi prihvate kao sredstvo preko koga se one uče kako da komuniciraju i participiraju u javnosti govora“.²³⁵ Drugim rečima, ženski časopisi predstavljaju „most između kulture i potkulture koju su izgradile žene isključene iz javnosti“.²³⁶

Početak dvadesetog veka u Srbiji feminizam se umnogome oslanja na nacionalizam, a posebno na ideje o ženi kao „majci nacije“: i simboličkoj (prenositeljka tradicije i običaja) i biološkoj (reproduktivna uloga žena) majci, naravno. U vezi sa tim, Slobodanka Peković primećuje da je „feminizam u jednom uglavnom ruralnom društvu i među velikim procentom nepismenih i neobrazovanih ljudi, dobio specifičan oblik koji je u sebe uključivao i ideje koje bi se mogle oceniti kao suprotstavljene ideji oslobađanja žene“.²³⁷ Dakle, u središtu ovog ranog feminizma bila je borba za obrazovanje, koja je podrazumevala pristajanje na tradicionalne ženske uloge (Srpkinje, domaćice i majke), dok su radikalniji zahtevi, poput prava na rad ili prava glasa, povremeno „krijumčareni“ u ženskim časopisima, najčešće u vidu vesti iz inostranstva na koje se blagonaklono gleda. Ovako Slobodanka Peković o tome:

„Ali prelaženje granice, makar i preko zabeleženih vesti, predstavljalo je i uvid u ideje i mogućnosti drugih i mogućnost promene sopstvenog položaja. Uvođenje ličnosti, događaja, borbi u drugačiju kulturnu i političku stvarnost omogućilo je da se nove ideje presade u domaće okruženje, da se prilagode i da im se omogući novi život.“²³⁸

Pored toga što je omogućila prihvatanje i održavanje patrijarhalnih vrednosti utemeljenih na specifičnom poimanju rodnih uloga, sprega feminizma i nacionalizma pokazala je svoje ružno lice uoči i tokom balkanskih ratova i Prvog svetskog rata, kada žene na sebe preuzimaju uloge

²³³ Ibid., 125-126.

²³⁴ Ibid., 127.

²³⁵ Ibid., 132.

²³⁶ Ibid., 133.

²³⁷ Ibid., 142.

²³⁸ Ibid., 149.

braniteljki i negovateljica nacije. Odatle sledi zaključak da svi oni koji nisu „Srbi“ mogu biti jedino neprijatelji.²³⁹ Slobodanka Peković to komentariše pomoću sledećeg primera:

„Pojačano nacionalno osećanje i ratna propaganda kao da su izbrisali i onu osnovu tolerancije i sažaljenja za druge na kojoj su insistirali ženski časopisi i udruženja. Humanost i saosećenje za druge žrtve rata i dirljive priče u utiscima iz Beograda Milice Jaše Tomića zatajili su i ona bez komentara i bilo kakvog sažaljenja govori o hiljadama zarobljenika Arnauta među kojima ima i dece od 5-6 godina, staraca i žena.“²⁴⁰

Kako autorka primećuje, odnos prema ratu biće drugačiji u socijalističkim i radničkim časopisima, dok će se u ženskim časopisima taj odnos promeniti posle dva svetska rata, a posebno u drugoj polovini veka kada pacifizam postane jedna od temeljnih odlika feminizma. Načelno, već posle Prvog svetskog rata može biti reči o novoj, drugačijoj koncepciji feminizma u okviru koje borba za pravo glasa i učestvovanje u političkom životu postaju glavni faktori.

Upravo o tom periodu govori doktorska disertacija Stanislave Barać, pod nazivom *Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 20-ih i 30-ih godina 20. veka*. U središtu ove studije nalazi se ženski portret, termin kojim se označava „karakteristični žanr periodičke štampe određenog istorijskog perioda i kulturne sredine“; sam žanr „proizlazi iz posebnog društvenoistorijskog, medijskog i diskurzivnog konteksta“.²⁴¹ Žanr ženskog portreta odnosi se na tekstove posvećene odabranim prethodnicama i savremenicama, koji se pišu zarad ženske emancipacije (baš kao što su se i junakinje portreta najčešće zalagale za emancipaciju). Stanislava Barać tvrdi da je ovaj novi žanr nastao kao rezultat važne promene u strukturi srpske, odnosno jugoslovenske građanske javnosti – reč je o nastanku feminističke kontrajavnosti.²⁴² Ona, naime, smatra da ženski i feministički časopisi i glasila, kao i njihovi akteri, predstavljaju važan element tadašnje

²³⁹ Uoči i tokom Velikog rata nacionalizam dostiže svoj vrhunac i unutar nekih ženskih organizacija u zaraćenim zemljama. Rat je počeo baš kada je delovalo da će žene dobiti biračko pravo; međutim, borba za pravo glasa bila je zaustavljena zbog rata. Istoričarka Gizela Bok (Gisela Bock) podseća nas na reči Žane Misme (Jane Misme), sifražetkinje i urednice časopisa *La Française*, iz 1914. godine: „Dokle god traje rat, dotle su i žene neprijatelja naše neprijateljice.“ – Citirano prema: Gizela Bok, *Žena u istoriji Evrope. Od srednjeg veka do danas*, prevela s nemačkog Ljubinka Milenković (Beograd: CLIO, 2005), 231.

²⁴⁰ Ibid., 160.

²⁴¹ Stanislava Barać, *Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 20-ih i 30-ih godina 20. veka* (doktorska disertacija, 2014), 1.

²⁴² Ibid., 6.

ženske javnosti odnosno feminističke kontrajavnosti, polja unutar kog se javlja žanr ženskog portreta. U tom smislu, njeno istraživanje možemo povezati sa jednom od struja u proučavanju feminističke periodike na koju Barbara Grin skreće pažnju – analizom načina na koji je funkcionisala feministička javna sfera. O pojavi i razvoju takve feminističke kontrajavnosti u Srbiji može biti reči tek u periodu posle Prvog svetskog rata, kada dolazi do bitnog zaokreta u borbi za žensku emancipaciju: žene se od prevashodno humanitarnog, dobrotvornog i prosvetiteljskog rada u okviru ženskih društava i njihovih glasila okreću ka borbi za pravo glasa, pacifizmu, naglašavanju značaja ženskog autorstva i, još uže, problematizaciji tema braka, razvoda i abortusa. Da bi razgraničila i jasno definisala pojmove građanske javnosti i feminističke kontrajavnosti u Srbiji, Stanislava Barać se oslanja na uvide i zaključke o građanskoj javnosti Jirgena Habermasa, kao i na kasnije kritike i reinterpretacije Habermasovog pojma u radovima feminističkih teoretičarki i kritičarki. Treba posebno naglasiti da Stanislava Barać ni u jednom trenutku ne zanemaruje činjenicu da feministička kontrajavnost nije monolitna kategorija: ta kategorija objedinjuje različite feminističke pokrete u međuratnom periodu u Srbiji, na šta se analizom pojedinačnih časopisa iznova ukazuje.

Koristeći metod kritičke analize diskursa, koji je posebno zgodan za prepoznavanje i tumačenje različitih ideoloških diskursa, Stanislava Barać pažljivo analizira nekoliko časopisa (*Ženski pokret*, *Jugoslovenska žena*, *Žena i svet*, *Ženski svet*, *Jednakost*, *Žena danas*) i zaključuje da su se „emancipatorski diskursi u ovom periodu još uvek teško oslobađali svih tradicionalnih, konzervativnih i diskriminatornih stereotipa“.²⁴³ Pored analize ovih časopisa koje su oblikovale i uređivale žene, ona skreće pažnju i na žanr ženskog portreta u femiofilnim glasilima koja su uređivali muškarci – *Misao* i *Nova Evropa*, te u listu *Seljanka* koji se obraćao ženama sa sela. Potonji joj služi da pokaže da „stabilizovanje feminističke literarno-političke kontrajavnosti ne znači i ukidanje tradicionalne strukture građanske javnosti“, odnosno da većina žena (a posebno žene iz ruralnih oblasti) nije učestvovala ni u jednom vidu javnosti.²⁴⁴ Doprinos feminističkog i interdisciplinarnog istraživanja ženske periodike u međuratnom periodu Stanislave Barać ogleda se u primeni ideološki i vrednosno osvešćenog teorijsko-metodološkog okvira, s jedne strane, i osvetljavanju i razmatranju (uglavnom zapostavljenog) ženskog stvaralaštva iz tog doba, s naročitim fokusom na tekstove o „novoj ženi“, s druge.

²⁴³ Ibid., 343.

²⁴⁴ Ibid., 279.

ZAKLJUČAK

U ovom poglavlju ponudila sam pregled relevantne literature u vezi sa studijama moderne i feminističke periodike. U prvom delu poglavlja, uz oslanjanje na radove Roberta Skoulsa, Šona Lejtama i Kliforda Vulfmana opisani su nastanak i razvoj anglo-američkih studija moderne periodike. Zatim je ukazano na najmanje dvostruku ulogu i značaj Ezre Paunda u toj oblasti: kao neposrednog učesnika u radu modernih časopisa (pesnika, kritičara i urednika) i kao tumača časopisne produkcije i njene uloge u društvu. Pokazala sam da studije feminističke periodike predstavljaju svojevrsnu reakciju na *paundovski* shvaćen modernizam, i to tako što se bave važnim vezama između roda i modernosti u okviru ženske i feminističke periodičke kulture. Tako ove studije osvetljavaju i razmatraju heterogene i složene diskurse modernosti, te skreću pažnju na postojanje različitih modernizama. Oslonivši se na zaključke Barbare Grin, ocrkala sam nekoliko pravaca u proučavanju feminističke periodike: od pretežno ginokritičkih pristupa koji se usredsređuju na otkrivanje nepoznatih i zaboravljenih autorki i rekonstrukciju uslova u kojima su te autorke stvarale do analize feminističke javne sfere sačinjene od brojnih mreža i zajednica autorki i aktivistkinja.

U drugom delu poglavlja razmatrala sam proučavanja periodike na srpskom jeziku, koja su započeta još početkom sedemdesetih godina na Institutu za književnost i umetnost u Beogradu. Da bih objasnila cilj, svrhu i smisao izučavanja periodike kod nas ukazala sam, pre svega, na uvide i zaključke iz radova Dragiše Vitoševića i Đorđija Vukovića iz prve polovine osamdesetih godina, koje smatram i dalje teorijski i metodološki relevantnim. Zatim sam prikazala i osnovne pretpostavke i ideje iz još neobjavljenih studija Slobodanke Peković i Stanislave Barać o ženskoj i feminističkoj periodici. Budući da njihova istraživanja nastaju u istom periodu kada i moje istraživanje, ovde ću se kratko pozicionirati u odnosu na njihove radove.

U komparativnoj analizi dva časopisa – *The Freewoman* i *Žena* – koristim rod kao analitičku kategoriju, ali i predmet analize. Ova po svemu interdisciplinarna analiza izvodi se sa stanovišta feminističke teorije i kritike, uz upotrebu teorija roda i identiteta. Zato se može reći da nije reč samo o studijama feminističke periodike, već i o feminističkim studijama periodike u teorijsko-metodološkom smislu. Već je rečeno da je časopis *Žena*, kao i kontekst u kom se ovaj časopis pojavljuje, jedan je od predmeta analize u studiji Slobodanke Peković. Makar su dve

važne razlike u našim pristupima. Prvo, moja analiza je komparativna, odnosno, fokusirana je na razmatranje pitanja i problema koji su kontekstualno uslovljeni (reč je o anglo-američkom, te o domaćem kontekstu), poput sledećih: *šta je slobodna žena, od čega se sastoji njen identitet; kakve sve seksualnosti postoje, kako se one artikulišu, a kako sankcionišu; kakva je uloga književnosti i književne kritike u formiranju – ali i podrivanju – rodnih identiteta i obrazaca* itd. Drugo, pitanja seksualnosti i seksualnog morala u studiji Slobodanke Peković su tek uzgredno pomenuta, dok su za moju analizu roda i rodnih identiteta – ključna.

Što se tiče istraživanja Stanislave Barać, postoje naravno sličnosti između mog i njenog istraživanja. U obe studije prevladava feministički pristup časopisima, a kao dominantan metod analize izdvaja se kritička analiza diskursa. Ima, razume se, i razlika: prvo, moja analiza je komparativna; drugo, bavim se različitim istorijskim periodom (koji prethodi periodu kojim se bavi Barać); treće, u mojoj studiji je izraženo nastojanje da se uvede relevantna – a neprevedena – stručna literatura kako o studijama feminističke periodike tako i o teorijama roda i identiteta, te o feminističkoj književnoj kritici.

U tom smislu, treba naglasiti da ovo poglavlje razmatra literaturu o studijama moderne i feminističke periodike, dok svako naredno poglavlje donosi pregled relevantne literature u vezi sa problemom koji obrađuje. Višeslojna i kompleksna struktura ove doktorske disertacije ukazuje na složenost pitanja koja su u njoj postavljena i nužnost interdisciplinarnog pristupa. Konačno, treba istaći da analiza ranih književnih kritika Rebeke Vest predstavlja doprinos ne samo u domaćim okvirima već i u okvirima anglo-američke akademije.

Treće poglavlje

DORA MARSDEN, *THE FREEWOMAN* I SLOBODNA ŽENA

UVOD

U drugoj polovini devetnaestog veka engleski industrijski grad Mančester bio je poznat po snažnom sifražetskom pokretu. Čuvena organizacija *Ženska društvena i politička unija* osnovana je upravo u Mančesteru 1903. godine, zajedničkim naporom Emelin Penkrst (Emmeline Pankhurst, 1858-1928) i njene ćerke Kristabel (Christabel Pankhurst, 1880-1958). Osnovni moto Unije bio je „Dela, a ne reči“ („Deeds, not words“), a njen glavni cilj osvajanje političke jednakosti i to, pre svega, sticanjem prava glasa. Sifražetkinje su verovala da će žene konačno dobiti politička prava u okviru političke reforme za vreme vladavine Liberalne partije. Međutim, to se nije desilo. Otuda se militantne strategije i akcije pripadnica Unije mogu videti i kao reakcija zbog izneverenih očekivanja. Strategije su bile trojake: od ometanja i prekidanja političkih skupova i govora političara, preko narušavanja javnog reda (na primer, razbijanjem prozora na zgradama institucija, posle čega bi aktivistkinje bile hapšene i pritvarane kao „vandali“; na to su uhapšenice reagovala štrajkom glađu, zbog čega su ih pak čuvari zatvora prisilno hranili), do napada na ličnu imovinu bitnih pojedinaca koji nisu podržavali njihove zahteve. Razume se, nisu se sve žene slagale sa ciljevima i delovanjem *Ženske društvene i političke unije*: jedne su bile oštre protivnice nasilja i militantnih akcija; druge su *Uniji* zamerale to što je na prvo mesto stavila interese pripadnica srednje klase i tako zanemarila druge društvene grupe i njihove potrebe; treće su kritikovale strogu hijerarhiju odnosa unutar *Unije* i svojevrsnu autokratiju njenih predvodnica.

Dora Marsden i Meri Gotrop bile su u grupi sifražetkinja nezadovoljnih unutrašnjim uređenjem *Ženske društvene i političke unije*. Godine 1911, po napuštanju *Unije*, pokrenule su časopis *The Freewoman – A Weekly Feminist Review*. Za manje od godine ovaj časopis je podstakao raspravu u vezi sa brojnim važnim feminističkim pitanjima: od toga šta čini slobodnu ženu, preko (pre)ispitivanja prihvaćenih modela moralnosti i seksualnosti, opisa društvenih i ekonomskih problema sa kojima se žene svakodnevno suočavaju, do kritičkih priloga u kojima se razmatralo žensko stvaralaštvo, kao i reprezentacije žena u umetnosti i književnosti. Časopis se gasi već 1912. Nekoliko je razloga za to: zbog oštre kritike *Ženske političke i društvene unije*

časopis je izgubio deo čitalačke publike; novca od prodaje praktično nije bilo, što je dovelo do sukoba između Dore Marsden i izdavača Čarlsa Grenvila (Charles Granville, izdavačka kuća „Steven Swift Ltd“); povrh svega, distributer V. H. Smit (W. H. Smith) odbio je da izloži *The Freewoman* na novinskim štandovima, najverovatnije zato što se časopis eksplicitno bavio seksualnošću.

Uz pomoć članova *Kružoka za diskusiju* (*The Freewoman Discussion Circle*) časopis je obnovljen 1913. pod nazivom *The New Freewoman – The Individualist Review*. Za pojavu i rad novog časopisa posebno su bile zaslužne Rebeka Vest i Herijet Šo Viver, a bez finansijske potpore koju je obezbedila potonja, njegovo pokretanje ne bi bilo moguće. Iako je prestao da izlazi nakon svega trinaest brojeva, *The New Freewoman* je odigrao važnu ulogu u konceptualnom zaokretu od feminističkih tema koje su dominirale u *The Freewoman* ka promišljanju modernističke umetnosti i poetike, odnosno analizi pitanja i problema koji se tiču estetike.²⁴⁵

Godine 1914. pokrenut je i treći časopis, pod nazivom *The Egoist*. Posle nekoliko meseci od početka izlaženja, Dora Marsden se povlači na mesto zamenice urednice tog časopisa. Na mesto glavne urednice dolazi Herijet Šo Viver, čije se ime pamti i po tome što je finansijski podržavala Džejmisa Džojisa. Međutim, iako se sklonila sa mesta glavne urednice, Marsden je ostala u toku sa dešavanjima u *The Egoist*: recimo, ona je prihvatila Džojsov rukopis *Portreta umetnika u mladosti*, koji je časopis objavljivao u nastavcima. Kada je reč o *The Egoist*, treba pomenuti Ezru Paunda koji je učestvovao u radu časopisa na više načina (kao urednik i kao autor), te T. S. Eliota, čiji je čuveni esej „Tradicija i individualni talenat“ objavljen iz dva dela u dva poslednja broja uoči gašenja časopisa 1919.

Da li časopisi *The Freewoman* (1911-1912), *The New Freewoman* (1913) i *The Egoist* (1914-1919) predstavljaju jedan časopis čiji se naziv menjao tri puta ili su, pak, u pitanju tri različita časopisa koje je uređivala ista urednica? Ovo naizgled jednostavno pitanje postavlja Robert Skouls u tekstu „Opšti uvod u časopise Dore Marsden“ („General Introduction to the Marsden Magazines“) i daje dvosmislen odgovor: „Zapravo, oni su i jedno i drugo, ali i više – i možda manje od toga.“²⁴⁶ Skouls, ipak, naglašava da je *The Freewoman* jasno odvojen od druga dva časopisa između kojih je veza uspostavljena napomenom na naslovnoj strani poslednjeg:

²⁴⁵ Robert Scholes, „General Introduction to the Marsden Magazines“, http://www.modjournal.org/render.php?id=mjp.2005.00.114&view=mjp_object (pristup 24. 3. 2014).

²⁴⁶ Ibid.

„*The Egoist*, ranije poznat kao *The New Freewoman*.“ Treba naglasiti da su se pored naziva časopisa menjali i podnaslovi, urednice i urednici, te frekventnost izlaženja i cena časopisa.²⁴⁷ Iako je mera angažmana Dore Marsden bila različita u navedenim časopisima – od kourednice preko glavne urednice do zamenice urednice – ona je sve vreme bila neposredno uključena u njihov rad. Zato Robert Skouls sugerise da „priča o časopisima Dore Marsden u velikoj meri predstavlja priču o promenama stavova i interesovanja same Dore Marsden“.²⁴⁸

Donedavno je u fokusu istraživanja istoričara književnosti bio časopis *The Egoist*, verovatno najčuveniji književno-umetnički časopis modernizma. Pošto je Dora Marsden bila ponajmanje angažovana u ovom časopisu, njena uloga i značaj u kreiranju niza tekstova s početka dvadesetog veka nalazi se na margini tih istraživanja. Međutim, u poslednje vreme pojavile su se studije u kojima se tvrdi da je za razumevanje ranog modernizma potrebno uzeti u obzir javno delovanje i pisanje Dore Marsden, posebno njen rad u polju filozofije individualizma, seksualnosti, „nove moralnosti“, anarhizma. U prilog tome govori i sledeći opis: „Dora Marsden bila je odmetnuta babica sa čudesnog rođenja književne tradicije iz 'individualnih talenata' Paunda, Džojisa, Eliota, Lorensa (Lawrence) i Vilijamsa (Williams)“.²⁴⁹ Brus Klark (Bruce Clarke), kome pripada prethodni citat, smatra da se „duhovni idiom radikalnog ego-idealizma“²⁵⁰ može pronaći već na stranicama prvih brojeva časopisa *The Freewoman*. Slično tvrdi i Robert Skouls: naime, po njemu, podnaslov časopisa *The New Freewoman* („individualistički pregled“/„the individualist review“) i naslov poslednjeg časopisa („the egoist“) nastali su pod uticajem koncepcije individualizma nemačkog filozofa Maksa Štirnera (Max Stirner, 1806-1856), čijim se idejama Dora Marsden divila i priklonila već tokom izlaženja *The Freewoman*.²⁵¹ U tom smislu, individualizam i anarhizam iz časopisa *The Freewoman* predstavljaju vezu sa kasnijim modernističkim i avangardnim književnim eksperimentima.

U odeljcima u ovom poglavlju formira se istorijski portret ove važne urednice. Da bih ocrtała istorijski, politički i društveni kontekst, u prvom delu dajem pregled ciljeva i ideja

²⁴⁷ Za više informacija o navedenim promenama vidi tabelu u: Robert Scholes, “General Introduction to the Marsden Magazines”.

²⁴⁸ Ibid.

²⁴⁹ Bruce Clarke, *Dora Marsden and Early Modernism. Gender, Individualism, Science* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996), 11.

²⁵⁰ Ibid.

²⁵¹ Robert Scholes, “General Introduction to the Marsden Magazines”.

najvažnijih ženskih organizacija u Velikoj Britaniji s početka dvadesetog veka. Časopis *The Freewoman* jednim delom predstavlja odgovor na programe i rad tih organizacija. Potom navodim nekoliko važnih momenata iz života Dore Marsden. Nastojim da istaknem vezu između njene ličnosti, to jest, uverenja i interesovanja, s jedne strane, i koncepta časopisa *The Freewoman*, u formalnom i sadržajnom smislu, s druge. Uz tek poneku ogradu, verujem da se može tvrditi da je Dora Marsden pisala o onome što je (pro)živela i živela ono što je pisala.²⁵² Drugim rečima, njena životna biografija tesno je povezana sa njenom intelektualnom biografijom, to jest, sa njenim uredničkim i autorskim *credom*. U drugom delu poglavlja opisujem i razmatram urednički koncept i glavne teme u časopisu *The Freewoman*. U trećem delu bavim se konceptom slobodne žene kako ga je Dora Marsden definisala – šta čini identitet slobodne žene i kakvi su uslovi bili neophodni za njen život – te kako su saradnici i čitaoci časopisa na njega reagovali.

1. KONTEKSTUALIZACIJA

1.1. Sifražetski pokret i feminizam

1.1.1. Ženske organizacije u Velikoj Britaniji početkom dvadesetog veka

U ovom pododeljku, za prikaz osnovnih ciljeva, ideja i konkretnog delovanja ženskih organizacija u Velikoj Britaniji početkom dvadesetog veka osloniću se na knjigu Lesa Garnera (Les Garner) *Neophodni koraci ka ženskoj slobodi (Stepping Stones to Women's Liberty, 1984)*. Reč je tu o tri organizacije: *Nacionalnoj uniji ženskih sifražetskih društava, Ligi za žensku slobodu, te Ženskoj društvenoj i političkoj uniji*. Donedavno je slikom o ženskom sifražetskom

²⁵² O sprezi između stvarnog života i pisanja autorki iz perioda modernizma govore Džilijan Henscomb (Gillian Hanscombe) i Virdžinija L. Smajers (Virginia L. Smyers) u studiji rečitog naslova *Writing for their Lives. The Modernist Women 1910-1940* (London: The Women's Press, 1987): „Želim da vas uverim da činjenica da su te žene živele ono što su pisale i pisale o onome što su živele predstavlja deo složene slagalice ženske kulturne tradicije, ali i deo onih uslova o kojima i u kojima i mi danas pišemo“ (xv). U dva poglavlja posvećena periodici Dora Marsden igra važnu ulogu. Vidi: “‘The stand of the individual against immensities’ – Periodical publishing I” i “‘Life for art's sake’ – Periodical publishing II”, 151-199.

pokretu u Velikoj Britaniji dominiralo delovanje Emelin i Kristabel Penkrst.²⁵³ Razgovor o britanskom sifražetskom pokretu svodio se, dakle, na razgovor o militantim strategijama i aktivnostima *Ženske društvene i političke unije*. Međutim, sifražetska kampanja bila je mnogo više od razbijanja prozora na zgradama institucija i štrajkova glađu. Zato je neophodno da se uzme u obzir i rad dve nemilitantne organizacije – *Nacionalne unije ženskih sifražetskih društava* i *Lige za žensku slobodu*.

Sifražetski pokret nije nastao *ex nihilo*, objašnjava Garner. Prvo, postojalo je ideološko nasleđe na koje su sifražetkinje mogle da se oslone. Drugo, specifičan politički kontekst je umnogome uticao na formiranje sifražetskog pokreta. Pojednostavljeno rečeno, pokreti za emancipaciju mogu biti reformatorski (zahtevaju bolje i pravednije društvo unutar postojećeg društvenog, političkog, odnosno institucionalnog okvira) i revolucionarni (zahtevaju društvo izgrađeno na novim temeljima, koji su suštinski drugačiji od postojećih). Naravno, reformatorski i revolucionarni diskursi nisu nužno strogo odvojeni. Početkom dvadesetog veka izdvajaju se dve važne struje u okviru feminističke misli – liberalna (reformatorska) i socijalistička (revolucionarna). Ključni argumenti liberalnog feminizma nalaze se već u eseju Džona Stjuarta Mila (John Stuart Mill) *Potčinjenost žena (The Subjection of Women, 1869)*: žene i muškarci treba da imaju ista (politička, obrazovna, ekonomska...) prava jer su i jedne i drugi ljudi; to, međutim, ne isključuje činjenicu da žene i muškarci imaju neke samo njima svojstvene i „prirodne“ uloge izvedene iz polne razlike (3). Mnoge sifražetkinje zastupale su upravo te stavove početkom dvadesetog veka. Socijalistički feminizam, s druge strane, bio je inspirisan socijalističkim pokretom s kraja devetnaestog veka, odnosno idejama koje je Fridrih Engels izneo u delu *Poreklo porodice (The Origin of the Family, 1884)*. Za Karla Marksa i Fridriha Engelsa emancipacija žena bila je u direktnoj vezi sa rušenjem (nepravednog i diskriminatornog) kapitalističkog ekonomskog sistema (4). Zbog toga su mnogi socijalistički orijentisani mislioci s početka dvadesetog veka smatrali da je klasna borba preča od borbe za pravo glasa.

Pored očiglednih razloga da se podrži sifražetski pokret, očiglednih barem za žene tog doba, još neke društvene i političke okolnosti išle su u prilog formiranju i delovanju ovog

²⁵³ Les Garner, *Stepping Stones to Women's Liberty. Feminist Ideas in the Women's Suffrage Movement 1900-1918* (London: Heinemann Educational Books, 1984), vii. Dalje u ovom pododeljku brojevi stranica sa kojih su preuzeti citati biće naznačeni u zgradama u tekstu.

pokreta.²⁵⁴ Prvo, početkom dvadesetog veka u britanskom društvu ima više žena nego muškaraca. To znači da nisu sve žene u prilici da se udaju i ostvare kao supruge i majke, a to su, praktično, jedine legitimne uloge koje su im bile dostupne. Zbog toga je bilo neophodno formirati još legitimnih uloga za žene koje nisu u braku (što se obično događalo u sferama filantropije, odnosno humanitarnog rada, medicine, obrazovanja...). Drugo, pravosudni sistem nije tretirao podjednako žene i muškarce. U najgoroj poziciji bile su udate žene koje su bile lišene gotovo svih prava. Treće, seksualna represija nad ženama i dvostruki standard u oblasti seksa i seksualnog morala verovatno su kod velikog broja žena izazvali simpatije za sifražetski pokret (s jedne strane, ženama su nametani ideali nevinosti, čednosti i čistote, a seks je, barem zvanično, imao isključivo reproduktivnu funkciju; s druge strane, muškarcima je implicitno ostavljen prostor za uživanje u seksualnom odnosu mimo njegove reproduktivne namene, a taj prostor uglavnom su ispunjavali odnosi sa prostitutkama). U vezi sa tim, treba pomenuti i nastojanje da se obezbedi kontrola rađanja i tako spreče brojne neželjene trudnoće (pre svega, pomoću edukacije i upotrebe kontraceptivnih sredstava). Naposljetku, ne treba zaboraviti da je većina ženskih sifražetskih organizacija saradivala sa radnicama i radnicima, pa i sa Radničkom strankom (Labour Party) sa namerom da se poboljša izrazito loš položaj žena iz radničke klase. Dakle, iako je osnovni cilj sifražetskog pokreta bio osvajanje prava glasa, programi ženskih organizacija makar su nagovestili nužnost promena u svim oblastima života (obrazovanje, profesije, rodni odnosi u privatnoj i javnoj sferi).

1.1.2. Nacionalna unija ženskih sifražetskih društava

Godine 1897. osnovana je demokratska, nemilitantna ženska organizacija *Nacionalna unija ženskih sifražetskih društava*, kojoj je predsedavala Milisent Garet Foset (Millicent Garrett Fawcett). *The Common Cause*, glasilo organizacije, izlazi jednom nedeljno od 1909. godine. Poput većine sifražetkinja, žene okupljene oko ove organizacije verovala su da postoji „prirodna“ razlika među polovima, te da su rodne uloge određene i uslovljene tom razlikom (13). Naizgled neočekivano, i sifražetkinje koje pišu za *The Common Cause* i antifeministkinje koje ne podržavaju borbu za pravo glasa u jednom se slažu – kuća, odnosno dom i porodica predstavljaju ženski domen (13). Kada dođe do saradnje sa radničkim pokretom, odnosno radnicama, fokus *Nacionalne unije* pomera se sa prava glasa na pitanje o vezi između emancipacije žena i promene

²⁵⁴ Ovde se pozivam na uvide Lesa Garnera, *Stepping Stones to Women's Liberty*, 5-7.

klasnog položaja (15). Sva je prilika da je do ovog zbližavanja došlo i iz taktičkih razloga: *Nacionalnoj uniji* bila je potrebna što šira podrška. U tekstovima objavljenim u novinama *The Common Cause* Ada Nild Ču (Ada Nield Chew), jedna od pripadnica organizacije, tvrdila je da pravo glasa nije dovoljno za suštinske promene i kritikovala prihvaćenu podelu rodni uloga koja žene smešta u sferu domaćinstva (20). Treba napomenuti da je kao saradnica časopisa *The Freewoman* Nild Ču objavljivala članke o ženama i radu.²⁵⁵ Međutim, njene ideje i stavovi nisu bili dominantni u *Nacionalnoj uniji*, a njeni tekstovi su naišli na kritiku nekih pripadnica ove ženske organizacije. O materinstvu, seksu i kontroli rađanja govorilo se u ovim novinama retko i nedovoljno, a kritika seksualne represije nad ženama zasnivala se na unapred prihvaćenoj pretpostavci da seks treba da služi samo za reprodukciju (22). Dakle, važeći moralni standard se nije dovodio u pitanje, te brak, monogamija, kao i seks u cilju reprodukcije, ostaju ključne referentne tačke za adekvatno ponašanje, pre svega, žena. S početkom Prvog svetskog rata mnoge žene napuštaju *Nacionalnu uniju* revoltirane proratnom politikom Milisent Foset (23).

1.1.3. Liga za žensku slobodu

Organizaciju *Liga za žensku slobodu* osnovala je 1907. godine grupa čuvenih sifražetkinja koje su napustile *Žensku društvenu i političku uniju*. To su: Šarlot Despar (Charlotte Despard), Merion Holms (Marion Holmes), Edit Hau Martin (Edith How Martyn), Sisili Hamilton (Cicely Hamilton) i Tereza Bilington-Grig (Teresa Billington-Grieg). Poslednja je bila saradnica časopisa *The Freewoman*. Zašto su ove žene napustile *Uniju*? Dva su razloga važna. Prvi se odnosi na unutrašnje uređenje *Unije*: „Kristabel i Emelin Penkrst su smatrale da militantne taktike podrazumevaju autokratsku strukturu organizacije; vojska ne bira svoje generale“ (28). Jasno, neke od pripadnica *Unije* nisu htele da u borbi za emancipaciju i slobodu slepo izvršavaju naređenja predvodnica *Unije*. Drugi se odnosi na konzervativnu orijentaciju Kristabel i Emelin Penkrst: one su u jednom trenutku okrenule leđa radničkom pokretu koji su mnoge od „disidentkinja“ otvoreno podržavale (29). Još preciznije, odlazak jednog broja pripadnica *Unije* iz te organizacije i osnivanje *Lige* mogu se videti kao konkretizacija rascepa između „levo“ i „desno“ orijentisanih sifražetkinja, koji će postati još očigledniji nekoliko godina kasnije, uoči i tokom Prvog svetskog rata (29).

²⁵⁵ Ada Nield Chew, “The Economic Freedom of Women”, *FW*, 2.34, 149-152; “The Economic Freedom of Women”, *FW*, 2.35, 167-169.

Liga za žensku slobodu bila je demokratska, delimično militantna organizacija (njene militantne aktivnosti bile su usmerene isključivo ka Vladi, a ne ka pojedinačnim neistomišljenicima). Glasilo organizacije *The Vote* izlazilo je jednom nedeljno. Pored borbe za pravo glasa, *Liga* se od samog početka zalagala za jednake mogućnosti za oba pola. Ali, uprkos tome, početak rada ove organizacije obeležen je prihvatanjem pretpostavke da su ženske „prirodne“ uloge – domaćica i majka (31). S vremenom, unutar Lige su se pojavile sifražetkinje koje su kritikovale poistovećivanje žena sa domaćicama i majkama. Među njima bila je, recimo, Sisili Hamilton, autorka studije o braku rečitog naziva – *Brak kao robna razmena (Marriage As A Trade, 1909)*. Citat iz članka „Rat polova i jezik“ („Sex War and Language“), koji je objavljen 1911. godine u listu *The Vote*, zgodno ilustruje kako izgleda jedna moguća kritika potčinjenog položaja žena: „Koliko će još vremena žene morati da podnose zlostavljanje i stavljaju 'gospođa' ili 'gospođica' ispred svog imena kako bi svako na svetu znao da li su one vlasništvo nekog muškarca ili su još uvek na prodaju, dok je muškarac uvek samo 'gospodin'?“ (32).

Pošto je konzervativizam Kristabel i Emelin Penkrst, odnosno njihova okrenutost ka ženama iz srednje klase, bio jedan od osnovnih razloga za nezadovoljstvo među bivšim pripadnicama *Ženske društvene i političke unije*, ne čudi što su one videle razmatranje problema ekonomske snage, odnosno nejednakosti, i analizu klasnog pitanja uopšte kao važne segmente rada *Lige za žensku slobodu*. *Liga* je podsticala radnice na organizovanje, udruživanje, štrajkove, a neke njene pripadnice, poput Šarlot Despar, radile su na uspostavljanju što tešnje veze između *Lige* i radničkog pokreta, ali i Radničke stranke. Međutim, uprkos zaključku da se emancipacija žena ne može postići samo pomoću prava glasa, pripadnice *Lige za žensku slobodu* nisu zahtevale suštinske promene u sferi (seksualnog) morala: osnovna (i jedina) funkcija seksa bila je reprodukcija; monogamija, kao i moral koji monogamni odnos implicira, bili su ideali koje je trebalo očuvati (38-39). S druge strane, *Liga* je javno istupila protiv nasilja nad ženama: njene pripadnice su pratile suđenja u vezi sa incestom, silovanjem, seksualnim i porodičnim nasiljem i izveštavale o njima u listu *The Vote* u kolunni nazvanoj „Zaštićeni pol“ („The Protected Sex“). Međutim, ironično, izveštaji iz sudova pokazali su da se reč „zaštićeni“ iz naziva kolumne nije odnosila na ženski pol. Tokom Prvog svetskog rata *Liga za žensku slobodu* nije odustala od borbe za bolji položaj žena. Istovremeno, zalagala se protiv obavezne vojne službe u ratu i tako branila stanovište pacifizma.

1.1.4. *Ženska društvena i politička unija*

Najčuvenija ženska sifražetska organizacija pod nazivom *Ženska društvena i politička unija* osnovana je u Mančesteru 1903. godine. U početku, ova organizacija se oslanjala na socijalističke ideje i sarađivala sa radničkim pokretom. U to vreme Emelin i Kristabel Penkrst bile su članice Nezavisne radničke stranke (The Independent Labour Party). Međutim, 1907. godine one napuštaju tu stranku, a *Unija* čini zaokret „udesno“ i priklanja se „torijevcima“ (45). Taj zaokret biće još očigledniji tokom Prvog svetskog rata kada predvodnice *Unije* pod krinkom „nacionalnog interesa“ zastupaju snažne proradne stavove (56-57). Elitistički stav Kristabel i Emelin Penkrst može se iščitati iz njihove tvrdnje da borbu za pravo glasa – borbu od koje sve žene treba da imaju koristi – najbolje predvode „srećnice“ („the fortunate ones“), odnosno pripadnice srednje i više klase (46). Zbog ovakvog stava „vrha“ *Unije*, Silvija Penkrst, mlađa sestra Kristabel Penkrst, napušta organizaciju 1913. godine i osniva *Federaciju sifražetkinja Istočnog Londona (The East London Federation of Suffragettes)* čije su pripadnice uglavnom bile iz redova radnička klase. Dakle, pored elitizma i „desne“ orijentacije *Unije*, autokratsko ponašanje Kristabel i Emelin Penkrst predstavljalo je glavni razlog kako za nastanak novih organizacija, koje su predvodile odmetnute sifražetkinje poput Tereze Bilington-Grig, Emelin Petik-Lorens (Emmeline Pethick-Lawrence) i Silvije Penkrst, tako i za pokretanje časopisa *The Freewoman* koji su uređivale – opet, disidentkinje – Dora Marsden i Meri Gotrop. Drugim rečima, da su se čuvena majka i njena još čuvenija ćerka ponašle nešto drugačije možda danas ne bismo imali važne tekstove i knjige revoltiranih sifražetkinja.

Uprkos svim ograničenjima i manama militantnih taktika, jedno je sigurno – militantne sifražetkinje su „uništile mit o fizičkim ograničenostima žena“ (49). Obračuni sa policijom, česta hapšenja i pritvaranja, štrajkovi glađu – sve je to ukazalo na izuzetne fizičke sposobnosti žena. Ali, poput svih drugih ženskih organizacija, i *Ženska društvena i politička unija* bila je oličenje očigledne kontradikcije: s jedne strane, njene predstavnice su zahtevale jednake mogućnosti za žene; s druge strane, one su prećutno prihvatile da je „prirodna“ uloga ženā da budu majke i domaćice (51). Doduše, ne treba zanemariti činjenicu da su Kristabel Penkrst, Emelin Petik-Lorens i još neke pripadnice *Unije* zahtevale da rad u domaćinstvu počne da se tretira kao bilo koji drugi rad, to jest da bude plaćen. Ipak, osvajanje prava glasa bio je primarni cilj pripadnica *Unije* baš zato što su smatrale da će politički glas omogućiti ženama bolji položaj u svim sferama života. Pošto ih nije interesovala ekonomska/klasna neravnopravnost, one su tvrdile da su sve

žene, isključivo zato što su žene, u inferiornom položaju u odnosu na muškarce. Takav stav, kao i svojevrsna mržnja prema muškarcima, očigledni su u knjizi Kristabel Penkrst *Velika nevolja i kako je okončati* (*Great Scourge and How to End It*, 1913). Knjiga brani tezu da je osnovni uzrok snažnog otpora prema sifražetskoj borbi strah muškaraca da će im biti nametnut „rigidni standard u oblasti seksualnog morala“ (53). Drugim rečima, muškarci strepe da će i oni morati da se pridržavaju pravila o uzdržavanju, čednosti i čistoti onog trenutka kada žene budu imale pravo odlučivanja.

1.1.5. (Anti)sifražizam i (anti)feminizam

Unutar prethodno opisanog konteksta, kao svojevrsna reakcija na program i metode *Ženske društvene i političke unije*, pojavljuje se časopis *The Freewoman* koji uređuju poznate sifražetkinje i nekadašnje članice *Unije* – Dora Marsden i Meri Gotrop. Kritika *Unije* koja se kontinuirano iznosi u ovom časopisu bila je dvostruka. S jedne strane, kritika se odnosila konkretno na *Uniju* i ponašanje njenih predvodnica (strogo hijerarhijsko uređenje *Unije* i autokratsko ponašanje Emelin i Kristabel Penkrst nisu bili prihvatljivi za osobu poput Dore Marsden koja se ponajviše zanimala za individualizam i nesmetani razvoj ličnosti); s druge strane, kritika se odnosila na program sifražetskog pokreta u načelu (jedna od osnovnih teza u obrazloženju za pokretanje ovog časopisa glasila je da pravo glasa nije ni dovoljno ni presudno za emancipaciju žena i suštinske promene u društvu). U prvim brojevima časopisa *The Freewoman* tvrdi se da je feminizam sveobuhvatan problem, te da je pravo glasa samo jedan od elemenata znatno šireg problema. Pored ostalog, tu tezu podupiru tekstovi u kojima se analizira ekonomski položaj žena i zaključuje da je ekonomska samostalnost osobe (u ovom slučaju žene) neophodan korak ka slobodi. Potom, u časopisu se razmatra i kritikuje pretpostavka da su dom i porodica domen ženskog delovanja koju su prihvatile sve velike ženske sifražetske organizacije. Štaviše, u časopisu *The Freewoman* preispituju se baš te „prirodne“ ženske uloge – domaćica, supruga, majka. Ovaj kratki osvrt na kritiku sifražetskog pokreta u feminističkom časopisu *The Freewoman* sugerise jedno naizgled neobično pitanje: da li su edvardijanske sifražetkinje i feministkinje bile na suprotstavljenim stranama? Najbliže istini bio bi neodređeni odgovor – i jesu i nisu. Bez ikakve pretenzije da na ovo pitanje dam definitivan odgovor, jer za tako nešto nema ni razloga, ovde ću skrenuti pažnju na nekoliko zaključaka istoričarke Lusi Delap (Lucy Delap) povodom edvardijanskog (anti)feminizma i (anti)sifražetskog pokreta.

U tekstu „Feministički i antifeministički susreti u edvardijanskoj Britaniji“ („Feminist and anti-feminist encounters in Edwardian Britain“), Lusi Delap tvrdi da su i edvardijanski feminizam i edvardijanski antifeminizam predstavljali složene i heterogene pokrete, odnosno političke i kulturne diskurse. O tome svedoče i na prvi pogled neobične i neočekivane veze koje postoje između tih diskursa: na primer, neke antisifražetkinje delile su stavove nekih feministkinja; nasuprot tome, brojne sifražetkinje su bile okarakterisane kao antifeministkinje. Da bi ilustrovala složen odnos između različitih ženskih pokreta i struja na početku dvadesetog veka, Lusi Delap navodi deo iz članka američke feministkinje Rouz Jang (Rose Young), koji je bio objavljen u u časopisu *Good Housekeeping*:

„Dora Marsden, žena sa najizraženijom individualističkom orijentacijom u današnjoj Engleskoj, neumorna u svojim podsmešljivim i provokativnim opaskama na račun duhovne potčinjenosti žena, bila je nemilosrdno i prezrivo antisifražetski nastrojena. Isti je slučaj ovde i sa Emom Goldman. [...] To što je neko sifražetkinja nipošto ne implicira da je i feministkinja.“²⁵⁶

Lusi Delap tvrdi, a navedeni citat to potvrđuje, da termin feminizam, koji tek početkom dvadesetog veka počinje ozbiljnije da se koristi, nije imao stabilno značenje i sadržaj – nije postojao nikakav skup ideja, tema i metoda koje bi svaka feministkinja trebalo da poznaje i primenjuje. Zato je bilo moguće da feministički časopis kakav je bio *The Freewoman* kritikuje najpoznatiju žensku sifražetsku organizaciju ili, nasuprot tome, da izazove kritiku nikog drugog nego feministkinja koje se nisu slagale sa temama ili stavovima koji se razmatraju u časopisu, poput seksualne radikalnosti ili političkog anarhizma.²⁵⁷ Štaviše, moglo bi se tvrditi da promena podnaslova časopisa od feminističkog preko humanističkog do individualističkog pregleda svedoči o eksperimentalnoj prirodi svih ovih identiteta početkom dvadesetog veka.²⁵⁸ Delap smatra da treba primeniti uporednu analizu feminističkih i antifeminističkih diskursa koji su se često oslanjali na sličan vokabular, ali sa različitim namerama:

²⁵⁶ R. Young, “What is feminism?”, *Good Housekeeping*, 1914, 679-680; citirano prema Lucy Delap, “Feminist and anti-feminist encounters in Edwardian Britain”, *Historical Research*, 2005, vol. 78, no. 201, 380.

²⁵⁷ Lucy Delap, “Feminist and anti-feminist encounters in Edwardian Britain”, 383.

²⁵⁸ Ibid.

„Sva je prilika da ideja o engleskom zdravom razumu, koja je u temelju antifeminizma, upućuje na želju da se održe *status quo* ili neke tradicije iz prošlosti. Pa ipak, ideje modernosti i progresa bile su toliko važne unutar edvardijanskog diskursa da su antifeministički stavovi često bili formulisani i pomoću tih pojmova.“²⁵⁹

Naime, bilo je antifeministkinja koje su kritikovale postojeći položaj žena u društvu (i ne samo žena, već i drugih ugroženih grupa, na primer siročadi) i zalagale se za društvene promene u meri u kojoj one nisu uticale na postojeće rodne odnose. Dakle, konzervativni diskurs o „odvojenim sferama“ (muškoj i ženskoj, odnosno javnoj i privatnoj), kao i esencijalistički diskurs o zadatim i nepromenljivim rodnim ulogama koje su određene i uslovljene polnom razlikom, koristili su se i u antisifražetskoj i antifeminističkoj kampanji i u progresivnim kampanjama koje su se borile za bolji položaj žena u društvu (dobar primer predstavlja rad sifražetskih organizacija).²⁶⁰ Zato te diskurse treba posmatrati kao niz tradicija i tendencija koje se prepliću unutar zajedničkog intelektualnog polja, a ne kao oštro sukobljene pozicije, smatra Lusi Delap. Ovako ona zaključuje diskusiju o terminima:

„Međutim, posebno je perverzno projektovati 'feministički' identitet na svaku aktivistkinju, te bi istoričari mnogo bolje uradili kada bi uzeli u obzir nijanse u argumentaciji i individualne glasove istorijskih subjekata. Sve u svemu, ima smisla i dalje upotrebljavati navedene termine, ali sa izraženijom svešću o nedostatku konceptualne različitosti između njih, uz obraćanje pažnje na specifičan sadržaj argumenata i sa većom osetljivošću za istorijski kontekst u kom su oni bili korišćeni.“²⁶¹

I zaista, proučavanje feminističke periodike zahteva da se pobrojani zaključci imaju u vidu. Drugim rečima, podrazumeva se poznavanje istorijskog konteksta, svest o heterogenosti i fluidnosti tek skovanih pojmova, kao i uzimanje u obzir činjenice da je sve vreme reč o individualnim istorijskim subjektima i njihovim glasovima. Dora Marsden nije bila tek jedna od brojnih urednica s početka dvadesetog veka. Ona je bila i feministkinja i, po sopstvenom

²⁵⁹ Ibid., 385.

²⁶⁰ Ibid., 388.

²⁶¹ Ibid., 399.

uverenju, filozofkinja, koja je oblikovala jedan segment širokog modernog i modernističkog kulturnog polja. No, najpre nekoliko reči o njenom životu.

1.2. Dora Marsden (1882-1960)²⁶²

1.2.1. Od učenice preko nastavnice do aktivistkinje

Dora Marsden je rođena 5. marta 1882. godine u selu Marsden u Jorkširu. Bila je treća ćerka od petoro dece Hane i Freda Marsden. U vreme kada se Dora rodila, porodica se već suočila sa finansijskim problemima: Fred Marsden je imao problema sa alkoholom i kockanjem pa je ubrzano traćio porodični imetak. Napustio je porodicu oko 1890. godine i, najverovatnije u potrazi za poslom, otišao u Ameriku, gde je i umro 1913. godine, pod nerazjašnjenim okolnostima. Može se samo nagađati o posledicama koje je odlazak oca mogao imati po Doru: prvo, njeno nepoverenje prema muškarcima može se delimično objasniti i ovim segmentom iz njene biografije; drugo, njeno insistiranje na važnosti ekonomske nezavisnosti žena, odnosno značaju plaćenog rada bolje se razume kada se zna da je Hana Marsden po odlasku muža morala da radi i zarađuje da bi nekako prehranila porodicu.

Dora Marsden je pohađala gradsku školu (Town School) i tako izbegla obrazovanje u crkvenoj školi (Church School). Dobri đaci, a posebno devojčice, imali su šansu da steknu diplomu učitelja u osnovnoj školi. Proces je bio relativno dug: najpre bi godinu dana bili kandidati, a potom četiri godine đaci-nastavnici u gradskoj školi. Dora Marsden je u svojoj trinaestoj godini izabrana za kandidata. Već sa šesnaest radila je kao učenica-nastavnica i uporedo sa tim pohađala nastavu na koledžu. Sa osamnaest godina je položila sve testove i postala nastavnica. Međutim, čini se da su njene ambicije bile još veće. Krajem devedesetih godina 19. veka odlučuje da upiše fakultet, dobija stipendiju i odlazi u Mančester. Od 1900. godine studira na Owens koledžu, danas poznatom kao Univerzitet u Mančesteru. Stipendija ju je obavezivala da pet godina po diplomiranju predaje. Nakon nekoliko kratkotrajnih zaposlenja, dobila je nastavničko mesto u Altrinčemu, blizu Mančestera, nadomak rodnog mesta Marsden.

²⁶² Za sve podatke o životu i radu Dore Marsden koji se navode u ovom pododeljku oslanjam se na biografsku studiju Lesa Garnera *A Brave and Beautiful Spirit: Dora Marsden 1882-1960* (Avebury, 1990). Dalje u ovom pododeljku brojevi stranica sa kojih su preuzeti citati biće naznačeni u zagradama u tekstu. U pitanju je jedina biografija Dore Marsden, u strogoj značenju te reči. Podaci preuzeti iz drugih izvora biće posebno naznačeni.

Nekoliko godina kasnije, dvadesetšestogodišnja Dora Marsden postaje upravnica škole, što joj je obezbedilo – za ženu – solidnu platu. Međutim, posle nepune godine ona napušta ovo radno mesto. Obično se navode dva moguća razloga za to: nesporazum sa nadređenima oko plate, kao i sve intenzivnije učešće u sifražetskom pokretu. Jedno je nesporno, bilo je pre svega hrabro odreći se radnog mesta koje pruža životnu sigurnost i izvesnost zarad posvećenosti ženskom sifražetskom pokretu. Kao verovatni razlog ne treba zanemariti ni idealizam Dore Marsden. Činjenicu da su joj uvek na prvom mestu bili lična sloboda i samoostvarenje najbolje potvrđuju njeni tekstovi. Ovde je dovoljno navesti kratak citat iz jednog njenog uvodnika pod nazivom „Nemoral bračnog ugovora“ („The Immorality of the Marriage Contract“):

„Postoje dve vrste sreće: jedna nastaje iz komfora, a druga iz radosti; drugim rečima, dok je jedna materijalna, druga je nematerijalna. Prva se tiče sigurnosti, a druga slobode. Prva je sveprisutna i stalna; druga je uzvišenija, dublja, intenzivnija, nestalnija, sa potencijalnom snagom rasta. Druga, doduše, izaziva više nelagode nego komfora; ali zato omogućava osobi da se oseća živom i da se razvija. Skoro bez izuzetka ljudi moraju da biraju između te dve vrste sreće; nisu u prilici da iskuse obe.“²⁶³

1.2.2. Članstvo u Ženskoj društvenoj i političkoj uniji

Dora Marsden je preko različitih vannastavnih aktivnosti došla u dodir sa ženskim pokretom i njegovim predvodnicama u Mančesteru, koji se u to vreme, videli smo, odlikovao „snažnim radikalnim i sifražetskim tradicijama“ (14). Postala je aktivistkinja *Ženske društvene i političke unije* za vreme boravka u Altrinčemu, 1908. godine, da bi već 1911. napustila tu organizaciju. U relativno kratkom periodu od tri godine prešla je put od jedne od najistaknutijih aktivistkinja *Unije* do njene najstrože kritičarke. Prvi članak objavila je u glasilu *Unije – Votes for Women*. Učestvovala je u mnogim militantnim akcijama *Unije*, a u jednom od brojnih sukoba sa policijom našla se među uhapšenim ženama. Osuđena je tom prilikom na mesec dana zatvora. Prvo hapšenje donelo joj je slavu unutar *Unije*: ona postaje jedna od organizatorki aktivnosti i dobija platu za svoj rad (32).

Izdvojiću ovde dva važna događaja i hapšenja iz biografije Dore Marsden. Dora Marsden, Rona Robinson i Meri Gotrop, sve tri studentkinje Univerziteta u Mančesteru, došle su na

²⁶³ --, “The Immorality of the Marriage Contract”, *FW*, 2.31, 83.

otvaranje novih laboratorija i pre nego što je upravnik Univerziteta lord Džon Morli (John Morley) započeo govor, povikale su o pravima prisilno hranjenih uhapšnih sifražetkinja. Naravno, odmah su uhapšene. Nedugo zatim pojavile su se fotografije na kojima policajci grubo sklanjaju tri sitne devojke u studentskim uniformama. Iz ugla *Unije* ovaj protest bio je veoma uspešan. Međutim, treba skrenuti pažnju na činjenicu da je posle hapšenja tri studentkinje Unija insistirala na slici nejakih žena koje maltretiraju snažni muškarci, koristeći se, zapravo, sentimentalnim diskursom o ženstvenosti i „slabijem polu“, što su sve strategije koje će kasnije Dora Marsden oštro kritikovati. Posle protesta, Emelin Petik-Lorens, blagajnica *Unije*, piše Dori Marsden čuveno pismo. Ono počinje rečima „moja draga, draga hrabra i lepa dušo“, a završava se jednako prisno: „s ljubavlju Dori Marsden, najdražoj, najnežnijoj i najhrabrijoj među sifražetkinjama“ (37).²⁶⁴

Međutim, Petik-Lorens istovremeno sugeriše Dori Marsden da se neko vreme uzdrži od akcija kako bi izbegla hapšenja i nesmetano obavljala svoj posao u *Uniji*. Ona, međutim, nije poslušala ovaj savet sa vrha *Unije* – uhapšena je samo dva dana kasnije. Značaj te akcije bio je dvostruk: prvo, ona je donela Dori Marsden slavu u sifražetskim krugovima; drugo, bila je dokaz da je reč o hrabroj i odlučnoj osobi koja *radi po svom*. Nekoliko reči o samom događaju. Liberal Winston Čerčil (Winston Churchill), jedan od ministara u tadašnjoj vladi, trebalo je da održi govor u Empajer holu u Sautportu. Pošto je bio česta meta kritike *Ženske društvene i političke unije*, mere obezbeđenja bile su pooštrene kako bi se sprečio upad ženskih „huligana“ u salu. U trenutku kada je Čerčil kritikovao odbacivanje budžeta koji je podrazumevao i oporezivanje bogatih i kreiranje novih socijalnih programa, i za koji se smatralo da je izraz „želje naroda“, odnekud se začuo povik: „Ali ne predstavlja žene, gospodine Čerčil“ (39). Ispostavilo se da su Dora Marsden i još dve aktivistkinje praktično visile sa plafona sale, šćućurene u jednom od njegovih otvora, gde su se sakrile prethodne noći. Uhapšene su, ali su ubrzo oslobođene pošto niko nije podneo prijave protiv njih. U novinama se pojavio zanimljiv opis ovog događaja koji prizor tri žene koje dobacuju sa tavanice zgrade dovodi u vezu sa anđelima dečjeg lika koji vire sa oblaka na slikama starih italijanskih slikara (39). Pored toga, događaj iz Empajer hola zabeležen je i u romanu Gertrude Kolmor (Gertrude Colmore, 1855-1926) pod nazivom *Sifražetkinja Seli* (*Suffragette Sally*, 1911).

²⁶⁴ Ovim obraćanjem Dori Marsden inspirisan je naziv studije Lesa Garnera.

Ali, opisana akcija može se tumačiti i kao najava skorog sukoba između samostalne Dore Marsden i autokratski nastrojenih predvodnica *Unije*. Samo nekoliko meseci kasnije *Unija* odugovlači sa davanjem pristanka za dobrotvornu izložbu koju Dora Marsden želi da organizuje u Sautportu. Petik-Lorens joj u pismu skreće pažnju da je uzela previše slobode u odlučivanju: „Svaka odluka najpre mora biti predložena upravi *Unije*. Nijedna akcija niti dogovor ne smeju da se realizuju bez našeg pristanka. Ukoliko prekršiš ovo pravilo bićemo prinuđene da pošaljemo nekog drugog da preuzme tvoje mesto u Sautportu i prihvati se dogovora oko izložbe.“²⁶⁵

Odgovor Dore Marsden, koji ovde delom navodim, bio je nedvosmislen:

„Kratko ću reći šta imam da kažem. Održala si meni, obrazovanoj, talentovanoj i pametnoj ženi, lekciju čiji je ton takav da bi ga i neko sa niskim kriterijumima samopoštovanja smatrao nepodnošljivim.

Motiv za tu lekciju bile su neosnovane optužbe, za koje se pokazalo da su netačne, ali ipak nije usledilo izvinjenje, već su one postale deo moje reputacije.

Kažeš da nisam uvažila autoritet Odbora. To nije tačno.

Ni u jednom trenutku optužba protiv mene nije povučena niti je bilo nekog pokajanja. Situacija mi je sasvim neshvatljiva. Bilo bi pogubno po hiljade ideala da se ispostavi da predvodnice ovog pokreta, koji je nastao zahvaljujući predanosti svih nas, žive u atmosferi sumnje spram dobrih namera bilo koje od organizatorke.“²⁶⁶

Mesec dana kasnije Dora Marsden je podnela ostavku na mesto organizatorke u *Uniji* i principijelno odbila da primi dve poslednje plate. Kako duhovito tvrdi Brus Klark, autor intelektualne biografije Dore Marsden, nemoguće je od „anarhiste napraviti birokratu“.²⁶⁷ Pripadnice *Unije* nisu pokušale da je ubede da promeni mišljenje; naprotiv, njena ostavka je prihvaćena posle samo nekoliko dana. Od tog trenutka, Dora Marsden postaje jedna od najglasnijih kritičarki *Ženske društvene i političke unije*. Ona traga za prostorom u okviru kog bi bilo moguće pokrenuti razgovor o feminizmu u znatno širem smislu nego što je to sifražetski pokret činio.

²⁶⁵ Citirano prema Les Garner, *A Brave and Beautiful Spirit*, 44.

²⁶⁶ Ibid.

²⁶⁷ Bruce Clarke, *Dora Marsden and Early Modernism*, 47.

Važan aspekt života i feminizma Dore Marsden bila su ženska prijateljstva. Tokom života imala je podršku majke, a po odlasku iz *Unije* pronašla je lojalne saradnice u Roni Robinson, Meri Gotrop i Grejs Žardin (Grace Jardine), sa kojom je nekoliko godina i živela. Nema dokaza da je neki od ovih odnosa bio seksualan. Međutim, iako ćemo se složiti da Doru Marsden možemo videti kao lezbijku ukoliko su tim pojmom obuhvaćene sve one žene koje „crpe svu emotivnu i nežnu podršku od drugih žena, iako se ta podrška ne izražava nužno seksualno“ (48).

Nakon što je *The Egoist* prestao da izlazi, Dora Marsden se sa majkom seli u Glenkoin u Jezerskoj oblasti, gde u osami piše dve studije *Definicija prirode božanskog* (*The Definition of the Godhead*, 1928) i *Misterije hrišćanstva* (*The Mysteries of Christianity*, 1930). One nailaze na relativno lošu recepciju, kako kod običnih čitalaca tako i kod kritičara. Fizičko i psihičko zdravlje Dore Marsden se pogoršava, da bi posle ozbiljnijih zdravstvenih problema 1935. godine bila primljena u bolnicu Rojal Kričton u Damfriju. Tu se lečila narednih dvadeset i pet godina, to jest, do kraja života. Umrula je 1960, a njenoj sahrani u Damfriju prisustvovao je samo sveštenik. Lekari su psihičku nestabilnost Dore Marsden tretirali kao tešku depresiju i duboku melanholiju. Uz rizik da romantizuje njihovu dijagnozu, Les Garner navodi izvod iz bolničke istorije Dore Marsden i tvrdi da se iz tog izveštaja vidi da je „neuspeh njenih knjiga bio ključno mesto za razumevanje uzroka njene bolesti“:

„Poslednjih dvanaest godina živela je životom usamljenika, sama sa svojim knjigama i studijama. Imala je osećaj da je pronašla nešto od velike važnosti za svet mišljenja i ideja – u vidu kritike filozofije od najranijih dana do danas – ali, njen rad nije izazvao reakciju koju je priželjkivala i ona je pala u depresiju. Leta 1934. pacijentkinja je prestala da jede, izbegavala je kontakt sa drugim ljudima, spustila sve roletne da drugi ne bi mogli da je vide... Od kraja juna [1935] bila je sve depresivnija...“ (184)

2. UREDNIČKI KONCEPT I OSNOVNE TEME

2.1. Osnovni podaci o časopisu

Po napuštanju *Ženske društvene i političke unije*, Dora Marsden neko vreme ubeđuje Meri Gotrop da zajedno pokrenu i uređuju časopis *The Freewoman*. Gotrop je bila uticajna i

mnogima omiljena sifražetkinja, te je njeno ime na naslovnoj strani časopisa moglo samo da bude od koristi. Na mestu urednice zadržala se svega nekoliko meseci. Obično se kao osnovni razlog za neodlučnost kada joj je ponuđeno mesto urednice, kao i za brzo povlačenje sa njega, navodi njeno veoma loše zdravlje (bila je nekoliko puta u zatvoru, gde je štrajkovala glađu). Međutim, kada se zna da se Meri Gotrop nije slagala sa oštrom kritikom *Unije* koju je Dora Marsden iznosila u skoro svakom broju časopisa, moguće je pretpostaviti da je i zbog toga napustila redakciju. Robert Skouls smatra da je poznanstvo Meri Gotrop sa A. R. Orejdzom, urednikom časopisa *The New Age*, posredno uticalo na izgled i strukturu časopisa *The Freewoman*. Drugim rečima, *The New Age* je predstavljao svojevrstan model: naslovna strana i cena dva časopisa bile su praktično iste; u oba časopisa uvodnike su uglavnom pisali urednici; iza uvodnika nalazila se rubrika „Utisci nedelje“ („Notes of the Week“); oba časopisa neguju debatu; pored društveno-političkih priloga, objavljivali su prozu i poeziju, kao i književnu i pozorišnu kritiku.²⁶⁸ Konačno, neki saradnici časopisa *The New Age* pisali su i za *The Freewoman*.

Kako je, dakle, izgledao časopis *The Freewoman*? Kategorije koje Robert Skouls i Kliford Vulfman navode u knjizi *Modernizam u časopisima* predstavljaju korisne smernice za jedan načelan opis ovog novog časopisa.²⁶⁹ Časopis je izlazio jednom nedeljno u Londonu, u periodu 1911-1912, na engleskom. Objavljeno je ukupno četrdeset i sedam brojeva, u dva toma. Drugi tom naznačen je u dvadeset i sedmom broju promenom podnaslova časopisa iz „nedeljnog feminističkog pregleda“ u „nedeljni humanistički pregled“. Časopis je imao dvadeset strana (dimenzije časopisa bile su 33 x 22.5 cm) i koštao je tri penija. Izdavač je bio Čarls Grenvil, vlasnik izdavačke kuće „Stiven Svift“. U periodu od novembra 1911. do februara 1912. godine časopis su uređivale Dora Marsden i Meri Gotrop, dok je od marta do oktobra 1912. glavna urednica bila Dora Marsden. Smatra se da je čitalačka publika bila raznovrsna: *The Freewoman* su čitali i muškarci i žene, i to iz različitih društvenih slojeva, o čemu svedoče pisma čitalaca iz srednje i radničke klase.²⁷⁰ Utisak je da su čitaoci mahom bili solidnog obrazovanja, kao i da su

²⁶⁸ Robert Scholes, „General Introduction to the Marsden Magazines“.

²⁶⁹ Robert Scholes, Clifford Wulfman, *Modernism in the Magazines. An Introduction*, 54-55.

²⁷⁰ U poglavlju „Promovisanje britanskog modernizma. *The Freewoman*, *The Egoist* i kontrajavne sfere“ („Marketing British Modernism. *The Freewoman*, *The Egoist*, and Counterpublic Spheres“), Mark Morison opisuje i razmatra načine na koje su se avangardni (feministički i modernistički) časopisi oglašavali, pokazuje da su urednici preuzimali strategije iz oblasti marketinga i prilagođavali ih svojim potrebama, te ukazuje na sastav čitalačke publike kojoj su se ti časopisi obraćali. U: Mark S. Morrisson,

mnoge čitateljke imale veze sa prosvetnim i društvenim radom. Autori časopisa razlikovali su se po raznim osnovama. Podsetimo se, bilo je tu sasvim nepoznatih imena, kao i nekih najvažnijih mislilaca iz tog vremena: Tereza Bilington-Grig, Stela Braun, Rebeka Vest, H. Dž. Vels, Selvin Veston, Apton Sinkler, Gaj Aldred, Čarls Vitbi, Hari Birnstingl, Ada Nild Ču. Časopis je sarađivao sa autorima iz Amerike; čak je u nešto drugačijem obliku izlazio i u Americi.

Skouls i Vulfman predlažu da se sadržaj časopisa iz perioda modernizma opisuje u skladu sa tri osnovna tipa: tekstualni sadržaj (od društvenog-političkog-javnog do umetničkog-kritičkog-privatnog), reklame (procenat u stranama i tipovi reklama) i ilustracije. Tako gledano, u časopisu *The Freewoman* prevladava tekstualni sadržaj: od oko 13 jedinica sadržaja u svakom pojedinačnom broju, između 8 i 10 čine tekstovi društvene, političke i javne orijentacije, dok književno-umetnički prilozi (poezija i/proza) i kritika (književna i/ili pozorišna) obuhvataju dve do tri jedinice u sadržaju svakog broja. U tekstualni sadržaj treba uvrstiti i korespondenciju, odnosno pisma čitalaca i odgovore redakcije, posebno kada se zna da je rubrika za korespondenciju bila veoma bogata i aktivna u *The Freewoman*. Reklame su se odnosile na ženske proizvode (odeću, kozmetiku i kućne predmete) i, ponajviše, knjige. Dok su reklame za ženske proizvode uglavnom popunjavale „beline“ unutar korica časopisa, poslednja strana bila je u celini ispunjena reklamama za knjige. Ilustracije su se javljale samo u reklamama. Što se tiče dostupnosti, odnosno distribucije časopisa, prodaja časopisa *The Freewoman* pre svega je zavisila od pretplatnika.

Međutim, navedeni opis časopisa *The Freewoman* nije, naravno, dovoljan sam po sebi. Istraživačka obazrivost nalaže nam detaljniju interpretaciju podataka. Tako, na primer, podatak o ceni časopisa – tri penija, ne znači previše dok se ne smesti u širi kontekst. S obzirom na to da su sifražetska glasila obično koštala jedan peni, visoka cena časopisa Dore Marsden implicirala je da je u pitanju elitni časopis. Urednica to potvrđuje u prvom broju u rubrici „Utisci nedelje“:

„Otkad smo objavili da će *The Freewoman* izlaziti po ceni od tri penija obratili su nam se neki ljudi, inače vrlo razumni, i pobunili se protiv visoke cene časopisa – dakle, tri penija. Naš je odgovor, ukoliko je on nekome potreban, da ženski časopisi od jednog penija uveliko postoje i to u velikom broju, i da mi ne planiramo da pišemo za žene čije se

novinske potrebe uglavnom ostvaruju po ceni od jednog penija. Kvalitet svakog teksta koji ćemo objaviti znatno je viši od bilo čega što se može naći u časopisu od penija. Naravno, oni kojima nije stalo do kvaliteta teksta neće biti među našim pretplatnicima, dok će oni koji žele da čitaju kvalitetne tekstove morati da plate tržišnu cenu za njih.²⁷¹

Dakle, podaci o redovnosti izlaženja, formatu časopisa, pa čak i čitalačkoj publici, iako neosporno korisni, nisu dovoljni da se časopis *razume*. U cilju što potpunijeg razumevanja, najbolje je poći od detaljnog opisa uredničkog koncepta i osnovnih tema u časopisu. Posle toga, neophodno je objasniti samo naizgled očigledne stvari – naslov i podnaslov časopisa, pošto su oba u tesnoj vezi sa određenim feminističkim stanovištem. Barbara Grin s pravom tvrdi da se 23. novembra 1911. nije pojavio samo novi časopis nego i „nova kategorija za moderni ženski identitet“.²⁷²

2.2. Uredničke strategije Dore Marsden

Uredničke strategije Dore Marsden bile su u velikoj meri odraz njenih stavova i interesovanja. Više puta pominjani Brus Klark tvrdi da je časopis *The Freewoman* predstavljao prostor za „kulturnu debatu između feministkinja, socijalista, anarhista, seksualnih radikalista, neomaltuzijanaca (zagovornika kontrole rađanja), 'Uranista' (homoseksualaca), sifražetkinja, spiritualista, pesnika i esteta“.²⁷³ Tom debatom je sa mesta urednice, u ulozi svojevrsnog „đavoljeg advokata“, *dirigovala* Dora Marsden, sučeljavajući različite, najčešće suprotstavljene stavove, recimo, socijalista i individualista, feministkinja i mizogina itd. U prvom broju časopisa, u rubrici „Utisci nedelje“ opisuje se priroda ove debate. Dora Marsden ovako objašnjava sintagmu „otvoreni pregled“ (open review): „Ne mislimo 'otvoren' u smislu da ne postoji uredničko gledište, već 'otvoren' u smislu da smo ne samo spremni da prihvatimo suprotstavljena stanovišta, nego ih i priželjukujemo“.²⁷⁴ Časopis je, dakle, podsticao i negovao pluralizam mišljenja.

²⁷¹ --, "Notes of the Week", *FW*, 1.1, 3.

²⁷² Barabara Green, "Introduction to *The Freewoman*", http://www.modjournal.org/render.php?id=mjp.2005.00.116&view=mjp_object (pristup: 19. 04. 2014).

²⁷³ Bruce Clarke, *Dora Marsden and Early Modernism*, 2-4.

²⁷⁴ --, "Notes of the Week", *FW*, 1.1, 3.

Brus Klark smatra da su, makar jednim delom, kritički stavovi o *Ženskoj društvenoj i političkoj uniji* naveli Doru Marsden da napiše sopstveni teorijski program libertarijanskog feminizma. Do definitivnog prelaska sa radikalnog feminizma na individualistički anarhizam došlo je u časopisu *The New Freewoman* u kom su razmišljanja Dore Marsden o društvu i kulturi prerasla u sistematičnu filozofiju egoizma. Međutim, Klark kaže da su zaokreti od feminističkog ka anarhističkom, kao i od socijalističkog ka individualističkom diskursu vidljivi već u nekim njenim tekstovima u *The Freewoman*.²⁷⁵ Filozofiju egoizma ili, Klarkovim rečima, „egoistički aspekt femino-anarhizma“, Marsden je formulisala oslonoviši se na radove i zaključke Maksa Štirnera, Herberta Spensera, Fridriha Ničea, Haveloka Elisa, Anrija Bergsona i Edvarda Karpentera. Među navedenim autorima posebno treba naglasiti uticaj nemačkog filozofa Maksa Štirnera i njegovog dela *Jedini i njegovo vlasništvo* (*Der Einzige und sein Eigentum; The Ego and His Own*).²⁷⁶ Iako je 1845. naznačena kao godina izdanja na nemačkom, Štirnerova knjiga bila je dostupna u novembru 1844. U Americi se pojavljuje 1907, a u Velikoj Britaniji 1912. godine. Na engleski ju je preveo američki prevodilac i anarhista individualističke orijentacije Stiven Bajnton (Steven Byington, 1869-1957), jedan od pripadnika kruga formiranog oko Bendžamina Takeru (Benjamin Tucker, 1854-1939), urednika i izdavača individualističkog i anarhističkog časopisa *Liberty*. Obojica su bili saradnici časopisa *The New Freewoman*.

Za individualizam se obično kaže da je bio muškog roda. Brus Klark, međutim, tvrdi da je u središtu individualističke doktrine Dore Marsden bio androgini ideal. Po njemu, to se može tumačiti „ili kao suštinska feminizacija anarhizma ili kao odbacivanje feminizma“.²⁷⁷ Štaviše, on smatra da se razvojni put Dore Marsden – od socijaldemokrate preko „slobodne žene“ do „androginog anarhizma egoiste“ – poklapao sa ideološkim razvojem i nazorima najvećih književnih modernista, ali i da je ona sa svojim idejama o ličnosti i slobodi često bila nekoliko godina ispred njih. Na osnovu niza tekstova objavljenih u časopisu *The Freewoman* može se zaključiti da je imala kritički stav prema svim oblicima udruživanja i kolektivnih organizacija, pa i prema parlamentu i političkim strankama. Otuda ne čudi što neki autori naglašavaju da je Marsden potcenila ulogu udruživanja i kolektivnog delovanja na putu ka ostvarenju ne samo feminističkih nego bilo kojih političkih ciljeva. Klark veruje da je Dora Marsden u političkom

²⁷⁵ Ibid., 3.

²⁷⁶ Max Stirner, *Jedini i njegovo vlasništvo*, prevela Mirjana Wist (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine, 1976).

²⁷⁷ Bruce Clarke, *Dora Marsden and Early Modernism*, 8.

smislu ostala „rani modernista“, to jest, radikalna feministkinja koja ne pristaje na isključive *politike identiteta*, bilo da se one temelje na polu/rodu, klasi ili nekoj drugoj identitetskoj kategoriji.

Da bi što jasnije ocrtao kulturni kontekst ranog modernizma, Klark navodi nekoliko važnih anglo-američkih studija s kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka. Ovde ću skrenuti pažnju na dve studije koje mi se čine posebno korisne za razumevanje uloge i rada Dore Marsden. Godine 1913. američki pisac i novinar Flojd Del (Floyd Dell, 1887-1969) objavio je knjigu *Žene kao graditeljke sveta: Izučavanje modernog feminizma (Women as World Builders: Studies in Modern Feminism)* posvećenu radu nekoliko znamenitih žena, poput Šarlote Perkins Gilman (Charlotte Perkins Gilman), Eme Goldman, Isadore Dankan (Isadora Duncan), te Dore Marsden. Popularnost i značaj Dore Marsden rastu otprilike u vreme kada Del završava knjigu zbog čega joj on posvećuje poslednje, naknadno dodato poglavlje, smatra Klark. Na osnovu tog poglavlja može se naslutiti kakva je bila recepcija njenog rada u Americi. Baš zato što se čini da Del kao najveći doprinos Dore Marsden izdvaja uvođenje teme seksa, seksualnosti i seksualnog morala u javni prostor,²⁷⁸ Klark naglašava da citati koje Del preuzima iz njenih uvodnika nedvosmisleno ukazuju na značaj duhovnog oslobođenja žena u njenoj filozofiji. Da bi ilustrova svoju tezu, Klark navodi dva duža citata iz Delove knjige koji predstavljaju dobar opis uredničkog koncepta Dore Marsden, s jedne strane, i njenog razumevanja koncepta slobodne žene i slobode uopšte, s druge:

²⁷⁸ Flojd Del je pripadao grupi političkih radikalista i boema u Grinvič Vilidžu u Njujorku između 1900. i 1914. godine. Ključni elementi političkog radikalizma ovih levičara bili su socijalizam, feminizam i seksualna radikalnost. Pošto su smatrali da treba ukinuti dvostruki standard u partnerskim odnosima, neki od njih su se opredelili za „otvorene veze“ (drugim rečima, i žena i muškarac su imali pravo na tzv. ljubavne afere). Oslanjali se na uvide i zaključke Sigmunda Frojda, Eme Goldman i Edvarda Karpentera. Međutim, treba napomenuti da su praktikovali isključivo heteroseksualne odnose. Kada je reč o ljubavi i seksu, Del je tvrdio da žena treba da bude i pametna i poželjna, što je u njegovom autobiografskom romanu *Nedonošče (Moon-Calf)* opisano sledećim rečima: „Želim devojkicu sa kojom može da se razgovara i koju mogu da poljubim, i želim da to bude ista devojkica“ („I want a girl that can be talked to and that can be kissed, and I want it to be the same girl“). U tekstu „Feminism, Men, and Modern Love: Greenwich Village, 1900-1925“, iz kog su navedeni prethodni podaci, Elen Kej Trimberger (Ellen Kay Trimberger) razmatra zašto je projekat „slobodne ljubavi“ iz Grinvič Vilidža oko 1920-ih neslavno završio kao projekat koji zagovara patrijarhalno uređen heteroseksualni brak u kom žene (iznova) loše prolaze. U: Ann Snitow, Christine Stansell, Sharon Thompson, eds., *Powers of Desire. The Politics of Sexuality* (New York: Monthly Review Press, 1983), 131-152.

„O tome vam govorim! Svaka osoba se nužno raspravlja sa Dorom Marsden. U tome je njen kvalitet. Ona provocira razmišljanje. I zahvalna je kada do njega dođe. Ona želi da svi misle – i to ne nužno na način na koji ona misli, niti uvek na dobar način, već da misle kako mogu i moraju. Istina, ona je propagandista. Ali, ona makar ne izaziva tišinu koju bi posle nazvala promenom.

Ona podstiče čitatelje da se otresu demona koji su zaposeli njihove duše – straha, predrasuda, osetljivosti. Ona im pomaže da svoje živote zasnuju na temelju volje – da vežbaju volju umesto da je suspregnu. Ona ih čeliči za svet. Ona ih oslobađa za život. Ona je Maks Štirner feminizma.²⁷⁹

I o slobodi:

„Sloboda! To je prva i poslednja reč kada govorimo o Dori Marsden. Ona je učinila da žene prvi put shvate šta znači sloboda. Ona je učinila da žene požele da budu slobodne. Ona ih podstiče da se potrudite oko emancipacije. Ona sadi u plodnu zemlju zube zmaja iz kojih će nići sposobne žene, koje znaju šta žele i to uzimaju, žene koje ne traže dozvolu ni od koga, koje rade stvari i uživaju u životu – slobodne žene!²⁸⁰

Klark tvrdi da je Del opisao Doru Marsden kao svojevrsnu „inkarnaciju feminističke ratnice“, koja je poput svakog egoiste ne samo spremna da se bori za slobodu umesto da pasivno čeka da joj je neko pokloni, nego ne bi prezala ni od toga da osvojenu slobodu brani.²⁸¹

Kada govori o individualizmu Dore Marsden, Klark naglašava da se izraz „ego“ tu ne tiče nasleđa Sigmunda Frojda i psihoanalize, već filozofskog nasleđa Imanuela Kanta, G. V. F. Hegela i, možda pre svih, Fridriha Ničea i njegovog pojma natčoveka (der Übermensch). U poslednjem poglavlju zbirke eseja *Egoisti: knjiga o nadljudima* (*Egoists: A Book of Supermen*, 1909), američkog likovnog, muzičkog, književnog i pozorišnog kritičara Džejmsa Gibonsa Hunekera (James Gibbons Huneker, 1857-1921) tvrdi se da je „Niče pesnik doktrine [egoizma], a Štirner njen propovednik“. ²⁸² Položaj žena u Štirnerovoj filozofiji on objašnjava ovako: „Tu

²⁷⁹ Citirano prema Bruce Clarke, *Dora Marsden and Early Modernism*, 18.

²⁸⁰ Ibid.

²⁸¹ Ibid.

²⁸² Citirano prema: Bruce Clarke, *Dora Marsden and Early Modernism*, 20-21.

nema Žene, postoji samo ljudski Ego. [...] Ako žena želi da bude slobodna, ona najpre mora biti individua, Ego.“²⁸³ Klarku je stalo da navede ove stavove o egoizmu iz Hunekerove knjige da bi bolje osvetlio svoju tezu: feministkinje poput Eme Goldman i Dore Marsden prisvojile su Štirnerove ideje i prilagodile ih svom učenju, to jest femino-anarhizmu. Pored toga, u političkoj i kulturnoj kritici kakvu pišu Dora Marsden i drugi rani modernisti vidljiv je spoj naučnih ideologija (vitalizam, teorije evolucije i termodinamike) sa društvenim ideologijama, što im je omogućilo da načine zaokret od libertarijanskog socijalizma do individualizma, koji se temelji upravo na ideji samorazvoja.²⁸⁴

Međutim, bez obzira na intelektualni razvoj i doktrinarne zaokrete Dore Marsden, njene uredničke metode nisu se menjale tokom godina. Klark naglašava da je časopis *The Freewoman* bio rezultat jedne uredničke volje, uprkos tome što se u njemu podsticao dijalog između neistomišljenika. On smatra da nekoliko prvih brojeva časopisa dobro ilustruju osnovni obrazac uredničkog metoda Dore Marsden: „ekstremna, provokativna izjava o određenoj temi, koja generiše neki stepen iznenađenja, šoka i otpora, a posle koje sledi refleksija, redefinisanje i dijalektičko razvijanje teme, i to po cenu gubljenja dela publike“.²⁸⁵ U praksi, taj obrazac izgledao je ovako: Dora Marsden iznese jake, često kontroverzne stavove u uvodnicima, nakon čega sledi detaljna razrada i analiza tih stavova u rubrici „Utisci nedelje“ ili u vidu komentara uvodnika u sledećem broju časopisa. Kao rečit primer tog metoda Klark navodi uvodni tekst „Vezane žene“ („Bondwomen“), svojevrsni manifest časopisa koji je objavljen u prvom broju. Glavne teme iz tog uvodnika dodatno su razrađene u „Utiscima nedelje“ u istom broju. Još detaljniji komentari i objašnjenja pojavili su se u drugom broju. Naravno, ovakvo razvijanje i nijansiranje ideja što se protežu na nekoliko tekstova jednog autora (ili, ponekad, kontinuirani dijalog između više autora) podrazumeva da se časopis posmatra kao celina, to jest, da njegova analiza uzme u obzir sve objavljene brojeve.

2.3. Osnovne teme i debate u časopisu *The Freewoman*

Studija Brusa Klarka u prvi plan ističe nekoliko važnih oblasti i tema u časopisu *The Freewoman*: razmatranje različitih subjektiviteta, sa „slobodnom ženom“ na čelu; seksualnu emancipaciju; kulturu, to jest, književne priloge i književnu i pozorišnu kritiku. Klark smatra da

²⁸³ Ibid.

²⁸⁴ Ibid., 27.

²⁸⁵ Ibid., 58.

sve ove oblasti u određenoj meri povezuju filozofija i etika individualizma, odnosno egoizma. U časopisu se formuliše jedna ničeanska koncepcija feminizma u okviru koje se slobodna žena²⁸⁶ shvata kao osamljena umetnica/filozofkinja, neka vrsta ženskog natčoveka, smatra Klark. Jedan citat iz uvodnika „Vezane žene“ („Bondwomen“) Dore Marsden to dobro ilustruje:

„Ništa izuzev jedne stvari – osećanja vrednosti, osećanja da žena ima kvalitete, osećanja da je superiorna, gospodar – ne može joj dati snagu da odbaci udobnost i zaštićenost i da bude dovoljno spokojna da posegne za 'ljubavlju' u prolazu, da izdrži dug put sačinjen od truda, i da podnese agoniju koja ide uz stvaralački rad. Ukoliko budu imale to osećanje, žene će naučiti da se sloboda rađa u duši pojedinca i da nema spoljašnje sile koja može tu slobodu da im dā ili oduzme; samo slobodna žena (Freewoman) može biti slobodna ili predvoditi put ka slobodi.“²⁸⁷

Kao Klark, i Barbara Grin izdvaja teme i probleme kojima se pretežno bavio časopis *The Freewoman*: moderni ženski identitet (odnosno, problem individualizma i različitih subjektiviteta); seksualnost; književna kultura i feministička kritika. Individualizam slobodne žene nalazi se u središtu svega što je Dora Marsden pisala: kako u tekstovima u kojima oštro kritikuje instituciju braka ili iznosi radikalne stavove u pogledu seksa i seksualnosti, tako i u tekstovima u kojima kritikuje kapitalizam i zagovara anarhizam. Barbara Grin dalje tvrdi da je individualizam Dore Marsden bio dvojako motivisan: s jedne strane, na nju je uticala filozofija egoizma Maksa Štirnera; s druge strane, njen individualizam bio je odgovor na negaciju individualnosti unutar sifražetskog pokreta koji je zahtevao безусловnu lojalnost i, makar prećutno, podržavao ideju konvencionalnog braka i sistem modernog kapitalizma, koji su vodili gubitku individualnosti.²⁸⁸ Dora Marsden je verovala da sloboda dolazi „iznutra“, to jest, da je slobodna žena odgovorna za sopstvenu slobodu. To njeno uverenje velikim delom objašnjava zašto je ona, poput još nekih bivših aktivistkinja *Unije*, tvrdila da pravo glasa koje neko treba da dā ženama i koje dolazi „spolja“ ne predstavlja ni dovoljan ni ključan uslov za emancipaciju.

²⁸⁶ Brus Klark skreće pažnju na činjenicu da će Dora Marsden u časopisima *The New Freewoman* i *The Egoist* biti protivnica svih tipologija, pa samim tim i kategorije „slobodne žene“.

²⁸⁷ --, „Bondwomen“, *FW*, 1.1, 2; Bruce Clarke, 61.

²⁸⁸ Barbara Green, „Introduction to *The Freewoman*“.

Uprkos činjenici da se rad *Ženske društvene i političke unije* kritikuje u *The Freewoman* i da je tu pravo glasa od sekundarnog značaja, Barbara Grin smatra da ovaj časopis treba analizirati unutar konteksta sifražetskog pokreta i feminističke štamane kulture jer je jedan deo čitalačke publike istovremeno pratio i *The Freewoman* i druga sifražetska glasila. Taj podatak svedoči o heterogenosti kako ovih časopisa tako i njihove publike. Ali, jedno je sigurno, časopis *The Freewoman* se nesumnjivo razlikovao od svih tadašnjih sifražetskih glasila po otvorenoj raspravi o seksu, seksualnosti i novoj moralnosti. Naime, pored uobičajenih tema o zakonima, protestima, ženskom radu, obrazovanju itd., u časopisu *The Freewoman* razmatrala su se pitanja homoseksualnosti, apstinencije, masturbacije, prostitucije, kontrole rađanja, polno prenosivih bolesti, reforme braka. Postavljanje tih pitanja bilo je, praktično, ravno skandalu iz perspektive najvećeg broja sifražetskih novina i časopisa. Barbara Grin smatra da je rasprava o seksualnosti deo šireg konteksta jedne teorije feminizma koja se početkom dvadesetog veka formuliše u časopisu *The Freewoman*. U središtu te teorije nalazi se jedno načelno pitanje: šta čini slobodnu ženu?

U časopisu *The Freewoman* izlaze književni prilozi, mahom proza i poezija, kao i književna i pozorišna kritika. No, ovaj časopis se ne može nazvati književnim u strogom smislu te reči. Uprkos tome, Barbara Grin naglašava vezu između feminističke i avangardne kulture modernosti. Štaviše, ona tvrdi da je u periodu oko 1911. godine za mnoge žene ideja da se bude *feministkinja* bila direktno povezana sa idejom da se bude *avangardna*. Oslonivši se na radove Lusi Delap i Brusa Klarka o tri časopisa Dore Marsden, Barbara Grin zaključuje da je „časopis *The Freewoman* objedinio širok spektar pitanja koja su povezana sa modernističkom kulturom: avangardu, radove 'boemskog Londona', seksualne radikaliste, kao i teorije koje su podupirale stavove socijalista, anarhista, sindikalaca i raznih antikapitalističkih grupa“.²⁸⁹ Na taj način naglašava se značaj koji su rasprave o rodu, seksualnosti i ženskim pravima imale za stvaranje modernosti i modernističke kulture.

Pored ove tri velike teme, Barbara Grin skreće pažnju i na načelnu ulogu diskusije i dijaloga u časopisu, kao i na očiglednu autorefleksivnost urednice. Sve to ogleda se u srazmerno obimnoj rubrici za korespondenciju. Važnost ove rubrike za časopis potvrđuje i to što su naslovi pisama bili navedeni u sadržaju. Autori pisama često su imali veze sa ženskim pokretom, sifražetskim organizacijama, sindikatima, prosvetom itd. Valja reći da su pisma čitalaca imala

²⁸⁹ Barbara Green, "Introduction to *The Freewoman*".

uticaja na izbor tema pošto je Dora Marsen povremeno odgovarala na kritike iznesene u pismima ili na pitanja čitalaca u rubrici „Utisci nedelje“. Štaviše, ponekad bi i neki autorski tekst bio odgovor na pismo čitalaca. No, tu se ne završava aktivna uloga čitalaca u radu časopisa. Naime, pored toga što su direktno učestvovali u oblikovanju časopisa putem rubrike za korespondenciju, čitaoci su u životu časopisa učestvovali i posredno. *Kružok za diskusiju* pokrenut je na zahtev čitalačke publike koja je želela dodatni razgovor o određenim temama koje nisu bile dovoljno razmotrene u časopisu, obično zbog ograničenog prostora. Rad *Kružoka* izgledao je tako što bi neko ko piše za časopis održao predavanje, posle kog se vodila diskusija. Članovi *Kružoka* sastajali su se dvaput mesečno. U tom smislu, može se reći da je časopis *The Freewoman* pokrenuo debatu koja je prevazišla okvire zadate njegovim koricama i nastavila se u jednom širem kulturnom polju.

3. SLOBODNA ŽENA

3.1. Nove kategorije modernog ženskog identiteta

U središtu pomenute obimne studije Lusi Delap pod nazivom *Feministička avangarda* nalazi se podrobna analiza saradnje i odnosa između „naprednih“, avangardnih feministkinja iz Velike Britanije i Amerike. Autorka tvrdi da postoji „potreba za prevrednovanjem političkih diskursa edvardijanskog feminizma“: pored sifražetskog pokreta i borbe za pravo glasa postojala je i „individualistička i elitistička struja u okviru feminizma“ u edvardijansko doba (1910-1917).²⁹⁰ Edvardijanski feminizam podrazumeva bavljenje „modernim problemima psihe, individualnosti i seksualnosti“, a izraz *biti feministkinja* prvenstveno se odnosi na „čitalačko iskustvo“, kaže Lusi Delap.²⁹¹ Baš zbog toga feminizam se obično i formirao i razmatrao u periodici. Osnovna razlika između sifražetkinja i feministkinja iz prvih decenija dvadesetog veka mogla bi se ovako sažeti: dok su prve bile fokusirane na *grupu* čije je delovanje počivalo na udruživanju i zajedništvu, potonje je zanimala *osoba* i njen unutrašnji život i svet.

Da bi opisala pojačano interesovanje za unutrašnji život žena, odnosno njihovu psihologiju, kao i uverenje da se emancipacija stiže pre svega „iznutra“ (dakle, unutrašnjom transformacijom, a ne „spolja“, u vidu prava glasa) koje odatle proističe, Lusi Delap upotrebljava

²⁹⁰ Lucy Delap, *The Feminist Avant-Garde. Transatlantic Encounters of the Early Twentieth Century* (Cambridge University Press, 2007), 5.

²⁹¹ Ibid., 4-5.

sintagmu „introspektivni zaokret“ u feminizmu. Taj zaokret, načelno inspirisan zainteresovanošću modernog doba za karakter, odnosno ličnost, može se dovesti u vezu i sa tadašnjom popularnošću egoističke i ničeanske misli, te sa promenama u umetnosti koje najbolje sažima čuvena izjava Virdžinije Vulf da se (oko) decembra 1910. godine ljudski karakter promenio.²⁹² U tom kontekstu, časopis *The Freewoman* je posebno zanimljiv jer, kako Delap naglašava, „kombinuje dva veoma različita, čak suprotstavljena, politička 'prostora' ili diskursa“: s jedne strane, jak antidržavni, antiinstitucionalni individualizam; s druge, grupni feministički identitet koji se temelji na ideji o slobodnoj ženi koja bi trebalo da personifikuje egoističko sopstvo.²⁹³

Na tom tragu, u poglavlju posvećenom analizi časopisa *The Freewoman* u okviru studije *Feministička istorija medija*, Lusi Delap izdvaja dva kolektivna identitetska okvira koja su „uspela da generišu snažnu lojalnost i oblike samopoimanja“ kod čitalaca.²⁹⁴ Prvi je određen naslovom časopisa – „slobodna žena“, a drugi podnaslovom – „feministički“. Pođimo od potonjeg. U Velikoj Britaniji termin feminizam počinje ozbiljnije da se upotrebljava tek početkom dvadesetog veka. Podsetimo se, časopis *The Freewoman* bio je prvi angloamerički časopis koji se nazvao i smatrao feminističkim glasilom. Dora Marsden na tu činjenicu ukazuje u prvom broju časopisa u rubrici „Utisci nedelje“ (na ovaj citat već je skrenuta pažnja u pregledu literature koja se bavi anglo-američkom feminističkom periodikom):

„Ključni događaj ove nedelje je naš prvi broj. Publikacija *The Freewoman* obeležava jednu epohu. Obeležava trenutak u kom feminizam u Engleskoj prestaje da bude

²⁹² Reč je o čuvenom eseju Virdžinije Vulf „Mr Bennett and Mrs Brown“ (1924). U tekstu „Modernist freewomen between public and domestic space in London around 1910“, Tatjana Petrović Njogoš (Tatiana Petrovich Njegosh) u vezi sa časopisom *The Freewoman* tvrdi da se „većina žena koje su saradivale sa časopisom, i čitateljke u rubrici za korespondenciju i autorke, mogu videti kao primeri *modernih*, belih pripadnica engleske srednje klase u procesu redefinisavanja sopstvenih života i identiteta kroz kontinuirana preklapanja između privatnih i javnih sfera i *nasuprot* moćne viktorske 'utvare' – anđela u kući.“ – U: Maria Camboni, ed., *Networking Women: subjects, places, links. Europe-America towards a re-writing of cultural history 1890-1939* (Storia e Letteratura, 2004), 300.

²⁹³ Lucy Delap, *The Feminist Avant-Garde*, 26.

²⁹⁴ Lucy Delap, „Individualism and Introspection: The Framing of Feminism in the *Freewoman*“, u: Maria DiCenzo, Lucy Delap, Leila Ryan, *Feminist Media History. Suffrage, Periodicals and the Public Sphere* (Palgrave Macmillan, 2011), 165.

impulsivan i neosvešćen i postaje samosvestan i introspektivan. Prvi put, feministkinje pokušavaju da promišljaju feministički pokret.²⁹⁵

O tadašnjem statusu termina feminizam govori i jedan navod kojim je zabeleženo kako se Dora Marsden „pravdala“ što koristi tu reč:

„U razgovoru sa jednim od naših predstavnika gospođica Dora Marsden se skoro izvinjavala zbog upotrebe tog nebuloznog termina, feministkinja/feministički. 'Jasno nam je', rekla je ona, 'da je to reč koja izaziva ozbiljno neodobravanje; ali se toliko uspešno odomaćila da mi osećamo da ne možemo da učinimo ništa drugo nego da je upotrebimo i damo joj novi smisao.'²⁹⁶

Stiče se utisak da je Dora Marsden smatrala da je upotreba termina feminizam dvostruko korisna: predstavljala je odmak od sifražetskog pokreta i njegovih gotovo antifeminističkih ideja; podsticala je sveobuhvatnu raspravu u kojoj su mogli da učestvuju i muškarci. Ovde treba napomenuti da su barem jednu četvrtinu pretplatnika časopisa činili muškarci. S druge strane, Meri Gotrop je feminizam shvatala kao „proces introspekcije koji nudi alate pomoću kojih žene mogu da razumeju sebe“.²⁹⁷ Jedno je sigurno, termin feminizam nije bio precizno definisan u časopisu, već je bio stalni predmet diskusije, kao i većina drugih kontroverznih termina i problema.

Podnaslov časopisa promenjen je 1912. godine iz „feministički“ u „humanistički“ pregled. Ta promena nam sugerise nešto o tome kako je Dora Marsden shvatala kategorije pola, odnosno roda. Podsetimo se ovde kratko nekih zaključaka Brusa Klarka. Sva je prilika da je na stavove Dore Marsden o polu i rodu, kao i na formiranje pogleda na svet u čijem je središtu androgini ideal (takav pogled na svet Klark naziva postfeminističkim), uticalo učenje Edvarda Karpentera, engleskog filozofa, socijaliste i, slobodno to možemo reći, jednog od pionira LGBTQ aktivizma. Njegova studija iz 1908. godine o „intermedijarnom polu“ spada u temeljne tekstove savremenih LGBTQ pokreta. Baveći se stavovima Dore Marsden u *The Freewoman*,

²⁹⁵ --, „Notes of the Week“, *FW* 1.1, 3.

²⁹⁶ „Woman's Future“, *Evening Standard and St James's Gazette*, 25 Oct. 1911, 20; citirano prema Lucy Delap, *The Feminist Avant-Garde*, 31.

²⁹⁷ Lucy Delap, „Individualism and Introspection“, 166.

Klark tvrdi da „humanistička slobodna žena (humanist freewoman), koja je muškarac-žena ili žena-muškarac, prevazilazi dualitete patrijarhalnih rodni podela“.²⁹⁸ Istovremeno, on podseća na važnu činjenicu: androgini ideal o kom govore i pišu Edvard Karpenter i Dora Marsden nastaje kao reakcija na viktorijanski i edvardijanski naučni i medicinski diskurs (uključujući tu i psihijatriju) koji je „rodnu neodređenost“ tretirao kao bolest i poremećaj. Pored ovih uvida Brusa Klarka, smatram da treba ukazati i na podsticajnu vezu sa esejem *Sopstvena soba* Virdžinije Vulf iz 1929. godine. U njemu se androgini ideal vidi kao poželjno stanje pesničkog uma: „Za onog ko piše, pogubno je da ima na umu sopstveni pol. Kobo je biti prosto muškarac ili žena; treba biti žena-muškarac ili muškarac-žena.“²⁹⁹ Imajuću u vidu tu vezu, moguće je analizirati sličnosti i razlike u poimanju ženskog, odnosno rodnog identiteta u kritičkim i esejističkim tekstovima Dore Marsden, s jedne strane, i u književnim tekstovima modernističkih spisateljica, s druge. Budući da smene tri časopisa Dore Marsden ocrtavaju zaokret od feminističkog ka književnom časopisu, zanimljivo je podsetiti se reči Meri Gotrop iz jednog pisma koje je na jesen 1912, uoči gašenja *The Freewoman*, poslala Dori Marsden: „Prava D. M. je pesnikinja i što pre osvestiš taj aspekt svoje ličnosti to bolje.“³⁰⁰

Drugi kolektivni identitet određen je naslovom časopisa – slobodna žena. Ovaj identitet bio je u manjoj meri otvoren za muškarce. Termin je skovala britanska zagovornica ženskih prava Šarlot Karmajkl Stoups (Charlotte Carmichael Stopes, 1840-1929) u traktatu iz 1894. godine – *Slobodne britanske žene (British Freewoman)*. Lusi Delap tvrdi da se elitizam koncepta „slobodna žena“ razotkriva već u prvim redovima programskog uvodnika „Vezane žene“ iz prvog broja časopisa: „’Ko su slobodne žene?’ Gde su žene o kojima i za koje pišete a koje su slobodne? Da li možete da ih pokažete, da ih imenujete? Može ih biti, recimo, deset na Britanskim ostrvima.“³⁰¹ Ovaj uvodnik izazvao je negativne reakcije jednog broja čitateljki. Tako, na primer, u pismu naslovljenom „Razorna slobodna žena“ („The Devastating Freewoman“), čitateljka Helen Hamilton (Helen Hamilton) gotovo sarkastično komentariše glavne ideje iz časopisa:

²⁹⁸ Bruce Clarke, *Dora Marsden and Early Modernism*, 78.

²⁹⁹ Virdžinija Vulf, *Sopstvena soba*, prevela s engleskog Jelena Marković (Beograd: Plavi jahač, 2003), 118-119.

³⁰⁰ Citirano prema: Bruce Clarke, *Dora Marsden and Early Modernism*, 91.

³⁰¹ --, „Bondwomen“, *FW*, 1.1, 1.

„Ako mi dozvolite da to kažem, ja tako strasno uvažavam vaš časopis da, metaforički rečeno, moram da se duboko poklonim sedam puta pre svakog četvrtka [časopis je izlazio četvrtkom – prim. A.K.]. Ali, vaš časopis intenzivno radi na tome da život prestane da bude vredan življenja. Zaista, ne mogu da odlučim da li je bolje da se ubijem ili da prestanem da kupujem časopis. Nemam drugog izbora, moraću da uradim jedno od ta dva. Ne mogu da budem slobodna jer nemam nijedan kvalitet koji je potreban za nastanak slobodne žene, a neću da budem vezana jer je vaš časopis učinio da pomislim da je to najbezzvredniji položaj.“³⁰²

Iz ovog citata se jasno vidi da je bilo čitateljki koje su zahteve i kriterijume postavljene pred žene u časopisu *The Freewoman* smatrale u najmanju ruku – nedostižnim. Lusi Delap, međutim, skreće pažnju na reči Tereze Bilington-Grig, saradnice i prijateljice Dore Marsden. Ona je bila kritički nastrojena spram svake propagande i eventualnog formiranja novog pokreta na temelju kritike sifražetskih ideja: „’Slobodna žena’ te stavlja na libertarijansku stranu. To je propagandni naslov – simbol struje mišljenja koja je protiv braka, protiv vlade, pa u jednu stvar možeš biti sigurna: ako ostaneš pri tom naslovu, nećeš moći da vodiš *otvoreni* pregled.“³⁰³ Drugim rečima, Tereza Bilington-Grig smatra da je takav naslov časopisa rezultat jedne ideologije, pa da otuda časopis ne može biti *otvoren*, odnosno neutralan.

Na prvi pogled paradoksalno, pojam slobodna žena izazvao je pozitivne reakcije velikog broja čitateljki i čitalaca časopisa. Uprkos nastojanjima Dore Marsden da formuliše feminističku poziciju koja bi bila individualistička i elitistička, taj pojam je postao „personifikacija feminističkih ideala“ i „oblik grupnog identiteta“.³⁰⁴ Štaviše, Lusi Delap ističe da je ideja o slobodnoj ženi bila prisutna u tolikoj meri da je bila i predmet satire. Naime, u jednom broju časopisa *The New Age* objavljen je lični oglas sledećeg sadržaja: „Fabijanska *slobodna žena*, 30, odlučna, želi da upozna sedam mladih džentlmena, slično situiranih.“³⁰⁵ Otuda ne čudi što Lusi Delap tvrdi da je baš taj grupni/kolektivni aspekt pojma slobodna žena bio jedan od razloga za promenu naziva časopisa: on je predstavljao pretnju radikalnom individualizmu Dore Marsden.

³⁰² Helen Hamilton, “The Devastating Freewoman”, *FW*, 1.18, 352.

³⁰³ Citirano prema: Lucy Delap, “Individualism and Introspection”, 168.

³⁰⁴ *Ibid.*, 169.

³⁰⁵ Citirano prema: *Ibid.*

3.2. Ko su slobodne žene?

U prvom broju časopisa *The Freewoman* izlazi programski tekst „Vezane žene“. U tom uvodniku, Dora Marsden izlaže svoje viđenje vezanih i slobodnih žena. Podsetimo se ovde logičnog pitanja koje ona postavlja: „’Ko su slobodne žene?’ Gde su žene o kojima i za koje pišete a koje su slobodne?“³⁰⁶ I zaista, već je u ovim redovima implicitna elitistička koncepcija slobodne žene – u čitavoj Velikoj Britaniji možda je desetak takvih žena. Osnovnu razliku između slobodnih i vezanih žena Dora Marsden ovako definiše:

„Vezane žene razlikuju se od slobodnih na osnovu duhovne distinkcije. Vezane žene su one žene koje nisu zasebni duhovni entiteti – one nisu individue. One su tek dopune.

[...]

U takvoj situaciji javlja se vapaj koji kaže da žena jeste individua, i da baš zato što je individua ona mora biti slobodna. Još je bliže istini ako kažemo da je žena koja je individua ujedno i slobodna, te će se ponašati poput onih koji su slobodni.“³⁰⁷

Dva važna i međusobno zavisna pojma nalaze se u osnovi navedenih redova – ličnost i volja. Naime, da bi osoba (u ovom slučaju, žena) izgradila ličnost morala je pre svega da načini voljni izbor da bude slobodna. Lusi Delap to ovako objašnjava:

„U okviru feminizma, postojale su brojne sličnosti između diskursa o ličnosti i o karakteru; oba su upotrebljavala koncept ’volje’ i bila jednako voluntaristička; upotreba volje davala je pojedincima izbor – da budu slobodni ili ’vezani’. Spoljašnje prepreke bi nestale ako bi izbor osobe bio da se osloni na sebe, to jest da izabere slobodu. Oba diskursa su radikalno umanjila značaj ’spoljašnjih okolnosti’ poput prava, i privilegovala introspekciju i psihološka stanja.“³⁰⁸

Vratimo se sad tvrdnjama Dore Marsden: vezane žene, dakle, svesno biraju potčinjen položaj. Da bi opisala inferiornu poziciju žena, Marsden se poslužila pričom o gospodaru i slugi:

³⁰⁶ --, “Bondwomen”, *FW*, 1.1, 1.

³⁰⁷ Ibid.

³⁰⁸ Lucy Delap, *The Feminist Avant-Garde*, 117.

„U načelu, žene nikada nisu pokazale ništa drugo do 'sužanjske' attribute. Sve radnje koje zahtevaju osobine gospodara – poput formiranja normi, donošenja zakona, uspostavljanja moralnih okvira – obavljaju muškarci. Religije, filozofije, zakonske norme, moralne standarde, kanone u umetnosti, sve su to uspostavili muškarci, dok su žene uvek bile 'sledbenice', 'vernice', 'poslušne', 'moralne', poslovično vredne divljenja. [...]

Napomenimo, ima i nekih muškaraca koji su sluge, ali su zato sve žene sluškinje, i svi gospodari su muškarci.“³⁰⁹

U tome je, naime, osnovna razlika između muškaraca i žena: ženama su svojstveni poslušnost i ropstvo, a muškarcima – nadmoć. Dora Marsden smatra da najveći broj žena, umesto da gradi sopstvenu ličnost, pristaje na to da bude dopuna muškarčeve ličnosti. Ona to objašnjava na sledeći način:

„Osnovne ženske osobine vezuju se za potčinjenu klasu. Žene su sklone dugoj patnji, prilagodljive su, ispunjavaju dužnosti, verne su i spremne na neograničeno požrtvovanje. Pa čak i u pitanjima koja se odnose na seks, i u vezi sa kojima se žene smatraju 'moralnijim' od muškaraca, one intuitivno primećuju da muškarci *misle* više, te iz pozicije nižih bića ukazuju poštovanje višim bićima tako što im dopuštaju da odrede norme čak i u sferi morala. Zbog takvog ponašanja žena je korisna muškarcu – ona je njegova 'uteha' (comforter). Žena za muškarca predstavlja vrstu tople obloge u ljudskom liku, ili, poetično rečeno, iluziju lepše stvarnosti.“³¹⁰

Međutim, Dora Marsden ovu metaforu o robu, odnosno žrtvi koja je sama kriva što je žrtva, ne primenjuje samo na žene. O tome svedoči i kratak navod iz njenog uvodnika „Rob“ („Slave“): „Osoba koja je odgovorna za postojanje tiranina jeste rob; osoba koja je odgovorna za postojanje sebične osobe jeste nesebična osoba.“³¹¹ Ako za trenutak zanemarimo činjenicu da Marsden sav teret odgovornosti stavlja na leđa ženā, smatrajući da one nezavisno od spoljašnjih okolnosti donose odluku o tome da li će biti slobodne ili vezane, onda njen zaključak da je žena „topla obloga“ za muškarca možemo čitati kao anticipaciju znatno čuvenije metafore o ženi kao

³⁰⁹ --, „Bondwomen”, *FW*, 1.1, 1-2.

³¹⁰ *Ibid.*, 2.

³¹¹ --, „The Slave”, *FW*, 2.42, 321.

uveličavajućem ogledalu u eseju *Sopstvena soba*. Virdžinija Vulf tvrdi da se jedan od izvora moći svakog patrijarha nalazi u njegovom uverenju da je polovina čovečanstva manje vredna od njega. Žene predstavljaju ogledalo koje dvostruko uveličava mušku figuru koja se u njemu ogleda. Virdžinija Vulf to ovako objašnjava:

„Kad žene ne bi bile inferiorne, ne bi ni uveličavale. Kako god da se koriste u civilizovanim društvima, ogledala se nalaze u osnovi svih silovitih i herojskih postupaka. [...] Time se delimično može objasniti zašto su žene tako često neophodne muškarcima. [...] Naime, ako žena počne da govori istinu, figura u ogledalu će se skvrčiti; njegoa životna sposobnost će se umanjiti. Kako će on i dalje donositi presude, civilizovati divljake, stvarati zakone, pisati knjige, nositi svečana odela i držati govorancije na banketima ako za doručkom i ručkom ne bude video sebe bar dvostruko većeg nego što je u stvarnosti?“³¹²

Jasno, važna razlika između stavova Dore Marsden i Virdžinije Vulf ogleda se u tome što prva smatra da su žene same odgovorne što su se našle u potčinjenom položaju („Ako one same nemaju osećaj da su 'ispod' – to jest, da su inferiorne – nijedna sila ne može da ih gurne u takav položaj.“),³¹³ dok potonja vidi žensku potčinjenost, ali i mušku nadmoć, kao posledice spleta konkretnih psiholoških, kulturnih i, prvenstveno, materijalnih uslova. Zato Virdžinija Vulf insistira na tome da petsto funti godišnje predstavlja osnovni uslov za nesmetan rad spisateljica: „Od to dvoje – prava glasa ili novca – novac mi je, priznajem, izgledao neuporedivo važniji.“³¹⁴ Međutim, treba biti fer i prema Dori Marsden. Uprkos tome što stavlja akcenat na unutrašnji život žena i, u skladu sa introspektivnim zaokretom u feminizmu, zahteva psihološku promenu u ženi, ona je svesna važne uloge koju ekonomska sigurnost ima u životu žena. Novac je, piše i Dora Marsden, jedan od osnovnih razloga za velik broj vezanih žena: „kada sebi obezbedi 'zaštitu' od strane muškarca, žena se osloboda odgovornosti da zarađuje za svoj život. [...] Zbog te sigurne pozicije žene su spremne da se odreknu svoje moći. Istina, radi se o moći da rade i misle.“³¹⁵ Dora Marsden priznaje da je izbor koji se nalazi pred ženama veoma težak i u isto

³¹² Virdžinija Vulf, *Sopstvena soba*, 42-43.

³¹³ --, „Bondwomen“, *FW*, 1.1, 2.

³¹⁴ Virdžinija Vulf, *Sopstvena soba*, 44.

³¹⁵ --, „Bondwomen“, *FW*, 1.1, 2.

vreme tvrdi da je ekonomska samostalnost žene osnovni uslov za njihovu slobodu. O tome piše već u drugom broju časopisa, u uvodniku koji predstavlja komentar prethodnog uvodnika „Vezane žene“. Naime, da bi bila slobodna, žena mora da bude finansijski samostalna. Između ostalog, to znači da ona mora samostalno da vodi računa o svojoj deci, to jest da nipošto ne sme da se oslanja na muškarca.³¹⁶ Kao jedan od načelnih feminističkih principa, Dora Marsden izdvaja stav da žene kada postanu majke ne treba da se odreknu svojih zanimanja i zarađivanja novca.³¹⁷ Drugim rečima, svaka žena mora da ima opciju da u isto vreme bude majka i da radi. Dora Marsden navodi niz promena društvenih uslova koje bi majkama omogućile da rade (pomoć u kući: kuvanje, čišćenje itd., dostupni vrtići, bolji obrazovni sistem...). Imajući u vidu nepoverenje koje je gajila spram države i kolektivnog delovanja, zanimljivo je primetiti da se Marsden ovde oslanja na niz mera koje samo socijalna država može da sprovede.

O suštinski feminističkom stavu Dore Marsden govori i sledeći podatak. Tih godina se u Velikoj Britaniji raspravljalo o vrednosti rada domaćica. Pripadnice sifražetskog pokreta i intelektualci poput H. Dž. Velsa smatrali su da domaćice treba da budu plaćene za svoj rad. Nekoliko Velsovih tekstova na tu temu objavljeno je u časopisu *The Freewoman*, i to kao uvodnici.³¹⁸ Međutim, Dora Marsden se nije slagala sa ovim naizgled korisnim i razumnim predlogom o plaćenom kućnom radu. Neki razlozi za to navedeni su u komentaru uvodnika „Vezane žene“. Prvo, ona tvrdi da ima žena koje naprosto ne žele da budu domaćice, bez obzira na to da li se njihov rad u kući plaća ili ne. Drugo, budući da bi dobijala platu od muža, kome bi, pita se Dora Marsden, domaćica mogla da se požali ako je nezadovoljna. Da bi odnos između njih bio ravnopravan, dve osobe u njega moraju ući pod jednakim uslovima, dakle kao samostalne osobe, zaključuje ona.

Uvodnik „Vezane žene“ završava se tako što Dora Marsden tvrdi da je ženi potrebno da ima „osećanje vrednosti“ i „osećanje da je superiorna, gospodar“ da bi naučila da se „sloboda rađa u duši pojedinca“.³¹⁹ Već smo videli da je ona smatrala da su slobodne žene retka i neobična pojava. Prava reč za tačan opis tih žena bila bi – nadžena ili genije. Zato ne iznenađuje što Lusi Delap tvrdi da je elitistička koncepcija slobodne žene vodila ka tome da se feminističke politike

³¹⁶ --, „Commentary on Bondwomen“, *FW*, 1.2, 22.

³¹⁷ Ibid.

³¹⁸ Vidi: H. G. Wells, „Mr. Wells to the attack: freewoman and endowment“, *FW*, 1.16; H. G. Wells, „Woman Endowed“, *FW*, 1.18.

³¹⁹ --, „Bondwomen“, *FW*, 1.1, 2.

grade oko pojma genija, odnosno nadžene. Naravno, tu se radilo o jednom svedenom i nedostatnom političkom okviru koji je uključivao izrazito mali broj žena.³²⁰ O tome se govori u već pomenutom komentaru uvodnika „Vezane žene“ koji je izašao u drugom broju. Dora Marsden, dakle, odgovara na reakcije čitalaca i čitateljki koji su kritikovali njenu tezu impliciranu u uvodniku „Vezane žene“ – samo nadarene i genijalne žene mogu biti slobodne, dok su sve ostale predodređne za sledbenice i sluškinje.³²¹ Ona tvrdi da „slobodna žena mora imati suštinske attribute genijalnosti“.³²² Ovako Dora Marsden o geniju: „Smatramo da svako ko ima individualnu i ličnu viziju života u bilo kojoj sferi, ima i suštinske elemente genija, dok oni koji nemaju ovu individualnu realizaciju nemaju ni genij.“³²³ Potonje su, dakle, vezane žene, to jest sledbenice i sluškinje. Dora Marsden smatra da nemaju sve žene potencijal da budu slobodne, baš kao što ga nemaju ni svi muškarci. Zbog toga, feministkinje treba da se obraćaju slobodnim ženama, umesto običnim ženama. U tome je razlika između sifražetkinja i slobodnih žena: prve se obraćaju običnim ženama, za koje smatraju da su „gurnute“ u potčinjen položaj, te da im je potrebna zaštita; druge umesto zaštite zahtevaju slobodu, to jest preuzimaju odgovornost za svoj život.

Sifražetkinje i njihov rad bili su česta tema rasprava o slobodnim ženama. Tako, na primer, anarhista Gaj Aldred u tekstu naslovljenom „Slobodna žena“ („Freewoman“) tvrdi:

„Umesto u taboru antifeministkinja, moćne neprijatelje ženske slobode treba tražiti u feminističkom taboru. One su sve okupljene pod jednim transparentom – transparentom 'respektabilnosti'“.³²⁴

Aldred, zapravo, smatra da je osnovni problem militantne taktike sifražetkinja taj što im nedostaje militantni cilj. Po njemu, pravo glasa je tek jedan sitan element u znatno široj borbi. Kada govori o slobodnim ženama, Aldred se zalaže za „slobodne zajednice“, kritikuje instituciju braka, kao i običaj (to jest, pravilo) da žena uzima muževljevo prezime i tako se odriče sopstvenog identiteta. U tekstu „Žene i vlada“ („Women and Government“), nekadašnja

³²⁰ Lucy Delap, *The Feminist Avant-garde*, 170.

³²¹ --, „Commentary on Bondwomen“, *FW*, 1.2, 21.

³²² Ibid.

³²³ Ibid.

³²⁴ Guy Aldred, „Freewoman“, *FW*, 1.9, 178.

pripadnica *Ženske društvene i političke unije* Tereza Bilington-Grig tvrdi da neke žene pogrešno veruju da će im pravo glasa obezbediti emancipaciju i jednakost. Ona smatra da jednakost nije moguća u okviru postojećih institucija:

„Ako vlada postoji, žene imaju pravo da u njoj učestvuju. Zato nas to njihovo pravo ovde ne zanima. Ono je zagarantovano. Ovde nas zanima da li je ono vredno toga, da li bi neki drugi pokret izvan politike, koji ne zavisi od vladajuće mašine, mogao da obezbedi sigurniji i brži put ka sveobuhvatnoj ljudskoj slobodi.“³²⁵

Međutim, treba naglasiti da kritika sifražetskog pokreta u časopisu *The Freewoman*, čak i kada je bila izuzetno oštra, nije bila slepa. U trećem broju časopisa, na pitanje čitateljke Helen Gordon Klark (Helen Gordon Clark) o tome da li je *The Freewoman* sifražetska ili antisifražetska publikacija urednice odgovaraju da je njihov časopis prosifražetska publikacija. Međutim, on nije namenjen „svim“, već „određenim“ čitateljicama i čitaocima – onima koji umeju da naprave razliku između „sentimentalne afirmacije“ i odbacivanja.³²⁶ Drugim rečima, urednice smatraju da je moguće istovremeno podržavati borbu za pravo glasa i kritikovati ciljeve, obrazloženja i metode, pre svega, *Ženske društvene i političke unije*. Štaviše, ne samo što je to moguće, već je i poželjno.

Kako smo videli, naslov (slobodna žena) i podnaslov časopisa (feministički pregled) su u određenoj meri definisali moderni ženski identitet. Međutim, videli smo i da je podnaslov časopisa promenjen u dvadeset i sedmom broju iz „feminističkog“ u „humanistički“ pregled. U istom broju u tekstu „Slobodna žena“ („The Freewoman“) Dora Marsden objašnjava tu promenu i tvrdi da je reč „humanistički“ mogla da se nađe u podnaslovu od početka. To je u stvari tačno: humanistička doktrina nagoveštena je već u drugom broju časopisa, u odgovoru urednice na pismo jednog čitaoca koji je pitao zašto se *The Freewoman* toliko bavi odnosima među polovima. Ona mu je odgovorila da feminizam nije konačna, dovršena doktrina, već da se stalno menja, i to u skladu sa okolnostima. Otuda su moguće i promene u časopisu:

³²⁵ Teresa Bilington-Greig, „Women and Government“, *FW*, 1.5, 85.

³²⁶ Odgovor urednica na pismo Helen Gordon Klark, *FW*, 1.3, 55.

„Maskulinizam i feminizam su relativni termini. Kada postanu međusobno jednaki, oni će se tada spojiti u zajedničku doktrinu – humanizam. Imajući u vidu naša interesovanja i temperament, uveravamo našeg korespondenta da smo sklonije da zabasamo u oblast humanizma nego da se bespotrebno zadržimo u ograničenoj oblasti feminizma.“³²⁷

Dora Marsden iznosi veoma slične argumente u dvadeset i sedmom broju. I po načelnim interesovanjima i po diskusijama *The Freewoman* je predstavljao humanistički pregled. Saradnice su pokušavale da razumeju maskulinističko stajalište, dok su saradnici nastojali da shvate feminističku poziciju, tvrdi Dora Marsden. Iz njihovih zajedničkih napora izrodilo se humanističko stanovište časopisa. Nažalost, ta promena nije urodila većim brojem čitalaca, te je teška finansijska situacija ubrzo dovela do gašenja *The Freewoman*.

Tokom svog života Dora Marsden je nastojala da bude i slobodna i genijalna ličnost, to jest da bude živi primer filozofije individualizma i egoizma za koju se zalagala u sva tri časopisa. Zato je neuspeh njenih knjiga možda za nju bio poražavajući. Štaviše, moglo bi se reći da je taj neuspeh implicirao jedno razorno pitanje: čemu sloboda ako njen rezultat nisu genijalnost i večna dela? Međutim, kao urednica, ona je pravila prostor u kome su drugi mogli da praktikuju svoju slobodu. To je bio i obrazovni prostor: rasprava i sukob bili su sredstva za formiranje i negovanje autora i autorki koji slobodno misle. U tom smislu, ona je bila genijalna, slobodarska urednica.

ZAKLJUČAK

Cilj ovog poglavlja bio je trojak. Prvo, u njemu sam ponudila opis istorijskog, društvenog i političkog konteksta u kom se časopis *The Freewoman* pojavio, s posebnim naglaskom na rad i ideje najvažnijih ženskih organizacija u Velikoj Britaniji s početka dvadesetog veka. Ukazala sam na važnost veze između životne i intelektualne biografije Dore Marsden – njena slobodna, nepokorna priroda presudno je uticala na izgled časopisa *The Freewoman*. U drugom delu poglavlja razmotrila sam urednički koncept i glavne teme u časopisu, dok je treći deo bio posvećen konceptu slobodne žene, te problematizaciji tog pojma.

Kako smo videli, dosledna urednička strategija bila je karakteristična za časopis *The Freewoman*, koji je predstavljao platformu za dijalog i raspravu, pa i sukob. Sučeljavanje

³²⁷ --, “Notes of the week”, *FW*, 1.2, 24.

različitih mišljenja, kako u autorskim tekstovima, tako i u rubrici za pisma čitalaca, nalazilo se u osnovi formiranja i izvođenja stavova i zaključaka, odnosno proizvodnje (feminističkih) znanja. Rasprave su se uglavnom odnosile na jedno ključno pitanje: *šta čini slobodnu ženu?* Ovo pitanje, kao i brojni odgovori na njega, ukazuju na pojavu koju je Lusi Delap nazvala „introspektivnim zaokretom“ u feminizmu. Reč je, naime, o pojačanom interesovanju za unutrašnji život žena, odnosno njihovu psihologiju. Odatle je proisteklo i uverenje da se emancipacija stiže pre svega „iznutra“: zato ne čudi što su (ženska) seksualnost i (žensko) umetničko odnosno književno stvaralaštvo, kao pre svega lične, subjektivne i unutrašnje aktivnosti, bile predmet brojnih rasprava u ovom časopisu, o čemu će kasnije biti više reči.

Pitanje o tome šta je žena, šta su njena prava i obaveze, ali i koji su njeni dometi, postavljeno je i u domaćem časopisu *Žena*. Za razliku od Dore Marsden, koja se bavila filozofskim pitanjima (šta je sloboda i kako se stiže, šta je strast, a šta sreća itd.), urednica Milica Tomić i njene saradnice suočavale su se početkom dvadesetog veka sa problemima nešto drugačijim od onih o kojima su govorile Engleskinje, poput nepismenosti, teškog siromaštva, bolesti... Rešenje za većinu (ženskih) nevolja videle su u obrazovanju, o čemu govori naredno poglavlje.

Četvrto poglavlje

MILICA TOMIĆ, ŽENA I EMANCIPOVANA SRPKINJA

UVOD

Videli smo da jedno od važnih obeležja druge polovine devetnaestog i početka dvadesetog veka u Evropi jeste snažan ženski odnosno feministički pokret,³²⁸ u okviru kog su formulisani zahtevi za emancipaciju žena. Međutim, iako je osnovni zahtev feminističkog pokreta bio zajednički za sve one koje su u njemu učestvovala, načini na koje su zahtevi za emancipaciju formulisani razlikovali su se, kao i obično, u zavisnosti od istorijskog, društvenog i političkog konteksta. Ovde se vredi podsetiti termina „politike mesta“ koji Edrijan Rič koristi da naglasi činjenicu da svaka žena zauzima određeno „mesto na mapi“ koje je istovremeno i „mesto u istoriji”.³²⁹ Na taj način Rič pokušava da prevaziđe opasnosti uopštavanja poput: žene *uvek*, žene *nikad*, žene *svuda* itd. Drugim rečima, ženski/feministički pokret ima različite ciljeve i strategije u zavisnosti od (specifičnosti) konteksta u kom se javlja.

Pre svega, postojala je jasna razlika između načina na koje su formulisani zahtevi za emancipaciju žena u Americi i Velikoj Britaniji, s jedne strane, i u Evropi, s druge. Za razliku od anglo-američkog feminizma koji se fokusirao na ostvarenje jednakih prava žena u društvu u kom dominiraju muškarci, to jest u društvu u kojem je muškarac bio norma, evropski – a naročito francuski – feminizam počivao je na isticanju polne razlike u okviru muško-ženske komplementarnosti.³³⁰ Jednostavno rečeno, razlika između anglo-američkog i evropskog feminizma, zasnovana na zanemarivanju, odnosno, isticanju polne razlike, svodila se na sledeće pitanje: da li žena treba da bude u potpunosti uključena u sistem (zakonski, obrazovni, kulturni) koji je formiran u skladu sa muškim potrebama ili treba uzeti u obzir posebnost žena i osmisliti novi, paralelni sistem?³³¹ To pitanje, koje se često manifestuje u dihotomijama jednakost/razlika,

³²⁸ Ukoliko uvažimo opšteprihvaćenu, premda problematičnu, istorijsku podelu feminizma na talase, onda bi ženski pokret iz devetnaestog veka bio „prvi talas” ili sifražetski pokret, čija je glavna odlika bila usmerenost na dostizanje građanskih prava i prava na obrazovanje.

³²⁹ Adrienne Rich, “Notes toward a Politics of Location”, u: *Blood, Bread and Poetry*, 212.

³³⁰ Karen Offen, “Defining feminism: a comparative historical approach”, u: Gisela Bock, Susan James, eds., *Beyond Equality and Difference: Citizenship, feminist politics and female subjectivity* (London and New York: Routledge, 2005), 63.

³³¹ Nekoliko decenija kasnije slično pitanje postaviće Virdžinija Vulf u eseju *Tri gvineje* (1938): Kako žene mogu da sačuvaju svoju različitost ako zakorače u institucije koje su izgradili muškarci i namenili ih

individualno/relaciono, i, konačno, liberalno/kulturno, bilo je od presudnog značaja za konceptualizaciju ne samo devetnaestovekovnog, već i kasnijih feminističkih pokreta.

Kategorije poput emancipacije žena, „ženskog pitanja” i „ženskih prava”, koje proizlaze iz ideje o nužnosti promene socijalnog, ekonomskog i političkog života žene, prvi put se ozbiljnije razmatraju u krugu predstavnika školovane elite u južnoj Ugarskoj i u Kneževini Srbiji u drugoj polovini devetnaestog veka.³³² Jedna od ključnih tačaka u zahtevima zagovornica emancipacije žena bilo je pravo na obrazovanje. Kako se često ističe u literaturi, „ideja o školovanoj, obrazovanoj ženi odnosila se najčešće na ženu-majku, odnosno na adekvatnu pripremu žene za materinsku ulogu u društvu”.³³³ Takvo razumevanje obrazovanja žena vodilo je ka tome da se (obrazovane) majke vide kao vaspitačice građana/nacije, te da se emancipacija žena dovede u tesnu vezu sa formiranjem nacije. Kao učesnice borbe za nacionalno oslobođenje žene su se zalagale za emancipaciju i isticale da ta emancipacija igra bitnu ulogu u oslobođenju zemlje.³³⁴ Naravno, ovo se posebno odnosilo na one zemlje u Evropi u kojima je proces formiranja nacije bio u toku, poput Poljske, Češke, Mađarske, Srbije.

Da bih ocrtala opštiji kritičko-teorijski okvir unutar kog ću smestiti i analizirati časopis *Žena*, u prvom delu ovog poglavlja osloniću se na klasične feminističke tekstove sledećih autorki: Karen Ofen (Karen Offen),³³⁵ Kerol Pejtmn (Carole Pateman) i ranije pomenute Nire Juval-Dejvis. U drugom delu ću opisati društveni, politički i kulturni kontekst unutar kog se pojavio časopis *Žena*. Časopis je izlazio u Novom Sadu, između 1911. i 1921. godine.³³⁶ Skiciraću kratku ličnu kartu ovog časopisa tako što ću dati osnovne podatke o rubrikama, temama, te saradnicama i saradnicima. U trećem delu poglavlja, koji je posvećen analizi konkretnih primera iz časopisa *Žena*, razmatraju se pitanja o emancipaciji žena, i to o vezi između emancipacije i obrazovanja, s jedne strane, te emancipacije i nacije, s druge. Odatle se

zadovoljavanju svojih potreba? Virdžinija Vulf na ovo pitanje odgovara odlučnim odbijanjem da se prilagodi dominantno patrijarhalnom društvu. –Virdžinija Vulf, *Tri gvineje*, s engleskog prevela Dragana Starčević (Beograd: Feministička 94 i Žene u crnom, 2000)

³³² Ana Stolić, Predgovor u *Uloga žene: feministička gledišta Jaše Tomića*, Jaša Tomić, prir. Ana Stolić (Novi Sad: Prometej, 2006), 18.

³³³ Ibid, 16-17.

³³⁴ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku* (Beograd: „Devedesetčetvrti” i Žene u crnom, 1996), 14.

³³⁵ Okvir unutar kog Karen Ofen analizira različite konceptualizacije feminizma ključan je i za devetnaestovekovni ženski pokret Srпкиnja. Slično misli i istoričarka Ana Stolić, koja se oslanja upravo na uvide Karen Ofen u svom predgovoru za knjigu sabranih tekstova Jaše Tomića na temu ženske emancipacije.

³³⁶ Časopis nije izlazio 1915, 1916. i 1917. godine.

izvodi i osnovno pitanje: može li obrazovanje koje počiva na „tvrdom“ razumevanju pojmova pola/roda, identiteta, nacije i tradicije i koje žene shvata pre svega kao majke i vaspitačice nacije da ima emancipatorski potencijal?

1. EMANCIPACIJA ŽENA:

„RELACIONI” I „INDIVIDUALISTIČKI” PRISTUP

Karen Ofen, jedna od poznatijih istoričarki u oblasti istorije feminizma u Evropi u devetnaestom veku, predlaže da se u cilju preispitivanja i rekonceptualizacije opšteg razumevanja termina feminizam istoriji te reči, to jest njenoj upotrebi pristupi iz komparativne istorijske perspektive.³³⁷ Autorka s pravom tvrdi da su istorijsko razumevanje i definicija feminizma ključni kako za sadašnji tako i za budući feministički angažman. Prema Karen Ofen, definicija feminizma kao „teorije i/ili pokreta usmerenog na poboljšanje ženskog položaja ostvarivanjem političkih, zakonskih ili ekonomskih prava, koja su jednaka pravima garantovanim muškarcima” ne zadovoljava kada je reč o evropskom feminizmu.³³⁸ Evropljani su zagovarali ideju o polnoj razlici u okviru muško-ženske komplementarnosti, ističući u prvi plan *ženstvenost* (*womanliness*), kaže Karen Ofen. Za razliku od anglo-američkog feminizma čiji je akcenat bio na „pravima jednakim pravima garantovanim muškarcima”,³³⁹ evropski feminizam se fokusirao na „ženska prava”. Kako to naglašava Karen Ofen, tu je reč o tananoj, ali suštinskoj razlici.

Novija istraživanja istorije feminizma u Evropi ukazuju na postojanje dva pristupa kojima su žene i muškarci, istorijski gledano, pribegavali zarad emancipacije žena: „relacioni”/”odnosni” (*relational*) i „individualistički” (*individualist*).³⁴⁰ Relaciona feministička tradicija temelji se na ideji rodno podeljenog društva u kojem vlada jednakost. Osnovna je jedinica tog društva zajednica muškarca i žene, koja nije hijerarhijski ustrojena, već se zasniva na komplementarnosti.³⁴¹ Nasuprot tome, individualistički feminizam za osnovnu jedinicu uzima individuu, to jest, pojedinca, nezavisno od njegovog pola, odnosno roda. Kada govorimo o relacionom feminizmu, treba posebno naglasiti da se u okviru te koncepcije zagovaraju „prava

³³⁷ Karen Offen, “Defining feminism...”, 62.

³³⁸ Ibid, 63.

³³⁹ Razume se, uopštavanja uvek treba uzimati s rezervom: kako smo videli u delu disertacije posvećenom radu ženskih organizacija u Velikoj Britaniji početkom dvadesetog veka, sifražetkinje jesu zahtevale jednaka prava za žene u mnogim oblastima, međutim, u oblast seksa i seksualnog morala praktično nisu zalazile.

³⁴⁰ Karen Offen, “Defining feminism...”, 68.

³⁴¹ Ibid.

žena kao *žena* (definisanih uglavnom na osnovu njihovih materinskih i/ili negovateljičkih sposobnosti) u odnosu prema muškarcima”.³⁴² Štaviše, insistira se na *ženskim* – različitim – doprinosima društvu, te se onda i zahtevi u pogledu zajedničkih dobara temelje na tim specifično *ženskim* doprinosima.³⁴³ S druge strane, u okviru individualističke feminističke tradicije naglašen je apstraktan koncept individualnih ljudskih prava, čiji je cilj dostizanje lične nezavisnosti u svim oblastima života, što znači da je ovaj pristup zanemarivao sve one društvene uloge i doprinose koji su, barem delom, uslovljeni nečijim polom, odnosno rodnom.³⁴⁴ Razume se da su iz dve ovako različito postavljene koncepcije feminizma potekli i različiti zahtevi u vezi sa emancipacijom žena.

Za relaciji feminizam karakteristični su zahtevi u oblastima u kojima je država delovala u interesu majki.³⁴⁵ Štaviše, kako Karen Ofen ističe, „ključni argumenti relacionog feminizma kulminirali su u naizgled paradoksalnom konceptu ‘jednakost u razlici’“. ³⁴⁶ Mnogi koji su se borili za emancipaciju žena pod okriljem relacionog feminizma smatrali su da su ideje individualističkog feminizma socijalno destruktivne i, konačno, ’neženstvene’.³⁴⁷ To je samo

³⁴² Ibid.

³⁴³ Ibid., 69. Podsetimo se šta Žan Žak Ruso (Jean Jacques Rousseau) kaže o razlici između muškaraca i žena u petoj knjizi *Emila* (1762), koja se bavi Sofijinim, to jest, ženskim vaspitanjem. Ruso ističe da je žena jednaka muškarcu u svemu što se ne tiče pola. Međutim, kada je reč o polu, javljaju se i sličnosti i razlike između muškarca i žene koje utiču na moral. Rusovim rečima, „[u] onom što imaju zajedničko, [muškarac i žena] liče jedan na drugi, u onom pak, u čemu se razlikuju, ne mogu se porediti”. – Žan Žak Ruso, *Emil, Sofija ili žena*, s francuskog preveo Dušan Tamindžić (Valjevo-Beograd: 1990), 420. Zaključak koji iz toga sledi jeste da, udruženi, i muškarac i žena doprinose zajedničkom cilju, ali na različite načine. Njihova suštinska različitost opisana je na sledeći način: „Jedan mora biti radan i jak, a drugi pasivan i slab; kod jednoga je neophodno potrebno da vlada volja i snaga, a kod drugog nežna popustljivost.” – Ibid., 421. Jednom kada ustanovi da polna razlika presudno utiče na različitost između muškog i ženskog karaktera i temperamenta, Ruso zaključuje da muškarci i žene moraju biti različito vaspitavani. Iako je svrha poslova koje oni obavljaju zajednička, „poslovi [su] različiti, pa prema tome i sklonosti koje određuju poslove”. – Ibid., 427.

³⁴⁴ Karen Offen, “Defining feminism...”, 69. Kao primer individualističkog feminizma može se navesti zahtev Dore Marsden da žene budu ekonomski nezavisne i sposobne da vode računa o sebi i svojoj deci, kao i da domaćice ne treba da prihvate novčanu nadoknadu za rad u kući. Takav rad, za koji ženu plaća njen muž, ne treba shvatati kao profesiju, smatra Marsden.

³⁴⁵ Ibid., 69-70. Načelno je bila prihvaćena ideja o postojanju fizioloških i kulturnih razlika između polova, o ženskoj i muškoj „prirodi“, o podeli rada i uloga u porodici, a zatim i u društvu, na osnovu pola. Otuda ne iznenađuje što Karen Ofen ističe da su zagovornice relacionog feminizma i zahtevale i pristajale na vladine programe koji su podržavali i unapređivali žensku prokreativnu ulogu, bez obzira na to što su javno tvrdile da ženama moraju biti dostupne i sve ostale oblasti rada i života.

³⁴⁶ Ibid., 69.

³⁴⁷ Ibid., 73.

doprinelo jačanju ideje o „ženskim pravima” zasnovanim na ženstvenosti i materinstvu, a neretko su ova ideja i diskursi o nacionalnom interesu išli ruku podruku.³⁴⁸

O čvrstoj vezi između materinstva i građanskih prava govori i Kerol Pejtmn. Kao i mnogi drugi, i čuvena britanska feministkinja smatra da se feministički pokret deli na one koje zagovaraju ideju o jednakosti (*equality*) i one koje zagovaraju ideju o razlici (*difference*). Ovde ipak treba imati u vidu da ta često korišćena dihotomija jednakost/razlika (*equality/difference*) nije idealno terminološko rešenje, zbog čega je izlagana kritici. Razume se da se sve pripadnice i pripadnici feminističkog pokreta zalažu za jednakost (*equality*), odnosno ravnopravnost. Utoliko bi bilo preciznije razumeti taj pojam kao širi od pojmova istovetnosti (*sameness*) i različitosti (*difference*). Drugim rečima, borba za ravnopravnost ne dovodi se u pitanje niti u jednom feminističkom pristupu.

Za Kerol Pejtmn je važno da skrene pažnju na to da je uobičajeno razumevanje istorije ženske borbe za građanska prava kao kampanje za jednakost čiji bi rezultat bilo proširenje prava muškaraca/građana na žene isuviše pojednostavljeno viđenje te borbe. Drugim rečima, premda se ideje o „jednakosti“ i „razlici“ obično vezuju za dve struje unutar feminističkog pokreta, ova autorka smatra da su politike ženskog pokreta znatno složenije od navedene podele. U fokusu njenog interesovanja nalaze se politike materinstva jer je, po njenom mišljenju, „činjenica da samo žene mogu da zatrudne, porode se i doje novorođenčad obeležje „razlike“ *par excellence*“.³⁴⁹ Kerol Pejtmn smatra da je materinstvo bilo od presudnog značaja za uključivanje žena u savremeni politički sistem, te da su i dužnosti žena prema državi često razmatrane u tom svetlu.

Borba za emancipaciju žena na prostoru na kojem su krajem devetnaestog i početkom dvadestog veka živeli Srbi tesno je vezana za oslobodilački pokret i proces formiranja nacije. Ako govorimo o odnosu između žena i nacije, to jest, o problemima koji se tiču roda, nacije i države, onda svakako treba uzeti u obzir čuvenu knjigu *Rod i nacija* izraelske teoretičarke nacionalizma Nire Juval-Dejvis, o kojoj je bilo reči u prvom poglavlju ove disertacije. Podsetimo se ovde ukratko njenih osnovnih teza. Da bi opisala uglavnom prikriveno učestvovanje žena u

³⁴⁸ Ibid. To se posebno odnosi na zemlje Centralne i Istočne Evrope, u kojima je proces formiranja nacije bio u toku.

³⁴⁹ Carole Pateman, “Equality, difference, subordination: the politics of motherhood and women’s citizenship”, u: Gisela Bock, Susan James, eds., *Beyond Equality and Difference: Citizenship, feminist politics and female subjectivity* (London and New York: Routledge, 2005), 15.

proizvodnji nacija, Nira Juval-Dejvis izdvaja tri dimenzije nacionalističkih ideologija/projekata: genealošku dimenziju koja se fokusira na specifično poreklo ljudi; kulturnu dimenziju u kojoj se „bit nacije” vidi u simboličkoj baštini jezika i/ili religije i/ili drugih običaja i navika”; i građansku dimenziju koja je usredsređena na građanski status u državi.³⁵⁰ Ona analizira kako specifične strategije uključivanja i isključivanja žena funkcionišu u svakoj od navedenih dimenzija, baveći se detaljno reproduktivnom ulogom žena, vezom između kulturne reprodukcije i rodničkih odnosa i, naposljetku, dvojakim građanskim statusom žena.

Imajući sve ovo u vidu, u nastavku poglavlja ću prvo ocrtati kontekst u kom nastaje časopis *Žena*, a zatim opisati diskurse koji se javljaju u tom časopisu u vezi sa emancipacijom žena. Pored toga što se zahtevi za emancipaciju Srпкиnja mogu tumačiti u kontekstu podele na relacioni i individualistički pristup, za njih je karakterističan i specifičan nacionalni diskurs. U tom smislu, tri dimenzije nacionalnih projekata koje navodi Nira Juval-Dejvis biće od značaja za analizu položaja srpske žene kao majke i supruge, zatim prenositeljke (narodne) tradicije i, konačno, građanke.

2. EMANCIPACIJA ŽENA I NACIONALNA IDEJA

2.1. Kontekstualizacija

Kako je već rečeno, kategorije poput emancipacije žena, „ženskog pitanja” i „ženskih prava” postaju deo ozbiljnije rasprave u krugu predstavnika školovane elite u južnoj Ugarskoj i u Kneževini Srbiji u drugoj polovini devetnaestog veka, ulazeći u javni diskurs „putem štampe, osnivanja raznih udruženja i političkog partijskog delovanja”.³⁵¹ Kada se radi o položaju žena u društvu, istoričarka Ana Stolić naglašava da su „[p]rve rasprave usledile [...] tek s jačanjem autoriteta države – Kneževine Srbije i to u dva slučaja: prilikom formulacije odredbi o nasleđivanju koje su ušle u Srpski građanski zakonik 1844. godine i, nešto kasnije, u tekstovima i pedagoškim knjigama u kojima se iznosila argumentacija za školovanje ženske dece ili protiv njega”.³⁵² Ako se složimo da je stepen emancipacije žena mera opšte emancipacije jednog društva, onda jedino možemo da zaključimo da srpsko društvo nije bilo emancipovano u vreme

³⁵⁰ Ibid., 35.

³⁵¹ Ana Stolić, Predgovor u *Uloga žene...*, 18.

³⁵² Ibid., 19.

primene Srpskog građanskog zakonika (od 1844. do 1946. godine).³⁵³ Izgleda da je neravnopravnost bila najizraženija kada je reč o naslednom pravu i o udatim ženama. Prema zakoniku, položaj udate žene bio je isti kao i položaj maloletnih ili umno poremećenih lica; žena je bila pod muževljevom zaštitom i nije imala pravo na nasleđivanje imovine. Neudate žene, udovice i razvedene žene zauzimale su bolji (pravni) položaj u društvu.³⁵⁴

Nasuprot tome, položaj srpskih žena u Vojvodini bio je nešto povoljniji, pošto je solidna privredna i kulturna razvijenost ugarskog društva pozitivno uticala na tamošnji život. Srbi u Vojvodini ostvarili su pravo na crkveno-školsku autonomiju, građansku i versku ravnopravnost, te mogućnost da osnivaju osnovne i srednje škole. Za razliku od žena u Kneževini Srbiji, prema ugarskom građanskom pravu žene u Vojvodini bile su skoro izjednačene s muškarcima: žena „nije bila pod tutorstvom muža, imala je poslovnu sposobnost, mogla je otvoriti radnju, nasleđivala je oca ravnopravno s braćom, slobodno je raspolagala svojom očevinom i delom zajedničke tečevine u braku”.³⁵⁵ Međutim, ne treba gubiti iz vida da su se Srпкиnje retko koristile ovim pravima, te da su se često držale običajnog prava i odricale nasledstva u korist braće.³⁵⁶

Ključna pitanja koja su se javila u vezi sa obrazovanjem žena moguće je formulisati na sledeći način: da li devojčice treba da idu školu; da li treba dozvoliti mešovite škole; kakvo obrazovanje dolikuje devojčicama s obzirom na njihovu žensku ‘prirodu’? Naravno, obrazovanje žena, kao i pitanja koja se za njega vezuju, treba smestiti u širi kontekst. Za taj kontekst karakteristični su modernizacijski procesi, ali i snažan otpor na koji su ti procesi naišli. Naime, pobornici očuvanja tradicije, koja se shvata kao temelj za formiranje srpske države i nacije i njeno samopoimanje, suprotstavljaju se modernizacijskim procesima (odnosno, ekonomskim, političkim, socijalnim, kulturnim promenama) koje vide kao pomodarstvo i nekritičko prihvatanje ‘tuđinske’ kulture na štetu ‘srpstva’. Razume se, konzervativni diskursi ovde pre svega služe održavanju *statusa quo*, to jest postojećih odnosa moći i raspodele resursa.

Uloga žene u srpskom društvu u Ugarskoj takođe je bila tesno vezana za nacionalnu borbu. Žena je trebalo da bude „dobra Srпкиnja, da decu vaspitava u srpskom duhu i tako stvori

³⁵³ Marija Draškić, Olga Popović-Obradović, „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844-1946)”, u Latinka Perović, prir., *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije* (Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998), 11.

³⁵⁴ Otuda ne iznenađuje činjenica da su upravo neudate žene i udovice osnivale i/ili finansijski pomagale razna ženska udruženja i ženske škole, pošto su jedino one slobodno raspolagale svojom imovinom.

³⁵⁵ Neda Božinović, *Žensko pitanje...*, 22-23.

³⁵⁶ Neda Božinović, *Žensko pitanje...*, 23; Ana Stolić, Predgovor u *Uloga žene...*, 19.

generacije koje neće pokleknuti pred merama asimilacije”.³⁵⁷ Godine 1874. otvorene su Srpske više devojačke škole u Novom Sadu i Pančevu, a zatim i u Somboru. Ubrzo posle toga pokrenuto je nekoliko ženskih časopisa čije su saradnice bile žene. Kako će se pokazati, feminizam tih autorki formirao se pod jakim uticajem nacionalnih diskursa.³⁵⁸

2.2. Milica Tomić, protofeminizam i časopis *Žena*³⁵⁹

2.2.1. *Od poznate ćerke i supruge do urednice*

Časopis *Žena*, čiji je podnaslov najpre bio „mesečni časopis za žene“, a potom „časopis za pouku i zabavu“, pokrenut je 1911. godine u Novom Sadu. Izlazio je jedanput mesečno od početka 1911. godine do izbijanja Prvog svetskog rata, kada je prestao da izlazi. Obnovljen je 1918. godine i izlazio je do kraja 1921. godine. Časopis je pokrenula i uređivala Milica Tomić (1859-1944). Ona je uređivala i istoimeni kalendar, koji je izlazio uz časopis. Važno je odmah skrenuti pažnju na činjenicu da je Milica Tomić bila jedina žena-urednica na prostoru na kom su živeli Srbi u to vreme, zato što je u Novom Sadu važila pravna praksa drugačija od one u tadašnjoj Srbiji. Ostali ženski časopisi imali su za urednike muškarce što je bio rezultat srpskog zakona na osnovu kog su žene bile lišene prava da se brinu o novcu i imovini ili da se pojavljuju pred sudom.³⁶⁰

Nekoliko reči o Milici Tomić.³⁶¹ Rođena je 30. novembra 1859. godine u Novom Sadu, bila je ćerka Svetozara Miletića i Anke Milutinović. Za vođu radikalne stranke Jašu Tomića udala se 1885. godine. Smatra se da su ove dve velike ličnosti – njen otac i njen muž – snažno

³⁵⁷ Sofija Božić, „Milica Tomić: stremljenje ka modernom”, u: Latinka Perović, *prir., Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije* (Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998), 452.

³⁵⁸ Feministički i nacionalni diskursi udruživali su se na prostorima na kojima su se početkom 20. veka formirale nacije. Tako, na primer, Čehinje u Masarikovoj Češkoj zahtevaju pravo na obrazovanje i druga ženska prava kako bi mogle da uspešno izvršavaju svoj najveći zadatak, a to je da vaspitavaju decu da budu dobri Česi. Za Čehinje je ženski/feministički pokret bio istovremeno i demokratski i nacionalni pokret. Vidi: Melissa Feinberg, *Elusive Equality. Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918-1950* (University of Pittsburgh Press, 2006), 11-40.

³⁵⁹ U bazi podataka *Knjiženstvo* nalaze se podaci o Milici Tomić i njenom časopisu *Žena* (bibliografske podatke prikupila i uredila Ana Kolarić): <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/milica-tomic>; <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/serial-publications/zena>.

³⁶⁰ Slobodanka Peković, „Ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka”, *Slavica tergesina*, Trieste, 2004, broj 11-12, 130.

³⁶¹ U narednim odeljcima oslanjam se na podatke iznete u tekstu Sofije Božić, „Milica Tomić: stremljenje ka modernom“, 451-469.

obeležile njen život, te se u izvesnoj meri može govoriti o neposrednoj vezi između životne i intelektualne biografije Milice Tomić: ne samo što je tesna saradnja prvo sa ocem Svetozarom Miletićem i, kasnije, mužem Jašom Tomićem uticala na njena politička stanovišta i njen pristup borbi za emancipaciju žena, već je veliko pitanje da li bi se ona uopšte našla u ulozi urednice, autorke i zagovornice ženskog pitanja da nije bila ćerka, odnosno supruga uticajnih muškaraca. Ili, kako je još u almanahu *Srpkinja* iz 1913. godine opisano: „Milica Miletićeva udala se 1885. godine za gosp. Jašu Tomića, poznatog srpskog novinara i književnika, *uz koga imade lep položaj za svoj književni rad*“ [kurziv A.K.].³⁶² U tekstu o modernim uverenjima Milice Tomić ovako su sažeta njena postignuća:

„Posle udaje, zahvaljući podršci muža, posvetila se ženskom pitanju. Blisko je saradivala sa srpskom sifražetkinjom Julkom Ilić, osnovala žensku čitaonicu 'Posestrima', pokrenula i uređivala časopis i kalendar 'Žena' (1911-1921) itd. Vrhunac njene profesionalne biografije je učešće u radu Velike narodne skupštine u Novom Sadu koja je donela odluku o prisajedinjenju Vojvodine Srbiji (25. novembra 1918). Umrula je 24. novembra 1944. u Beogradu.“³⁶³

Svetozar Miletić bio je vođa Srpske narodne slobodoumne stranke, te pokretač i urednik lista *Zastava* – značajnog lista Srba u Ugarskoj. Na osnovu uspomena iz detinjstva koje je Milica Tomić zabeležila u svojim poznim godinama saznaje se da je bila jedno od dvoje preživlele – i veoma voljene – dece u porodici Miletić (sedmoro ih je umrlo), te da je brak njenih roditelja bio „brak iz ljubavi“.³⁶⁴ Školovala se u Novom Sadu, Pešti i Beču; sve vreme školovanja imala je privatne učitelje. Govorila je četiri jezika – mađarski, nemački, francuski i engleski. Njenu nameru da studira medicinu u Švajcarskoj osujetilo je drugo tamnovanje Svetozara Miletića u periodu 1876-1879. Povod za hapšenje i pritvor bila je optužba da je planirao ustanak. Sve važne poslove Miletić je u tom periodu poverio mladoj ćerki: „Milica je vodila očevu korespondenciju, obavestavala ga o događajima i počela da objavljuje prve političke članke u 'Zastavi'“.³⁶⁵ Po

³⁶² Srpske književnice, ur., *Srpkinja, njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas* (Dobrotvorne zadruge Srpkinja u Irigu, 1913), 35.

³⁶³ Sofija Božić, „Milica Tomić: stremljenje ka modernom“, 454.

³⁶⁴ Ibid., 455.

³⁶⁵ Ibid., 457.

izlasku iz zatvora Miletićevo zdravstveno stanje se pogoršava, stranka mu se raspada, a saradnici ga napuštaju. Jedan broj članova stranke, takozvani notabiliteti, koji su bili sve umerenijih stavova u odnosu na austrougarsku vladavinu, s vremenom se izdvaja u posebnu Srpsku narodnu stranku, a list *Zastava* praktično postaje njihovo glasilo.³⁶⁶ Tražeći način da povрати ugled ovom listu, ali i da nadglasa pomirljive notabilitete, Milica Miletić primećuje oštre tekstove tadašnjeg urednika *Srpskog kola* – dvadesetosmogodišnjeg Jaše Tomića. Na njen predlog, Tomić 2. januara 1885. preuzima *Zastavu*. Iste godine stupaju u brak. Mnogi su taj brak videli kao brak iz koristoljublja, i to sa obe strane.³⁶⁷ Iako je teško – a u naučnom radu možda i suviše – tvrditi bilo šta pouzdano o emotivnom odnosu dvoje ljudi, jedno je sigurno: ne samo što su Milica i Jaša Tomić proveli životni vek zajedno, oni su i radili zajedno. Uz rizik da idealizuje odnos dvoje supružnika, ali i da izrekne određene rodne stereotipa, Sofija Božić ovako opisuje njihov brak:

„Čitav život Jaše Tomića ukazuje na iskrenost njegovih osećanja. Kao što je, strastan i fanatičan, ali ne i srebroljubiv, uvek sve radio iz ubeđenja, i Milicom Miletić oženio se iz – ljubavi. Dve snažne ličnosti, pune životnog elana i vere u svoje ideale, nisu mogle da se mimoiđu, da ne zastanu i ne zagledaju se jedna u drugu. Na slobodumnog i vatrenog Tomića Milica je, svakako već pri prvom susretu, ostavila neizbrisiv utisak: odlučna mlada žena, koja se, bez predrasuda, bori za opstanak, ali i za ideale; ozbiljan učesnik u često surovoj i bespoštednoj političkoj borbi – bila je otelotvorenje Tomićevih snova. Potpuno predan borbi za dobrobit naroda, Tomić je i u ženi tražio druga, sagovornika, osobu od poverenja, pouzdan oslonac i podršku. Tako je 'gospođica Teodora' (Miličin nadimak) postala Tomićeva – 'boginja'. Milica, pak, vaspitana u liberalnom duhu, nije se mogla zadovoljiti samo ulogom supruge i domaćice. Upravo je borbeni Tomić, koji nije ometao njena pregnuća, već je, naprotiv, u svemu podržavao, za Milicu Miletić bio dostojan partner.“³⁶⁸

Za razliku od Dore Marsden koja je pokrenula i uređivala časopis *The Freewoman* oslonivši se na nesebičnu podršku i pomoć svojih koleginica i prijateljica sa studija i feminističkih protesta, može se pretpostaviti da se javni angažman Milice Tomić makar jednim

³⁶⁶ Ibid., 458.

³⁶⁷ Ibid., 460.

³⁶⁸ Ibid., 460.

delom oslanjao na podršku oca, odnosno muža (ponajviše zbog patrijarhalne sredine). To možda potvrđuje i podatak da se nakon smrti Jaše Tomića ona povukla iz javnog života.

Imajući u vidu konzervativizam srpskog društva s početka dvadesetog veka i njegovu patrijarhalnu ustrojenost, posebno je zanimljivo ukazati na jedan skandal – jedni ga opisuju kao ljubavni, a drugi kao politički – koji je obeležio brak Milice i Jaše Tomića. Miša Dimitrijević, vlasnik i izdavač lista *Branik* Liberalne stranke, bio je pravi nastavaljač idejnog programa Svetozara Miletića. Pošto je Jaša Tomić izmenio Miletićev program, a zatim u skladu sa tim izmenama promenio naziv stranke u Radikalnu stranku (1891), njih dvojica postaju politički oponenti koji se veoma često obračunavaju u stranačkim glasilima – *Zastavi* i *Braniku*. Međutim, ni Milica Tomić se nije uzdržavala od verbalnih sukoba sa političkim neistomišljenicima, te je napisala brošuru *Nekoji „prijatelji“ Miletićevi* (1886), koja je izazvala oštre reakcije Miše Dimitrijevića i njegovih saradnika. Dimitrijević je smatrao da je pravi autor brošure Jaša Tomić („Žena, što me na megdan izaziva, samo je štitonoša, a za njenim štitom stoji vajni junak, podla kukavica, kojoj obraz podnosi, da se ispod ženske kecelje sakriva.“).³⁶⁹ To, naravno, dosta govori o sredini u kojoj je Milica Tomić pokušavala da deluje: uprkos dobrom obrazovanju i upućenosti u političke probleme od najranije mladosti, nije se činilo moguće da jedna žena sme (ume?) tako slobodno da govori i piše, i to o „muškim“ pitanjima. Napad na Milicu Tomić dostiže svoj vrhunac kada Miša Dimitrijević „pušta u javnost“ njeno devojačko ljubavno pismo, u kom mu je ona (navodno) ponudila *Zastavu* u miraz. Jaša Tomić nije prešao preko ove uvrede već je izazvao Dimitrijevića na dvoboj. Pošto je Dimitrijević odbio izazov, Tomić ga je sačekao i ubio na novosadskoj železničkoj stanici 1890. godine. Osuđen je na šest godina zatvora tokom kojih ga je Milica Tomić posećivala i podržavala.

Pored očiglednih razloga da se Milica Tomić posveti problemu ženske emancipacije (početkom dvadesetog veka jača ženski/feministički pokret i u našim krajevima; zbog simboličkog i svakog drugog kapitala koji joj je pružilo porodično ime, Milica Tomić bila je čest gost uglednih kuća u kojima su rasprave o ženskom pitanju bile česta i važna tema), Sofija Božić navodi i sledeći:

„Treba imati u vidu i još nekoliko momenata: loše iskustvo Milice Tomić sa političarima muškarcima (koji joj, u odsudnim časovima, nisu pomogli da ne bi ugrazili svoj muški

³⁶⁹ Citirano prema: *Ibid.*, 461.

autoritet), i političku karijeru njenog supruga. Naime, ogorčena zbog nerazumevanja na koje je, kao žena, nailazila u srpskom patrijarhalnom društvu, i to, kako među muškarcima tako, na žalost, i među ženama, Milica Tomić je imala dobar razlog da se angažuje na planu ženske emancipacije. A Tomićev politički uspeh za Milicu je predstavljao dodatni podsticaj da i sama nešto postigne i tako izađe iz njegove senke.³⁷⁰

Ako za trenutak ostavimo po strani činjenicu da je Milica Tomić mogla da se bori za ženska prava isključivo uz podršku svog muža, treba istaći da je ona u toj borbi koristila standardne feminističke strategije, među kojima svako treba izdvojiti stvaranje ženskih mreža i zajednica, pomoću prepiski (sa ženama iz regiona ali i sveta), okupljanja, te zajedničkih aktivnosti, recimo, organizovanja izložbi. Uz to, treba pomenuti i organizovanje ženske čitaonice „Posestrime“ (1910), čija je predsednica bila upravo Milica Tomić: žene su se tu okupljale (i to žene iz svih društvenih slojeva), čitale različite knjige i potom razgovarale o njima. Posle godinu dana osnovano je i Dobrotvorno društvo ženske čitaonice „Posestrima“: članice su dale novčane priloge od kojih je obrazovan fond društva; iz tog fonda se članicama dodeljivala pomoć u slučaju bolesti i smrti, a kasnije i trudnoće. U jednom smislu, nastojanja i aktivnosti ženske čitaonice i dobrotvornog društva „Posestrima“ podsećaju na rad *Kružoka za diskusiju* koji su osnovale čitateljke i čitaoci časopisa *The Freewoman*. Međutim, za razliku od posetilaca *Kružoka*, mahom dobro obrazovanih i željnih dodatne rasprave u vezi sa važnim temama pokrenutim u časopisu Dore Marsden, u radu ovdašnje ženske čitaonice učestvovala su i one žene koje nisu umele da pišu i čitaju te su ova okupljanja predstavljala jedini vid obrazovanja koji je njima bio dostupan. Pokretanje časopisa *Žena* bila je prirodna posledica ovakvih prosvetiteljskih, humanitarnih, ali i feminističkih nastojanja Milice Tomić. Imajući u vidu da se zalagala za očuvanje osnovnih vrednosti patrijarhalnog društva (brak, roditeljstvo, nacionalni sentiment...), njen feminizam se može opisati kao svojevrsni profeminizam, odnosno zalaganje za bolji položaj žena u svim sferama života u onoj meri u kojoj to ne narušava koncept tradicionalne srpske porodice. Razume se, profeministički program časopisa *Žena* bio je obeležen brojnim kontradikcijama (na čelu sa najočiglednijom: *kako emancipacija i patrijarhat idu zajedno?*) i, naravno, kompromisima.

³⁷⁰ Ibid., 463.

2.2.2. Odlike časopisa *Žena*

U tekstu o ženskoj periodici, Slobodanka Peković objašnjava da „[s]vaki govor o ‘ženskim’ časopisima već na samom početku dovodi sagovornike u dilemu da li se misli na časopise za žene, one koji se izdaju da bi ženu uljuljkali u sigurnosti kuće (bez obzira na to da li je to zamak ili koliba), mode, svakodnevnih obaveza, ili na časopise koje stvaraju žene same za sebe”.³⁷¹ Žene su saradivale u oba tipa časopisa. Kada je reč o časopisima koji su stvarani za žene treba napomenuti da se u njima negovao stereotip o ženskim potrebama i obavezama, odnosno, žene su bile predstavljene kao čuvarke tradicije. Međutim, Slobodanka Peković ističe da se u „svim ženskim časopisima [...] oseća jedna vrsta solidarnosti prema onome što se u svetu i Srbiji dešavalo oko ženskih prava i zahteva bez obzira na uređivačku politiku ili ideološku opredeljenost uredništva”.³⁷²

Moglo bi se reći da je časopis *Žena* bio ženski list opšteg tipa, što znači da nije bio usko specijalizovan za domaćinstvo, modu, veru, ženska zanimanja, omladinu ili nešto drugo.³⁷³ Časopis *Žena* je pokrenut s namerom da se bavi „svima pitanjima, koja se odnose na život žene i na poziv njezin”.³⁷⁴ List donosi članke različitog sadržaja, o svemu „što može da koristi: ženi u društvu, u kući, u kuhni, pri vaspitanju dece, negovanju zdravlja, a neće izostati ni zabava”.³⁷⁵ Slobodanka Peković skreće pažnju na značaj podnaslova ženskih časopisa, koji obično glasi „časopis za pouku i zabavu”: period o kome govorimo može se „okarakterisati i kao doba narodnog prosvetavanja, poboljšanja obrazovnih standarda i ekonomskog položaja ugroženih grupacija (uglavnom radnika, žena i dece)”.³⁷⁶ Zanimljivo je da se struktura ženskih časopisa (odnosno, njihova formalna i sadržajna obeležja) nije bitno izmenila do danas, a raspored priloga

³⁷¹ Slobodanka Peković, „Ženski časopisi...”, 123.

³⁷² Ibid, 125.

³⁷³ Neda Todorović-Uzelac smatra da se „ženska” štampa deli na stariju, klasičnu „žensku” štampu i feministička, borbena glasila. Klasični „ženski” list donosi niz uputstava ženama „kako da žive, kako da se ponašaju, kako da budu uspešne supruge, majke i domaćice”. – Neda Todorović-Uzelac, *Ženska štampa i kultura ženstvenosti* (Beograd: Naučna knjiga, 1987), 19. Prema Nedi Todorović-Uzelac, prvi takav časopis je engleski *The Ladies Mercury*, iz 1693. godine. Feministička, borbena glasila nastajala su skoro vek kasnije u odnosu na „ženske” listove, bila su više informativnog i političkog sadržaja, sa jasnim fokusom na borbu za ženska prava. Među tim časopisima treba izdvojiti *La Fronde*, iz 1897. godine, prvi dnevni list koji su stvarale isključivo žene. Smatra se da je podela „ženske” štampe na ove dve podvrste još uvek aktuelna, kao i da do mešanja sadržaja klasične „ženske” i feminističke štampe dolazi u prvoj trećini dvadesetog veka. Moglo bi se reći da je takva mešavina sadržaja prisutna u časopisu *Žena*.

³⁷⁴ *Žena*, 1912, 1, 780.

³⁷⁵ Ibid.

³⁷⁶ Slobodanka Peković, „Ženski časopisi...”, 127.

je najčešće izgledao ovako: uvodni tekstovi obrađivali su takozvanu temu dana ili meseca; zatim su sledili književni i 'naučni' prilozi (najčešće iz oblasti zdravlja i higijene), saveti, recepti, moda.³⁷⁷ Kada je o književnosti reč, u časopisu *Žena* su objavljivane pripovetke, drame i poezija, te književni prikazi. Ovde se valja podsetiti zaključaka Đorđija Vukovića o umetničkoj vrednosti književnih priloga u pojedinim časopisima, posebno stručnim i specijalizovanim (radničkim, ženskim, dečjim...). Naime, književnost koja se objavljuje u *Ženi* lako se može svrstati u ono što Vuković naziva paraliteraturom i amaterizmom. To, međutim, ne znači da ona ne zaslužuje detaljnu analizu, i to pre svega obrazaca ponašanja koji se u njoj artikulišu, jer je ta i takva književnost služila formiranju 'modernog' ženskog identiteta koji je bio primeren dominantnom sistemu vrednosti ondašnjeg srpskog društva.

Za *Ženu* su pisali i žene i muškarci. Recimo, u 12 brojeva časopisa *Žena* iz 1911. godine bilo je 10 saradnica i 16 saradnika: Julka Janjić, Jelena Dimitrijević, Jovanka Vukelić, Zorka Sime Lazića, Vukica Mite Aleksijevića, Danica Barković, Anka Petrović, Jovanka Hrvaćanin, Anka Milana Ćosića, Milica Jaše Tomića; Milan Mladenović, Dr Nikola Đurđević, Dr Đorđe Krasojević, Joca Jovanović, Dr Stevan Ivanić, Dr Kosta Hadži, Dr Jovan Manojlović, Dr Slavko Miletić, Đorđe Petrović, Mita Đorđević, Jovan Udicki, Branko Roler, Kosta Jorgović, Jaša Tomić, Mita Klicin, Jaša Janjić. Ovde su navedeni isključivo oni autori i autorke koji su potpisani punim imenom i prezimenom. Međutim, treba naglasiti da je u časopisu bilo i nepotpisanih tekstova (sva je prilika da se mnogi od njih mogu pripisati glavnoj urednici Milici Tomić), kao i tekstova potpisanih skraćenicama i pseudonimima (recimo, Jaša Tomić je objavljivao u *Ženi* pod više pseudonima). Takođe, prisustvo radikalskih ideja u časopisu *Žena* ne treba da čudi jer su u njemu objavljivali neki od istaknutih radikala, kao i njihove žene (pored glavne urednice i njenog muža, Đorđe Krasojević, Slavko Miletić, Mita Klicin, Vukica Mite Aleksijevića itd.).³⁷⁸

Uredništvo *Žene* naglasilo je da će se prvenstveno baviti ženama-Srpkinjama: „*Žena* će imati poglavito na umu našu srpsku kuću i naše srpske društvene prilike, ali će se truditi, da upozna svoju publiku i sa napretkom drugih naroda”.³⁷⁹ Časopis *Žena* nije zagovarao

³⁷⁷ Prema S. Peković, održavanje veoma slične strukture ženskih časopisa tokom dugog vremenskog perioda svedoči o „istrajnosti stereotipa sa kojim se uvek susrećemo kada se pojavi reč ženski, žena”. – Ibid., 135.

³⁷⁸ Sofija Božić, „Milica Tomić: stremljenje ka modernom“, 468.

³⁷⁹ *Žena*, 1912, 1, 780.

odbacivanje svih postojećih navika i običaja („Žena će biti savremena, moderna, i kazivaće ono što treba kazivati i ono što se već mora kazati, ali ona niti će padati u krajnosti, niti bacati sve obzire na stranu.”),³⁸⁰ pošto Milica Tomić nije bila feministkinja u radikalnom smislu te reči; naprotiv, ona je želela da „zadrži osnovne vrednosti patrijarhalnog društva, videći u njima – trajne ljudske vrednosti”.³⁸¹ Zato ne treba da čudi što su brak, materinstvo i srpska nacionalna ideja bili stalni elementi borbe za emancipaciju žena unutar časopisa *Žena*.

3. EMANCIPACIJA, ŽENSTVENOST I TRADICIJA

3.1. Kultura ženstvenosti

Tekst „Krajnja cel žene” Jaše Tomića reprezentativan je za priloge na temu emancipacije žena koji se pojavljuju u ovom časopisu. U tom tekstu Jaša Tomić opisuje razgovor o mogućoj naslovnici kalendara *Žena* za 1912. godinu, koji se vodio između njega i četiri žene. Tomićev predlog da se na naslovnoj strani prikaže žena koja izlazi iz provalije uz pomoć muškarca koji joj pruža ruku izazvao je snažno negodovanje među njegovim sagovornicama. Čini se da se u okviru ove rasprave formulišu dva suprotstavljena stanovišta, koja bi se, uz izvesne ograde, mogla opisati kao relacioni feminizam, čiji je zagovornik Jaša Tomić i individualistički feminizam, koji zastupa jedna od učesnica rasprave. Neslaganje između dva sagovornika najoštrije je kada se govori o materinstvu. Dok anonimna sagovornica tvrdi da muškarci hoće „savremene, moderne dadilje“, ali ipak da „žena ostane i nadalje dadilja”, Jaša Tomić odgovara da „[i]ma nekih granica, koje je priroda odredila, a protivu toga bi se najobrazovaniji ljudi i najobrazovanije žene uzalud borili”.³⁸² On još dodaje da žene treba da se obrazuju i rade da ne bi stupale u brak isključivo radi materijalne dobiti, to jest egzistencijalne sigurnosti. Sagovornica svoj odgovor na Tomićevo izlaganje o braku, ravnopravnosti i ekonomskoj samostalnosti žene formuliše u obliku pitanja: „I to je sve, gospodine, čime opravdavate našu borbu za oslobođenjem iz današnjeg položaja?”³⁸³

Uprkos tome što navodi razna prava koja ženi pripadaju, Jaša Tomić ipak ističe da bez obzira na razvitak čovečanstva, žena treba da deluje u određenom krugu koji joj je priroda

³⁸⁰ Ibid.

³⁸¹ Sofija Božić, „Milica Tomić...”, 467.

³⁸² *Žena*, 1911, 5, 296.

³⁸³ Ibid., 301.

dodelila; ona taj krug može da proširi, ali ne i da napusti. Naravno, krug o kome je reč čine porodica i dom. Nakon te njegove izjave sledi sukob oko značenja narodne izreke „Ne stoji kuća na zemlji, nego na ženi”, koja je bila moto časopisa *Žena*. Sagovornica ovaj moto razume kao nazadno načelo koje služi da se žena smesti u privatnu sferu, odnosno, kuću. Jaša Tomić, međutim, smatra da je kuća temelj društva i države, te da žena koja nosi kuću na plećima ima veliku odgovornost. Naravno, ovde je ključno to što Jaša Tomić za temelj društva i države postavlja kuću, odnosno porodicu, umesto pojedinca (naginjanje kolektivizmu [porodica i nacija] karakteristično je za časopis *Žena*). Njegova sagovornica insistira na tome da upravo dužnosti i obaveze koje žena ima u kući onemogućavaju njeno javno delovanje i angažman u društvu. Uprkos svim primedbama, Jaša Tomić okončava raspravu o ženskim pravima, to jest, cilju ženske borbe na sledeći način:

„U vašem časopisu biće pogrešaka, i mora ih biti, jer je žensko pitanje jedno od najtežih pitanja. Ali u jednom ne smete grešiti. Ne smete grešiti u onome, što je van svake sumnje: Žena treba da ostane žena. Ako ne nas radi, a ono dece radi. Ta deca imaju bezuslovno prava da imaju oca i mater, a ne – dva oca. Najglavnija je cel žene, da ostane žena. Obrazovana, ravnopravna, ali žena. Što god ide protiv toga, i nema pred očima tu cel, ne treba da ističete. Sa onim drugim ćemo već lakše.“³⁸⁴

Bilo bi zanimljivo pokazati da su suprotne pozicije koje se zauzimaju u ovom tekstu deo skrivene strategije. U tom slučaju, jake stavove Jaše Tomića mogli bismo da tumačimo kao nužna sredstva koja služe da se otvori prostor za iskazivanje drugačijih, u ondašnjem srpskom društvu teže prihvatljivih stavova o ženi kao ravnopravnoj građanki, čiji pol/rod nije od značaja za zahtevanje jednakih prava. Drugim rečima, mogli bismo pretpostaviti da je autoru teksta bilo jasno da glas koji smatra da žena ne mora da bude prvenstveno majka i domaćica može da se čuje samo ako je nadjačan. Međutim, imajući u vidu Tomićeve političke stavove, sva je prilika da ipak nije reč o skrivenoj strategiji. Bilo kako bilo, treba reći da ovaj tekst Jaše Tomića svedoči da je u časopisu *Žena*, uprkos dominantnoj uredničkoj politici po kojoj je žena, iako obrazovana, ipak otelotvorenje tradicionalnih patrijarhalnih vrednosti (to jest, na prvom mestu domaćica, supruga, majka), postojao prostor za drugačije razumevanje žene i njene uloge u društvu, te je

³⁸⁴ Ibid., 306.

utoliko moguće govoriti i o emancipatorskom potencijalu. Posebno je važno naglasiti da je u ovom tekstu osnovna retorička strategija – rasprava.

I saradnici i saradnice časopisa često su koristili argumentaciju kakvu smo videli u tekstu „Krajnja cel žene”. Drugim rečima, negovala se svojevrсна kultura *ženstvenosti* koja ženi dodeljuje ulogu u društvu na osnovu ‘prirodnih’ razlika. Ta kultura ženstvenosti, utemeljena na ideji relacionog feminizma o polnoj razlici, očituje se i u komentarima o ženskim pokretima i borbi „ženskinja” za njihova prava u drugim zemljama, a posebno u Engleskoj. Recimo, u tekstu „Šta se događa u Engleskoj zbog ženskog prava glasa?” nailazimo na pokušaj da se objasni i opravda „postupak ženskinja, koji se ne slaže s njihovom prirodom”.³⁸⁵ Reč je o nasilju kojem su pribegle žene na ulicama Engleske. U izveštaju sa svetskog kongresa žena za žensko pravo glasa održanog u Budimpešti 1913. godine navodi se da je predsednica kongresa, Amerikanka Keri Čepmen Kat (Carrie Chapman Catt, 1859-1947) morala javno da zauzme stav prema ženama u Engleskoj i njihovim načinima borbe za pravo glasa. Predsednica kongresa izjavila je da kongres ne želi da se izjašnjava ni povoljno ni nepovoljno o tom pitanju, ali da svakako želi da skrene pažnju na to da se „muškima kad su se borili za svoje pravo glasa, nikada nije prebacivalo to što se služe revolucijama i revoltama”.³⁸⁶

Nasuprot tome, u tekstu „Borba ženskinja za ravnopravnost i Srpkinje” Vukica M. Aleksijević oštro osuđuje sredstva i načine borbe koje Engleskinje koriste u borbi za pravo glasa. Prema uverenju ove autorke:

„Taj i takav način borbe, taka sredstva u borbi, pa da joj je svrha kako plemenita i uzvišena, ne može se odobriti. [...] Kao što ne dolikuje ženi sablja, čizme s mamuzama, tako joj ne dolikuje ni grubost. [...] Žena koja izgubi nežnost, čednost, te upravo ženske odlike, ta i nije više žena i ne može da traži, da se ima obzira prema njoj kao ženi. Takom borbom žene ne samo da ne koriste svojoj stvari, nego joj i upravo škode. Eto to je jedna krajnost, koja je za osudu.”³⁸⁷

Dakle, Vukica M. Aleksijević smatra da su britanske sifražetkinje izlaskom na ulice, uništavanjem materijalnih dobara, te fizičkim obračunima sa policijom izgubile svoju

³⁸⁵ *Žena*, 1913, 2, 113-116.

³⁸⁶ *Žena*, 1913, 6, 357.

³⁸⁷ *Ibid.*, 341.

ženstvenost, to *nešto* što ih čini ženama, pa ih zbog toga snažno osuđuje. Nasuprot tome, stiče se utisak da su Dora Marsden i njene istomišljenice jednim delom kritikovale sifražetkinje upravo zbog strateške zloupotrebe ženstvenosti jer su smatrale da je svaki esencijalizam loš, pa i strateški (setimo se, u engleskim novinama su izlazile vesti o prebijanju i hapšenju bespomoćnih, nejakih žena). Drugim rečima, iako se u oba slučaja radi o kritici sifražetskog delovanja, povodi za tu kritiku bili su ne samo različiti, već i suprotstavljeni: dok Vukica M. Aleksijević brani konzervativno stanovište da je ženi zbog njenih specifično ženskih osobina mesto u kući, Dora Marsden veruje da u feminističkoj borbi nema prostora za zloupotrebu ideje ženstvenosti.

Vukica M. Aleksijević smatra da je poziv žene-Srpkinje u prvom redu u *porodici*, gde je „najpotpuniji, najlepší, *pa tu treba i da ostane*”; pošto zasnuje porodicu, žena treba da se prihvati svoje uloge domaćice, a brigu o kući ne treba da vidi kao svoju dužnost, već kao svoj poziv; kao „muževljev drug” ona utiče na svog muža, pa onda „*i ne izlazeći iz porodičnog kruga može da utiče preko svoga muža i na razvoj društvenosti*”; poslednja, ali ne i najmanje važna uloga žene jeste *vaspitanje dece*.³⁸⁸ Za razliku od uverenja Vukice M. Aleksijević da žena, koja je pre svega majka i supruga, nema razloga da napušta okvire porodičnog ognjišta jer njen muž može da je zastupa izvan doma, mnoge sifražetkinje su govor o polnoj/rodnoj 'razlici' i materinstvu koristile zarad izlaska iz privatne (porodične) sfere i ulaska u javnu sferu. Navedimo neke primere. Gizela Bok (Gisela Bock) u knjizi o ženama u istoriji Evrope ističe da je jedna od glavnih odlika političkog diskursa sifražetskog pokreta bila takozvana „jednakost zbog različitosti“. Ona navodi reči Katarine Maršal koja je 1911. godine u Velikoj Britaniji na sledeći način branila biračko pravo žena: „Kažete da, opšte uzevši, svaka žena ima nekog muškarca da je predstavlja. [...] Ali, ni uz najbolju volju muškarci ne mogu imati isto saznanje i iskustvo o potrebama žena kao same žene, i to iz prostog razloga koji se tako često navodi kao antisifražetski argument: 'muškarci su muškarci, a žene su žene'“. ³⁸⁹ Milisent Foset se takođe oslonila na rodnu razliku da bi branila potrebu da žene predstavljaju same sebe u Parlamentu:

„Da su muškarci i žene potpuno isti, onda bi zastupljenost muškaraca reprezentovala i nas; ali, kako nisu isti, ono po čemu se razlikujemo nije zastupljeno u današnjem sistemu. Materinstvo, bilo ono stvarno ili potencijalno, jedna je od velikih životnih činjenica koju

³⁸⁸ Ibid., 345-346.

³⁸⁹ Citirano prema: Gizela Bok, *Žena u istoriji Evrope. Od srednjeg veka do danas*, 224-225.

nikada ne smemo izgubiti iz vida. [...] Ali, razlika između žena i muškaraca ipak nije argument *protiv* biračkog prava žena, već najjači argument *za* to koji se može smisliti. Želimo da kuća i kućna strana stvari dobiju veću težinu u politici i javnoj upravi nego što je to sada.³⁹⁰

Sličan – upotrebimo ovde zgodnu frazu – *materinski feminizam* nalazimo i u časopisu *Žena*. Međutim, tu je pre svega reč o ulasku žena (devojčica i devojaka) u obrazovne institucije, što se onda pravda potrebom da majke srpske dece budu obrazovane da bi bile što bolje majke. Veoma retko se radilo o ulasku žena u javni, politički život.

3.2. „Žena, domaćica, majka. Od te tri reči zavisi ceo svet.“

Za tumačenje primera koji slede biće od koristi uvidi Nire Juval-Dejvis u vezi sa načinima na koje žene učestvuju u formiranju nacija. Ova teoretičarka naglašava da je u etničkim i nacionalističkim diskursima centralna reproduktivna uloga žena. Što se tiče veze između kulturne reprodukcije i rodnihi odnosa unutar nacionalnih zajednica, žene su „i individualno i kolektivno, postavljene kao simboličke nositeljice identiteta i časti kolektiviteta” zbog čega se od njih zahteva da nose „breme predstavnštva”.³⁹¹ Iako žene najčešće simbolišu „jedinstvo kolektiviteta, čast i *raison d’être* specifičnih nacionalnih i etničkih projekata”, one su najčešće „isključene iz kolektivnoga ‘mi’ političke zajednice i ostaju u položaju objekta, a ne subjekta”.³⁹² Kada objašnjava odnos politika roda i građanskog statusa, Nira Juval-Dejvis ističe jaku vezu između privatne i javne sfere: odnosi koje država reguliše unutar privatne sfere (na primer, brak, razvod, zajednička imovina) direktno utiču na građanski status žena u javnoj sferi.³⁹³ Nira Juval-Dejvis naglašava dvojaku prirodu ženskog građanskog statusa: „na jednoj su strani [žene] građani kao i drugi, a na drugoj uvijek postoje pravila, propisi i politike koji se odnose samo na njih”.³⁹⁴

³⁹⁰ Citirano prema: Ibid., 225-226.

³⁹¹ Nira Yuval-Davis, *Rod i nacija*, 64.

³⁹² Ibid., 66.

³⁹³ Ova tvrdnja podseća nas na argument Virdžinije Vulf iz *Tri gvineje*: i u privatnoj i u javnoj sferi zastupljena su slična tlačenja i diskriminacija žena. Takođe, videli smo da su krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka različiti zakoni o braku, razvodu i, naročito, ličnoj/zajedničkoj imovini presudno uticali na (različit) položaj Srпкиnja na prostoru južne Ugarske i u Srbiji.

³⁹⁴ Nira Yuval-Davis, *Rod i nacija*, 38.

Diskurs o ženi kao prvenstveno dobroj supruzi, domaćici i majci, a samim tim i dobroj Srпкиnji, javlja se i kada je reč o obrazovanju. Ako se ima u vidu celokupna delatnost Milice Tomić, njena istrajnost u borbi za emancipaciju žena i izuzetan društveni angažman, onda argumentacija u njenom tekstu „Naše više devojčake škole” bar naizgled iznenađuje i zahteva da se pažljivije razmotri. U tom tekstu, Milica Tomić na sledeći način apeluje na srpski narodni crkveni sabor koji je odlučio da ukine finansijsku pomoć višim devojčkim školama:

„[...] mi Srпкиnje nemamo ni jednoga zavoda, u kome bi smo se prosvetivale i za srpske matere odgajale, da bi se dostojne svoga naroda pokazale.“³⁹⁵

Urednica *Žene* formuliše zahtev koji Srпкиnje postavljaju svojoj braći Srbima:

„Da nam osnuju višu srpsku školu, u kojoj ćemo se odgajati za prosvetene i dobre srpske matere, pa da im odgajamo i dobre sinove. To je sva emancipacija, koju od vas zahtevamo!“³⁹⁶

I dalje:

„Od višeg obrazovanja ženskog pola zavisi ne samo domaća porodična sreća, nego i napredak samoga naroda. Ženskoj je poziv, da bude u porodici dobra supruga, mati i domaćica, – a u društvu i narodu da očuva i neguje svest narodnosti, rodoljublje, čovečnost, dobre naravi i dobre narodne običaje!“³⁹⁷

Ovi citati otkrivaju aproprijaciju svih onih stereotipa koji se obično javljaju kada se spomene reč žena, naročito u izrazito tradicionalnim i patrijarhalnim društvima. Oslanjajući se na navedene teze Nire Juval-Dejvis, možemo identifikovati sve tri dimenzije nacionalnog projekta u tekstu Milice Tomić. Žena treba da brine o kući, rađa i vaspitava dobre srpske sinove.³⁹⁸ Žena

³⁹⁵ *Žena*, 1911, 6, 368.

³⁹⁶ *Ibid.*, 369-370.

³⁹⁷ *Ibid.*, 370.

³⁹⁸ Zašto sinove? Jedan odgovor bi bio da su sinovi bili korisni(ji) budući članovi društva pošto su kao ratnici/vojnici mogli da učestvuju u nacionalno-oslobodilačkoj borbi; drugi, manje verovatan odgovor bio

pravo na obrazovanje ne zahteva zato što joj ono – kao osobi – naprosto pripada, već da bi bila bolja majka i Srпкиnja. U obe sfere, i u privatnoj i u javnoj, žena je čuvarica i prenositeljica (narodne) tradicije. Uticaj nacionalnih diskursa na formiranje feminističke svesti kod Srпкиnja bio je, bez sumnje, snažan, a borba za emancipaciju žena u tradicionalnom i patrijarhalnom srpskom društvu svakako je imala najviše izgleda za uspeh ukoliko je bila smeštena pod okrilje pokreta za nacionalno oslobođenje. Utoliko je realno pretpostaviti da su neke žene, čak i kada nisu delile zanos koji prati proces formiranja nacije, smatrale da je dostizanje ravnopravnosti jedino moguće uz pomoć strategija koje se služe nacionalnim diskursom. Štaviše, možda je Milica Tomić, kao i neke njene saradnice, verovala da su opravdanja i izgovori nužni da bi se zadobila jednaka prava, ali da jednom stečena prava garantuju zauzimanje novih, ravnopravni(ji)h pozicija sa kojih se onda drugačije razgovara. Sasvim je drugo pitanje kakve su bile posledice takvog stava i da li je, istorijski gledano, upotreba kolektivističke matrice za ostvarenje ravnopravnosti bila poželjan način borbe.

Međutim, treba reći da su se povremeno pojavljivali i tekstovi u kojima se, uz oslanjanje na rodno neutralan obrazac, zagovarala teza o jednakim pravima žena. Recimo, D. Lacković u tekstu „Cilj i zadatak ženskog pokreta” kaže sledeće:

„Priznajemo li mi ženu ravnopravnu s mužem, kad se govori o dužnostima – moramo je priznati i u pravima. I naša će se sva docnija pokolenja čuditi, kako je bilo moguće toliko ratovati za stvar taku prirodnu i opravdanu. [...] Žene nemaju ponizno moliti. Sasvim je opravdano, kada zahtevaju pravdu.”³⁹⁹

Prilozi o potrebi za obrazovanom srpskom ženom, čije će obrazovanje doprineti napretku celog naroda, tako što će žene negovati i prenositi ‘izvornu’ srpsku tradiciju i vrednosti, kako u privatnoj tako i u javnoj sferi, bili su česti u časopisu *Žena*. U tekstu „Problem emancipacije ženskinje” Vojislav Mihaldžić tvrdi da je obrazovanje žena neophodno da bi se očuvala srpska porodica pošto „[o]bičajni srpski i sva obeležja srpskog duha, – kojima je kolevka baš srpska

bi da Milica Tomić aludira na nepovoljan položaj žena u društvu, smatrajući da je za devojčicu bolje da se u takvom društvu ne rodi.

³⁹⁹ *Žena*, 1912, 9, 541.

porodica – počinju gubiti svoje meko gnjezdo i ustupaju polako mesta svoja običajima i duhu zapadnom”⁴⁰⁰.

Na sličnu argumentaciju nailazimo i u tekstu Mite Klicina pod nazivom „Žena i narodno prosvjećivanje”:

„Našu narodnu književnost, to biser blago naše, očuvale su u glavnom srpske matere na porodičnom ognjištu. Ljubav prema Srpstvu, oduševljenje za sve što je srpsko, unele su u podmladak matere. Njima treba Srpstvo u prvom redu da zahvali svoj opstanak.”⁴⁰¹

I dalje, iz pera gospođe Delfe Ivana Ivanića:

„Da, majka mora sama svojim rukama stvoriti od svoga deteta u prvom redu *dobrog čoveka, a zatim valjanog sina svoga naroda*. [...] Mati treba da mu pročitava i prepričava naše narodno blago, našu narodnu poeziju, ona da ga uvede u duhovni svet, ona da ga upozna sa srpskom knjigom i srpskom kulturom.”⁴⁰²

I, konačno, zanimljiva gradacija koju nalazimo u tekstu „Slava i hvala ženi!” Mileta Lipovca:

„Žena, domaćica, majka. Od te tri reči zavisi ceo svet. Prva je reč velika, druga je značajna, a treća je sveta. [...] Obrazovana žena je razumna domaćica, verna ljuba i nežna majka.”⁴⁰³

Na osnovu ovih primera uočava se preplitanje dve uloge koje žena ima u društvu: s jedne strane, ona treba da rađa i vaspitava decu (to je njena biološka/reproduktivna uloga); s druge strane, ona prenosi određenu tradiciju i kulturu, braneći na taj način ono što je ‘naše’ od negativnih ‘stranih’ uticaja (to je ženska uloga u kulturnoj reprodukciji). Kako je već naglašeno u literaturi, odnos prema ženama u patrijarhalnim kulturama je dvojak: „žena nema društvenog

⁴⁰⁰ *Žena*, 1911, 9, 562.

⁴⁰¹ *Žena*, 1911, 11, 652.

⁴⁰² *Žena*, 1912, 5, 268.

⁴⁰³ *Žena*, 1912, 2, 95-96.

uticaja, ali kao dobra majka i supruga, stub porodice, ona uživa veliki ugled”.⁴⁰⁴ Među Srbima se prvenstveno negovao kult žene majke, a ženski uticaj u društvu bio je posredan i postojao je u okviru institucije braka.⁴⁰⁵ Ako odemo korak dalje u tumačenju, onda možemo da zajedno sa Kerol Pejtmen tvrdimo sledeće: ako je krajnja dužnost građana (muškaraca) bila da daju život za svoju zemlju, onda je krajnja politička dužnost žena bilo majčinstvo, to jest, da rađaju decu za potrebe države i, ako treba, da daju život ispunjavajući tu dužnost. Zbog svega toga, majčinstvo je uvek bilo u središtu nacionalnih politika i programa.

ZAKLJUČAK

U ovom poglavlju sam opisala društveni i politički kontekst u kom se formirala Milica Tomić, glavna urednica časopisa *Žena*. Ukazala sam na spregu između njene životne i intelektualne biografije: po svemu sudeći, zahvaljujući podršci oca i muža Milica Tomić je bila u poziciji da se bori za emancipaciju žena. Kako smo videli, ta emancipacija odnosila se pre svega na obrazovanje žena, a pravdana je nacionalnim interesom. Drugim rečima, osnovna uloga školovanih Srпкиnja bila je – majčinstvo. One su u okviru porodice ispunjavale svoju glavnu političku dužnost – kao vaspitačice nacije.

Nameće se logično pitanje: da li su emancipovane Srпкиnje bile zaista slobodne žene? Da bi se odgovorilo na to pitanje potrebno je uzeti u obzir kontekst u kom su one radile. Imajući u vidu političku i društvenu situaciju na prostoru na kom su živeli Srbi početkom dvadesetog veka, odnosno borbu za oslobođenje od tuđinske vlasti i nastojanje da se formira nacionalna država, zatim patrijarhalno uređeno društvo, te visok stepen nepismenosti i velike razlike između urbanih i ruralnih sredina u političkom, ekonomskom i kulturnom smislu, može se reći da je prosvetiteljski i humanitarni rad bio jedini mogući prostor slobode za žene. I pored svih ograničenja i manjkavosti (pre svega, svojevrzne podrške patrijarhatu), časopis *Žena* u kom su dosledno izlazili tekstovi o važnosti obrazovanja za svaku sferu ženskog života, a povremeno i tekstovi o globalnoj ženskoj borbi za pravo glasa, plaćeni rad i pristup svim profesijama, predstavlja važan korak u borbi za žensku emancipaciju. Ne samo što su žene tu mogle da iskažu svoje stavove i razmene mišljenja, već su one potpisivale svoje tekstove i tako postajale autorke.

⁴⁰⁴ Sofija Božić, „Milica Tomić...”, 451.

⁴⁰⁵ Ibid., 452.

Peto poglavlje

KA SLOBODNOJ ŽENI:

RODNI IDENTITETI, SEKSUALNOST I MORAL

UVOD

Kako je više puta naglašeno, kraj devetnaestog i početak dvadesetog veka u Evropi i Americi obeležen je nastankom, jačanjem i širenjem ženskog/feminističkog pokreta,⁴⁰⁶ pod čijim se okriljem vodila borba za jednaka politička, ekonomska i zakonska prava žena. Bilo eksplicitno bilo implicitno, ta borba je predstavljala, pre svega, kritiku i preispitivanje dominantnog patrijarhalnog sistema,⁴⁰⁷ koji se temeljio na ideji o muškoj nadmoći i ženskoj potčinjenosti kako u javnoj tako i u privatnoj sferi.⁴⁰⁸ Otuda ne iznenađuje činjenica da su na prelazu između dva veka pitanja u vezi za seksom, seksualnošću i seksualnim moralom postajala sve važnija. S obzirom na to da ženski/feministički pokret nije bio homogen, pod njegovim okriljem pojavile su se razne teoretizacije seksa i seksualnosti. Moguće je izdvojiti neke ključne teme kojima su se bavili feministkinje, seksualni reformatori i seksualni radikalisti. To su: ženska seksualna autonomija i seksualna sloboda, seksualni moral i dvostruki standard, brak i reforma braka, uzdržavanje, celibat, seksualno uživanje, te iz toga proizašli rodni i seksualni identiteti. U ovom periodu nastaje nova „nauka“ – seksologija,⁴⁰⁹ čiji su uvidi i zaključci bili važni kako za

⁴⁰⁶ Treba imati u vidu da nisu sve žene koje su podržavale ženski pokret bile feministkinje. To je posebno upadljivo kada se radi o domaćem kontekstu: iako su se autorke i saradnice časopisa *Žena* borile za ženska prava, reči „feminizam“ i „feministkinje“ u ovom časopisu nisu se odnosile na njih. Retke upotrebe ovih reči odnose se na žene iz Zapadne Evrope i Amerike.

⁴⁰⁷ Podsetimo se ovde napomena Nire Juval-Dejvis o patrijarhatu. Ona smatra da su dve činjenice zanemarene u većini feminističkih teoretizacija patrijarhata. Prvo, „ne uzima [se] u obzir da u većini društava neke žene imaju moć barem nad nekim muškarcima kao i nad drugim ženama“. Drugo, „ne uzima [se] u obzir da je tlačenje žena u konkretnim okolnostima izmiješano s drugim oblicima društvenog tlačenja i društvenih podijela“. – Nira Yuval-Davis, *Rod i nacija*, 18-19. Zato pojam patrijarhata ne treba shvatiti kao zaseban društveni sistem; on je tesno povezan sa drugim tipovima društvenih sistema, poput kapitalizma i rasizma. Konačno, žene obično nisu samo pasivne primateljke u mreži rodnih odnosa, misli Juval-Dejvis. One imaju moć delovanja (agency). Štaviše, čak ni u okviru istog društva nisu sve žene potlačene na isti način ili u istoj meri.

⁴⁰⁸ Ovde je reč o načelnoj tezi o nejednakim odnosima moći između muškaraca i žena u svim oblastima života (od javne sfere: politika, ekonomija, profesije, obrazovanje, kultura; do privatne sfere: razvod, raspolaganje novcem, nasilje u porodici itd.). Zato nema razloga da se upuštamo u problematičnost podele na privatnu i javnu sferu, o kojoj su pisale brojne feministkinje i istoričarke.

⁴⁰⁹ Naučnost seksologije više puta je dovedena u pitanje. Najpre u vreme njenog nastanka, kada nije priznata kao nauka od strane medicinskog/lekarskog establišmenta, a potom u vreme *drugog talasa*

feministkinje, tako i za antifeministkinje. I jedne i druge oslanjale su se na ideje seksologije, bilo da su ih usvajale (ponekad nekritički, ponekad strateški i selektivno) ili kritikovale.

Časopis *The Freewoman* predstavlja dragoceno istorijsko svedočanstvo o teoretizacijama i modelima seksa, seksualnosti i seksualnog morala s početka dvadesetog veka. Istovremeno, on je bogat i tekstualnom građom za istoriju rodnih identiteta i uloga koje ti modeli pretpostavljaju, proizvode i održavaju. Svest o tim rodnim identitetima i ulogama, kao i o odnosima moći koji su ih proizveli i koje su oni povratno održavali i osnaživali, važna je za razmišljanja o kulturnom polju, odnosno književnoj i kritičkoj produkciji s početka dvadesetog veka. (Pre)ispitivanje rodnih uloga i politika, kao i stvaranje novih rodnih i seksualnih identiteta, jedna je od važnijih odlika modernosti iz tog perioda, ali i nezaobilazan aspekt tadašnje umetnosti, pa dakle i književnosti. Dovoljno je pomenuti dve rodne uloge koje se konstruišu i dekonstruišu na stranicama časopisa *The Freewoman* – usedelice i „uraniste“. Veza između njih i kulture ogleda se delom i u činjenici da su genijalnost i veliki umetnički potencijal često pripisivani upravo usedelicama i uranistima. U ovom poglavlju se analiziraju različiti diskursi o seksu, seksualnosti i seksualnom moralu, kao i (novi) rodni i seksualni identiteti koji su njima definisani na prelazu između dva veka. Reč je o identitetima usedelice, uraniste, slobodne žene i vezane žene.

Kao za druga politička, ekonomska i kulturna pitanja vezana za pojavu slobodne žene i njen položaj u društvu, časopis *The Freewoman* je predstavljao otvorenu platformu i za živ razgovor, diskusiju i sukob oko rodnih i seksualnih identiteta, kako na stranama sa autorskim tekstovima tako i u rubrici pod nazivom „Korespondencija“. Iza toga je stajala promišljena odluka urednice Dore Marsden. Ona je imala jasnu svest o tome da su učestvovanje u razgovoru i razmena mišljenja u javnom prostoru neki od ključnih elemenata društvene promene.⁴¹⁰ Tu svest o značaju razgovora, baš kao i o značaju teme o kojoj se razgovora, ona je demonstrirala i povodom problema vezanih za seks, seksualnost i seksualni moral, te za rodne uloge koje se njima uspostavljaju. To se vidi i u jednom njenom odgovoru na pismo jedne čitateljke. Naime, u svom obraćanju redakciji, Koralija M. Burd (Coralie M. Boord) tvrdi da se žene već šezdeset godina bave temama u vezi sa seksom, i to naučno i javno. Dora Marsden na to odgovara:

feminizma šezdesetih godina dvadesetog veka, kada je ukazano na patrijarhalne i seksističke pretpostavke ove oblasti. Poput istoričarki i feministkinja na čije se radove oslanjam, smatram da su znaci navoda neophodni da bi se iskazao stav o naučnosti, neutralnosti i objektivnosti seksologije.

⁴¹⁰ Vidi o uredničkoj politici Dore Marsden u poglavlju „Dora Marsden, *The Freewoman* i slobodna žena“.

„Mi mislimo da žene *nikada* nisu imale tu priliku, kao ni muškarci. Javno tvrdimo da takve prilike ni za muškarce ni za žene nije bilo pre pojavljivanja časopisa *The Freewoman* ni u Engleskoj ni bilo gde drugde. To je razlog zbog kog je pokretanje časopisa *The Freewoman* tako važno.“⁴¹¹

Na osnovu teorijskih i istorijskih razmatranja savremenih feministkinja – Šejle Džefris (Sheila Jeffreys), Margaret Džekson (Margaret Jackson) i Lusi Blend (Lucy Bland) – u prvom delu ovog poglavlja ukazuje se na osnovne pojmove i probleme u vezi sa seksom, seksualnošću i seksualnim moralom, te njima određenim rodnim ulogama, u Zapadnoj Evropi, a naročito u Velikoj Britaniji, krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka. Nekoliko je razloga da se među brojnim autorima i autorkama koji na različite načine pristupaju ovim temama i problemima izdvoje baš navedene istoričarke. Prvo, sve tri se bave časopisom *The Freewoman*, i posebno se fokusiraju na njegov značaj i uticaj u vezi sa stvaranjem novih rodnih i seksualnih identiteta. Drugo, važan aspekt njihovih studija predstavlja razmatranje „politizacije seksualnosti“ na razmeđu dva veka. Sve tri kao ključno ističu sledeće pitanje: da li je seksualna želja prirodna, nagoniska, instinktivna ili se, zapravo, radi o društvenom konstrukt, koji uspostavlja i održava nejednake odnose moći među polovima?

Pregled literature u prvom delu poglavlja treba da pokaže kako su do nedavno pojedine struje i tendencije u okviru ranog dvadesetovekovnog ženskog/feminističkog pokreta bile slabije vidljive u korpusu savremene stručne literature o ovom periodu. To je dovelo do marginalizacije jednog aspekta ženske kulturne istorije – reč je o tadašnjem razumevanju ženske seksualne autonomije i (poželjnih) rodnih i seksualnih identiteta. Kada uzmemo u obzir (neo)konzervativna nastojanja da se sprovede svojevrsna retradicionalizacija u oblasti seksa i seksualnosti, odnosno u sferi porodice, morala i rodnih uloga, od kraja dvadesetog veka naovamo, onda ovaj aspekt ženske kulturne istorije postaje bitan za nas danas ne samo kao istorijski već i kao strateški narativ. U drugom delu poglavlja analiziraju se različiti diskursi o seksu, seksualnosti i seksualnom moralu, te o obrascima rodnog ponašanja koji su implicirani takvim moralom, u časopisu *The Freewoman*. U središtu razmatranja nalaze se: „nova moralnost“, pojam strasti,

⁴¹¹ Odgovor urednice na pismo čitateljke Koralije M. Burd. Coralie M. Boord, “Why do we discuss sex?“, *FW*, 1.17, 332.

„bračni ugovor“, kritika usedelica (ženska seksualna autonomija vs. seksualna sloboda) i novi seksualni identiteti (uranisti).

1. FEMINIZAM, SEKSUALNOST I MORAL

KRAJEM DEVETNAESTOG I POČETKOM DVADESETOG VEKA:

TEME, POJMOVI I PROBLEMI

1.1. Šejla Džefris: „Usedelica i njeni neprijatelji.

Feminizam i seksualnost 1880-1930“ (1997 [1985])

U predgovoru za drugo izdanje studije o feminizmu i seksualnosti (1997), Šejla Džefris se osvrće na svoje istraživanje seksualnog nasilja nad decom s kraja sedemdesetih godina dvadesetog veka. To čini kako bi naglasila da se tek tada prvi put suočila sa činjenicom da su feministkinje još u drugoj polovini devetnaestog veka vodile snažnu kampanju protiv tog vida nasilja. Razlog za tu zakasnelu spoznaju je relativno jednostavan: delovanje militantnih feministkinja i sifražetkinja obično se vezivalo za borbu za pravo glasa, dok se o ostalim aspektima njihovog aktivizma znalo veoma malo ili nimalo. Među tim manje poznatim aspektima nalazi se i kampanja u oblasti seksa, seksualnosti i morala na prelazu između devetnaestog i dvadesetog veka. Cilj te kampanje, koja je trajala pedesetak godina, bio je dvojak: s jedne strane, ona se ticala problema silovanja, obavezujuće prirode seksualnog odnosa i preispitivanja dvostrukog standarda; s druge strane, formirala je pozitivan stav prema idejama usedelištva i celibata.⁴¹² Šejla Džefris kaže da je tu kampanju u prvim decenijama dvadesetog veka zaustavila pojava seksologije i novih tendencija u okviru feminizma poput „novog feminizma“, nove moralnosti, „slobodne ljubavi“ itd.

Kada je reč o seksologiji, autorka smatra da je ova nova nauka počivala na patrijarhalnom modelu seksualnosti u čijem su temelju bile ideje o muškoj dominaciji i nasilju i, nasuprot tome, ženskoj submisivnosti. Dakle, u pitanju je bio upravo onaj model seksualnosti koji su devetnaestovekovne feministkinje kritikovale. Međutim, spram tih feministkinja, početkom dvadesetog veka pojavljuju se nove feministkinje, posebno među saradnicama časopisa *The Freewoman*, koje nastoje da artikulišu nova poimanja seksa i seksualnosti. U tim nastojanjima,

⁴¹² Sheila Jeffreys, *The Spinster and her Enemies. Feminism and Sexuality 1880-1930* (Spinifex Press, 1997 [1985]), ix.

one se često oslanjaju na ideje seksologa, odnosno koriste jezik i argumente seksologije da bi kritikovale usedelištvo i celibat i, s druge strane, podržale ideju o (obaveznim) heteroseksualnim odnosima i ženskom uživanju u njima.⁴¹³ Budući da u svojim razmatranjima koristi primere iz časopisa *The Freewoman*, u drugom delu ovog poglavlja, posebno u analizi tekstova o usedelicama, ukazaću na neke uvide Šejle Džefris i osvrnuti se na jednostranost njene – uglavnom neopravdane – kritike na račun stavova Dore Marsden.

1.2. Margaret Džekson: „Stvarne životne činjenice.

Feminizam i seksualne politike između 1850 i 1940“ (2005 [1994])

1.2.1. (De)konstruisanje seksualnosti i muška nadmoć

Studija Margaret Džekson o feminizmu i seksualnim politikama objavljena je ubrzo posle knjige Šejle Džefris, na koju se umnogome oslanja. U uvodu, autorka objašnjava da je u istraživanju krenula od analize radova poznatih seksologa, među kojima je važan bio i Havelok Elis (Havelock Ellis). Ona je htela da ispita kako je seksologija uticala na formiranje „zdravorazumskih stavova o tome šta je 'prirodno' u seksualnom ponašanju, a posebno u vezi sa biološkom osnovom muške seksualnosti“.⁴¹⁴ Međutim, pošto seksologija nije nastala u vakuumu, bilo je neophodno uzeti u obzir širi kontekst. Naime, u istom istorijskom i političkom trenutku u kom se seksologija uspostavlja kao nauka uveliko traje ženska, odnosno feministička borba za zakonska, obrazovna i ekonomska prava žena, kao i za prava u sferi seksualnih odnosa i seksualnosti. Uprkos tome što postoje znatne razlike među tadašnjim feminističkim shvatanjima veze između seksualnosti, seksualne slobode i emancipacije žena, seksualnost je predstavljala važno političko pitanje za sve feministkinje, kao i za većinu antifeministkinja. Sama Margaret Džekson kaže da se „većina feministkinja slaže da konstruisanje seksualnosti igra važnu ulogu u strukturiranju ili održavanju muške moći, uprkos tome što postoje suštinska neslaganja u vezi sa tim da li seksualnost tu ima centralno mesto i koji su to procesi pomoću kojih se ona konstruiše“ (2).

⁴¹³ Šejla Džefris pravi analogiju između rasprave militantnih feministkinja sa „novim feministkinjama“ s početka dvadesetog veka i rasprave o pornografiji iz osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog veka.

⁴¹⁴ Margaret Jackson, *The Real Facts of Life. Feminism and the Politics of Sexuality 1850-1940* (Taylor&Francis, 2005 [1994]), 1. Pošto u svim odeljcima pododeljka 1.2. razmatram analizu i uvide Margaret Džekson, broj stranice na kojoj se citat nalazi biće naznačen u zagradi iza navoda.

Margaret Džekson polazi od dva važna stava: prema prvom, seksualnost predstavlja ključno mesto borbe između polova, a ta borba velikim delom određuje načine konstruisanja seksualnosti; po drugom, osvajanje ženske seksualne autonomije jeste neophodan uslov na putu ka emancipaciji žena. I jedno i drugo presudno utiče na obrazovanje identitetskih matrica. Treba odmah naglasiti da autorka pravi jasnu razliku između koncepcija ženske seksualne autonomije i seksualnog oslobođenja: prvi pojam proizašao je iz feminističkog pokreta i odnosi se na pravo žena da definišu i kontrolišu sopstvenu seksualnost; drugi su brojne feministkinje kritikovale ili odbacile jer su smatrale da je norma spram koje je on određen bio muškarac (to jest, muško iskustvo) (2). Stoga ne čudi što Džekson reč oslobođenje stavlja pod navodnike (sexual „liberation“). Osnovna teza njene studije ima tri elementa: moć muškaraca, patrijarhat i heteroseksualni odnos. U središtu viktorijanskog i edvardijanskog feminizma nalazi se preispitivanje seksualnih temelja na kojima počiva muška moć. Kao deo načelne borbe za ženska prava, to preispitivanje podrilo je patrijarhalnu društvenu strukturu koja se zasniva na heteroseksualnim odnosima. Heteroseksualne odnose autorka definiše kao „totalitet seksualnih-političkih-ekonomskih odnosa između polova, pomoću kojih je strukturirana muška moć“ (2-3).

Da bi se izborile za seksualnu autonomiju žena, feministkinje iz druge polovine devetnaestog veka i sa samog početka dvadesetog veka insistirale su na oslobođenju žena od seksualnog ropstva (sex slavery). Tu borbu su vodile putem kampanja koje su obuhvatale pitanja braka i njegove reforme, usedelištva i dvostrukog standarda u oblasti seksa (3). Margaret Džekson smatra da je za žensku seksualnu autonomiju od presudnog značaja bila „politizacija seksualnosti“: „feministkinje su razotkrile seksualnu eksploataciju i stanje ucenjenosti žena u heteroseksualnim odnosima, kako u braku tako i izvan braka, i dale analizu muške seksualnosti kao društvenog konstrukta i oruđa muške moći“ (3). Nasuprot tada uvreženom mišljenju, feministkinje su uporno tvrdile da „muške nekontrolisane i nasilne seksualne 'potrebe'“ nisu prirodne već političke (3). Međutim, poput Šejle Džefris, Margaret Džekson takođe smatra da su model seksualnosti zasnovan na ženskoj seksualnoj autonomiji za koji su se ove feministkinje zalagale potisnuli novonastala seksologija i jačanje ideologije seksualnog oslobođenja. Naime, seksolozi su na mesto političkog u seksualnim odnosima vratili ideju o 'prirodnom'. Džekson smatra da je model seksualnosti koji su seksolozi promovisali bio suštinski patrijarhalan. Dodatni problem bio je u tome što je taj model bio prerušen u navodno objektivnu nauku.

Da bi poduprla svoje teze konkretnim primerima, Margaret Džekson analizira tekstove i pisma autorki i autora, odnosno čitateljki i čitalaca iz časopisa *The Freewoman*. Za moju analizu diskursa o seksu, seksualnosti i moralu, te rodnim identitetima i ulogama u ovom časopisu od posebnog su značaja sledeći njeni uvidi: 1) o politizaciji seksualnosti koja predstavlja ključ za razumevanje dva suprotstavljena modela seksualnosti – ženske seksualne autonomije, s jedne strane, i seksualne slobode, s druge; 2) o feministkinjama usedelicama koje su se dosledno protivile pretpostavci da je žena ne samo seksualno nedovršena već i 'nenormalna' ako nema heteroseksualne odnose; očekivano, oko usedelica su se sporile stare i nove feministkinje, to jest zagovornice dva različita modela seksualnosti; 3) o idejama i učincima nove nauke – seksologije.

1.2.2. Politizacija seksualnosti

Politizacija seksualnosti je proces star koliko i feminizam, smatra Margaret Džekson. Kao prvi teorijski tekst koji dovodi u vezu seksualnost i potčinjenost žena ona navodi *Odbranu prava žene (A Vindication of the Rights of Woman, 1792)*. U tom klasičnom eseju, Meri Vulstonkraft (Mary Wollstonecraft) brak opisuje kao oblik (legalizovane) prostitucije: poput prostitutke, i supruga (pro)daje mužu svoje telo u zamenu za ekonomsku sigurnost, u društvu koje nameće i podržava takav bračni ugovor. Stoga, umesto posezanja za biološkim racionalizacijama poput „muške prirode“, „prirodnog impulsa“ itd., ponašanje muškaraca treba shvatiti pre svega kao društveno uslovljeno. Načine da se suprotstave muškoj nadmoći koja se ispoljavala (i) u oblasti seksa žene su pronašle u čednosti (chastity) i uzdržavanju (continence).⁴¹⁵ Stoga ne iznenađuje to što se među ključnim rečima filozofije seksa s kraja devetnaestog veka nalaze uzdržavanje i psihička/mentalna ljubav (psychic love). Između ostalih, tim pojmovima bavile su se i Elizabet Volstnholm Elmi (Elisabeth Wolstenholme Elmy) i Frensis Svini (Frances Swiney), sifražetkinje koje su zagovarale militantni feminizam. Za njih je osnovno žensko pravo bila kontrola nad sopstvenim telom (79-80). Zato njihovo insistiranje na psihičkom i duhovnom aspektu seksa treba videti ne kao osudu telesnog ispoljavanja seksualnosti, već kao pokušaj da se odbaci fiziološki redukcionizam, tvrdi Margaret Džekson. Drugim rečima, ako se seksualnost

⁴¹⁵ Margaret Džekson tvrdi da krajem devetnaestog veka postoji suštinska razlika između puritanskog i feminističkog shvatanja čednosti i uzdržavanja. Sa stanovišta puritanizma, seksualnost je životinjski ili prirodni instinkt koji mora da se drži pod kontrolom. Nasuprot tome, feminističko stanovište pretpostavlja da je seksualnost društveno konstruisana, te da muška seksualnost služi kao političko sredstvo za održavanje muške nadmoći (7). Dakle, iako obe grupe zagovaraju čednost i uzdržavanje, njihovi razlozi se uveliko razlikuju.

shvati kao složeni pojam koji obuhvata emocije, strast i želje, onda se ona nikako ne može svesti na puko fizičko zadovoljstvo.⁴¹⁶

Konceptima ženske seksualne autonomije i seksualne slobode, odnosno različitim strujama i tendencijama u okviru feminističkog pokreta krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka Margaret Džekson će se detaljno pozabaviti u posebnom poglavlju svoje studije. U okviru tih razmatranja ona će naglasiti da su feministkinje koje nisu podržavale stavove i taktike militantnih feministkinja (takve stavove i taktike zagovarala je recimo *Ženska društvena i politička unija*) i koje su smatrale da žene i muškarci treba slobodno da ulaze u seksualne odnose (takve odnose ne smeju da ograničavaju i sankcionišu ni država ni crkva) našle svoj prostor na stranama časopisa *The Freewoman*. Tu su se one zalagale za novu moralnost (87). Prvi broj časopisa već je sadržao dvostruki napad – kako na militantni feminizam tako i na politike usedelištva. Međutim, uzevši u obzir i ostale brojeve časopisa, Margaret Džekson zaključuje da se „[u] prvih nekoliko meseci debata proširila i na pitanja celibata i uzdržavanja, dvostrukog standarda i seksualne slobode, te je ubrzo postalo jasno da predmet rasprave nisu samo politike usedelištva nego i priroda same seksualnosti“ (88). Dakle, časopis je pre svega bio važan zato što je obuhvatio najveći broj tadašnjih (feminističkih) teoretizacija seksualnosti. Autori i čitaoci koji su aktivno učestvovali u debatama ili svojim autorskim tekstovima ili u rubrici za pisma čitalaca zastupali su različite, često nepomirljive, modele seksualnosti.

U zaključku tog dela svoje knjige, Margaret Džekson se vraća na sporno mesto u raspravi između militantnih feministkinja i pristalica nove moralnosti okupljenih oko časopisa *The Freewoman*. Pošto navede najvažnije zajedničke elemente feminističke seksualne radikalnosti koje su zagovarale i jedna i druga grupa žena– kritiku dvostrukog standarda i institucije braka (99) – ona zaključuje da su obe grupe bile složne oko toga da žena ima pravo da odbije ulogu majke. Međutim, dok su zagovornice nove moralnosti smatrale da u te svrhe treba koristiti kontracepciju, militantne feministkinje su se zalagale za apstinenciju. U čemu se, dakle, ogledao njihov spor? Iako su na prvi pogled obe grupe feministkinja bile posvećene osvajanju ženske seksualne autonomije, Margaret Džekson smatra da je taj pojam za njih imao različito značenje: „za 'nove moraliste' ovaj pojam bio je blizak libertarijanskom shvatanju 'slobodne ljubavi', koje je podrazumevalo slobodu koju država i crkva ne mogu sankcionisati, a ponekad i slobodu od

⁴¹⁶ Da stvari nisu bile jednoznačne na prelazu vekova svedoči i podatak da su neke feministkinje, poput južnoafričke autorke Oliv Šrajner (Olive Schreiner, 1855-1920), uprkos tome što su smatrale da je ljubav pre svega psihička i intelektualna, verovala da je seks suštinski animalan i instinktivan.

društvenih pravila i bilo kakve odgovornosti“ (100). Uprkos naizgled radikalnim stavovima prema seksu i seksualnosti, novi moralisti nisu uzeli u obzir zatečeno stanje, odnosno nejednake odnose moći između muškaraca i žena u patrijarhalnom društvu. Ta neravnopravnost nije se samo ogledala u specifičnim heteroseksualnim odnosima i praksama, ti odnosi su je i proizveli (100). Umesto da „preispitaju maskulinu, falocentričnu definiciju seksa kao prirodnog, fizičkog instinkta koji 'mora' da se zadovolji u heteroseksualnom odnosu“, novi moralisti su hteli da pokažu da je ženska seksualnost jednako instinktivna, snažna i prirodna kao i muška (100). Zato je kritika usedelica bila nužan element u tekstovima i pismima pojedinih novih moralista, tvrdi Džekson. Ove njene uvide kritikovaću u drugom delu poglavlja, jer analiza uvodnika Dore Marsden, koji su izašli pod nazivom „Nova moralnost“, pokazuje da su barem neki od novih moralista, a među njima i sama Dora Marsden, bili itekako svesni nejednakih odnosa moći između žena i muškaraca.

Nasuprot novim moralistima i onima koji su podržavali slobodnu ljubav i slobodne zajednice nalaze se sifražetkinje i feministkinje poput Edit M. Votson (Edith M. Watson) i Ketlin Oliver (Kathlyn Oliver), čija su pisma objavljena u *The Freewoman* u okviru debate o usedelicama i braku. Njihovo poimanje ženske seksualne autonomije oslanja se na rad i aktivizam feministkinja iz druge polovine devetnaestog veka. One su insistirale na uzdržavanju, celibatu i duhovnoj ljubavi, odnosno na pravu žena da nemaju (hetero)seksualne odnose (među njima se nalaze ranije pomenute Elizabet Volstnholm Elmi i Frensis Svini). Margaret Džekson veruje da je takav model seksualnosti bio u svojoj suštini feministički jer je „predstavljao radikalan zaokret u odnosu na ono što su muškarci definisali kao 'prirodno', ali je nastojao i da redefiniše seksualnost tako da osvetli iskustvo i interesovanja žena kao autonomnih ljudskih bića“ (101). Spram toga, zagovornici nove moralnosti i slobodne ljubavi, oslonjeni na tradiciju seksualnog libertarijanizma, odnosno muškog seksualnog radikalizma, nekritički su prihvatili patrijarhalni model seksualnosti.

1.2.3. Usedelice: politička odluka ili „nenormalnost“?

Od druge polovine devetnaestog veka u središtu razmatranja unutar ženskog/feminističkog pokreta bili su brak i reforma braka. Za usedelice se, međutim, može reći da su otišle korak dalje u odnosu na kampanju za reformu braka – one su odlučile da se ne udaju. Margaret Džekson kaže da su usedelice koje su istovremeno bile i feministkinje videle

„usedelištvo kao dvostruko dobar izbor za žene: kao oblik otpora ženskom seksualnom ropstvu; i kao opciju koja je validna i smisljena sama po sebi“ (14). Drugim rečima, „one su eksplicitno odbile ne samo patrijarhalnu doktrinu prema kojoj se primarni poziv žene vezuje za brak i materinstvo, već i imperativ hetero-odnosa (heterorelational imperative), čija je temeljna pretpostavka da je žena bez muškarca seksualno nepotpuna“ (14). Rasprava o usedelicama najčešće se odnosila na ekonomski nezavisne pripadnice srednje klase, koje su se našle u situaciji da samostalno odluče o svom bračnom statusu.⁴¹⁷ Odatle sledi zaključak da je odluka da se bude usedelica bila i politička odluka.

Sva je prilika da su neke usedelice poštovala celibat. Margaret Džekson pak naglašava da to nije dovoljan razlog da se tvrdi da usedelice u načelu nisu imale seksualne odnose, posebno kada se zna da su mnoge od njih održavale „strastvena prijateljstva“ sa drugim ženama, bilo usedelicama bilo onim udatim (16). Danas bismo takve prijateljice nazvali lezbijkama. Zbog toga Margaret Džekson upozorava na heteroseksističku logiku koja usedelištvo, to jest izostanak seksualnih odnosa sa muškarcem, izjednačava sa seksualnom frustracijom i celibatom. Takva logika poriče postojanje lezbijki. S druge strane, nije teško pretpostaviti zašto su muškarci zazirali od viktorijanskih i edvardijanskih usedelica: kada brak postane stvar njihovog slobodnog izbora, velik broj žena ima priliku da odbije svoj „jedini pravi poziv“ supruge (17-18). U tom smislu, zanimljivi su podaci koje Margaret Džekson navodi: 1913. godine šezdeset i tri posto članica *Ženske društvene i političke unije* činile su usedelice, dok je među ostalih trideset sedam posto bilo mnogo udovica; najniži procenat sklopljenih brakova zabeležen je 1911. godine. Budući da su u ženskom pokretu početkom dvadesetog veka učestvovala brojne usedelice, uspeh i jačanje pokreta izazvali su još veću netrpeljivost prema njima.

Međutim, kako je već rečeno, pokazalo se da je netrpeljivost dolazila i sa strane pojedinih feministkinja koje su usvojile stavove i zaključke seksologa i seksualnih reformatora o tome šta je „prirodno“ i „normalno“ u seksualnim odnosima.⁴¹⁸ U prvom broju časopisa *The Freewoman*,

⁴¹⁷ Margaret Džekson ne propušta da dovede u vezu raspravu o usedelicama i klasno pitanje. Neudate pripadnice srednje klase izazivale su snažnu kritiku i moralnu paniku (od dijagnoza poput neuroze i histerije, do optužbe da ne rađaju decu naciji). S druge strane, niko se nije osvrtao na usedelice iz radničke klase.

⁴¹⁸ Videli smo da je još Meri Vulstonkraft tvrdila da muška seksualna želja nije nikakav prirodni, nekontrolisani impuls. Osnovni cilj feminističke kampanja protiv dvostrukog standarda iz druge polovine devetnaestog veka i s početka dvadesetog bio je da opovrgne tezu da je muška seksualna potreba prirodna, te da se zbog toga ne može kontrolisati. Militantne feministkinje borile su se za uspostavljanje istog moralnog standarda za sve i putem objavljivanja takozvanih „stvarnih životnih činjenica“, odnosno

u nepotpisanom članku o usedelicama („The Spinster – By One“) tvrdi se da neudate žene ne treba da se pridržavaju celibata. Iz te tvrdnje proizlazi kritika (navodnih) opasnosti koje izaziva čedno ponašanje, to jest potiskivanje seksualnog instinkta (88). Margaret Džekson smatra da taj provokativni ironični članak pruža „ekstremno negativnu i mizoginu karikaturu usedelice“ (88). Tako oštar napad na usedelice, i to na stranama feminističkog časopisa, morao je delovati kao dvostruka izdaja svim onim sifražetkinjama i feministkinjama koje su decenijama nastojale da stvore pozitivnu sliku o usedelicama (89).

1.2.4. *Feminizam i seksologija*

Početak dvadesetog veka, u tekstovima te javnim istupima i feministkinja i antifeministkinja o seksu i seksualnosti dominiraju medicinski i naučni „dokazi“ (102). Kao da su argumenti koje su one do tada iznosile, pozivajući se najčešće na društvene i humanističke nauke, prestali da budu dovoljni. Oslanjanje na naučnike poput Haveloka Elisa predstavljalo je, ipak, mač sa dve oštrice. Bilo je tako feministkinja koje su odustale od argumenata o političkoj i društvenoj uslovljenosti seksualnih ponašanja i uloga i vratile u igru ljudsku prirodu.

Zašto su ideje seksologa bile tako privlačne? Margaret Džekson objašnjava da je jedan od utemeljivača seksologije Havelok Elis bio važan za seksualne radikaliste s početka dvadesetog veka iz dva razloga: prvo, on je ukazao na postojanje ženske seksualnosti i značaj uživanja u seksualnom odnosu za žene; drugo, uticao je da se prihvate seksualne „devijacije“, pre svega (muška) homoseksualnost (105). Tek su u drugoj polovini dvadesetog veka feministkinje pokazale da je model seksualnosti u Elisovim radovima, koji je navodno bio objektivn i naučan, u suštini patrijarhalan, te da je naneo štetu razumevanju lezbijske ljubavi.

Iz perspektive feminističke kritike seksologije, Margaret Džekson izdvaja dva stanovišta iz ključne Elisove knjige *Studije iz psihologije seksa (Studies in the Psychology of Sex)*. Prvo je shvatanje da je „normalan heteroseksualni odnos zasnovan na odnosu moći koji je biološki predodređen; otuda muška dominacija i ženska submisivnost ne samo što su neminovne već su i neophodne za seksualno zadovoljstvo“ (108). I drugo: „svi vidovi abnormalnog seksa zapravo su oblici normalnog seksa; čak i veoma nasilni i opasni oblici seksualne perverzije imaju korene u 'nevinim i instinktivnim impulsima', i zbog toga su, kako je implicirano, bezbedni i prihvatljivi“

presuda u slučajevima muškog nasilja nad ženama i decom u glasilima *Votes for Women, The Suffragette, The Vote* (Jackson, *The Real Facts of Life*, 34-38).

(108). Pored toga, Margaret Džekson ističe da je za razumevanje ženske seksualnosti važan i Elisov pojam skromnosti kod žena, što je jedan od centralnih pojmova njegove teorije seksualnosti. Žensku skromnost treba osvojiti i savladati ili, kako kaže Džekson tumačeći Elisa, „[m]uška seksualna potreba definisana je kao želja za osvajanjem žene. Ženski otpor, koji zapravo nije stvaran, predstavlja manifestaciju ženske seksualne želje – želje da se bude osvojena. Osvajanje i otpor, dominacija i submisivnost, definisani su tu kao prirodni“ (110). Autorka dakle tvrdi da je Elisova teorija seksualnosti podrazumevala neravnopravan odnos moći između muškaraca i žena te opravdavala nasilje: vezu između muške seksualne želje, moći i nasilja Elis opisuje kao prirodnu i neizbežnu, dok žensko seksualno uživanje povezuje sa osećanjem bola (112). Pojednostavljeno, i muškarac i žena uživaju u nasilju i bolu, s tim što prvi zadovoljstvo crpe iz nanošenja bola, a druga iz njegovog trpljenja. Pored Elisa, treba pomenuti još dvojicu seksologa – Ivana Bloha (Iwan Bloch) i Avgusta Forela. Njihove teorije seksualnosti nisu se bitno razlikovale od Elisove budući da su i oni (p)održavali patrijarhalni model seksualnosti polazeći od „naučnih činjenica“ i „zakona prirode“ (118). Ili, kako Margaret Džekson sumira: „Elis, Bloh i Forel su u teoriji podržali emancipaciju žena, ali su bili veoma selektivni spram oblika feminizma iza koga bi stali, i često su napadali ženski pokret zato što je odvrćao žene od onoga što su oni smatrali 'zakonima ženske prirode', dakle od heteroseksualnosti, braka i materinstva“ (119).

Uticao je posebno je vidljiv među autorima i čitaocima okupljenim oko časopisa *The Freewoman*. Margaret Džekson izdvaja dva primera: gospođu Gaskon-Hartli (Gasquoigne-Hartley) i Stelu Braun (Stella Browne). Prva je bila supruga Voltera Galikena (Walter Gallichan), populizatora seksologije i poznatog autora u oblasti reforme seksa. Ona je imala izrazito negativan stav o usedelicama i usedelištvu. Smatrala je da žene treba da žive u skladu sa svojom prirodom – kao supruge i majke. U tome se oslanjala na radove Haveloka Elisa i Elen Kej (Ellen Key), švedske feministkinje koja je verovala da su ženskost (femininity) i muškost (masculinity) biološki predodređene i slavila heteroseksualnost i materinstvo.⁴¹⁹

Stela Braun bila je autorka čuvenog članka „The Spinster – By One“, koji je izazvao burne reakcije u *The Freewoman*. Kao socijalistkinja, ona se zalagala za upotrebu kontracepcije i

⁴¹⁹ Ovde se treba podsetiti napomena istoričarke Lusi Delap o značenju termina (anti)sifrazetkinja i (anti)feministkinja početkom dvadesetog veka u Velikoj Britaniji (ali i drugde): reč je o heterogenim i često kontradiktornim diskursima u okviru kojih su progresivne i konzervativne ideje često išle ruku podruku.

abortus; kao članica Britanskog društva za izučavanje seksualne psihologije, osnovanog 1914. godine, bila je pod neposrednim uticajem seksologije. Ideje o usedelištvu, heteroseksualnosti i pseudohomoseksualnosti koje je iznela u časopisu *The Freewoman* razvijala je i na drugim mestima, u tekstovima i javnim predavanjima. Margaret Džekson napominje da je ova feministkinja i socijalistkinja prevela na engleski jezik knjigu *Idealni brak (Ideal Marriage)* holandskog lekara opšte prakse i ginekologa Teodora fan de Feldea (Theodoor Hendrik van de Velde), koja je važila za „Bibliju” među priručnicima za brak“ (123). Sva je prilika da su feministkinje poput Stele Braun i gospođe Gaskon-Hartli iskreno verovala da se seksologija zasniva na objektivnim činjenicama.⁴²⁰ Tek su feministkinje *drugog talasa*, u drugoj polovini dvadesetog veka, dovele u pitanje neutralnost i objektivnost nauke i naučnog znanja, ukazavši tako na nejednake odnose moći i patrijarhalne pretpostavke i vrednosti na kojima su počivali nauka i naučno znanje o seksu (125).

1.3. Lusi Blend: „Zauzdavanje zveri. Feminizam, seks i moralnost“ (2001)

1.3.1. Opasnosti i zadovoljstva

Iscrpna studija Lusi Blend o feminizmu, seksu i moralnosti s kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka ublažila je razlike između starih i novih feministkinja (pošavši od toga da su obe grupe selektivno koristile diskurse i pojmove koji su im bili dostupni)⁴²¹ i ukazala na pojavu novih seksualnih identiteta na prelazu vekova. U poslednjem poglavlju njene studije, koje je posvećeno debatama o seksu i seksualnosti sa početka dvadesetog veka (kada je došlo do prodora seksologije u polje feminističkog delovanja) kao osnovni izvor analizirane građe koristi se upravo časopis Dore Marsden – *The Freewoman*.

Poput Šejle Džefris i Margaret Džekson, Lusi Blend takođe naglašava dve oko seksa sukobljene tendencije među feministkinjama: dok su jedne smatrale da pažnju treba obratiti na opasnosti koje seks nosi sa sobom, druga, malobrojnija grupa bila je usredsređena na pitanje

⁴²⁰ Militantne feministkinje, poput Edit Votson i Ketlin Oliver, takođe su citirale radove seksologa, najčešće Bloha i Forela. Taj podatak podržava tezu da je takozvani naučni pristup pitanjima seksa i seksualnosti bio uticajan u ovom periodu (Jackson, *The Real Facts of Life*, 124).

⁴²¹ Iako se Lusi Blend naslanja na uvide i zaključke Šejle Džefris i Margaret Džekson, ona ipak nudi nijansiraniju analizu.

(ženskog) seksualnog uživanja. Lusi Blend smatra da te tendencije nisu bile strogo odvojene, jer su se mnoge feministkinje istovremeno bavile pitanjima opasnosti i pitanjima uživanja, naglašavajući jedan ili drugi aspekt u zavisnosti od konteksta, to jest cilja koji su želele da ostvare. Lusi Blend o tome kaže: „Za feministkinje, transformacija seksualnih odnosa između muškaraca i žena podrazumevala je promene u okviru zakona, s jedne strane, i promene kulturnih reprezentacija i društvenog ponašanja, s druge“.⁴²² Za promenu kulturnih reprezentacija i društvenog ponašanja u vezi sa seksom i seksualnošću narativi o opasnostima i narativi o uživanju bili su podjednako bitni. Kao dobru ilustraciju za složenost ovog pitanja, kao i čvrste veze između narativa o opasnostima i narativa o uživanju, Lusi Blend navodi seksualno obrazovanje u načelu, a posebno kampanju o kontroli rađanja, to jest kontracepciji. Jasno je da kontracepcija štiti od opasnosti (trudnoće i/ili seksualno prenosivih bolesti), ali ona istovremeno omogućava još nešto – uživanje u seksu bez opasnosti (251). Eksplicitno bavljenje seksualnim uživanjem javlja se upravo na stranama časopisa *The Freewoman*. Kao i prethodne autorke, Lusi Blend veruje da ovaj časopis uprkos svojoj radikalnoj orijentaciji nije suštinski oborio pretpostavku o heteroseksualnosti kao normi (251). Kada je reč o seksualnim identitetima, treba imati u vidu da je seksologija ponudila nekoliko novih identiteta, između ostalih i lezbijski. Neke feministkinje su se identifikovale sa etiketom lezbijke iako nisu nužno pristale na njenu seksološku definiciju. Imajući sve to na umu, Lusi Blend zagovara detaljnu analizu feminističkog bavljenja pitanjima seksa i seksualnosti na početku dvadesetog veka koja će uzeti u obzir najmanje tri aspekta debate: kampanju o opasnostima i posledicama seksualnih odnosa, diskusiju o (heteroseksualnom) zadovoljstvu i nastanak lezbijskog identiteta (251).

1.3.2. Posledice seksualnih odnosa i dvostruki standard

Kada se govori o opasnostima koje prete od seksualnih odnosa, važno mesto u procesu edukacije i smanjenja rizika za žene imala je kampanja za zaštitu od seksualno prenosivih bolesti. Pored ostalog, kampanja je ukazala i na odsustvo zakonskih mera u čitavoj oblasti koja se ticala seksualnosti. Ranije pomenuta Edit Votson izveštavala je za *Ligu ženske slobode* iz

⁴²² Lucy Bland, *Banishing the Beast. Feminism, Sex and Morality* (London, New York: Tauris Parke Paperbacks, 2001), 250. Pošto u svim odeljcima pododeljka 1.3. razmatram analizu i uvide Lusi Blend, broj stranice na kojoj se citat nalazi biće naznačen u zagradi posle navoda. Prvo izdanje ove studije iz 1995. imalo je drugačiji podnaslov. U napomeni za drugo izdanje Lusi Blend navodi literaturu o seksu i seksualnosti koja se pojavila u međuvremenu.

sudnica, i to o procesima i presudama u vezi sa različitim oblicima muškog nasilja. Ona je 1912. godine apelovala na feministkinje da u što većem broju uđu u sudnice i obaveštavaju javnost o ovim suđenjima. Ove žene zaključile su da su kazne za muškarce koji su počinili nasilje nad ženama ili decom poražavajuće niske. Štaviše, presuđivano im je obično u skladu sa dvostrukim standardom prema kom je navodna muška priroda predstavljala opravdanje za svako nasilje.⁴²³ Aktivizam feministkinja kretao se u dva smera: prvo, one su radile na dekonstrukciji dvostrukog standarda, koji je bio posledica patrijarhalnog modela seksualnosti; drugo, zalagale su se za to da se žene nađu u ulogama policajaca, zapisničara, advokata i sudija kako bi na taj način žrtve nasilja makar izbegle dodatnu diskriminaciju i nerazumevanje kojima su bile izložene u dominantno muškom okruženju. Razume se, da bi se našle u tim ulogama žene su najpre morale zadobiti drugačiji status u društvu.

1.3.3. (Hetero)seksualno zadovoljstvo i seksualni identiteti

U vezi sa druga dva aspekta debate – uživanjem i seksualnim identitetima – Lusi Blend polazi od jednostavne tvrdnje: početkom dvadesetog veka pojavile su se feministkinje koje su smatrale da su (i) žene seksualna bića. Naravno, taj stav podrazumeva artikulaciju novih ideja o seksualnosti, za šta su neretko poslužili uvidi i analize eksperata i reformatora u oblasti seksologije. Još od sredine devetnaestog veka vršila se klasifikacija raznih aspekata seksualnosti, kao i brojnih (patoloških) seksualnih identiteta. U klasifikovanju i definisanju šta znači biti homoseksualac, lezbijka, pervert, sadomazohista ili frigidna žena važnu ulogu imala je seksologija (257). Za razliku od Šejle Džefris koja tvrdi da je seksologija bila negativan odgovor na uticaj i učinke feminizma (o čemu, prema njoj, najbolje svedoči napad seksologa na usedelice), Lusi Blend izbegava jednoznačne zaključke objašnjavajući da su mnogi seksolozi, posebno s početka dvadesetog veka, bili profeministički orijentisani i zagovarali ideju čednosti. Tek su u međuratnom periodu njihovi radovi postali eksplicitno antifeministički. Lusi Blend naglašava:

„Snagu i uticaj radova iz oblasti seksologije u predratnim godinama ne treba preceniti; njihov uticaj na ideje o seksualnosti dostiže svoj vrhunac 1920-ih i 1930-ih godina. Ova

⁴²³ Vidi: Margaret Jackson, „The *Real Facts of Life*’. Militant Feminism and the Double Standard of Sexual Morality“, u: Jackson, *The Real Facts of Life*, 34-58.

nova 'nauka' (nije slučajno da se seksologija dugo i snažno borila da uopšte bude priznata kao 'nauka') imala je marginalan status u britanskom medicinskom establišmentu, a do radova seksologa bilo je teško doći jer su često bili na razne načine cenzurisani. Knjige su bile ili odmah zabranjene, kao u slučaju *Seksualne inverzije* (*Sexual Inversion*) Haveloka Elisa iz 1898, ili su, kada govorimo o knjižarama i bibliotekama, čitaoci morali da budu lekari ili pravnici.“ (258)

U časopisu *The Freewoman* najčešće reference iz oblasti seksologije bili su radovi i ideje Haveloka Elisa, Avgusta Forela i Ivana Bloha. Iako su se slagali u nekim stvarima, recimo oko toga da su žene seksualna bića, bilo da su heteroseksualne ili homoseksualne orijentacije, seksolozi nisu bili homogena grupa istomišljenika. Dok su Elis i Bloh smatrali da su žene i muškarci seksualna bića u jednakoj meri, s tom razlikom što je prirodi žene inherentna želja da bude savladana i osvojena u seksualnom činu, Forel je verovao da mnoge žene naprosto nemaju „seksualni apetit“. Lusi Blend kaže da se trojica seksologa nisu slagala ni oko posledica čednosti (apstinencije), a stavovi su varirali od Elisovog da uzdržavanje od seksualnih odnosa nije dobro za žene, preko Blohovog da se žene nose sa apstinencijom lakše od muškaraca, do Forelovog da žena može da nadoknadi nedostatak seksualne i/ili materinske ljubavi prepuštajući se filantropiji, umetnosti i brizi o drugima (261).

Kada je reč o savremenim tumačenjima odnosa koji je ondašnja seksologija imala prema inverziji (homoseksualnosti), Lusi Blend identifikuje dve struje među feministkinjama i istoričarkama. S jedne strane nalaze se istoričarke poput Lilijan Fejderman (Lillian Faderman) i Šejle Džefris: one smatraju da su seksolozi od ženskih prijateljstava (bilo strastvenih bilo platonskih) stvorili patologiju tako što su ih proglasili devijantnim i seksualno perverznim ponašanjem i „etiketirali“ ih kao lezbijski odnos. S druge strane su istoričarke poput Kerol Smit-Rozenberg (Carroll Smith-Rosenberg), Ester Njutn (Esther Newton) i Liz Stenli (Liz Stanley): one ukazuju na pozitivnu stranu takvog etiketiranja jer je na taj način stvoren jezik koji je omogućio identifikaciju i razmenu iskustava među ženama koje se slično osećaju ili slično misle (261). Obe struje feminističkih istoričarki su na svoj način u pravu, misli Lusi Blend: seksolozi jesu etiketirali lezbijke; međutim, one su tako dobile mogućnost da imenuju sebe, svoju

pripadnost i svoja osećanja. Doduše, imenovanje je bilo moguće isključivo unutar okvira seksološkog jezika (262).⁴²⁴

U vezi sa seksualnom inverzijom, Lusi Blend posebno ističe radove Haveloka Elisa i Edvarda Karpentera. Elisovu studiju *Seksualna inverzija* objavljuje 1897. godine kontroverzna izdavačka kuća „Adult“. Urednik te izdavačke kuće uhapšen je ubrzo po objavljivanju Elisove knjige, a sva njegova izdanja bila su zabranjena. Posle tri godine knjiga je ponovo objavljena u Americi.⁴²⁵ Dve stvari su važne u vezi sa tom knjigom. Elis je među prvima smatrao da homoseksualnost nije ni bolest ni zločin (262). Drugo, tvrdio je da postoje „pravi invertiti“ (kojima je homoseksualnost urođena) i „artificijelni invertiti“ (koji su u suštini heteroseksualne

⁴²⁴ Ovde se valja podsetiti Stjuarta Hoola i njegovog razumevanja identiteta kao tačke susretanja, tačke „prošivnog boda“ između 1) diskursa i praksi koje pokušavaju da nas „interpeliraju“, to jest usidre kao društvene subjekte određenih diskursa i 2) procesa koji proizvode subjektivnosti i konstituišu nas kao subjekte koji mogu biti „iskazani“. O tome je bilo reči u prvom poglavlju ove disertacija. Vidi i: Stuart Hall, „Kome treba 'identitet'?“, 215-233.

⁴²⁵ Krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka i u Americi dolazi do promena u poimanju veze između seksa, seksualnosti i morala. Među pripadnicima srednje klase javljaju se nove, moderne pretpostavke u ovoj sferi, posebno u vezi sa upotrebom kontracepcije, stavom prema predbračnom seksu, ženama kao seksualnim bićima, uživanjem u seksu. U tekstu „Porodica, seksualna moralnost i popularni pokreti na razmeđu vekova u Americi“ („Family, Sexual Morality, and Popular Movements in Turn-of-the-Century America“), Barbara Epstajn (Barbara Epstein) tvrdi da su se popularni pokreti koji se bave porodicom i seksualnim moralom u Americi javili dvaput tokom dvadesetog veka. Prvi put u periodu 1890-1920, a drugi put početkom 1960-ih (taj pokret još uvek traje). Nas zanima prvi period. Tada se javljaju tri popularna pokreta: „pokret društvene čistote koji je napao prostituciju i dvostruki standard za muškarce i žene u vezi sa seksualnim moralom, pokret društvene higijene koji se bavio pitanjem veneričnih bolesti i zahtevao seksualno obrazovanje i javnu diskusiju o pitanjima vezanim za seks, i pokret kontrole rađanja koji se zalagao za slobodan pristup informacijama o kontracepciji kao i sredstvima kontracepcije“. Ti pokreti su zastupali različite stavove o porodici i seksualnom moralu, ali zajedničko im je bilo uverenje da je reforma u oblasti seksualnog morala neophodna za bilo kakvu društvenu promenu (118).

Barbara Epstajn tvrdi da je na razmeđu vekova došlo do krize tada dominantnog načina porodičnog života srednje klase. Ta kriza je iznudila potrebu za kontrolom rađanja i upotrebom kontracepcije. Kriza je utihnula dvadesetih godina 20. veka kada pripadnici srednje klase prećutno prihvataju kontracepciju, materinstvo prestaje da bude u prvom planu, a kvalitet heteroseksualnih odnosa postaje značajan aspekt braka (118). Posledica upotrebe kontracepcije može se predstaviti i brojevima: među muškarcima rođenim između 1900. i 1909. godine seksualni odnosi sa prostitutkama opali su za čak pedeset posto; mladići imaju seksualne odnose pre braka sa prijateljicama, od čega su čak dve trećine njihove verenice (125). Dakle, u Americi dvadesetih godina 20. veka dolazi do redefinisavanja braka i nekih rešenja u vezi sa porodičnim životom. Međutim, struktura porodičnog života srednje klase nije promenjena: muškarac radi i izdržava porodicu; žena posle udaje i rođenja dece ostaje u kući, kao domaćica (126). Uz to, zbog insistiranja na kvalitetu seksualnih odnosa kao važnom elementu braka, žene su bile pod dodatnim pritiskom (126-127). Ovakav zaključak Barbare Epstajn navodi na pomisao da je stečena seksualna sloboda, barem kada je o ženama reč, zaista bila tek pod navodnicima. Više o tome u: Barbara Epstein, „Family, Sexual Morality, and Popular Movements in Turn-of-the-Century America“, u: Ann Snitow, Christine Stansell, Sharon Thompson, eds., *Powers of Desire, The Politics of Sexuality*, 117-130.

orijentacije) (263). Lusi Blend posebno ističe da je Elis podrio stereotipe o nezdravim i feminiziranim homoseksualcima tako što je homoseksualce opisao kao ugledne građane, koji su često dolazili iz redova intelektualaca i umetnika. S druge strane, čini se da mu stereotipi o lezbijkama nisu smetali: one su bile muškobanjaste, a u četiri od šest studija slučajeva na kojima je radio ustanovio je porodičnu istoriju neuroze. Na taj način, Elis je ostavio prostor da se lezbijstvo shvati i kao posledica nekog naslednog (mentalnog) oboljenja (263).

Za Edvarda Karpentera, anarhistu, socijalistu i reformatora u oblasti seksa i seksualnosti, moglo bi se reći da je živeo ono što je pisao – javno se deklarirao kao homoseksualac i tako živeo u selu nadomak Šefilda. Njegova čuvena knjiga *Intermedijarni pol (Intermediate Sex)*, objavljena 1908. godine, govori o osobama koje se nalaze na razmeđu dva pola – uranistima. Taj je termin Karpenter pozajmio od Karla Ulriha (Karl Ulrich). Potonji je termin upotrebio još 1860-ih godina, kada je izneo teoriju homoseksualnosti zasnovanu na tezi o ženskoj duši u muškom telu i obrnuto (o tome će biti više reči u drugom delu ovog poglavlja). Lusi Blend naglašava da za Karpentera seks i seksualna preferenca nisu bili ključni za homoseksualnost: osećanja prijateljstva, nežnosti i ljubavi prema istom polu nisu morala da budu konkretizovana telesnim odnosom. Sva je prilika da je Karpenter tako hteo da ukaže na svojevrsnu superiornost uranista, čija seksualna orijentacija nije bila svedena na instinktivnu i nekontrolisanu telesnu želju, smatra Lusi Blend.

Konačno, Lusi Blend skreće pažnju i na činjenicu da su Elis, Karpenter, Bloh i Forel verovali da je homoseksualnost urođena, dok su zvanični predstavnici medicinske profesije najčešće razumeli i analizirali homoseksualnost u okviru degenerativne teorije kao „stečenu i nemoralnu manifestaciju seksualnih strasti“.⁴²⁶ Međutim, kada se radilo o lezbijkama, i Elis i Karpenter i Bloh verovali su da ženski pokret ohrabruje inverziju među ženama, a Elis je uz to dodavao da nije uvek bila u pitanju prava inverzija.

Sve tri istoričarke čiji su radovi ovde predstavljeni bave se iz perspektive feminističke teorije i kritike pitanjima i problemima seksa, seksualnosti i seksualnog morala s kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka, kao i seksualnim i rodnim identitetima i ulogama koje se u tom periodu u vezi sa njima formiraju. Govoreći o dvostrukom standardu, braku i reformi

⁴²⁶ Citirano prema Bland, *Banishing the Beast*, 264.

braka, usedelištvu i celibatu, te autentičnoj i artifičijelnoj inverziji, to jest istopolnoj ljubavi, ove autorke ukazuju na jedan načelan problem što na određeni način objedinjuje sve ove teme, a koji Margaret Džekson naziva politizacijom seksualnosti. Kako smo videli, jedno od ključnih pitanja s kraja devetnaestog i početka dvadestog veka odnosilo se na samu prirodu seksualnosti: da li je seksualna želja nagoniska i prirodna ili, naprotiv, društveno konstruisana? Kakve su implikacije ovih stanovišta po muškarce, a kakve po žene? Savremene istoričarke rekonstruišu odgovore na ova i slična pitanja na prelazu između dva veka, a potom analiziraju konsekvence tih i takvih odgovora u vezi sa položajem žena u društvu u dvadesetom veku, ali i u vezi sa feminističkom teorijom i kritikom uopšte.

Za rekonstrukciju i analizu stavova o prirodi seksualnosti poslužio im je *The Freewoman*, budući da je to jedan od retkih časopisa koji su se eksplicitno bavili tim pitanjima, te da je u njemu obuhvaćen najveći broj tadašnjih promišljanja seksualnosti i njenih modela. Sve tri istoričarke jasno ističu značaj ovog časopisa kada je reč o seksu, seksualnosti i seksualnom moralu na kraju devetnaestog i početku dvadesetog veka, te o seksualnim i rodnim identitetima i ulogama koji su se u tom periodu formirali. Međutim, njihove analize ovog časopisa unekoliko se razlikuju. Šejla Džefris i, donekle, Margaret Džekson u središte analize stavljaju raspravu o usedelicama u časopisu *The Freewoman*. Na taj način, one jednim delom zanemaruju druga važna pitanja iz časopisa koja se tiču seksa, seksualnosti i morala, a koja bi raspravu o usedelicama osvetlila na drugačiji način. Drugo, njih dve u izvesnoj meri učitavaju kritiku usedelica u tekstove urednice časopisa Dore Marsden koja se zalagala za „novu moralnost“. Za razliku od Šejle Džefris i Margaret Džekson, Lusi Blend snažnije naglašava sukob mišljenja na kojem je insistirala urednica časopisa. Imajući to u vidu, ona pokušava da osvetli različite nijanse i aspekte brojnih debata. Lusi Blend tako otkriva jedan zanimljiv paradoks: činjenica da je Stela Braun imala jasan i odlučan negativan stav prema usedelicama i, još više, celibatu ne znači da je ona precizno i nedvosmisleno definisala seksualnost i seksualne prakse. Naprotiv, u njenim tekstovima, koji ističu prirodnost i normalnost (hetero)seksualnih odnosa, ne govori se o samom seksualnom činu, njegovom sadržaju, učestalosti itd. To sugeriše da ni pobornice (hetero)seksualnih odnosa nisu imale sasvim jasnu predstavu o tome šta bi bilo adekvatno seksualno ponašanje.

Podsetimo se ovde Brusa Klarka, koga smo ranije pomenuli kao autora intelektualne biografije Dore Marsden.⁴²⁷ On se kratko osvrće na pojedina savremena tumačenja rasprave o usedelicama u časopisu *The Freewoman* i donekle ironično ističe da je po svemu sudeći Šejla Džefris pretpostavila da se urednica časopisa slagala sa onima koji su kritikovali usedelice samo zato što im je dala prostor za tu vrstu kritike u časopisu. On dalje kaže: „Jasno je da su takve pretpostavke neosnovane; međutim, često se događa da doktrinarni čitaoci nisu spremni da uvide i uvažavaju koliko je uređivački stav Dore Marsden bio autentično libertarijanski.“⁴²⁸ Klark naglašava nekoliko stvari: prvo, Dora Marsden je svojom voljom bila usedelica; drugo, u njenim tekstovima usedelice nisu zle osobe nego su žrtve; treće, u brojnim situacijama je govorila i pisala protiv tradicionalno shvaćenog braka.⁴²⁹ S druge strane, on smatra da tekstovi Stele Braun o usedelicama i Gaja Aldreda o „slobodnim zajednicama“ predstavljaju samo jedan aspekt ovog kompleksnog i višeznačnog časopisa, iako su, na žalost, poslužili nekim savremenim tumačima za jednostrane i svedene interpretacije.

Drugi deo poglavlja sastoji se od analize časopisa koja uzima u obzir navedene poteškoće i kontradikcije. Kao *urednica*, Dora Marsden je u vezi sa ovim temama, a i inače, insistirala na sukobu mišljenja i raspravi kao ključnim elementima u formiranju slobodnog javnog prostora. Pored toga, kao *autorica*, Dora Marsden je verovala da je preispitivanje postojećih rodni i seksualnih identiteta uslov za stvaranje novih identiteta, pa tako i identiteta slobodne žene. To možemo tumačiti i na sledeći način: identitet, recimo, usedelice nije zadat jednom zauvek, već se iznova artikuliše u različitim istorijskim i društvenim okolnostima (na primer, da li bismo danas ženu u kasnim tridesetim ili ranim četrdesetim godinama, koja nije udata i nema decu, ali je izrazito uspešna u svom poslu nazvali usedelicom?). Taj i slični primeri ukazuju na relaciono i konstruktivističko razumevanje (ženskog) identiteta u tekstovima Dore Marsden: slobodna žena se formira u odnosu prema onome što ona nije (vezana žena, potčinjena žena, žena-žrtva);⁴³⁰ treba je shvatiti kao narativ podložan promenama, baš kao i usedelicu.

⁴²⁷ Vidi poglavlje „Dora Marsden, *The Freewoman*, i *slobodna žena*“.

⁴²⁸ Bruce Clarke, *Dora Marsden and Early Modernism. Gender, Individualism, Science*, 68.

⁴²⁹ Ibid.

⁴³⁰ Treba imati u vidu da je viktorijanski ženski identitet takođe bio relacioni – on se formirao u odnosu prema ocu, suprugu, deci.

2. FEMINIZAM, MORAL, RODNI I SEKSUALNI IDENTITETI U ČASOPISU THE FREEWOMAN

2.1. „Stari“ ženski identiteti i uloge

Na neki način edvardijanske feministkinje vodile su, baš kao i viktorijanske feministkinje, bitku protiv viktorijanskog morala – ili, makar, njegovih recidiva, to jest protiv rodni uloga i praksi koje je takav moral nametao. U prvom delu ovog poglavlja videli smo kako se strategije i ciljevi edvardijanskih feministkinja, kao i njihovo poimanje ženske (seksualne) autonomije i slobode, razlikuju od strategija i ciljeva njihovih prethodnica. Da bi analiza pojave novih rodni i seksualni identiteta u časopisu *The Freewoman* bila jasnija, podsetimo se ukratko glavnih ženskih identiteta i uloga iz viktorijanskog perioda.⁴³¹ Za definisanje ženske seksualnosti u viktorijansko doba presudno je bilo pitanje klase: pretpostavljeni seksualni moral razlikovao se za pripadnice aristokratije, srednje (građanske, buržoaske) klase i radničke klase. Dok su aristokratkinje i radnice bile u izvesnoj meri slobodne žene, razume se, svaka grupa žena na svoj način,⁴³² pripadnice srednjeg društvenog sloja bile su nesamostalne – i materijalno i simbolički. Ovde nas zanimaju građanke srednje klase jer su one bile najbrojnije saradnice i (konkretno i implicitno) čitateljke časopisa *The Freewoman*.

Za moral žena iz srednje klase bio je važan pojam respektabilnosti (*respectability*), to jest *žene dostojne poštovanja*. Taj pojam je u devetnaestovekovnoj Engleskoj podrazumevao „složenu kombinaciju moralnih, religijskih, ekonomskih i kulturnih sistema“, dakle niz pravila ponašanja pomoću kojih su definisani i regulisani rodni i klasni identiteti (10). Osnovne odlike ženske respektabilnosti bile su nesamostalnost, osetljivost i krhkost, a samostalnost se smatrala u svakom smislu neprirodnom (10). Ženska nesamostalnost videla se kao prirodna i urođena (naravno, ovde je reč o esencijalističkom diskursu kojim se legitimiše i održava nejednak odnos moći među polovima pod krinkom urođenih i zadatih osobina, koje su, stoga, nepromenljive), a to su utvrđivali i podržavali razni medicinski, kulturni i ekonomski diskursi (10). Verovalo se da se muškarci i žene suštinski razlikuju, ali i da su komplementarni: „Nijedan od dva pola nije

⁴³¹ Za ocrtavanje tipičnih ženskih identiteta i uloga u viktorijanskom periodu u odeljku 2.1. koristim sintezu koju je ponudila Aleksandra Đajić-Horváth u tekstu „Klasa, polnost i žensko telo u viktorijanskoj Engleskoj“, u *Genero*, časopis za feminističku teoriju, 2004, broj 4/5, 9-24. Broj stranice na kojoj se citat nalazi biće naznačen u zagradi iza navoda.

⁴³² O tome vidi Đajić-Horváth, 11, 14.

potpun sam po sebi, već tek zajedno čine jednu savršenu i sigurnu društvenu jedinicu“ (12). Međutim, uprkos navodnoj komplementarnosti, žena je bila definisana isključivo u odnosu prema muškarcu i sasvim je zavisila od njega (12). Podređeni položaj žene u privatnoj sferi vodio je njenom jednako lošem položaju u javnoj sferi: „Nejednakost u privatnoj sferi, koja svoj izvor ima baš u toj seksualnoj podređenosti, strukturira i nejednakost u javnoj sferi“ (14).

Ima nekoliko osnovnih reprezentacija žena u viktorijanskoj umetnosti i književnosti, na osnovu kojih su, uz ostale malobrojne izvore, izvedene pretpostavke o ženskim identitetima i ulogama u ovom periodu. Izdvajaju se sledeći identitetski obrasci: anđeo, demon, usedelica i posrnula žena (prostitutka) (19). Ova tipologija sugerise da je društveni identitet žena bio određen isključivo prema bračnom statusu: „žena je ili lišena seksualnosti u potpunosti, ili je pak opasni demon, večna je devica ukoliko je neudata, ili je pak neudata ali posrnula žena obeležena moralnim padom i porokom“ (19). Krajem devetnaestog veka, videli smo, u fokus feminističkih razmatranja dospeva institucija braka, kao i pitanje celibata kao „socijalno prihvatljive alternative za brak i materinstvo“ (21). Brak prestaje da bude jedino rešenje za žene iz redova srednje klase u trenutku kada postaje moguća njihova ekonomska samostalnost – kao učiteljica i službenica. Podsetimo se, Dora Marsden i Meri Gotrop su počele kao učiteljice, što im je obezbedilo ekonomsku nezavisnost, ali i omogućilo napredak na klasnoj lestvici – iz radničke u srednju klasu. Dakle, krajem devetnaestog veka javlja se prostor za takozvanu „novu ženu“, koja je obrazovana i ekonomski samostalna, te teži ličnom razvoju i ostvarenju.

Kada se sve to ima u vidu, razumevanje pojma slobodne žene koje je Dora Marsden iznela u brojnim uvodnicima, kako onima koji su se neposredno bavili tim novim ženskim identitetom, tako i onima koji se bavili novom moralnošću i seksualnošću, bilo je u izvesnom smislu prekretničko. Prvo, slobodna žena se tu definiše u odnosu prema svim drugim ženskim identitetima, a pre svega prema identitetu potčinjene, vezane žene. Time se u drugi plan potiskuje binarna opozicija i uobičajena relacija – muško/žensko (naravno, treba imati u vidu da je potčinjena, vezana žena i dalje definisana u odnosu prema muškarcu). Drugo, slobodna žena svoju slobodu osvaja pre svega *iznutra*, a tek potom *spolja*. Dora Marsden vrlo dosledno veruje da se delovanje i odgovornost nalaze sasvim u rukama žene (oba termina obuhvaćena su engleskim terminom „agency“). Razume se, to je problematično mesto u promišljanju ženske slobode i emancipacije u njenim tekstovima.⁴³³ Treće, seksualnost slobodne žena ili, još

⁴³³ Vidi poglavlje „Dora Marsden, *The Freewoman*, i *slobodna žena*“.

preciznije, slobodne osobe jeste njena lična stvar i stvar slobodnog izbora. Naravno, i ovaj stav je bio problematičan: da li se može govoriti o slobodi izbora u polju koje je unapred ocrtano nejednakim odnosima moći između polova? Da li i na koji način određeni društveni, kulturni, psihološki itd. uslovi zapravo proizvode samo privid slobode izbora? Zbog svega toga trebalo je preispitati određene rodne i seksualne identitete i uloge, posebno one koji su bili nametnuti tradicionalno shvaćenim brakom, te na taj način otvoriti prostor za pojavu novih identiteta i ponašanja, kao i subjekata koji bi ih na sebe preuzeli. Konačno, kako je već naznačeno, a analiza će to i pokazati, nisu svi saradnici i čitaoci časopisa *The Freewoman* delili uverenja Dore Marsden, niti su se slagali među sobom. Te razlike urodile su brojnim diskusijama na osnovu kojih rekonstruišemo moral i uverenja jednog istorijskog perioda, koji su bitno uticali na kulturu koja je u njemu nastajala.

2.2. Razgovor, sukob i jezik

Prvi broj časopisa *The Freewoman* izazvao je burne reakcije feministkinja. Dok su jedne bile zaprepašćene oštrim napadima na pripadnice *Ženske društvene i političke unije*, usedelice i „stari“ moral, druge su pozdravile za to vreme nove i radikalne stavove. Zanimljivo je, međutim, da su ovaj časopis čitale čitateljke iz obe grupe, pa su se u rubrici za korespondenciju našle i pohvale i kritike na račun urednica, autora i časopisa u načelu. Čak i unutar samih pisama čitateljki i čitalaca obično nailazimo na mešavinu pohvala i kritika. Česta zamerka, ponovljena u više brojeva u rubrici za korespondenciju, odnosila se na nejasan stav urednica u vezi sa pitanjima i problemima o kojima se raspravljalo u časopisu, posebno kada je bilo reči o seksu, seksualnosti i moralu. Odgovor Dore Marsden na pismo jedne čitateljke ilustruje njen stav u vezi sa ovom zamerkom i ukazuje na otvorenost časopisa *The Freewoman* za različita, pa i sukobljena mišljenja.⁴³⁴

Naime, zato što objavljuju razne tekstove i mišljenja o problemu seksa, čitateljka Meri Higs (Mary Higgs) kritikuje urednice časopisa zbog njihovog „otvorenog stava“: „Potrebna je

⁴³⁴ Od prvog do osamnaestog broja časopisa *The Freewoman* urednice su bile Dora Marsden i Meri Gotrop. Od osamnaestog broja u toj ulozi ostaje sama Dora Marsden. Dva su razloga zašto navodim samo njeno ime kada govorim o reakcijama uredništva na pisma čitalaca i čitateljki. Prvo, Meri Gotrop je od pokretanja časopisa služila kao pokriće i legitimacija časopisu (o tome svedoči prepiska između Dore Marsden i Meri Gotrop, vidi poglavlje „Dora Marsden, *The Freewoman*, i slobodna žena“). Drugo, stav da je časopis forum za diskusiju, te da urednice posreduju između različitih stavova i mišljenja, ponavlja se dosledno od prvog do poslednjeg broja, te nema razloga da ga ne pripišemo Dori Marsden.

slobodna i iskrena diskusija o problemima koji se tiču seksa, ali tu diskusiju treba voditi sa stanovišta činjenica, a ne mišljenja, i to činjenica iz psihologije, a zatim širokog i raznovrsnog iskustva.⁴³⁵ Usledio je sledeći odgovor:

„Za razliku od drugih časopisa koji su zauzeli uredničku poziciju, naše nastojanje ne sastoji se samo u tome da obezbedimo mišljenja koja bi podržala naše stavove. Mi otvoreno ohrabrujemo one koji se sa našim pogledima na stvari ne slažu da što otvorenije iskažu svoje mišljenje.“⁴³⁶

U istom odgovoru, Dora Marsden poziva čitateljku da se upusti u diskusiju sa onim autorima sa čijim se stavovima ne slaže umesto što kritikuje navodnu neutralnost urednica. S druge strane, u pismima podrške i pohvale obično se insistiralo na dobrom i promišljenom izboru određene važne teme. Povodom teme seksa i seksualnosti u jednom pismu potpisanom inicijalima iznosi se sledeći zaključak:

„Smatram da je tačno da je utoliko bolje naše razumevanje čoveka što je veće naše znanje i iskustvo u vezi sa seksom. Zbog toga podržavam slobodnu diskusiju o pitanjima seksa u *The Freewoman* jer ta diskusija predstavlja sredstvo prosvetavanja mnogih čitalaca u vezi sa problemima od vitalnog značaja.“⁴³⁷

Za Doru Marsden *The Freewoman* je predstavljao platformu za otvoreni razgovor i neslaganje. Naravno, to nipošto nije značilo da urednice nisu imale jasan stav o temama o kojima se raspravljalo. Naprotiv, pažljivo čitanje svih brojeva časopisa pokazuje da je Dora Marsden veoma često pisala uvodnike u kojima je iznosila svoje stanovište u vezi sa kontroverznim temama u časopisu. Njena kritika bračnog ugovora u uvodniku „Nemoral bračnog ugovora“ („The Immorality of Marriage Contract“), o kom će kasnije biti više reči, predstavlja dobar primer jasnog uredničkog stava.

⁴³⁵ *FW*, 1.3, 52.

⁴³⁶ *Ibid.*, 55.

⁴³⁷ M. S., „On the importance of being human“, *FW*, 1.22, 437.

Poput nekih drugih savremenih tumača, istoričarka Lusi Blend takođe se osvrnula na pitanje o otvorenosti časopisa *The Freewoman* za različita mišljenja i stavove o seksu, moralnosti i braku. Ona smatra da je debata u ovom časopisu predstavljala

„[...] mešavinu starog i novog; ona se naslanjala na prethodna feministička razmatranja i objašnjenja, ali je istovremeno razvijala i nove ideje i formulacije, posebno u okviru ezoteričnih tekstova Dore Marsden. I dalje se pretpostavljalo da je seks 'prirodno' heteroseksualan, a lezbijstvo se retko pominjalo. [...] Većina saradnika se slagala da seks, u idealnom smislu, nije nekontrolisana, nepromišljena fizička potreba; većina je kritikovala promiskuitet. Svi su smatrali da žena ima pravo da kontroliše svoje telo i rađanje.“⁴³⁸

Pored toga što naglašava da je u časopisu postojao konsenzus u vezi sa ključnim pitanjima, posebno onima koja su se ticala kontrole nad ženskim telom, Lusi Blend ističe i važnost pronalaženja, odnosno stvaranja odgovarajućeg jezika za razgovor o seksu i razumevanje seksa. Štaviše, ona podvlači da su autorke i feministkinje bile svesne tog zadatka, te citira deo iz jednog predavanja Stele Braun, u kom se precizno definiše problem jezika:

„Stvarne činjenice iz ženskog seksualnog života bile su sasvim nepojmljive zbog nedostatka bilo kakvog seksualnog vokabulara. Dok bi njen brat najčešće pokupio govor ulice još pre adolescencije, konvencionalno 'pristojno vaspitana' devojka, iz više i srednje klase, nije imala termine da opiše najveći broj svojih senzacija i doživljaja.“⁴³⁹

Pored toga što nije bilo adekvatnog rečnika, problemi su se javljali i zbog neusaglašenih, nedoslednih upotreba postojećih termina. Dora Marsden je to ovako opisala: „Suočavamo se sa nesporazumima i besmislenim raspravama zato što jedna reč kada je koristi jedna osoba znači nešto sasvim drugo od onoga što znači nekoj drugoj osobi. Reči nemaju konstantnu vrednost.“⁴⁴⁰ Otuda ne čudi da je precizno definisanje termina i pojmova bila jedna od glavnih preokupacija urednice Dore Marsden, o čemu zorno svedoče njeni tekstovi o novoj moralnosti i strasti. Treba

⁴³⁸ Lucy Bland, *Banishing the Beast*, 269.

⁴³⁹ Citirano prema Lucy Bland, *Banishing the Beast*, 274.

⁴⁴⁰ Ibid.

imati u vidu da čak i u onim tekstovima gde dominiraju njen nejasan stil i neprecizna argumentacija, poput teksta o studiji Ota Vajningera, uočavamo nastojanje da se što preciznije definišu upotrebljeni pojmovi.

Još jednu stvar treba pomenuti u vezi sa problemom jezika. Naime, selektivna upotreba vokabulara i zaključaka seksologije od strane feministkinja delimično može da se objasni njihovom potrebom da pronađu jezik za razgovor o seksu:

„Čitajući pisma u *The Freewoman*, osoba oseti glad za 'znanjem' o pitanjima seksa. [...] U želji da pričaju o seksu, njegovoj ulozi i mogućnostima, mnogi saradnici časopisa *The Freewoman* pročitali su sve do čega su mogli da dođu iz oblasti seksologije. To je bio jedini postojeći diskurs koji je nudio niz ideja pomoću kojih su žene mogle da istražuju mogućnost da su i one seksualno delatne (agents) nasuprot viđenju da su večne žrtve. Iako se možda nisu slagale sa svime što bi pročitale, većina njih bila je odlučna da upotrebi sve što je moglo biti od koristi za pokušaj pronalaženja seksualnog samoizražavanja.“⁴⁴¹

Naravno, za odgovarajućim jezikom o seksu i seksualnosti nije se samo tragalo – on je konstruisan na stranama časopisa *The Freewoman*. Burne reakcije čitalaca i čitateljki mogu se razumeti i iz tog ugla: ono o čemu pristojne osobe, a posebno žene, nisu javno govorile postalo je sada predmet otvorene rasprave u jednom feminističkom časopisu. U narednim odeljcima ovog poglavlja analiziraju se nova moralnost, pojam strasti, bračni ugovor, kritika usedelica (ženska seksualna autonomija vs. seksualna sloboda) i novi seksualni identiteti (uranisti). Ove teme i problemi izabrani su zbog potencijala koji su imali za promišljanje promene dominantnih kulturnih obrazaca i dostupnih identitetskih matrica. O vezi između diskursa o seksu, seksualnosti i moralu, sa jedne strane, i kulture, sa druge, biće reči i u poglavlju posvećenom analizi (feminističke) književne kritike u časopisu *The Freewoman*.

2.3. Nova moralnost i slobodna žena

Lusi Blend zapaža da su se saradnice i feministkinje okupljene oko časopisa *The Freewoman* slagale u vezi sa većinom važnih pitanja; međutim, dodaje, ima nekoliko stvari oko

⁴⁴¹ Lucy Bland, *Banishing the Beast*, 279-280.

kojih nisu postigle konsenzus. To se, pre svega, odnosi na pitanje o „poželjnoj feminističkoj moralnosti“.⁴⁴² U prvih pet brojeva časopisa u kontinuitetu se pojavljuju uvodnici Dore Marsden o novoj moralnosti. Nasuprot staroj moralnosti u čijem je središtu bila neraskidiva monogamija (indissoluble monogamy), nova moralnost je podsticala ograničenu monogamiju (limited monogamy) i slobodne zajednice (free unions). Nova moralnost je dakle podrazumevala niz monogamnih odnosa u koje partneri slobodno ulaze i iz kojih slobodno izlaze, što bismo danas nazvali serijskom monogamijom. Iako većina saradnica časopisa nisu bile pristalice stare moralnosti i neraskidive monogamije, njihov dominantno kritički stav u odnosu na to nije bio dovoljan da se slože oko sledećih pitanja koja je implicirao novi moral: ko je slobodna žena; kakav je status usedelice; kakve su posledice ograničene monogamije? Mišljenja su bila podeljena i oko kontrole rađanja, to jest upotrebe kontracepcije. Lusi Blend smatra da su ova razilaženja među ženama mahom bila tesno povezana sa „pitanjem o poželjnosti *fizičkih* odnosa i njihovoj učestalosti, s jedne strane, i vežbanjem samokontrole, s druge“.⁴⁴³ Feministkinje su se, naime, prvi put našle u situaciji da artikulišu sopstveno viđenje seksa i morala. Pokazalo se, međutim, da to nije nimalo lak zadatak.

Na početku prvog uvodnika o novoj moralnosti Dora Marsden izjavljuje da svako tvrdo protivljenje nekoj promeni ne samo da pojačava želju za njom već je čini i dramatičnijom. Upravo se to desilo sa ženskim pokretom: pošlo se od relativno skromnih zahteva koji su postajali sve veći kako je rastao otpor prema pokretu.⁴⁴⁴ Žene sada traže radikalne promene, objašnjava Dora Marsden:

„Novih osam miliona žena u zemlji traži plaćen posao! To nije mala stvar! Niti je mala stvar pobuniti se protiv moralnog zakona koji nam je nametnut. [...] Zbog toga mi ne pokušavamo da formulišemo moralnost za nadžene. Mi nastojimo da pronađemo moralnost koja će nam omogućiti izlaz iz društvene zamke u koju smo upale.“⁴⁴⁵

Iz citata se vidi da je Dora Marsden bila itekako svesna činjenice da je ekonomska nezavisnost žena jedan od ključnih uslova koji moraju biti ispunjeni da bi se promenio njihov

⁴⁴² Ibid., 280.

⁴⁴³ Ibid.

⁴⁴⁴ --, “The New Morality”, *FW*, 1.4, 61.

⁴⁴⁵ --, “The New Morality”, *FW*, 1.4, 62.

položaj u društvu. Ona, međutim, istovremeno tvrdi da su neophodne promene i u oblasti morala, to jest da su potrebni drugi sistemi vrednosti i novi obrasci ponašanja. Ako bismo razvili ovu misao do krajnjih konsekvenci, mogli bismo reći da bi posledica novih obrazaca ponašanja bilo stvaranje novih subjektivnih pozicija za koje bi se „prišili“ novi identiteti (lezbijka, uranista, slobodna žena...).⁴⁴⁶ Dalje u uvodniku se tvrdi da su i muškarci i žene uhvaćeni u loše ustrojen društveni sistem, ali se njihove uloge unutar njega ipak razlikuju: „Razlika između muškaraca i žena svodi se na razliku u pogledu religije i moralnog zakona. Muškarci su pagani – oni nikada nisu bili hrišćani. Žene su apsolutne hrišćanke, one su u potpunosti usvojile hrišćanstvo.“⁴⁴⁷ Na prvi pogled čini se kao da Dora Marsden ovde interesuje religija, ali nastavak o ženama i hrišćanstvu pokazuje da ona samo želi da istakne da je hrišćanski sistem vrednosti, shvaćen i primenjen onako kako je to činjeno do početka dvadesetog veka, bio represivan za žene. Žene su u tolikoj meri vežbale jednu od osnovnih hrišćanskih vrlina – uzdržavanje, to jest odricanje, da su usled toga sasvim izgubile instinkt za samoostvarenje i samorealizaciju: „Žene imaju moć da se uzdrže, ali ima malo stvari spram kojih bi trebalo da se uzdrže.“⁴⁴⁸ Žene naprosto nemaju gotovo nikakvo životno iskustvo, pa su malobrojna i iskušenja pred njima. Tezu o tom nedostatku životnog iskustva kod žena Dora Marsden ilustruje jednostavnim primerom: „Eksperiment možemo napraviti tako što ćemo posmatrati muškarce i žene kada se suoče sa nečim izrazito lepim ili kada se zaljube. Muškarci se napajaju senzacijama tog iskustva; žene doživljavaju samo ona iskustva za koja su unapred naučile da su iskustva.“⁴⁴⁹ Važno je reći da Dora Marsden nedostatke koje pronalazi kod žena (oskudno životno iskustvo, male sposobnosti za uživanje, slabe želje za samoostvarenjem) tumači kao osnovne uzroke za postojeće stanje u kom muškarci postižu uspehe, a žene produžavaju i održavaju ljudsku vrstu. U zaključku teksta, ona se pita da li su opisani nedostaci rezultat neke nesposobnosti koja je inherentna ženama ili predstavljaju posledicu uzdržavanja i samoodricanja tipičnih za staru moralnost. Ovde uočavamo razliku između esencijalizma (inherentne, urođene osobine) i konstruktivizma (ne postoje urođene osobine; ponašanje se uči, i to u okviru sistema vrednosti prihvaćenog u društvu, koji nije nužan ili nepromenljiv). Dora Marsden prikloniće se konstruktivističkom stanovištu.

⁴⁴⁶ Vidi: Stjuart Hol, „Kome treba 'identitet'?“, 215-233.

⁴⁴⁷ --, „The New Morality“, *FW*, 1.4, 62.

⁴⁴⁸ Ibid. S druge strane, istovremeno su nešto i dobile – žensku intuiciju, odnosno šesto čulo. Dora Marsden to ovako opisuje: „Žene imaju sposobnost intuicije, ali nemaju iskustvo na koje bi tu sposobnost primenile...“ (Ibid.)

⁴⁴⁹ --, „The New Morality“, *FW*, 1.4, 62.

U drugom uvodniku o novoj moralnosti u fokusu su dva pojma – ženska čednost (purity) i strast. Dora Marsden piše da su se žene uzdržavale zbog čednosti: „Žene su, kako smo rekli, društvene askete. Postale su askete tokom dugotrajnog vežbanja u uzdržavanju. A uzdržavale su se da bi ostale 'čedne'”.⁴⁵⁰ Međutim, muškarci koji su se njima oženili (navodno) zbog njihove čednosti, tražili su zadovoljstvo i uzbuđenje izvan braka. Ličnost i vrline čedne žene bile su naprosto dosadne muškarcima. Upravo je ta dosada, koju su muškarci manje ili više otvoreno ispoljili, trgla viktorijanske žene i podstakla ih da se pobune protiv života koje su vodile, kaže Dora Marsden. Povodom strasti, kojom se u ovom uvodniku samo delimično bavi, dok je detaljno razmatra u uvodnicima posvećenim tumačenjima seksa, ona kaže:

„Razmotrimo strast i seksualnu strast. Strast je retka stvar; još je više dragocena nego što je retka. Jasno je, dakle, da ne govorimo o želji ili požudi. Ne govorimo ni o burnim nadražajima čula što hitaju ka svom kratkotrajnom svršetku. [Ovde je reč o definiciji orgazma – prim. A.K.] Mi govorimo o zanesenosti svih moći čula pred predmetom ili principom, čija je prva pojava pokazala da postoji veza između tog predmeta ili principa i duha koji ga opaža.”⁴⁵¹

Ovaj citat skreće pažnju na jednu važnu stvar – strast ne mora biti seksualna. Nju može da izazove istinska lepota (recimo, umetničko delo) ili princip/cilj (recimo, borba za ženska prava). Pošto je bila svesna da najveći broj običnih ljudi osećanje strasti postiže putem partnerskog odnosa, Dora Marsden naglašava da kreativni aspekt postoji i u takvom odnosu:

„Seksualna ljubav jeste, ili bi trebalo da bude, najuzbudljivije iskustvo koje je svesni univerzum do sada stvorio. Sva je prilika da će učinak koji muškarci i žene imaju posle tog iskustva biti u skladu sa onim što su u njega uložili. Mnogi ljudi ne ulože ništa i razočarani su kada je ono što dobiju posle tog iskustva – ništa. Dante je u to iskustvo uložio svoju dušu i zauzvrat stekao novi raj.”⁴⁵²

⁴⁵⁰ --, “The New Morality – II”, *FW*, 1.6, 101.

⁴⁵¹ *Ibid.*, 102.

⁴⁵² --, “The New Morality – II”, *FW*, 1.6, 102.

U trećem uvodniku reč je o osnovnim elementima stare i nove moralnosti. Prva počiva na (zakonom propisanom) uverenju da je monogamija jedini ispravan odnos, iako se zna da se muškarci ne pridržavaju zadanog okvira; naprotiv, oni su poligamni (tu se, naravno, aludira na odnose koje oženjeni muškarci imaju sa drugim ženama i prostitutkama). Dora Marsden smatra da se monogamija „temelji na intelektualnoj apatiji i emotivnoj tuposti udatih žena, koje ispunjavaju svoj moralni ideal na štetu usedelica i prostitutki“.⁴⁵³ Kao četiri osnovna stuba monogamije navode se muškarci, usedelice, prostitutke i udate žene. Videli smo da savremene istoričarke i feministkinje (Šejla Džefris, Margaret Džekson i, delimično, Lusi Blend) smatraju da je Dora Marsden takvim izjavama iskazala, ili makar ohrabrila, negativan stav prema usedelicama. Međutim, na osnovu navedenog kratkog citata jasno je da su usedelice, pre svega, žrtve. Podsetimo se, i Dora Marsden je bila usedelica. Na osnovu privatne prepiske sa pojedinim saradnicama, recimo sa Meri Gotrop, može se naslutiti da je održavala bliska, intimna prijateljstva sa ženama. Ne postoje, doduše, dokazi da se radilo o lezbijskim odnosima. Tek, ako je nešto zamerila usedelicama u svom uvodniku, onda se to odnosilo na njihovu internalizaciju represivnog sistema vrednosti stare moralnosti. Drugim rečima, Dora Marsden, kao i obično, nije imala razumevanja za ono što bi se moglo opisati kao dobrovoljno ropstvo.⁴⁵⁴

U istom uvodniku definiše se nekoliko tipova veza. Među njima treba izdvojiti neraskidivu monogamiju i ograničenu monogamiju. Prva predstavlja „nepravednu tiraniju, psihološki je monstruoza, a moralno – opasna“,⁴⁵⁵ dok je druga rezultat lične želje dve osobe da budu zajedno i da, isto tako, slobodnom voljom prekinu vezu:

„U interesu je strasti koju nazivamo ljubavlju da insistiramo na tome da brak više nije brak kada ljubav zamre. A ljubav je retka i lepa stvar. Zato, kada se ljubav javi, ne smemo da je ne poštujemo, potiskujemo, pretvaramo se da je nema. O kojem god aspektu da je reč, mi se bavimo odnosima među polovima sa moralnog gledišta, a ne sa stanovišta zakona. Zakon je u tim pitanjima od drugorazrednog značaja.“⁴⁵⁶

⁴⁵³ --, “The New Morality – III”, *FW*, 1.7, 121.

⁴⁵⁴ Vidi poglavlje „Dora Marsden, *The Freewoman*, i *slobodna žena*“.

⁴⁵⁵ --, “The New Morality – III”, *FW*, 1.7, 122.

⁴⁵⁶ *Ibid.*

Poslednji uvodnik o novoj moralnosti posvećen je pitanju slobode i svojevrsnoj definiciji svrhe i smisla u životu slobodne žene. Ovaj uvodnik počinje relativno banalnom tvrdnjom da se i žene i muškarci plaše slobode koja podrazumeva razmišljanje, delovanje, vrednovanje. Međutim, tom tvrdnjom Dora Marsden ukazuje na nimalo banalnu posledicu (ženske) slobode – reč je o odgovornosti za sopstveni život i postupke. U zaključku teksta, ona pomalo poetično opisuje osnovno nastojanje slobodnih žena:

„Naša nasušna potreba je istinita predstava o tome 'koje su nam stvari najvažnije'. Jednom kada to shvatimo, sve u životu postaje jasno. Postaje jasno šta je vredno borbe, a šta nije. Slobodnoj ženi je ta predstava sve jasnija. Treba se suočiti sa životom bez straha, prihvatiti emocije koje život donosi, iskusiti ih, biti živ i sposoban za intenzivno življenje; treba iz sve snage istraživati život; i, ako postoji cena koju treba platiti da se krene tim putem, spremite novac za putarinu.“⁴⁵⁷

Uvodnici Dore Marsden o novoj moralnosti izazvali su različite reakcije čitateljki i čitalaca. Negativne kritike odnosile su se pre svega na izjednačavanje muške i ženske (ne)moralnosti (ako su muškarci poput životinja koje ne mogu da kontrolišu svoje nagone, zašto bi se i žene tako ponašale?), a potom na podriivanje institucije braka (ograničena monogamija podrazumevala je slobodne zajednice a ne brak, što su neke čitateljke oštro osudile). Pismo čitateljke Kejin Du (Cailin Dhu) obuhvata sve navedene prigovore: ona naglašava da žensku moralnost ne treba izjednačiti sa muškom, kritikuje ideju slobodne ljubavi, te tvrdi da je brak važna institucija za ženu jer je „[m]uškarac stvoren kao poligamna životinja, a žena kao monogamna“.⁴⁵⁸ U odgovoru na ovo pismo Dora Marsden piše:

„Ne slažemo se sa tvrdnjom naše korespondentkinje da se žena rađa kao monogamna, a muškarac kao poligaman. Nijedno se ne rađa kao jedno ili drugo. Monogamija i

⁴⁵⁷ --, “The New Morality – V”, *FW*, 1.9, 162. Fraza koju Dora Marsden koristi „to be ready with the toll“ odnosi se na malu svotu novca koja se plaća pre nego što se pređe neki put, most itd. (u srpskom jeziku – putarina, drumarina, mostarina). Tom frazom se implicira da cena smislenog života nije velika, no prethodno treba doneti odluku da se živi smislen život.

⁴⁵⁸ Cailin Dhu, --, *FW*, 1.5, 92.

poligamija isključivo su društvene konvencije, nema ničega 'prirodnog' u vezi sa njima.⁴⁵⁹

U tom kratkom, odsečnom odgovoru Dora Marsden deluje kao naša savremenica: njeno poimanje rodnih i seksualnih identiteta kao da je utemeljeno u konstruktivizmu, odnosno na ideji da su rodne i seksualne uloge uvek društveno konstruisane. Samim tim, esencijalizmu koji je bio tipičan za naučnu i medicinsku misao o rodnim i seksualnim odnosima na početku dvadesetog veka praktično nema traga u tekstovima Dore Marsden. To, međutim, nije bio slučaj sa svim autorima i autorkama časopisa *The Freewoman*.

U tri uzastopna broja časopisa štampani su članci Džulijana Varda (Julian Warde) o modernizmu u moralnosti i, još preciznije, o etici seksualnih odnosa. Slično Dori Marsden, Džulijan Vard smatra da zakonom regulisan bračni odnos nije nužno moralan:

„Kada prestane da bude instinktivan i svrhovit, brak postaje nemoralan. Dakle, kada dve osobe koje više nemaju zajedničku i instinktivnu želju za seksualnim odnosom nastave da žive zajedno, tada brak postaje nemoralna zajednica. Kada dve osobe koje imaju instinktivnu i zajedničku želju za seksualnim odnosom žive zajedno, bilo da imaju decu ili ne, takva zajednica je moralna. Ona ne mora biti sankcionisana zakonom.“⁴⁶⁰

Vard insistira da je obostrano dobrovoljni seksualni odnos jedino prihvatljiv. Tako on snažno kritikuje svaki oblik prostitucije, koja je uvek posledica ekonomske nejednakosti: „Žena koja prodaje sebe zarad materijalne koristi je prostitutka. Nije bitno da li je njena cena izražena u novcu, položaju ili trajnom materijalnom dobitku.“⁴⁶¹ Drugim rečima, kao Dora Marsden, Vard takođe vidi brak bez ljubavi (brak „iz računa“) kao prostituciju.

S druge strane, za razliku od Dore Marsden, Vard seksualne odnose dovodi u neposrednu vezu sa reprodukcijom. Ako je rezultat seksualnih odnosa očuvanje kontinuiteta „rase“, onda je seks „relevantan i za društvo“, smatra on.⁴⁶² Štaviše, „[m]aterinstvo je instinktivna želja svake

⁴⁵⁹ Editor's Reply, *FW*, 1.5, 93.

⁴⁶⁰ Julian Warde, "Modernism in Morality. The Ethics of Sexual Relationships. – III.", *FW*, 2.33, 130.

⁴⁶¹ Julian Warde, "Modernism in Morality. The Ethics of Sexual Relationships", *FW*, 2.31, 88.

⁴⁶² Julian Warde, "Modernism in Morality. The Ethics of Sexual Relationships. – II.", *FW*, 2.32, 110.

normalne žene. Žena koja ne želi da bude majka nije normalna“.⁴⁶³ I iz ovog veoma kratkog osvrtu na tekstove Džulijana Varda može se zaključiti da su neki od saradnika časopisa *The Freewoman* u isto vreme zagovarali i progresivne (kritika institucije braka) i konzervativne stavove (uzročno-posledično povezivanje seksa i reprodukcije, sa ciljem da se očuva „rasa“).⁴⁶⁴

2.4. O pojmu strasti i bračnom ugovoru

2.4.1. Dora Marsden o strasti

Imajući u vidu da su mnogi saradnici i saradnice časopisa *The Freewoman* verovali da je seks neraskidivo povezan sa reprodukcijom, nedvosmislen stav Dore Marsden da je seks oduvek (od prve protozoe, kako ona kaže) bio u funkciji ličnog zadovoljstva, a ne produžetka rase, zvuči bezmalo radikalno.⁴⁶⁵ U prvom od nekoliko uvodnika pod zajedničkim naslovom „Tumačenja seksa“ („Interpretations of Sex“), ona objašnjava da postoje dve vrste seksa: prva se odnosi na puko fizičko zadovoljstvo, a druga na mentalnu strast. Pri tom, mentalno seksualno zadovoljstvo ne podrazumeva fizički čin. Zatim treba imati u vidu da su strast i njene manifestacije privatna i lična stvar, to jest ne tiču se šire zajednice.⁴⁶⁶ Naravno, u Dori Marsden ne treba videti naivnu interpretatorku koja tvrdi da je privatna sfera odvojena od javne. Naprotiv, njeno insistiranje na razdvajanju ovih sfera u oblasti strasti (to jest u oblasti partnerskih odnosa) pokazuje da je ona bila itekako svesna njihove neraskidive povezanosti, kao i diskriminacije i potčinjenosti žena u obe te sfere. Založivši se za to da se pitanja seksa i seksualnosti tretiraju kao suštinski privatna i moralna pitanja u koja zakon ne treba da se meša, Dora Marsden je upravo pokazala elementarno nepoverenje prema (represivnoj) državi i zakonu.

U drugom uvodniku na istu temu, Dora Marsden opisuje vrhunsku strast do koje se ne stiže posredstvom fizičkog, seksualnog čina. Šta onda čini tu strast? Autorka nam predočava sledeću sliku, za koju se može pretpostaviti da je delimično zasnovana i na ličnom iskustvu. Neka sifražetkinja je bila na protestu. Uhapšena je i zatvorena. Odbija da jede i pije. Noć provodi

⁴⁶³ Ibid., 111.

⁴⁶⁴ Naravno, može se pomisliti da eugeničke diskurse s početka dvadestog veka ne treba (retroaktivno) nazivati konzervativnim jer su u to vreme bili ne samo dominantni već i prihvaćeni u okviru velikog dela naučne zajednice. Međutim, i tada je bilo (makar i retkih) kritičkih reagovanja na ideju o čvrstoj vezi između reprodukcije i očuvanja „rase“. Oba stanovišta bila su zastupljena u tekstovima koji su izlazili u časopisu *The Freewoman*. Vidi odeljak 2.4.1. u ovom poglavlju.

⁴⁶⁵ --, „Interpretations of Sex“, *FW*, 1.24, 461.

⁴⁶⁶ Ibid.

u zatvoru. Osećanje koje se kod nje javlja i jača tokom te noći počinje kao osećanje smirenosti, potom zadovoljstva i, konačno, sreće:

„Opisani incident, iako nastaje kao posledica strasti inspirisane ciljem (Cause), nije po našem mišljenju ništa suštinski drugačiji od onoga koji bi bio insiprisan ljudskom 'ljubavlju'. [...] Najveća razlika ogleda se u produženom trajanju ovog iskustva u poređenju sa onim koje omogućava seks.“⁴⁶⁷

Drugim rečima, Dora Marsden povezuje osećanje najviše strasti, te zadovoljstva koje ta strast izaziva, sa borbom za neki cilj, u ovom konkretnom slučaju – borbom za ženska prava. Jednom kada je iznela takav stav, Dora Marsden je lako da u u trećem tekstu o tumačenjima seksa izloži tezu o tesnoj vezi između strasti i umetnosti:

„Štaviše, kako to obično biva u ovom neobično skrojenom svetu, besmrtna ljudska dela – dela koja žive – moraju imati na sebi otisak rada i emocija besmrtne duše. Otisak strasti. U suprotnom, ta dela umiru, nezavisno od toga da li je njihova forma savršena. [...] Besmrtnost se mora najpre postići unutar čovekovog sopstva, da bi uopšte mogla da se ostvari u nečemu što ostaje iza čoveka – u njegovim delima.“⁴⁶⁸

Strast je, naime, preduslov za bilo kakav kreativni rad. S druge strane, značaj seksa u odnosu prema drugim strastima ogleda se u tome što je seks svima dostupan ili, rečima Dore Marsden, što se tu radi o demokratskoj strasti.⁴⁶⁹ Međutim, iako otvoreno i bez osude govori o telesnom odnosu, videli smo da ona u svojim poetsko-filozofskim razmatranjima seks pre svega vezuje za kreativnu strast koja rađa velika dela (od borbe za prava žena do umetničkih dela).

2.4.2. O braku i bračnom ugovoru

U vezi sa brakom, reformom braka i bračnim ugovorom objavljeni su brojni autorski tekstovi, kao i pisma čitalaca. Ovde ćemo izdvojiti dva pitanja koja su bila u središtu debate: šta čini temelj braka (partnerski odnos ili potomstvo?) i kakva je priroda bračnog ugovora (emotivna

⁴⁶⁷ --, "Interpretations of Sex. – II.", *FW*, 1.25, 482.

⁴⁶⁸ --, "Interpretations of Sex. – IV.", *FW*, 2.27, 2.

⁴⁶⁹ Ibid.

ili ekonomska?), te pomenuti neke tekstove i komentare autora i čitalaca u kojima se na njih odgovara. U prvom broju štampan je tekst Edmunda Duvernjea (Edmund D' Auvergne) „Definicija braka“ („A Definition of Marriage“). Duvernje tvrdi da parovi, ako to žele, mogu i treba da žive u vanbračnim zajednicama pošto se „brak ne sastoji od sertifikata ili prstena, nego od zajedničkog roditeljstva muškarca i žene. Dete čini brak“.⁴⁷⁰ On dalje kaže da državi nisu potrebni supruzi i supruge, već roditelji i deca, te da ona ima pravo da brak proglasi nevažećim ako supružnici ne dobiju dete za sedam do deset godina. Takvom paru država treba da zabrani obnovu braka. S druge strane, Duvernje veruje da svaku vezu u kojoj se rodi dete treba posmatrati kao brak, čak i kada ona nije ozakonjena. On svoje ideje vidi kao konzervativne, a ne kao revolucionarne: „Želim da se vratim temeljima porodice, da obnovim dostojanstvo braka i ukažem na prava materinstva.“⁴⁷¹ Ovaj tekst izazvao je brojne reakcije, među kojima se izdvaja pismo „Individualizam materinstva“ („The Individualism of Motherhood“) feministkinje i, po sopstvenom shvatanju, slobodne žene Helen Vinter (Helen Winter):

„Kao slobodna žena (Freewoman) odbijam da rodim dete bilo državi bilo muškarcu: rodiću dete *sebi* i radi *sebe*! Ne zanima me ni kontinuitet rase, ni reprodukcija bilo kog muškarca; moja je želja da nastavim samu sebe. [...] Moja deca će biti *moja* i rođena radi *mog* zadovoljstva, do onog trenutka kada će postati svoja, za račun sopstvenog zadovoljstva. Neću roditi dete ni državi ni muškarcu, niti ću tražiti pomoć od države ili muškarca. Što više stvari mogu da uradim bez tuđe pomoći, više ću uživati dok ih budem radila.“⁴⁷²

⁴⁷⁰ Edmund D' Auvergne, „A Definition of Marriage“, *FW*, 1.1, 6.

⁴⁷¹ Ibid., 6. Američki pisac, novinar i politički aktivista Apton Sinkler (Upton Sinclair, 1878-1968) objavio je u časopisu *The Freewoman* provokativni tekst pod nazivom „Razvod“ („Divorce“, *FW*, 1.2, 164-166). On tvrdi da je brak ekonomska i društvena institucija. Njena svrha je da finansijski zaštititi majke i obezbedi staranje o deci. Sinkler smatra da religija i crkva ne treba da se mešaju u brak. Licemerje crkve, odnosno njen lažni moral ogleda se i u činjenici da je u braku dozvoljena svaka vrsta nasilja, najčešće nad ženama i decom. Autor navodi nekoliko rečitih primera o ljudima koji su završili u zatvoru zato što su pokušali da zaštite žene koje su muževi maltretirali. Sinkler tvrdi da ne postoje idealne bračne zajednice o kojima „moralisti“ pričaju. Kao primer navodi činjenicu da većina muškaraca ima redovne odnose sa prostitutkama, kako pre braka tako i u braku. On izjavljuje da su prostitutke „niža bića“ čije nasudbine suštinski ne zanimaju, ali i da one prenose razne bolesti muškarcima. Osetljivom uhu pojedinih čitateljki časopisa *The Freewoman* nije promakao nepraveden tretman prostitutki u Sinklerovom tekstu, te su na to reagovala u pismima.

⁴⁷² Helen Winter, „The Individualism of Motherhood“, *FW*, 1.16, 312.

Kritiku institucije braka iznela je i Dora Marsden u uvodniku „Nemoral bračnog ugovora“. Ona tu tvrdi da je motiv za brak isključivo materijalne prirode, kao i da je zakon o braku nemoralan: muž kupuje seksualna prava nad svojom suprugom: „Ukratko, budući da na sebe preuzima odgovornost za ekonomsku izvesnost, muškarac zauzvrat dobija ekskluzivna seksualna prava nad svojom saputnicom, pri čemu to ne ograničava njegovu slobodu da takva seksualna prava ispunjava i negde drugde.“⁴⁷³ S druge strane, žena u zamenu za finansijsko izdržavanje „prodaje [mužu] prava na svoje telo“.⁴⁷⁴ Marsden zaključuje da brak, kako je tada konceptualizovan, predstavlja jedan oblik prostitucije. Govoreći o nevoljama i problemima s kojima se suočavaju samohrane majke, Dora Marsden u ovom uvodniku razotkriva snažnu vezu između braka, odnosno materijalne (ne)sigurnosti, slobode i sreće:

„Postoje dve vrste sreće: jedna nastaje iz komfora, a druga iz radosti; drugim rečima, dok je jedna materijalna, druga je nematerijalna. Prva se tiče sigurnosti, a druga slobode. Prva je sveprisutna i stalna; druga je uzvišenija, dublja, intenzivnija, nestalnija, sa potencijalnom snagom rasta. Druga, doduše, izaziva više nelagode nego komfora; ali zato omogućava osobi da se oseća živom i da se razvija. Skoro bez izuzetka ljudi moraju da biraju između te dve vrste sreće; nisu u prilici da iskuse obe.“⁴⁷⁵

Dora Marsden dakle naglašava da žene prave izbore koji nisu jednostavni: sigurnost i komfor često podrazumevaju gubitak slobode, i obrnuto. Ovu tezu ona zaoštava u uvodniku „Nemoral bračnog ugovora. Komentar“ („The Immorality of the Marriage Contract. A Commentary“), gde tvrdi da ni prostitutka ni ugledna udata žena nisu slobodne žene; naprotiv, obe su obična roba u vlasništvu muškarca. Najveći broj žena nalazi se u nečijem vlasništvu, a mnoge se protiv takvog položaja ne bune, piše Dora Marsden. To stanje neće se promeniti sve dok se ne pojavi grupa slobodnih žena – „žena koje će radije okončati svoj život nego što će prihvatiti status nečije imovine“.⁴⁷⁶ Dakle, sasvim je jasno da su Dori Marsden sloboda i nezavisnost (ekonomska, profesionalna, emotivna) bile na prvom mestu. Štaviše, ona ide toliko daleko da smrt vidi kao bolji izbor od toga da se bude „nečija imovina“. U tom smislu, njeno

⁴⁷³ --, „The Immorality of the Marriage Contract“, *FW*, 2.31, 82.

⁴⁷⁴ *Ibid.*, 82.

⁴⁷⁵ *Ibid.*, 83.

⁴⁷⁶ --, „The Immorality of the Marriage Contract. A Commentary“, *FW*, 2.35, 163.

usedelištvo treba videti i kao preduslov za život koji je vodila – život urednice, autorke i, u određenoj meri, javne ličnosti. To je važno i za razumevanje rasprave o usedelicama kojom se bavi naredni odeljak.

2.5. Usedelice

Šejla Džefris vidi usedelice kao kičmu feminističkog pokreta s kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka, a usedelištvo kao slobodan izbor: „One [usedelice] napravile su taj izbor ili zato što su smatrale da je brak oblik ponižavajućeg ropstva i zavisnosti od muškaraca ili zato što su želele da grade karijeru i ostvare svoj potencijal na način na koji im njihovi muževi to ne bi dozvolili.”⁴⁷⁷ Kristabel Penkrst je, podseća nas Šejla Džefris, opisala usedelištvo kao političku odluku protiv seksualnog ropstva. To što su neke usedelice, pak, odlučile da žive u celibatu izazivalo je oprečne reakcije. Neke saradnice i čitateljke časopisa *The Freewoman* verovala su da su usedelištvo i celibat neophodni za brzo postizanje ciljeva ženskog pokreta. Tako E. Noel Morgan tvrdi da je potrebno da što više žena bude u celibatu da bi došlo do intelektualne emancipacije i ravnopravnosti. Razlog za to je očigledan: žena koja je potpuno potčinjena muškarcu, kao i žena sa decom, nema vremena da razvija svoje intelektualne sposobnosti.⁴⁷⁸

Ali, videli smo da je za sva pitanja časopis *The Freewoman* bio otvorena platforma za oprečna mišljenja. Zato ne čudi što je već u prvom broju objavljen tekst protiv usedelica. Autorka teksta, koja je pisala pod pseudonim („A New Subscriber“), otkrila je 1912. godine svoj identitet – radilo se o socijalistkinji i feministkinji Steli Braun. Ima više važnih mesta u njenom tekstu o usedelicama povodom kojih će se voditi živa rasprava u rubrici za korespondenciju. Stela Braun pripisuje usedelicama visok stepen moći i uticaja: naziva ih „društvenim Nemezama“ i optužuje za razne nevolje i bolesti u društvu. Na primer: „U našim školama ona [usedelica] uzima pod svoje malu decu, koja iz dana u dan udišu atmosferu koju je stvorio njen nevaljali duh.”⁴⁷⁹ Dalje Stela Braun identifikuje srednju i višu klasu kao društvene grupe u čijim redovima nastaju „armije pravih usedelica“. Nasuprot tome, siromašne žene i radnice nisu u prilici da budu usedelice. U odgovoru na pitanje otkud toliko usedelica u redovima srednje i više klase autorka ismeva ideju o jednom pravom muškarcu:

⁴⁷⁷ Sheila Jeffreys, *The Spinster and Her Enemies*, 88.

⁴⁷⁸ E. Noel Morgan, „The problems of celibacy”, *FW*, 2.38, 234.

⁴⁷⁹ --, „A Spinster – by One”, *FW*, 1.1, 10.

„Ne *bilo koji* muškarac; *bilo koji* muškarac nije ono što je ona naučena da očekuje. Naprotiv, nju su upozorili u vezi sa *bilo kojim* muškarcem. Ona je čekala pravog muškarca, SVOG muškarca. S pravom ili ne, teorija o pravom muškarcu usađena je u svest običnih žena iz srednje klase.“⁴⁸⁰

Konačno, Stela Braun iznosi i svoj najjači argument: (hetero)seksualna aktivnost neophodna je za zdravlje žena. Ona smatra da su usedelice u celibatu ili ozlojeđene ili nepodnošljivo sentimentalne. Te usedelice pronalaze razne načine da sputaju svoje osnovne instinkte (recimo, odlascima u biblioteke i pozorišta), ali, pita se Stela Braun, *da li je ispravno sputavati životni instinkt*.⁴⁸¹ Šejla Džefris smatra da je takav stav Stele Braun utro put ideji o kompulzivnoj heteroseksualnosti, ideji dakle koju su razrađivali seksolozi u svojim radovima. Ubrzo posle ovog teksta o usedelicama, javlja se Helen Hamilton. U testu „Usedelice u nastajanju. Tipovi I. – Devojka sa koledža“ ona tvrdi da je „[d]evojka koja pohađa koledž, uprkos svim svojim hvale vrednim kvalitetima i vrlinama, praktično osuđena na usedelištvo“.⁴⁸² Ovako Helen Hamilton:

„Šta god da je razlog, činjenica je da je velik broj obrazovanih žena, broj koji se konstantno uvećava, osuđen da živi nepotpunim životima usedelica, ili zato što im je obrazovanje stvorilo lažnu predstavu o tome da će biti znatno srećnije i korisnije pripadnice društva ukoliko ih muškarci ne budu 'uznemiravali' ili zato što su im taj neprirodni način života nametnule društvene okolnosti.“⁴⁸³

Dve su stvari ovde važne. Prvo, autorka tvrdi da je visoko obrazovanje korisno i poželjno za žene samo ako ne utiče negativno na njihovu ženstvenost i šarm. Ona se pita šta devojka koja pohađa koledž dobija od obrazovanja, a šta gubi od svoje ženske prirode? Dobitak se ogleda u tome što postaje korisna građanka. Gubitak se odnosi na njenu ženstvenost: ona sebe i svoj posao shvata isuviše ozbiljno i zato gubi želju da udovolji drugima. Samim tim, gubi privlačnost koja je

⁴⁸⁰ Ibid., 11.

⁴⁸¹ Ibid.

⁴⁸² Helen Hamilton, "Spinsters in the making. Types I – The college woman", *FW*, 1.4, 66.

⁴⁸³ Ibid., 67.

tipična za njen pol. Drugim rečima, Helen Hamilton nudi esencijalističko razumevanje ženskog identiteta – u njegovom središtu su (tipične ženske) odlike poput ženstvenosti, šarma, brižnosti. U skladu sa tim je i njeno insistiranje na usedelištvu koje je isključivo posledica „zablude“ i „neprirodan način život“. Ono ne može biti rezultat slobodnog izbora, to jest političke odluke.

Pored teksta Stele Braun, Lusi Blend smatra da je raspravu o usedelicama u rubrici za korepsonedenciju podstakao i članak Aptona Sinklera o razvodu. Sinkler je napisao da su „moderni psiholozi otkrili najveći broj nervnih poremećaja, slučajeva anemije i ludila“ među ženama koje žive u celibatu.⁴⁸⁴ Pored njega i Stele Braun, u raspravi o usedelicama snažno su se oglasile i Edit M. Votson i Ketlin Oliver. Deo rasprave bila su i brojna pisma čitalaca i čitateljki koji su se često potpisivali pseudonimom. Među njima se izdvaja pismo čitateljke („A Spinster“) koja tvrdi da „[b]aba-devojke nisu društvene Nemeze; one ne vladaju svetom; one su nebitne, ali imaju svoju ulogu. One su druge violine u velikom orkestru“. ⁴⁸⁵ Zato svaku ženu treba pustiti da se uda ako to želi, da ima ljubavnika ako to želi, ali i da ne učini nijedno od ta dva ako ne želi, jer to nikome ne ide na štetu, piše ova čitateljka. Taj liberalni stav i pomirljivi ton nisu bili karakteristični za raspravu između dve pripadnice (E. Votson i K. Oliver), uslovno rečeno, stare škole feminizma i predstavnice nove škole (S. Braun). Rasprava se inicijalno povelala oko usedelica. Međutim, u njenom središtu bili su osnovni pojmovi tadašnjih feminističkih shvatanja ljubavi i seksa: ženska moralnost, emotivna/duhovna ljubav, uzdržavanje (to jest celibat), seksualni odnos i njegova (idealna) frekventnost. Već nazivi pisama – „asketizam i strast“, „uzdržavanje i brak“, „čednost ili uzdržavanje“, „čednost i normalnost“ – daju smernice za tumačenje ove diskusije.

Edit M. Votson bila je glasna protivnica dvostrukog standarda, a izveštavala je iz sudnica o slučajevima nasilja nad ženama i decom. Ona u pismu „Asketizam i strast“ tvrdi da se uzdržavanje, odnosno apstinencija pre braka – podrazumeva.⁴⁸⁶ Ona naglašava da su mnogi veliki umovi bili askete i citira Emersona da bi podržala tu tezu. Međutim, ključno je njeno pitanje: „Ima li uopšte dokaza da je apstinencija kod žena na bilo koji način štetna?“⁴⁸⁷ Edit M. Votson ovako odgovara: „Naprotiv, garantujem da je veći broj nervnih slomova i fizičkih

⁴⁸⁴ Upton Sinclair, „Divorce“, *FW*, 1.9, 165.

⁴⁸⁵ A Spinster, --, *FW*, 1.3, 53.

⁴⁸⁶ E. M. Watson, „Asceticism and passion“, *FW*, 1.12, 231.

⁴⁸⁷ Ibid.

oboljenja među udatim ženama.⁴⁸⁸ Margaret Džekson ističe sledeće povodom pisama koje je Edit M. Votson slala časopisu *The Freewoman*:

„Dok je [Edit M. Votson – prim. A.K.] svesrdno podržavala sve promene koje bi ženama omogućile jednakost unutar braka, te pomogle da brak bude izbor zasnovan isključivo na ljubavi, mislila je da je pogrešno ohrabrivati muškarce i žene da veruju 'da bilo koje zadovoljavajuće društvo može biti izgrađeno na temelju apsolutne slobode u seksu' .“⁴⁸⁹

Edit M. Votson je posebno smetalo to što je nova moralnost počivala na postojećim, dominantno muškim vrednostima i praksama. U toj brizi nije bila usamljena. U sledećem broju časopisa, u pismu pod istim naslovom, Ketlin Oliver se nadovezala na stavove Edit M. Votson. Ona se nada da koncept nove moralnosti, zasnovan na ograničenoj monogamiji i slobodnim unijama, neće biti prihvaćen, pošto bi to učinilo da žene postanu robovi svojih najnižih strasti.⁴⁹⁰ Ketlin Oliver piše: „Nisam nikakva dušebrižnica niti puritanka, ali sam apostolka u praktikovanju samokontrole u stvarima vezanim za seks.“⁴⁹¹ Apstinencija, smatra ona, nije ni najmanje uticala na njeno zdravlje. U tom svetlu možemo shvatiti i pismo naslovljeno „Uzdržavanje i brak“ (pseudonim je bio „Supruga muškarca, udata i srećna“). U njemu se tvrdi da je uzdržavanje važan aspekt braka, kao i da muškarci odbacuju ideju o uzdržavanju da bi nesmetano koristili svoje „pravo“ na impulsivno i instinktivno ponašanje. Jasno je da su Edit M. Votson, Ketlin Oliver, kao i čitateljka potpisana pseudonimom, smatrale da je (seksualno) ponašanje muškaraca samo naizgled prirodno, impulsivno i instinktivno,⁴⁹² a u stvari društveno uslovljeno: to ponašanje je rezultat nejednakih odnosa moći između polova, a zauzvrat je proizvodilo i snažilo tu nejednakost. Zato su uzdržavanje i apstinencija kod žena pokazna vežba za muškarce. Štaviše, činjenica da su uzdržavanje i apstinencija bili mogući predstavljala je osnovu za kritiku „prirodnog“ ponašanja, kako muškog tako i ženskog.

⁴⁸⁸ Ibid.

⁴⁸⁹ Margaret Jackson, *The Real Facts of Life*, 89.

⁴⁹⁰ Kathlyn Oliver, „Asceticism and passion”, *FW*, 1.13, 252.

⁴⁹¹ Ibid.

⁴⁹² Ovi termini koriste se kao sinonimi u njihovim tekstovima.

Svojevrsnu superiornost žena u polju seksa i seksualnih odnosa Ketlin Oliver objašnjava u pismu u kom naglašava da pored seksualne želje postoje i druge stvari koje njen život čine lepim i vrednim življenja:

„Kao sifražetkinja i feministkinja često govorim o jednakosti polova, ali kada je reč o pitanjima vezanim za seks izvesno je da su žene miljama ispred muškaraca. Neki muškarci bi želeli da nas ubede da su njihova neodgovornost u tim stvarima, kao i njihova nesposobnost ili nedostatak želje da kontrolišu svoje niske apetite znaci njihove superiornosti, ali za mene su te stvari dokaz da muškarci, uprkos napretku u mnogim sferama, treba da pređu dug put pre nego što se zaista emancipuju i evoluiraju u odnosu na niže životinjske vrste. Ali, avaj! Oni ljube lance kojima su okovani.“⁴⁹³

Dakle, iz ovog citata se vidi da su žensko uzdržavanje i apstinencija feministkinjama poput Ketlin Oliver služili kao oružje protiv neobuzdanog ponašanja muškaraca. Štaviše, predstavljali su znak moralne superiornosti žena. Naspram takvog razumevanja uzdržavanja i celibata nalaze se članci i pisma onih autora i čitalaca koji su videli (hetero)seksualne odnose kao jedine prirodne i normalne, a njihovo izbegavanje tumačili kao poremećaj. Tako se, na primer, u tekstu „Seks i civilizacija“, koji potpisuje E. S. P. Hajns (E. S. P. Haynes), tvrdi da se „normalno i zdravo ljudsko biće“ koje živi u civilizovanim okolnostima uzdržava od seksualne aktivnosti samo zarad nekog cilja, poput sportskog takmičenja: „Gotovo svaki sistem obaveznog celibata koji se nametne muškom ili ženskom telu – nezavisno od zanimanja te osobe – proizvodi seksualne nepravilnosti velikih razmera, da ne pominjemo brojne perverzije.“⁴⁹⁴ Stela Braun u pismu „Čednost i uzdržavanje“ kritikuje stavove iznete u pismima Edit M. Votson i Ketlin Oliver tako što iznosi tezu o „seksualno anesteziranim“ ženama iz rada seksologa Avgusta Forela.⁴⁹⁵ Za nju je nedopustivo da takve žene od „sopstvenog hladnog temperamenta prave rigidni standard za druge“.⁴⁹⁶ Zanimljivo je da su se Edit M. Votson i Ketlin Oliver eksplicitno oslanjale baš na stavove pomenutog Avgusta Forela kada su objašnjavale da je masturbacija

⁴⁹³ Kathlyn Oliver, „Chastity and Normality“, *FW*, 1.15, 290.

⁴⁹⁴ E. S. P. Haynes, „Sex and Civilization“, *FW*, 1.13, 247.

⁴⁹⁵ A New Subscriber, „The Chastity or Continence“, *FW*, 1.14, 270.

⁴⁹⁶ Ibid.

bezopasna (i zato bolji izbor u odnosu na prostituciju), kao i da muškarci treba da ovladaju svojim „niskim strastima“.

U raspravi o usedelicama i celibatu jedna od tema bila je i normalnost. Ovako Stela Braun objašnjava *šta je normalno* u jednom pismu:

„Nisam upotrebila reč 'normalno' u vezi sa gospođicom Oliver, već sam referisala na fiziološke činjenice, to jest, na heteroseksualni snošaj nasuprot autoerotizmu, kao i navikama 'nižih životinjskih vrsta' kojima gospođica Oliver mnogo toga zamera, a premalo zna o njima. Mislim da reč 'normalno' ne treba da se primenjuje na određene tipove naravi i temperamenata. Ljudska priroda je složenija nego što bi većina ljudi priznala.

Bila bi neopisiva katastrofa kada bi naš izrazito kompleksan feministički pokret, sa svim svojim potencijalom za snagu i uživanje, potpao pod vladavinu seksualno neispunjenih i razočaranih žena, neosetljivih na činjenice i logiku te duboko nesvesnih života.“⁴⁹⁷

Bez sumnje, Stela Braun smatra heteroseksualne odnose kriterijumom normalnosti. Štaviše, feministkinje koje zagovaraju uzdržavanje i celibat ona naziva frustriranim ženama koje rade na štetu feminističkog pokreta. Ona im dodatno zamera da ne poznaju život, pošto nemaju seksualne odnose. U narednim pismima Ketlin Oliver brani pravo žene na celibat, naglašavajući da žena usled nedostatka seksualnog iskustva nije ni na jedan način „manjkava“ niti sprečena da upozna život.⁴⁹⁸ Iz ove rasprave nijedna učesnica nije izašla kao pobednica, pošto su sve čvrsto ostale na svojim početnim pozicijama. Podsetimo se ovde napomene Margaret Džekson da ženska seksualna autonomija nije imala isto značenje za sve žene i feministkinje.⁴⁹⁹ Prepiska između Stele Braun i Ketlin Oliver to rečito ilustruje. Šejla Džefris smatra da je razlika u stavovima Stele Braun i Ketlin Oliver o seksu i seksualnosti bila rezultat njihovih različitih ciljeva, a ne taktika:

⁴⁹⁷ A New Subscriber, "Who Are the 'Normal'?", *FW*, 1.16, 313.

⁴⁹⁸ Kathlyn Oliver, "More plain speaking", *FW*, 1.17, 332.

⁴⁹⁹ Vidi u ovom poglavlju pododeljak 1.2.

„Jedan tabor je zagovarao ideju o uživanju i neophodnosti heteroseksualnih odnosa u braku ili van braka, čak ni ne pokušavši da kritikuje oblike muške seksualnosti i njen uticaj na žene, verovatno zato što bi takva kritika umanjila snagu njihove kampanje. Drugi tabor je ukazao na činjenicu da mnoge žene ne uživaju tokom seksualnih odnosa, sugerisao da postoje ozbiljne interesne razlike između muškaraca i žena u vezi sa seksualnošću, pokrenuo ozbiljnu kritiku oblika muške seksualnosti i založio se da žene pruže otpor seksualnim željama muškaraca.“⁵⁰⁰

Ne treba, doduše, zaboraviti da napad na usedelice Šejla Džefris najčešće tumači kao marginalizaciju lezbijki, odnosno poricanje lezbijskog identiteta. Za razliku od nje, Lusi Blend opisani sukob vidi kao relacioni: da bi legitimisale ideju da su (i) žene seksualna bića koja mogu da uživaju u (hetero)seksualnim odnosima, Stela Braun i njene istomišljenice napadaju usedelice, odnosno ideju o uzdržavanju i celibatu.⁵⁰¹ U obzir treba uzeti i kratku napomenu Dore Marsden posle jednog od brojnih pisama Ketlin Oliver:

„Kao što smo već ranije rekli u vezi sa pismima koja stižu od gospođice Oliver – cenimo njene poštene i iskrene metode rasprave. Mi mislimo da je takav metod najvažniji kada se bavimo pitanjima o kojima ima malo dostupne literature i nikakvih dokaza... Naše stanoviše o ovoj temi, koje je, verujemo, neophodno, pojaviće se uskoro u članku o seksu.“⁵⁰²

Već smo videli, Dora Marsden je u nizu članaka pod naslovom „Tumačenja seksa“ prednost nad konkretnim fizičkim seksualnim odnosom dala kreativnoj, stvaralačkoj strasti. Ona je smatrala da je zadovoljstvo koje izaziva kreativni rad ili borba za neki cilj jednako uzbudljivo kao i seksualno uživanje. Štaviše, ono ima i određene prednosti – traje duže od seksualnog odnosa i ostavlja rezultate za sva vremena.

⁵⁰⁰ Sheila Jeffreys, *The Spinster and her Enemies*, 100.

⁵⁰¹ Lucy Bland, *Banishing the Beast*, 283.

⁵⁰² --, *FW*, 1.17, 332.

2.6. Uranisti: rasprava o homoseksualnosti

Između sedmog i dvanaestog broja, u *The Freewoman* se vodila rasprava o uranistima, to jest homoseksualnosti, između istoričara umetnosti Harija Birnstingla (Harry J. Birnstingl) i lekara Čarlsa Vitbija (Charles J. Whitby). U njoj se izdvojilo nekoliko dominantnih *pro et contra* argumenata o homoseksualnosti s početka dvadesetog veka. Najpre nekoliko reči o poreklu i značenju termina uranisti. U preglednom tekstu „Homoseksualnost’: od ponašanja do stanja – dvaput tamo i dvaput ovamo“, Ervin Haberle (E. Heaberle) objašnjava teoriju homoseksualnosti sudskog pomoćnika iz Hanovera Karla Hajnrihsa Ulrihsa (Karl Heinrich Ulrichs, 1825-1895). Godine 1864, pod pseudonimom Numa Numantius on je objavio dve brošure – *Vindex i Indusa*.⁵⁰³ Podnaslov druge brošure bio je: „Dokaz da je polna ljubav prema muškarcima nasledna u klasi anatomske muških pojedinaca“. U tim brošurama brani se stav da „država može da kažnjava ljude samo za ono što rade, a ne za ono što jesu“. Pored toga što je napisao brojne publikacije na ovu temu, Ulrihs je na kongresu nemačkih advokata 1867. godine zahtevao dekriminalizaciju ljubavi među muškarcima. Njegove kolege su, međutim, ljutito reagovala i naterale ga da napusti govornicu pre nego što je izneo do kraja svoj zahtev. Umro je u Italiji 1895. godine, „siromašan i zaboravljen“, a njegove ideje raširile su se tek posle njegove smrti (290). Haberle je smatrao da je istopolna ljubav za Ulrihsa predstavljala posebno stanje i poseban način života. Ulrihs je verovao da muškarac može da oseća seksualnu ljubav prema drugom muškarcu, ali da ne može da voli drugog muškarca. Iz tog paradoksa izvukao je sledeći zaključak: „ona strana koja voli ne može biti pravi muškarac“.⁵⁰⁴ „Nepravi“ ili „lažni“ muškarac, objašnjava Haberle, pripadao je grupi ljudi koja do tada nije bila ni prepoznata ni priznata. Zato te osobe nisu imale ni ime. Dakle, da bi uopšte mogao da govori o takvim muškarcima, Ulrihs je morao da stvori adekvatnu terminologiju:

„Te muškarce koje, usled njihove urođene prirode, privlače isključivo muški pojedinci, nazivam uranistima. Njihovu ljubav nazivam uranska ljubav, a celokupnu pojavu

⁵⁰³ Ervin Haberle, „Homoseksualnost’: od ponašanja do stanja – dvaput tamo i dvaput ovamo“, s engleskog prevela Slavica Miletić, *REČ*, 2002, br. 67/13, 287-315. U ovom odeljku parafraziram navedeni tekst. Broj stranice na koju se referiše naznačen je u zagradi.

⁵⁰⁴ Citirano prema Haberle, „Homoseksualnost’: od ponašanja do stanja – dvaput tamo i dvaput ovamo“, 290.

uranizam. Uranista je zagonetka prirode. On je muškarac samo u anatomskom pogledu, a ne i u pogledu ljubavnog nagona. Njegov ljubavni nagon je zapravo ženski.⁵⁰⁵

Kako Haberle primećuje, Ulrihsov „polumuškarac“ zapravo je predstavnik „trećeg pola“; njegovo telo i njegova duša nisu usklađeni pošto je on „ženska duša u muškom telu“ (291). Termin „uranizam“ izveden je iz odlomka Platonove *Gozbe* u kom se objašnjava razlika između dve Afrodite – „obične“ (dionska Afrodita, ćerka Zevska i Dione) i „uranske“ (ćerka Urana koju nije rodila majka). Prva je odgovorna za ljubav između muškaraca i žena. Potonja je boginja ljubavi između muškaraca. Kada tu razliku između dve Afrodite, odnosno dve vrste ljubavi primenimo na polove, pored dva poznata pola (muški i ženski dionisti), pojaviće se i dva nova pola (muški i ženski uranisti): „Sada se pored nedvosmislenih, autentičnih, potpunih muškaraca i žena moraju priznati i hibridni oblici – ranije neprepoznati pseudomuškarci i pseudožene u čijim telima borave duše suprotnog pola“ (291).

Sledeći želje brojnih čitalaca i pristalica koji su mu pisali pisma, Ulrihs je probao da u svoj model (homo)seksualnosti uklopi razne tipove uranista. Zbog toga je prilično modifikovao početne teze i stigao do neobične sheme od trinaest i više polova (291-292). Ulrihsu izgleda ni u jednom trenutku nije palo na pamet, piše Haberle, da preispita svoju početnu pretpostavku da „muškarac ne može voleti muškarca“. U skladu sa duhom vremena on je tu pretpostavku razumeo istovremeno i kao rezultat i kao predmet proučavanja prirodnih nauka, umesto kao „kulturno definisano, sociopolitičko i ideološko, to jest, 'veštačko' pitanje“ na koje odgovor treba tražiti upravo u sferi kulture (292). Njegova ideja o vezi između istopolne sklonosti i izokretanja rodni uloga uticala je na autore koji su pisali posle njega. O tome Haberle kaže: „Kad je reč o muškarcima, istopolna interesovanja su se nekako povezivala sa fizičkom ili mentalnom 'ženskošću', a kad je reč o ženama, odgovarajućom 'muškošću'“ (292).

Godine 1869, otprilike kada Ulrihs piše i deluje, austrougarski pisac i novinar Karolji Marija Kertbeni (Karoly Maria Kertbeny) skovao je termin *der Homosexuelle*. Nekoliko godina kasnije pojavio se termin *der Heterosexuelle*. Homoseksualnošću kao vrstom psihopatološkog stanja počinju da se bave psihijatri. U italijanskom, engleskom, francuskom i nemačkom jeziku za takva „oprečna seksualna osećanja“ i svojevrsni hibridizam počinje da se koristi termin

⁵⁰⁵ Citirano prema Haberle, „Homoseksualnost': od ponašanja do stanja – dvaput tamo i dvaput ovamo“, 291.

„inverzija“. Osoba koja pati od inverzije biće nazvana „invertit“. Izokretanje rodni uloga koje je bilo u središtu Ulrihsovog modela sada poprima negativan predznak: „Reč ’oprečan’ ukazivala je na uverenja da je takav obrt suprotan prirodi i zdravlju, ukratko, da je rđav i da bi, u idealnom slučaju, trebalo da postoje samo celoviti ’potpuni muškarci’ i celovite ’potpune žene’ kod kojih je ’sve na svom mestu’“ (293). Haberle tvrdi da je homoseksualnost dobila negativan predznak zbog „neznalačkog i nadmenog psihijatrijskog shvatanja reda“: „Novi naučni ’eksperti’ prosto nisu shvatili da je povezivanje posebnog erotskog ponašanja s posebnom rodnom ulogom ili identitetom bila proizvoljna odluka, intelektualni hir tog vremena, tipična moderna zabluda“ (293). Doduše, on tome dodaje i jednu nezanemarljivu činjenicu: psihijatrima kao pripadnicima struke u nastajanju bili su potrebni pacijenti, odnosno redovni prihodi, pa im je odgovaralo da postoji što veći broj invertita u društvu. Istina, uvek je bilo i onih psihijatara, seksologa, filozofa i humanista uopšte koji nisu bili spremni da homoseksualnost proglase bolešću i poremećajem a one koji od nje *pate* – naopakim. Među njima treba izdvojiti berlinskog „lekaru za nervne poremećaje“ Magnusa Hiršfelda (Magnus Hirschfeld, 1868-1935) i engleskog pesnika, gej aktivistu, socijalistu i filozofa Edvarda Karpentera. Karpenterova knjiga *Intermedijarni pol* posebno je uticala na stavove Harija Birnstingla.

U svom prvom tekstu „Uranisti“ („Uranians“), Birnstingl iznosi radikalnu tezu da ne postoji apsolutna distinkcija između polova. On smatra da u društvu postoji grupa ljudi koji se nalaze na pola puta između dva pola. Zato je njihov društveni položaj nedefinisan. Povrh toga, mnogi važni ljudi, pioniri u svojim oblastima, dolaze upravo iz redova tih polno nedefinisanih osoba.⁵⁰⁶ Termin uranisti Birnstingl preuzima iz knjige *Intermedijarni pol* Edvarda Karpentera: „Naučnici i doktori koji su stručni u ovoj oblasti odlučili su da nazovu tu ezoteričnu grupu ljudi terminom uranisti, koji se odnosi na boga uzvišene ljubavi nasuprot bogu požude.“⁵⁰⁷ Uranisti imaju osobine oba pola, i to baš one osobine koje obično nisu komplementarne: na primer, intuiciju svojstvenu ženama i organizacione sposobnosti svojstvene muškarcima. S jedne strane, ta tvrdnja vodi u svojevrsni esencijalizam (ženske emocije vs. muški razum). S druge strane, ona služi za delimičnu modifikaciju ideje inverzije, to jest izokretanja rodni uloga. Birnstingl tvrdi

⁵⁰⁶ Harry J. Birnstingl, „Uranians“, *FW*, 1.7, 127.

⁵⁰⁷ Harry J. Birnstingl, „Uranians“, *FW*, 1.7, 128.

da nisu svi muški invertiti feminizirani. Naprotiv, među njima ima i onih koji izgledaju kao bilo koji normalan muškarac, dakle nemaju nikakve morbidne odlike.⁵⁰⁸

Birnstingl govori i o odnosu društva prema uranistima. Društvo najčešće zatvara oči pred takvim osobama jer ih smatra „neprirodnim“. Zbog navodne neprirodnosti i zakon oštro osuđuje uraniste. U pokušaju da ih opravda, Birnstingl naglašava da sklonosti uranista ne vode uvek ka seksualnom odnosu. On poziva pripadnike ove grupe, kao i predstavnike obrazovnog sistema, da se što podrobnije upoznaju sa problemom inverzije:

„Sve što pomaže ljudima ne samo da razumeju sebe nego i da savladaju svoje slabosti, jeste na korist čovečanstva. Zbog toga je veoma korisna literatura koja se piše na ove teme u ovom trenutku. Štaviše, u pitanju je tema s kojom treba upoznati sve upravnike i upravnice škola, u slučaju da među njima ima onih koji nisu u stanju da sami primete pojavu o kojoj je reč.“⁵⁰⁹

Poput većine autorki i autora koji su se bavili pitanjem inverzije na početku dvadesetog veka, Birnstingl razlikuje „autentičnu“ od „lažne“ seksualne inverzije. Zbog toga apeluje na zaposlene u školama da se dobro upoznaju sa pojavom uranista, kako bi mogli da utvrde šta je autentična seksualna inverzija, a šta obično fizičko obožavanje među dečacima koji na taj način „naprosto zadovoljavaju bolesnu radoznalost i životinjsku požudu“.⁵¹⁰ Odatle sledi jedan od osnovnih Birnstinglovih argumenta koji polazi od strateškog esencijalizma: zato što je prirodna varijacija, odnosno urođen i prirodan fenomen, homoseksualnost ne može biti patološka ili nemoralna.⁵¹¹

Iako se na prvi pogled čini da Birnstingl govori isključivo o muškim uranistima, pri kraju teksta on objašnjava zašto je priča o uranistima relevantna za časopis *The Freewoman* i tako otvara prostor za diskusiju o lezbijkama. Mnogi kritičari ženskog pokreta proglašavaju njegove pripadnice aseksualnim osobama ako su ove neudate i nemaju decu. Njima, međutim, kao da ne pada na pamet da su te žene (možda) uspostavile romantične ili, čak, strastvene odnose jedne sa drugima. Poput Edvarda Karpentera, Hari Birnstingl govori o istopolnoj ljubavi kao o potvrdi

⁵⁰⁸ Termine „normalan muškarac“ i „morbidne odlike“ koristi H. Birnstingl.

⁵⁰⁹ Harry J. Birnstingl, „Uranians“, *FW*, 1.7, 128.

⁵¹⁰ Ibid.

⁵¹¹ Bruce Clarke, *Dora Marsden and Early Modernism*, 83.

progresivnosti modernog doba na početku dvadesetog veka.⁵¹² S druge strane, teza o lezbijskim odnosima unutar ženskog pokreta predstavlja solidan argument protiv kritike na račun usedelica o kojoj je bilo reči u prethodnom odeljku.

Za dve nedelje pojavio se odgovor na tekst Harija Birnstingla. Autor je bio ugledni lekar Čarls Vitbi, naklonjen borbi za ženska prava, ali ne i invertitima. Ovaj tekst je očito bio naručen pošto Vitbi u uvodu kaže da nije mogao da odbije poziv urednica da sa lekarskog stanovišta progovori o temama koje je Hari Birnistingl pokrenuo. To predstavlja još jedno svedočanstvo o doslednom nastojanju da se u časopisu *The Freewoman* prikažu razna, pa i sukobljena stanovišta. Istovremeno, to je i dokaz vanrednih uredničkih sposobnosti Dore Marsden koja je znala da nedeljne novine u stvari žive od rasprave i sukoba mišljenja. Čarls Vitbi se najpre osvrnuo na Birnstinglov argument o genijalnosti uranista. Vitbi ne dozvoljava da se na taj način podiže ugled uranistima: „Genije je androgin, a ne homoseksualan. Genijalni muškarac može biti ženstven (feminine), ali ne sme biti feminiziran (effeminate).“⁵¹³ Čini se da ista logika važi i za žene, pošto Vitbi ilustruje svoj stav romanima Džordž Eliot: njena najbolja dela napisana su sa ženskog gledišta, za razliku od njenih slabijih dela u kojima prevladava muška perspektiva.⁵¹⁴ Druga važna Vitbijeva primedba tiče se ideje o urođenoj homoseksualnosti. Videli smo da Birnstingl smatra da je autentična inverzija urođena. Vitbi, naprotiv, smatra – naravno, u skladu sa stavovima svoje struke – da je urođena homoseksualnost veoma retka. Sva je prilika da Vitbi veruje da urođeni „hendikep“ (homoseksualnost) može s vremenom da se potisne ili iskoreni. Da bi to ilustrovao on se oslanja na emancipatorsku ideju prema kojoj nijedna osoba nije određena svojim rođenjem, već je određuju njena dela (dakle, život i delovanje osobe ne smeju biti određeni, odnosno ograničeni njenim rodom, seksualnom orijentacijom, „rasom“, klasom itd.).

„Biti rođen kao muškarac sa instinktima žene, ili obrnuto, teška je situacija iz koje samo heroj može da se dostojanstveno ili uspešno uzdigne. Ali, osobe u tako tragičnoj poziciji teško da će imati neke koristi od knjiga kakva je *Intermedijarni pol*. Nije presudno kako smo rođeni, nego ono što od sebe napravimo.“⁵¹⁵

⁵¹² Ibid., 83.

⁵¹³ Charles J. Whitby, „Tertium Quid“, *FW*, 1.9, 168.

⁵¹⁴ Ibid.

⁵¹⁵ Charles J. Whitby, „Tertium Quid“, *FW*, 1.9,168.

Na Vitbijevu kritiku, Birnstingl odgovara da njegovo poznavanje uranista nije knjiško, već empirijsko i utemeljeno na ličnom iskustvu. Zanimljivo je što Birnstingl „naučnim“ argumentima svog oponenta suprotstavlja uverenje da je proživljeno iskustvo objektivnije i pouzdanije od pročitano (naučenog). Birnstingl objašnjava da termini koje Vitbi koristi – ženstvenost i feminiziranost – nisu antonimi već sinonimi. Konačno, on iznova ukazuje na korisnost knjige Edvarda Karpentera i napada Vitbija njegovim oružjem: „ova knjiga pomaže [uranistima] da shvate da ne treba da se stide svog pola ništa više nego što se doktor Vitbi stidi svog. Sa sledećom njegovom izjavom sasvim se slažem. 'Nije presudno kako smo rođeni, nego ono što od sebe napravimo'“.⁵¹⁶ Tekst se završava pomirljivom tonom i izjavom autora da se njegovo i Vitbijevo stanovište o uranistima razlikuje kvantitativno, a ne kvalitativno.

Međutim, Vitbi vidi stvari drugačije: „Ne, gospodine Birnstingl, razlika među nama nije kvantitativna. Ona je ili suštinska ili je nema – još uvek nisam siguran šta je od ta dva u pitanju.“⁵¹⁷ On smatra da je nemoguće da osoba bude anatomske muško, a fiziološki i psihološki žensko. Da bi to dokazao, poziva se na teoriju seksualnih sklonosti Ota Vajningera koji je merio koliko je neko žensko, a koliko muško. Naravno, nije slučajno što se Vitbi pozvao baš na ovu teoriju seksualnosti koja je bila suštinski patrijarhalna, konzervativna, te inspirisana evolucionizmom i eugenikom. S druge strane, vrlo je moguće da je rasprava o homoseksualnosti između Birnstingla i Vitbija, u kojoj se tangentno pominje i rad Vajningera, podstakla objavljivanje u časopisu devetog i četrnaestog poglavlja iz Vajningerove studije *Pol i karakter*, kao i debatu oko njegovih ideja u autorskim tekstovima i pismima čitalaca.⁵¹⁸

U poslednjem odgovoru, Birnstingl komentariše teoriju Ota Vajningera, kao i način na koji ju je Čarls Vitbi upotrebio, kako bi naglasio da se seksualna sklonost ne može matematički (iz)meriti.⁵¹⁹ Za svaku je osudu, smatra Birnstingl, što osobe koje imaju negativan stav prema uranistima, kao i sličnim pojavama i ponašanjima, insistiraju na fizičkom aspektu tih pojava. Za promišljanje pitanja i problema seksualne orijentacije od većeg je značaja sfera osećanja, piše Birnstingl i zaključuje polemiku sledećim rečima:

⁵¹⁶ Harry J. Birnstingl, „Uranians. – II.“, *FW*, 1.10, 190.

⁵¹⁷ Charles J. Whitby, „A Matter of Taste“, *FW*, 1.11, 215.

⁵¹⁸ Bruce Clarke, *Dora Marsden and Early Modernism*, 83.

⁵¹⁹ Harry J. Birnstingl, „The Human Minority“, *FW*, 1.12, 235.

„Ipak, mogu da razumem da onima koji klasifikuju, prave zakone, kao i drugim sličnim starateljima javnog morala, ovakve osobe [uranisti] predstavljaju ozbiljnu prepreku, s obzirom na to da odbijaju da budu „razvrstane po fiokama“ (‘pigeon-holed’); smeštanje ovih osoba u kategorije kriminologije u mnogim slučajevima nije zadovoljavajuće, posebno kada se pojavi genije iz njihovih redova i iz korena uzdrma teško izvedenu računicu. [...] Zato moramo da insistiramo na ubrzanom stvaranju novih ‘fioka’. Ali, možda bi najbolje rešenje bilo da sasvim odbacimo ideju o fiokama.“⁵²⁰

Ovaj zaključak nameće se kao kritika ranije pomenutog „nezналаčkog i nadmenog psihijatrijskog shvatanja reda“,⁵²¹ s tim što u navedenom citatu na mestu „psihijatrije“ može da stoji „medicinska profesija u načelu“. Dakle, Birnstingl smatra da su ljudi isuviše kompleksna bića da bismo ih na bilo koji način klasifikovali. S druge strane, kao da ta činjenica o složenosti ljudskih bića nije dovoljna, on uranistima podiže ugled tako što ponavlja tezu o velikom broju genijalnih osoba u njihovim redovima. Razume se da ova vrsta opravdanja (to opravdanje moglo bi se ovako sažeti: ako među uranistima ima velikih umetnika, pisaca, naučnika, zar oni mogu biti grešni, bolesni ili zli?) ne bi bila potrebna da Hari Birnstingl ne progovara sa pozicije slabijeg. Pored drugih činilaca, i ta slabost govori nešto o odnosima moći u polju seksa i seksualnosti početkom veka.

Za kraj, treba reći da su na raspravu o homoseksualnosti između Birnstingla i Vitbija reagovali i čitaoci pismima za rubriku korespondencije. Pored onih u kojima se problem načelno razmatrao bilo je i ispovednih pisama, čiji su potpisnici odlučili da javno iznesu intimna iskustva. Ta činjenica je posebno važna jer pokazuje da je *The Freewoman* bio neka vrsta pribežišta, sigurnog mesta za one koji su u društvu bili nepriznati ili, čak, nevidljivi. Jedno pismo potpisano pseudonimom završava se sledećim rečima:

„Kada je o meni reč, a verujem da nisam jedini koji se tako oseća, svoju ženstvenost čuvam za nekoliko prijatelja koji zaista znaju ko sam i koje činjenica da sam uranista, žena koja izigrava muškarca, niti zgražava niti odbija na bilo koji način. Naprotiv, po onome što vidim, čini se da se njima dopada moja prava iako skrivena ličnost. Za ostatak

⁵²⁰ Ibid.

⁵²¹ Vidi Haberle, 294.

sveta ja sam povučeni, bestrasni muškarac, sa kojim nijedna žena nema razloga da flertuje, i u čijem slučaju gotovo ništa ne sugerije ono pravo sopstvo koje se krije ispod spoljašnjeg omota.“⁵²²

ZAKLJUČAK

U ovom poglavlju razmotrene su neke ključne teme kojima su se bavili feministkinje, seksualni reformatori i seksualni radikalisti. To su: ženska seksualna autonomija i seksualna sloboda, seksualni moral i dvostruki standard, brak i reforma braka, uzdržavanje, celibat, seksualno uživanje, kao i iz toga proizašli rodni i seksualni identiteti. Sve ove teme bile su predmet rasprave između saradnika i čitalaca časopisa *The Freewoman*, u kom su se istovremeno i konstruisali i dekonstruisali rodni i seksualni identiteti (počevši od kritike starog viktorijanskog morala oličenog u liku idealne supruge, takozvanog „anđela u kući“, do odbrane homoseksualnog identiteta, to jest uranista). Uz to, diskusije o seksu, seksualnosti i seksualnom moralu u *The Freewoman* svedoče o heterogenosti ženskog, odnosno feminističkog pokreta: u njemu su učestvovali i „stare“ i „nove“ feministkinje koje su se sporile, između ostalog, i oko poimanja ženske seksualne autonomije to jest slobode, i tako uspostavile različite tradicije mišljenja o ovim temama.

U ovom poglavlju je pokazano da je i povodom problema vezanih za seks, seksualnost i seksualni moral, te za rodne uloge koje se njima uspostavljaju Dora Marsden pokazala da ima svest o tome da su učestvovanje u razgovoru i razmena mišljenja u javnom prostoru neki od ključnih elemenata društvene promene. Štaviše, svojim uredničkim strategijama doprinela je osvešćenom promišljanju ovih problema i kreiranju novih feminističkih znanja u vezi sa njima. U tom smislu, kako je i najavljeno u uvodu ovog poglavlja, časopis *The Freewoman* predstavlja dragoceno istorijsko svedočanstvo o teoretizacijama i modelima seksa, seksualnosti i seksualnog morala s početka dvadesetog veka.

⁵²² “Scython”, “Uranians”, *FW*, 1.14, 274.

Šesto poglavlje

RODNI IDENTITETI I SEKSUALNA PEDAGOGIJA

UVOD

Pod okriljem ženskog pokreta koji je jednim delom obeležio život na prostoru južne Ugarske i kneževine Srbije u drugoj polovini devetnaestog i na početku dvadesetog veka formirana su ženska udruženja i pokrenuti ženski časopisi čime je stvoren prostor za živ dijalog, povezivanje i delovanje žena i muškaraca koji su se borili za ženska prava. Videli smo da je ključna tačka u zahtevima zagovornika emancipacije žena bilo obrazovanje. Ideja obrazovanja konceptualizovana je i realizovana u specifičnom kontekstu, na koji su uticali borba za oslobođenje od tuđe vlasti i težnja da se formiraju srpska država i nacija.⁵²³ U literaturi se često nailazi na tvrdnju da je ostvarenje ciljeva vezanih za ženski pokret, ženska prava, te žensko obrazovanje podrazumevalo kompromis: prihvatanje i primenu internacionalnih ideja i znanja tako da se lokalni kontekst, odnosno, sistem vrednosti srpskog naroda ne dovede u pitanje. Rasprava o seksu, seksualnom ponašanju i rodnim ulogama u časopisu *Žena* predstavlja dobar povod da se tako shvaćen kompromis sagleda iz drugog ugla.

Budući da su postojali školski predmeti i udžbenici posvećeni temama seksualne pedagogije, može se reći da su polnost i seksualnost bile deo obrazovno-pedagoškog diskursa. Udžbenici su mahom sastavljeni pod uticajem sličnih radova iz drugih evropskih zemalja. Premda su uzore pronašli u literaturi iz evropskih zemalja, mnogi autori su tvrdili da se evropska znanja moraju prilagoditi domaćem, lokalnom kontekstu i njegovim specifičnostima. Te specifičnosti su se najčešće svodile, kako istoričarka Ana Stolić kaže, na idealizovanu patrijarhalnost.⁵²⁴ Ona navodi da su postojala dva načina korišćenja „uvezenih znanja u Srbiji:

⁵²³ Iako postoji težnja da se sprovede modernizacija i to na svim nivoima: ekonomska, politička, socijalna i kulturna, što je u tesnoj vezi sa tendencijama u drugim evropskim zemljama, modernizacijski procesi nailaze na otpor kod zagovornika nacionalne ideje i tradicije, koji svoje koncepte opet preuzimaju iz skladišta evropskih ideja. Oni modernizaciju vide kao nekritičko prihvatanje „tuđinske“ kulture i pretnju „srpstvu“. Početkom 20. veka smatra se da je tradicija, shvaćena kao stabilna i nepromenljiva kategorija, temelj za formiranje srpske nacije i njenog samopoimanja. Međutim, takvo poimanje tradicije i njen „sadržaj“ nastaju, „izmišljaju“ se, upravo krajem 19. i početkom 20. veka kao posledica delovanja određenih aktera u javnom i političkom životu.

⁵²⁴ Ana Stolić, „Rodni odnosi u ‘carstvu podeljenih sfera’“, u: Ana Stolić i Nenad Makuljević, *privatni život kod Srba u devetnaestom veku* (Beograd: Clio, 2006), 100.

prerada sa dodatkom nacionalnih specifičnosti i prevođenje odgovarajućih knjiga posvećenih ovim temama⁵²⁵.

Moglo bi, dakle, biti reči o načelnom uverenju da je određeno poimanje telesnosti, seksualnosti i seksualnog ponašanja, formirano pred kraj devetnaestog veka u Srbiji, rezultat kombinovanja internacionalnih ideja i pojmova, s jedne, i lokalnih verovanja, običaja i navika, s druge strane. Međutim, treba se zapitati nekoliko stvari. Ako su teze preuzete iz literature evropskih naučnika i intelektualaca modifikovane, gde se to vidi? Šta su specifičnosti srpskog naroda, njegove kulture i tradicije? Da li ponavljanje reči referentnih za (navodnu) srpsku tradiciju poput Kosova, majke Jugovića, nacionalne ideje, epske pozije itd. na bilo koji način svedoči o autentičnosti srpskog naroda ili je, pak, reč o obrascima koje nalazimo u mitovima o poreklu i u istorijama drugih naroda? Da li se onda insistiranje domaćih autora na modifikaciji, kako devetnaestovekovnih tako i savremenih, odnosi na obrazac/princip ili na njegov, podrazumeva se, kontekstualno uslovljen sadržaj?

Uz pomoć nekoliko primera pokušaću da pokažem da su evropska znanja, pojmovi i obrasci ponašanja najčešće doslovno preuzimani i prihvaćeni u domaćoj literaturi. Potom se stvarao sadržaj kojim su se uvezeni pojmovi i obrasci „punili“, te se onda tvrdilo da je reč o modifikaciji evropskih ideja, odnosno, autentičnoj srpskoj kulturi i tradiciji. Dakle, pri preuzimanju znanja, pojmova i obrazaca rodnog i seksualnog ponašanja iz evropske literature nije bilo suštinske modifikacije u cilju prilagođavanja lokalnom kontekstu; pre se radilo o selektivnom preuzimanju znanja i to u skladu sa dominantnim sistemom vrednosti i prihvaćenim moralnim principima koji, takođe, ni po čemu nisu bili posebni u odnosu na slične obrasce u drugim kulturama.

Ideja o zdravoj i snažnoj srpskoj naciji pokazala se kao ključna za seksualnu pedagogiju iz tog perioda. Nametanje „ispravnog“ seksualnog ponašanja bilo je u funkciji negovanja vrline i moralnih načela neophodnih za formiranje poželjnog identiteta građana mlade nacije. Kako je već rečeno, takvi procesi nisu inherentni prostoru na kojem su živeli Srbi, pa je cilj ovog poglavlja da istakne prisustvo internacionalnih ideja, kao i upotrebu rasnih i eugeničkih diskursa. U tom smislu, u prvom delu poglavlja od koristi će biti uvidi Džordža Mosa (George L. Mosse), eminentnog istoričara moderne kulturne evropske istorije i Roberta Janga (Robert J. C. Young), postkolonijalnog teoretičara i kritičara, ali i profesora književnosti, o sprezi nacije, rase i

⁵²⁵ Ibid., 110.

seksualnosti u periodu formiranja modernih nacionalnih država. Potom ću ocrtati kontekst u kom se javljaju tekstovi o seksu i seksualnom ponašanju u časopisu *Žena* tako što ću se osloniti na uvide i zaključke iz domaćeg seksualnog priručnika objavljenog 1910. godine. Konačno, opisaću kulturne i pedagoške diskurse polnosti i seksualnosti, koji se obično javljaju u vezi sa brakom i porodicom, te (reproduktivnim) zdravljem i higijenom u časopisu *Žena*.

1. RAZUMEVANJE VEZE IZMEĐU POJMOVA NACIJE, RASE I SEKSUALNOSTI

Kada je reč o stvaranju modernih evropskih država i formiranju njihovih građana, Džordž Mos u prvi plan ističe vezu između nacionalizma i seksualnosti. Ta veza se odnosi na norme uspostavljene u devetnaestom veku, poput ideala muškosti i ženskosti i „(ne)normalnog“ seksualnog ponašanja. Razume se, za sličnim pravil(nic)ima možemo tragati u celokupnoj ljudskoj istoriji: seksualne norme, kako s pravom tvrdi Džordž Mos, nisu rezultat univerzalnih principa već su deo širih istorijskih procesa i menjaju se u skladu sa društveno-političkim kontekstima. Za devetnaestovekovno razumevanje Mosovog pojma respektabilnosti, koji se odnosio na primereno ponašanje i moralne nazore, te na „ispravan odnos prema seksualnosti“,⁵²⁶ značajan je pokušaj uspostavljanja kontrole nad telom i seksualnošću, i to pod okriljem ideologije nacionalizma. U tu svrhu, objašnjava Mos, anagažovani su lekari, edukatori i policija. Da bi se uspostavio model „normalnog“, prihvatljivog seksualnog ponašanja bilo je najpre neophodno odrediti šta je „nenormalno“, neprihvatljivo ponašanje. Ulogu sudija u tim pitanjima od crkvenih lica preuzeli su lekari, koji su uz pomoć medicine i prividno objektivnih naučnih istina definisali normalnu i nenormalnu seksualnost, a zatim te oblike ponašanja doveli u uzročno-posledičnu vezu sa zdravljem, odnosno, bolešću. Dakle, „ispravno“ moralno ponašanje nametano je uz pomoć pretnje i kazne/nagrade: moral i nemoral bili su stvar zdravlja i bolesti.

Nacionalizam je odobravao specifičan vid muškosti. Sve što se nije uklapalo u zadati okvir smatralo se nepoželjnim jer se kosilo sa interesima nacije. Seksualne nagone i strasti trebalo je potisnuti i kompenzovati borbom za (zdravu) naciju. Kao i mnogi drugi, Mos ističe da je podelom rodni uloga ženama pripalo da predstavljaju čuvarke tradicionalnog poretka i adekvatnih moralnih nazora. Porodica je bila „ogledalo države i društva“, a obrazovanje je

⁵²⁶ George L. Mosse, *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe* (The University of Wisconsin Press, 1985), 1.

služilo veličanju vrline i osuđivanju poroka, u okviru škole i porodice.⁵²⁷ Otuda proizlazi, smatra Mos, da je porodica takođe sudelovala u kontroli seksualnog ponašanja. Povrh toga, većina feministkinja koje su učestvovala u ženskom pokretu bila je konzervativna kada je reč o seksu i seksualnosti: „politička prava bila su odvojena od seksualne slobode“.⁵²⁸

U tesnoj vezi sa nacijom, nacionalizmom i seksualnošću stoji rasizam. Prema Džordžu Mosu, rasizam je osnažena verzija nacionalizma, koja razlike među ljudima vidi kao zadate i nepromenljive. Slično nacionalizmu, i rasizam neguje distinkciju između vrline i poroka, normalnog i nenormalnog. Očiglednu vezu između rasizma i seksualnosti potvrđuje, na primer, osamnaestovekovno uverenje da crnci, za razliku od „civilizovanih“ Evropljana, nisu mogli da kontrolišu i obuzdaju svoje seksualne nagone i želje.⁵²⁹ Svojevrsan rasizam iskazan je i u stavu da su zdravi ljudi lepi, a bolesni ljudi ružni. Takav stav, čest u medicinskom, (pseudo)naučnom jeziku, bio je u temelju eugeničkog diskursa.

Engleski postkolonijalni kritičar Robert Jang u svojoj knjizi *Kolonijalna žudnja* (2012) tvrdi da „[n]ema kulture bez rase, nema rase bez kulture“.⁵³⁰ On navodi da je veza između evropske kolonijalne vladavine i ideje rase često predstavljena kao specifičan oblik znanja, kao nesrećna epizoda unutar različitih teorija iz oblasti medicine, biologije i drugih nauka. Međutim, postkolonijalna teorija nastoji da objasni kako je ta veza počivala na sveprožimajućim hijerarhizovanim odnosima moći, koji su se zadržali do danas. Drugim rečima, Jang tvrdi da se (pseudo)naučni diskurs medicine, biologije, evolucionizma itd. koristio da bi dokazao i učvrstio postojeće kulturne pretpostavke o prirodi rase i rasne razlike.⁵³¹ Ukratko, nauka je bila u funkciji „kulturnog rasizma“.⁵³² Jang zaoštava svoju tezu tvrdeći da su rasna teorija i rasizam „akademska kreacija“, unutar koje je, grubo rečeno, beli muškarac predstavljao univerzalnu normu. Drugim rečima, da bi se uspostavio kao takva norma, neophodan je bio rasizam.

Roberta Janga zanima jedan od središnjih pojmova rasne teorije – hibridnost. Iako su se složili da su rasne razlike prirodne i zadate, većinu devetnaestovekovnih autora je zanimala mogućnost mešanja rasa, odnosno, pitanje hibridnosti. Budući da je ideja o mešanju uzdrmla

⁵²⁷ George L. Mosse, *Nationalism and Sexuality...*, 19.

⁵²⁸ Ibid., 110. O tome je bilo reči u delu disertacije posvećenom radu ženskih organizacija u Velikoj Britaniji.

⁵²⁹ Ibid., 113.

⁵³⁰ Robert J. C. Young, *Kolonijalna žudnja: hibridnost u teoriji, kulturi i rasi*, preveo s engleskog Davor Beganović (Beograd: Fabrika knjiga, 2012), 8.

⁵³¹ Ibid., 9.

⁵³² Ibid., 175.

hijerarhije na kojima je počivala rasna teorija, događalo se da mešoviti brakovi budu zakonom zabranjivani.⁵³³ Robert Jang ističe da se pojam rase nije odnosio samo na vidljive fizičke razlike (poput one između Evropljana i australijskih aboridžina, na primer), već i na rasne razlike unutar Evrope, što svedoči o zamagljenoj razlici između takozvanog fizičkog i kulturnog oblika rase.⁵³⁴

Za Janga je od presudnog značaja ideja da hibridnost ukazuje na „priču o međurasnoj žudnji“, to jest, da je rasna teorija jednim svojim delom „teorija prikrivene, potisnute žudnje“, o čemu svedoče tekstovi i diskursi književnosti, istorije, antropologije, umetnosti.⁵³⁵ U vezi sa tim, vredi se podsetiti pitanja Stjuarta Hola: zašto je „razlika“ tako privlačna, odakle proizlazi fascinacija „drugošću“?⁵³⁶ Hol veruje da reprezentacija „Drugog“ podrazumeva neke kontradiktornosti ili, njegovim rečima, „dvostruku poziciju“ („having-it-both-ways“).⁵³⁷ To znači da se „oni/Drugi“ često predstavljaju pomoću „binarnog oblika reprezentacije“: s jedne strane, „Drugi“ je odbojan jer je različit; s druge strane, on je i privlačan jer je nepoznat i egzotičan.⁵³⁸ Slično zaključku Stjuarta Hola, Jang ističe da kultura, rasizam i seksualnost idu ruku podruku, a da je u temelju seksualnosti žudnja. Dobar primer za to su razni vizuelni prikazi. Oni takođe služe uspostavljanju rasne razlike, pa je u opisima drugih rasa, a posebno afričke, često prisutno gađenje. Međutim, Jang naglašava da se u takvim opisima jednako često insistira na „ljepoti, privlačnosti ili poželjnosti rasnog drugog“,⁵³⁹ zato što prezir podrazumeva određen stepen želje i žudnje.

I Džordž Mos i Robert Jang dovode u vezu seksualnost i (pseudo)naučne diskurse sa nacionalizmom, odnosno, rasizmom. Premda je istorija proučavanja seksa i seksualnosti dosta duga, pojam koji se odnosi na specifično naučno i akademsko proučavanje seksualnosti znatno je

⁵³³ Ibid., 11. Među ključnim pitanjima rasne teorije bilo je *kakve su posledice međurasnog mešanja, o kakvom je potomstvu reč, i da li mešanje u krajnjoj instanci vodi „degenerisanju rase“?* U tom svetlu treba razumeti i za kraj devetnaestog veka karakterističan kulturni pesimizam, koji je počivao na dve povezane pretpostavke: neumitnom propadanju civilizacije i rasnoj degeneraciji.

⁵³⁴ O uzimanju u obzir niza analitičkih kategorija u tumačenju rasizma, vidi, na primer, Floya Anthias i Nira Yuval-Davis, *Racialized boundaries: race, nation, gender, colour and class and the anti-racist struggle* (London and New York: Routledge, 1992).

⁵³⁵ Robert J. C. Young, *Kolonijalna žudnja...*, 11.

⁵³⁶ Stuart Hall, „The Spectacle...“, 225.

⁵³⁷ Ibid., 229.

⁵³⁸ Ibid.

⁵³⁹ Ibid., 179. Na izložbi „Black is beautiful“ (Amsterdam, 2008) izloženo je oko 135 slika i crteža na kojima su sa neskrivenim interesovanjem prikazane crne osobe, često sa fokusom na njihovu fizičku privlačnost. Prikazana dela nastala su u toku nekoliko proteklih vekova na području nizozemskih zemalja. Vidi: http://www.nieuwekerk.nl/en/#/en/pers/black_is_beautiful/editorial.htm.

novijeg datuma.⁵⁴⁰ Američki istoričari seksualnosti Vern L. Bulou (Vern Bullough) i Boni Bulou (Bonnie Bullough) bili su u svoje vreme među pionirama u oblasti naučnog proučavanja seksualnosti i alternativnih seksualnih ponašanja. Svoj popularno pisani istorijski prikaz seksualnosti započinju tvrdnjom da je seksualnost oduvek bila tabu tema, te da je u nekim svojim aspektima to do danas ostala. Brojni su razlozi za nelagodu pri izučavanju seksa i seksualnosti. Međutim, kada je reč o istraživanju ženskih časopisa u periodu od kraja osamnaestog do početka dvadestog veka u Evropi razlozi nelagode se obično vezuju za takozvani viktorijanski moral. Jedna od osnovnih ideja prenetih iz viktorijanske epohe bila je ta da teme seksa i seksualnosti nije „umesno javno pretresati“, pa se o njima govorilo „krišom“ ili, rečima Verna i Boni Bulou, u ilegali.⁵⁴¹ Svaka seksualna aktivnost, izuzev one koja je služila začetku novog života, smatrala se grešnom. Otuda ne treba da čudi činjenica da su se prvi proučavaoci seksa više bavili pitanjima (ne)moralna, nego sastavnim elementima i sadržajem seksa. U kojoj meri i na koji način su ovi stavovi usvajani krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka na prostoru koji su naseljavali Srbi?

2. PRIRUČNICI IZ SEKSUALNE PEDAGOGIJE

U tekstu „Rodni odnosi u ‘carstvu podeljenih sfera’“, objavljenom 2006. godine u zborniku *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku*, istoričarka Ana Stolić analizira rodne odnose, ispitujući njihovu vezu sa srpskom nacionalnom idejom, s jedne strane, i uticaj evropskih ideja na rodne politike, s druge.⁵⁴² Za uspostavljanje društvene i političke stabilnosti u

⁵⁴⁰ *Sexualwissenschaft* je termin koji je 1907. godine skovao berlinski dermatolog Ivan Bloh. Najčešće se prevodi kao *seksologija*, a podrazumevao je multidisciplinarni pristup pitanjima i problemima vezanim za seks i seksualnost. Činjenicu da medicinski diskurs nije dovoljan istakao je već Bloh, ukazavši u svojim radovima najpre na značaj istorijskog i antropološkog istraživanja, a potom i na važnost etnologije, filozofije, psihologije i istorije književnosti u izučavanju seksualnosti. Godine 1908. Magnus Hiršfeld (Magnus Hirschfeld, 1868-1935), Jevrejin u Nemačkoj koji se bavio proučavanjem širokog spektra seksualnih praksi, uključujući tu i biseksualne i homoseksualne odnose, pokreće prvi časopis za proučavanje seksologije, pod nazivom *Zeitschrift Fur Sexualwissenschaft*. Nedugo zatim, 1913. godine, Bloh i Hiršfeld sa još nekoliko saradnika osnivaju *Medicinsko društvo za seksologiju i eugeniku (Arztliche Gesellschaft fur Sexualwissenschaft und Eugenik)* u Berlinu. Podaci su preuzeti sa internet stranice Kinsijevog instituta za istraživanje pola, roda i reprodukcije (The Kinsey Institute for research in sex, gender, and reproduction), <http://www.kinseyinstitute.org/resources/sexology.html>.

⁵⁴¹ Vern L. Buloh i Boni Buloh, *Seksualni stavovi*, prevela s engleskog Ivana Pražić (Beograd: Fabrika knjiga, 2004), 9.

⁵⁴² Ovde ukratko izlažem osnovne uvide istoričarke Ana Stolić o navikama, običajima i vrednostima privatnog života srpskog naroda na prostoru južne Ugarske i Kneževine Srbije u drugoj polovini

novonastaloj državi bio je neophodan stabilan kulturni okvir za koji su jasno definisani rodni odnosi bili od presudne važnosti. Regulisanje rodnih odnosa podrazumevalo je normiranje i sankcionisanje porodičnih i seksualnih odnosa, naročito kada je reč o braku, razvodu ili vanbračnoj zajednici.⁵⁴³ Razlike koje su se shvatale kao „prirodne“ i zadate uslovile su podelu rodnih uloga, u okviru koje je ženama pripala (re)produkcija nacije. Stav prema kom je dužnost „pravih“ Srпкиnja da rađaju i vaspitavaju dobre Srbe imao je za posledicu pokušaj kontrole i disciplinovanja elemenata reprodukcije – tela i seksualnosti.⁵⁴⁴ Kao i u Evropi, i na teritoriji na kojoj su živeli Srbi, specifična znanja o telu, te o fizičkim i psihičkim razlikama između žena i muškaraca, formulisana su u okviru medicinskog i pseudonaučnog diskursa.⁵⁴⁵ U vezi sa tim, Ana Stolić ističe princip pretnje, kazne i nagrade: s jedne strane, propisano, „ispravno“ seksualno ponašanje ne ugrožava fizičko i psihičko zdravlje; s druge strane, fizički i psihički poremećaji dovode se u vezu sa „neispravnim“ seksualnim ponašanjem.

Prvi udžbenici i priručnici iz oblasti seksualne pedagogije pojavljuju se u Srbiji početkom dvadesetog veka.⁵⁴⁶ U njima često nailazimo na iscrpne preglede postojeće evropske literature, te na posebno jak uticaj autora iz Nemačke. Zanimljivo je osvrnuti se na domaću literaturu nastalu u okvirima šire evropske tradicije. Godine 1910. izlazi knjiga Petra M. Ilića, profesora iz Kragujevca, pod nazivom *Polno obaveštenje omladine, prilozi seksualnoj pedagogiji*, u čijem su predgovoru seksualno pitanje i polno obaveštenje omladine dovodeni u direktnu vezu sa opstankom i napretkom srpskog naroda, jer se tiču fizičkog, intelektualnog i moralnog aspekta ljudskog života. Od polnog obaveštenja omladine zavise zdravlje i radna sposobnost naroda. S druge strane, neznanje i neupućenost u ova pitanja uzrok su za „degenerisanje sadašnjih rasa“.⁵⁴⁷

devetnaestog i na početku dvadesetog veka. Za podroban pregled vidi: Ana Stolić, „Rodni odnosi u ‘carstvu podeljenih sfera’“, 89-112.

⁵⁴³ Kao i neke druge istoričarke, Ana Stolić ističe da su ti odnosi regulisani *Srpskim građanskim zakonikom* (1844-1946), a da je neravnopravnost bila najizraženija kada je reč o naslednom pravu i udatim ženama. Vidi: Marija Draškić, Olga Popović-Obradović, „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844-1946)“, u: Latinka Perović, prir., *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije* (Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998).

⁵⁴⁴ Ana Stolić, „Rodni odnosi...“, 108.

⁵⁴⁵ Ibid., 107.

⁵⁴⁶ Vidi, na primer, Petar M. Ilić, *Polno obaveštenje omladine, prilozi seksualnoj pedagogiji* (Beograd: Izdanje knjižarnice Rajkovića i Đukovića, 1910); Laza Marković, *Pred polazak u slobodu: lekarski saveti školskoj omladini* (Novi Sad : Električna štamparija učit. D. D. “Natošević”, [b. g.]); Avgust Forel, *Polno pitanje*, preveo i predgovor napisao Aleksandar Đ. Kostić (Beograd: Napredak, 1924).

⁵⁴⁷ Petar M. Ilić, *Polno obaveštenje omladine, prilozi seksualnoj pedagogiji* (Beograd: Izdanje knjižarnice Rajkovića i Đukovića, 1910), 4. Dalje u tekstu navodi iz knjige biće naznačeni brojem strane u zagradi.

U priručniku Petra Ilića seksualno vaspitanje shvata se kao društvena dužnost, zato što moralni karakter pojedinca velikim delom zavisi od „razumne discipline polnog nagona“ (6), koji „postaje najopasniji i najveći tiranin, kad ne uredimo za vremena da ga podvrgnemo prosvetenoj disciplini“ (7). U „kulturnim zemljama“ seksualnoj higijeni i vaspitanju pridaje se zasluženi značaj, ističe Petar Ilić. Odmah treba skrenuti pažnju na to da Ilić često upotrebljava sintagme „kulturni narodi“ i „napredniji narodi“, što bi uz izvesne ograde moglo da se tumači kao opravdanje, legitimizacija govora o seksualnom pitanju i vaspitanju u Srbiji, jer Srbi teže da budu kulturni i napredni koliko i drugi evropski narodi.

Da bi potkrepio svoje stavove o potrebi za seksualnim vaspitanjem u Srbiji, Ilić navodi mišljenja nekoliko značajnih i priznatih lekara i naučnika, čiji su radovi o seksualnom pitanju u to vreme bili dostupni na srpskom jeziku, poput ranije pominjanog Avgusta Forela i Maksa Oker-Bloma (Maximilian, Max, Ernst Gustaf Oker-Blom, 1863-1917). Ilić ističe da je neophodno da i dečaci i devojčice budu polno obavešteni, pošto buduće supruge i majke treba da budu svesne „svojih prirodnih funkcija i dužnosti“ pre nego što stupe u brak. Štaviše, pored socijalnog i ženskog pitanja, za Ilića je pitanje seksualne etike najvažnije pitanje savremenog doba (11). Na njemu treba raditi i u Srbiji, i to „na osnovu iskustva i književnosti naprednijih naroda, vodeći računa o svekolikim osobinama našeg naroda“ (12). Ilić u ostatku knjige ilustruje ovu tezu uz pomoć pregleda strane literature i povremenih komentara, koji na žalost ne daju jasnu sliku o tome šta bi bile „svekolike osobine našeg naroda“.

Nekoliko je bitnih tema kada je reč o Ilićevom pregledu postojeće literature. Smatra se da bi seksualno vaspitanje trebalo da bude u nadležnosti porodice. Međutim, pošto porodica ne obavlja tu dužnost na adekvatan način, onda se ono stavlja pod okrilje škole. Ilić navodi autore koji se uglavnom slažu u pogledu faza seksualnog vaspitanja: „najpre [treba] da se govori o množenju biljaka, pa onda životinja, i najzad o rađanju dečjem“ (15). Na osnovu ovog citata jasno je da se seksualno vaspitanje ne vezuje za seksualne aktivnosti i njihov sadržaj, već isključivo za razmnožavanje, to jest, reprodukciju.

O seksualnom nagonu i njegovoj kontroli kaže se sledeće: „obrazovanje karaktera i ojačanje moralne volje“ predstavljaju ključni element u borbi protiv preuranjenih ili preteranih seksualnih pojava (19), a fizička aktivnost mladih u tome pomaže, u skladu sa platonovskom idejom o ovladavanju samim sobom, „duh [treba da] potčinjava sebi telo“ (19). Na ideju o (samo)kontroli nadovezuje se i prva seksualna opomena: na svaki način treba izbeći „škodljivi

gubitak semena“, jer je „najskupocenije gradivo u čovečjem telu [...] seme“ (21). Povremena erekcija smatra se „normalnom pojavom“, dok se onanija oštro osuđuje: „Najživlje se čuvajte gadnog poroka samooskvrnjenja, onanije, što se izaziva dodirivanjem uda pri erekciji“ (21). Masturbacija je porok čije su posledice teški fizički i mentalni poremećaji, objašnjava Ilić.

Treba imati u vidu da je oštra osuda masturbacije bila opšte mesto medicinskog diskursa osamnaestog i devetnaestog veka. Kako Vern i Boni Bulou objašnjavaju, medicinske teorije iz osamnaestog veka zasnivale su se na ideji da dobro zdravlje podrazumeva izvesnu ravnotežu, balans u telu. Seksualne aktivnosti, verovalo se, mogu da naruše tu ravnotežu. Pošto orgazam kod muškaraca ne rezultira samo ejakulacijom sperme već i kratkotrajnim osećanjem klonulosti, smatralo se da je „nepromišljeno rasipanje sperme za posledicu moglo da ima sve veću malaksalost, čak i ludilo“.⁵⁴⁸ Američki seksolozi navode da je čuveni švajcarski lekar Tiso u osamnaestom veku, pored toga što je povezao onaniju i ludilo, smatrao onaniju dodatno problematičnom jer su „oni koji su masturbirali bili svesni da su činili greh, i ta svest je njihov nervni sistem činila još podložnijim oštećenjima“.⁵⁴⁹ Masturbacija se shvatala kao „zlo“ koje zahteva preventivu i kaznu, te su u tom cilju smišljeni brojni izumi pomoću kojih su roditelji mogli konstantno da kontrolišu decu, čak i kada ona „spavaju“.⁵⁵⁰

Druga seksualna opomena tiče se prostitucije i osude onih „koji stupaju u saobraćaj sa izmetom ženskog pola“ (21), jer su ti mladići najpodložniji polno prenosivim bolestima. Petar Ilić insistira na blagovremenom polnom obaveštenju omladine da bi se predupredili preuranjeni seksualni odnosi do kojih jednim delom dolazi iz neznanja i mladalačke znatiželje. Problem prostitucije bio je odvajkada razmatran. Vern i Boni Bulou ističu da se za problem prostitucije vezuju „dvostruki kriterijumi moralnosti“: ono što priliči muškarcu, ne priliči ženi. Dakle, muškarci su svoju seksualnu potrebu zadovoljavali sa prostitutkama, koje su predstavljale „nužno zlo“; na taj su način „neiskvarene“ i „smerne“ žene bile zaštićene od muškarčevih nagona. Kako god postavili stvari, muškarci nisu bili krivi, već je krivica za njihovu erotsku želju prebačena na žene.⁵⁵¹ Američki istoričari seksualnosti dodaju da je krajem devetnaestog veka

⁵⁴⁸ Vern L. Buloh i Boni Buloh, *Seksualni stavovi*, 67.

⁵⁴⁹ Ibid. Bez ustezanja se može reći da je medicinski diskurs o seksu i seksualnosti zavisio od dominantnih stanovišta o (ne)moralu, a legitimitet je tražio u „naučnosti“ i „egzaktnosti“.

⁵⁵⁰ Za detalje o raznim izumima, kao i o hirurškim intervencijama koje onemogućuju masturbiranje, vidi: *Seksualni stavovi*, 73-76.

⁵⁵¹ Za istorijski pristup razumevanju problema prostitucije, u okviru kog se nudi pregled različitih zakona, vidi: Vern L. Buloh i Boni Buloh, *Seksualni stavovi*, 195-219.

osuda prostitutki obično vezivana za prenos i širenje polnih bolesti, čije su žrtve bile i žene i deca.

Važno je i pitanje apstinencije: „Zar se može i zrela omladina održati čistom i čednom sve do stupanja u brak? Zar tu neće biti štete po zdravlje odrasle omladine?“ (29). Navode se mišljenja nekoliko lekara i pedagoga koji ne samo da se slažu da apstinencija nije štetna, već i smatraju da ona doprinosi vežbanju karaktera. Ne iznenađuje ni činjenica da je, prema mišljenju profesora higijene doktora Libermana, čije reči Ilić navodi, apstinencija rodno obeležen problem: „[...] devojke, čiji nagoni jedva da su manje intenzivni no u mladića, ne znaju mnogo o rđavim posledicama uzdržljivosti, i to stoga, što su u tom pogledu bolje vaspitane, bolje naviknute na disciplinovanje sebe“ (30).

Seksualna higijena kao preventivna mera u pogledu polno prenosivih bolesti smatra se najvažnijim segmentom seksualnog vaspitanja, a čednost je ideal kom se teži (35). Opasnost od razvratnog života naročito vreba mladiće u velikim gradovima, smatra autor knjige. Uverenje da su veliki gradovi poprište svih nedaća i skandala takođe predstavlja opšte mesto. Vern i Boni Bulou objašnjavaju da je transformacija Sjedinjenih Država iz ruralno-agrarne u urbano-industrijalizovanu zemlju, koja je dovela do preseljenja velikog broja mladih ljudi iz sela u gradove, izazvala šok kod starijih generacija „pojavama koje su smatrali bolestima gradskog života“, a čiji su uzrok našli u „onome što su nazivali bestidnom književnošću, lascivnim umetničkim delima, u porastu prostitucije i u širenju drugih oblika ‘nemoralnog seksa’ u gradovima“.⁵⁵² Ovako Petar Ilić zaključuje svoje priloge seksualnoj pedagogiji:

„Odnosi između ljudi i žena, koji su prirodna potreba, radi održanja i razmnožavanja ljudskog roda, treba da služe jedino i samo osnivanju porodice, stvaranju svoga ognjišta; na tome se osniva građanska zajednica i uređena država. [...] Ako dopustimo da nama upravljaju strasti i nagoni, što ih je priroda položila u nas [...] mi se izlažemo opasnostima, o kojima sam vam maločas govorio“ (41).

Međutim, na samom kraju teksta, Ilić se kratko osvrće na još jednu važnu temu – alkoholizam, upozoravajući na štetno dejstvo alkohola koji često daje povoda „da se greši i

⁵⁵² Vern L. Buloh i Boni Buloh, *Seksualni stavovi*, 10. Zanimljiv primer moralnih implikacija binarne opozicije urbano/ruralno imamo i u Rusoovom romanu *Julija ili Nova Eloiza: pisma dvoje zaljubljenih*, u kom je Pariz opisan kao centar izveštačenosti i razvrata, a selo Klarans kao primer vrline i iskrenosti.

poklizne u polnoj oblasti“. Otuda „mnogi, inače pametni ljudi morali su platiti bolešću i teškim očajanjem i propašću samo jedan trenutak nepromišljenog prolaznog uživanja“ (42). To je praktično jedino spominjanje reči „uživanje“ u knjizi o polnom obaveštenju omladine, ali je indikativno što se nalazi na samom kraju. To svedoči o prihvatanju dominantnog pogleda na seksualne odnose u Evropi: oni ne služe uživanju, nego reprodukciji, ali i o potisnutoj svesti o uživanju. Ovde je zgodno navesti moto iz predratnog izdanja knjige *Polni život čoveka* doktora Aleksandra Kostića (1893-1983), profesora Medicinskog fakulteta u Beogradu, koji Dubravka Ugrešić citira u svojoj knjizi *Poza za prozu*: „Za jedan časak radosti – hiljadu dana žalosti!“⁵⁵³ Naravno, treba se podsetiti i teze Roberta Janga: prezir, zabrana i nelagoda praćeni su željom i žudnjom.

Navedeni primeri svedoče o doslovnom preuzimanju ideja i pojmova iz evropske literature, koji su u to vreme konstituisali dominantne diskurse polnosti i seksualnosti. „Svekolike osobine našeg naroda“ svode se, u najboljem slučaju, na želju da pripadnici srpskog naroda stanu rame uz rame sa „kulturnim“ i „naprednijim“ narodima. U narednim odeljcima razmotrićemo na koje su sve načine ove teme predstavljene i obrađene u časopisu *Žena* namenjenom, pre svega, ženskoj populaciji.

3. SEKSUALNA PEDAGOGIJA I ZNAČAJ REPRODUKCIJE U ČASOPISU ŽENA

3.1. Neformalno obrazovanje i seksualna pedagogija

Sasvim je jasno da je seksualna pedagogija jedan važan vid obrazovanja. Naravno, o obrazovanju se može govoriti na razne načine. Kao što možemo da govorimo o različitim oblastima, poput istorije obrazovanja, sociologije obrazovanja ili filozofije obrazovanja, ili stepenima obrazovanja, predškolskom, osnovnom, srednjem i visokom, ili modelima obrazovanja, poput liberalnog, moralnog ili demokratskog, tako možemo da govorimo i o dihotomiji formalno/neformalno obrazovanje, koja je posebno značajna za ženske časopise. Jednostavno rečeno, formalno obrazovanje podrazumeva obučenog nastavnika koji podučava u učionici, oslanjajući se na unapred utvrđen kurikulum. Neformalno obrazovanje, pak, odvija se izvan učionice, a „nastavnici“ nisu nužno prošli standardizovanu obuku. Ono se obično vezuje za

⁵⁵³ Dubravka Ugrešić, *Poza za prozu* (Beograd i Zagreb: Samizdat B92 i Konzor, 2001), 45.

edukativne programe u mesnim zajednicama, bibliotekama, muzejima ili kod kuće. Takvo obrazovanje nastoji da pojedincima (ili grupama), koji su na bilo koji način diskriminirani, marginalizovani ili nedovoljno motivisani, te manje uspešni u okviru formalnog, tradicionalnog školskog okruženja, omogući sticanje odgovarajućih znanja. Ženski časopisi na srpskom jeziku iz druge polovine devetnaestog i sa početka dvadesetog veka ne samo da su pratili razvoj formalnog obrazovanja i uticali na njega, već su svojoj čitalačkoj publici ponudili i jednu vrstu neformalnog obrazovanja,⁵⁵⁴ koje se odnosilo na sve segmente života: ishranu, odevanje, zdravlje i lečenje, udaju, bračni život, materinstvo itd. Otuda ne čudi što su sve teme o polnom obaveštenju omladine iz pregleda literature Petra Ilića zastupljene i u časopisu *Žena*. Štaviše, u ovom se časopisu povremeno prikazuju nove knjige iz oblasti seksualne pedagogije i štampaju odlomci iz tih knjiga.

3.2. Zdravlje, brak, deca

Među prikazanim knjigama našla se i *Marija kod ujka doktora na selu* finskog profesora higijene Maksa Oker-Bloma. On je napisao dve knjige: *Kod ujka doktora na selu*, namenjenu dečacima, i *Marija kod ujka doktora na selu*, namenjenu devojčicama. Obe je na srpski jezik prevela Julka Janička, učiteljica više škole u Beogradu, a roditeljima preporučio prosvetni savet Srbije, oslonivši se na pozitivnu ocenu školskog lekara Miloša Popovića. U prikazu se navodi da je knjiga za dečake objavljena 1910. godine u Beogradu, sa predgovorom doktora Milana Jovanovića-Batuta. Knjiga za devojčice tek treba da izađe, a delovi rukopisa štampaju se u *Ženi*. Tim odlomcima prethodi referat Miloša Popovića, u kom se između ostalog ističe da je „jedna od najvažnijih prirodnih pojava – plodenje – o kojoj treba govoriti s istim poštovanjem kao o materinskoj ljubavi i patriotizmu“,⁵⁵⁵ te da zbog toga škola mora aktivno da se uključi u polno obaveštavanje mladih.

⁵⁵⁴ Često se kaže da su ženski časopisi sredstvo neformalnog obrazovanja. U današnje vreme to se obično odnosi na časopise namenjene mlađoj ženskoj populaciji (recimo, *Cosmopolitan*) i savete koji se u njima nude u pogledu izgleda, ponašanja, seksualnog života i navika. Modeli „ženstvenosti“ i „ženskosti“ koji se u tim časopisima promovišu čest se predmet analize i kritike. Vidi, na primer, Angela McRobbie, „More! New sexualities in girl’s and women’s magazines“, u: J. Curran, D. Morley i V. Walkerdine, eds., *Cultural studies and communications* (London: Edward Arnold, 1996), Nenad Veličković, *Viva Sexico* (Beograd: Fabrika knjiga, 2007).

⁵⁵⁵ *Žena*, 1911, 4, 217. Razume se, patriotizmu nema spomena u odlomcima iz knjige Maksa Oker-Bloma. Međutim, ne može biti reči o modifikaciji stavova iz knjige Maksa Oker-Bloma, pošto se odlomci prenose bez dodatnih komentara.

Ovo je sažetak knjige *Marija kod ujka doktora na selu*: četvoročlanu porodicu čine majka, otac i dve ćerke, Marija i Jelena. Majka se porodi treći put, ali novoređeni dečak ubrzo umre. Pošto je majčino fizičko i emotivno stanje loše, ujak i ujna dolaze po dve devojčice i odvođe ih na selo. Ispostavlja se da je devojčicama rečeno da je bebu donela roda, te ujak odluči da ih obrazuje u tom pogledu. Obrazovanje je podeljeno na tri faze: razmnožavanje biljaka, životinja i, naposljetku, ljudi, što je u skladu sa stručnim stavovima prema kojima je pisana i knjiga Petra Ilića. Pored teme reprodukcije, razgovara se i o menstruaciji, pošto Marija prvi put ima menstrualno krvarenje na selu. Treba reći i to da ujak i ujna nemaju decu, ali su zato oboje posvećeni pomaganju ljudima. Ujna je bolničarka, što je primer za još jednu „poželjnu“ i „adekvatnu“ ulogu žene: ako ne može da bude majka i tako ispuni svoj primarni poziv, žena može da bude bolničarka i na taj način, kao negovateljica, ispolji osnovne ženske osobine.

O ovim pitanjima na sličan način govori doktor V. Taufer u izlaganju pod nazivom „O higijeni polne zrelosti i menstruacije; o higijeni duše i tela kod mlade žene i kod neudate ženskinje“, koje je prevedeno i objavljeno u nastavcima u *Ženi*. Njegovim rečima: „U današnjem dobu, društvo i ceo obrazovani svet zanima se jednim velikim pitanjem, i to *‘pitanjem o polnom obaveštenju omladine i pitanjem o održanju rase’*“.⁵⁵⁶ Doktor Taufer smatra da žene zbog celibata uglavnom ne trpe „štetu u telesnom zdravlju“, ali da ih celibat pogađa emotivno, na prvom mestu, zbog „neispunjene materinske želje“.⁵⁵⁷ Zbog toga ženama treba dozvoliti „pravo materinstva izvan propisanog načina“:

„Uveren sam, da će doći vreme, kada će čovečanstvo gledati na nas, kao što i mi gledamo na tajanstveno srednjovekovno spaljivanje veštica, jer je to nemilosrdno shvatanje isto tako u čovečanstvu poteklo iz neznanja, kao što čini današnje društvo s izvesnim ženskinjama, kada ih ne telesno, ali duhovno zacemento baca na lomaču.“⁵⁵⁸

Verovatno sluteći da je njegov predlog radikaln, doktor Taufer zaključuje da žene bez dece treba da nađu humani poziv koji će ih ispuniti, poput poziva bolničarke ili monahinje, dok ne dođe neko prosvetljenije doba. Interesantna je dvostrukost naizgled liberalnog stava V.

⁵⁵⁶ *Žena*, 1911, 9, 530.

⁵⁵⁷ *Žena*, 1911, 11, 658-659.

⁵⁵⁸ *Žena*, 1911, 11, 659.

Taufera: 1) ženama koje ne mogu da dobiju decu „prirodnim putem“, to jest, začecem u bračnoj zajednici, treba ponuditi alternativne načine za to; 2) implicira se da svaka žena želi decu.

Stav da je potomstvo prirodna posledica braka, kao i uverenje da svaka „normalna“ žena želi jedno ili više dece, karakteristični su za mnoge autore časopisa *Žena*. Tako, na primer, doktor Slavko Miletić u tekstu „Na lađi (zdravlje i brak)“, napisanom u vidu dijaloga između doktora i izvesne gospođe Jelene čija je ćerka stasala za udaju, izjavljuje da svaki put kad razmišlja o braku on pred sobom ima sliku nekog trećeg, „koji je važniji [od supružnika] i koga radi se upravo i sklapa brak. Dete“.⁵⁵⁹ Slično tvrdi Joca P. Jovanović u tekstu „Materinski osećaj“, u kom poredi ženu sa ženama raznih vrsta životinja, zaključujući da nedostatak materinskog instinkta treba razumeti kao posledicu telesnog invaliditeta ili „nenormalnosti“ žene:

„Ženske, koje su tupe u materinstvu, – (ima izuzetaka, a te su nenormalne) različite su u drugim osobinama ženskim od normalnih ženskih i nemaju tako razvijene pojedine telesne delove, koje su potrebne za ispunjenje materinskih dužnosti.“⁵⁶⁰

Stavovi izneti u *Ženi* bili su česti u tadašnjem evropskom medicinskom i naučnom diskursu, te navedeni primeri pokazuju da je strana stručna literatura o seksualnom ponašanju obično prevedena i preuzeta u časopisu *Žena* bez modifikacija.

3.3. Žene i reprodukcija nacije

U časopisu *Žena* ima tekstova koji se bave isključivo problemom reprodukcije i nataliteta. Za bolje razumevanje tih tekstova zgodno je podsetiti se jedne dimenzije nacionalističkih projekata iz studije Nire Juval-Dejvis. Reč je o odnosu između žena i biološke reprodukcije nacije. Najpre se ističe značaj mita o „zajedničkom poreklu“ za formiranje većine etničkih i nacionalnih zajednica, u koje se obično ulazi rođenjem, a ređe posredstvom braka. Zbog toga, rečima Nire Juval-Dejvis, „nije slučajno da će oni koje brine ‘čistoća’ rase biti zaokupljeni i spolnim odnosima između pripadnika različitih kolektiva“.⁵⁶¹ Kada je reč o nacionalističkim reproduktivnim politikama pomoću kojih se kontroliše populacija, izdvajaju se

⁵⁵⁹ *Žena*, 1911, 2, 109.

⁵⁶⁰ *Žena*, 1913, 6, 326.

⁵⁶¹ Nira Yuval-Davis, *Rod i nacija*, 42.

tri diskursa: „ljudi kao moć“, eugenički diskurs i maltuzijanski diskurs. S obzirom na to da su uvidi Nire Juval-Dejvis opšte mesto feminističke literature, uopšteno o tri diskursa biće reći samo ukratko, uz primere koji slede.

3.3.1. Elementi maltuzijanskog diskursa

U okviru maltuzijanskog diskursa reproduktivne politike se sprovode u cilju smanjenja populacije. O sledeća dva primera ne možemo govoriti kao o maltuzijanskom diskursu u užem smislu, pošto je u pitanju dobrovoljno odustajanje od potomstva, a ne prinudno/strateško smanjenje stope rasta. U tekstovima u *Ženi* koji se bave reproduktivnim zdravljem često se traže razlozi za relativno mali broj novorođene dece, kao i moguća rešenja za tu pojavu. Obično se loši ekonomski uslovi navode kao glavni razlog za odustajanje od potomstva. Recimo, u nepotpisanom tekstu pod nazivom „Žene koje ne rađaju“ kaže se sledeće: „[...] ima li što strašnije od matere, koja neće da rađa decu? Tu se vidi, da mora da su užasne ekonomske, društvene i vaspitne prilike, kad se žena otresa onoga, što joj je prirodom namenjeno“.⁵⁶²

Kada se ima u vidu da se materinstvo smatralo primarnom ulogom žene u društvu, zanimljivo je osvrnuti se na vest objavljenu u broju *Žene* iz 1913. godine pod nazivom „Pokret protiv rađanja dece“. Pokret je osnovan u Nemačkoj, a njegove su se pristalice, na prvom mestu fabrički radnici, a potom i pripadnici srednje klase, zalagali za bojkot rađanja dece sve dok država ne omogući bolje ekonomske prilike za njihov odgoj. U toj vesti se navodi da nauka ima način da ženama pomogne da ne zatrudne – to je upotreba prezervativa. I u časopisu *The Freewoman* izlazili su tekstovi i rasprave o natalitetu, kao i kontracepciji: Čarls Vikeri Drajdsdej (Charles Vickery Drysdale), inženjer i neomaltuzijanski orijentisan reformista, sin osnivača *Maltuzijanske lige* (*Malthusian League*, 1877-1927), redovno je pisao o slobodnim ženama i kontracepciji i zalagao se za kontrolu rađanja, koju je pravdao i sa moralnog i sa ekonomskog stanovišta. Međutim, za razliku od kratke vesti „Pokret protiv rađanja dece“, u *The Freewoman* su izlazile – možemo slobodno reći – prave male studije o kontroli rađanja, izvedene na osnovu analiza ekonomskog (i klasnog) sistema u Velikoj Britaniji.

⁵⁶² *Žena*, 1914, 1, 45.

3.3.2. „Ljudi kao moć“

Prema diskursu „ljudi kao moć“ nacija treba stalno da se uvećava jer od toga zavisi njena budućnost. Razlog za rast nacije obično su razne vojne i civilne nacionalističke potrebe ili sprečavanje takozvanog izumiranja nacije,⁵⁶³ a zahtev za njeno povećanje stavlja se na teret ženama. Otuda ne iznenađuje previše činjenica da se kao problem u vezi sa seksualnom pedagogijom i, uže gledano, reprodukcijom javlja pitanje abortusa. U tekstu „Kriminalitet kod žena“ doktor Kosta Hadži ističe da je seksualnost glavni razlog kriminalnim radnjama čiji su akteri žene, posebno u vremenima kada razvod nije bio dozvoljen. Međutim, autor teksta veoma brzo prelazi sa ubistva muža na „zločin, koji je po prirodi svojoj tipično ženski zločin – abortus, pobacivanje“⁵⁶⁴ i izlaže kratak pregled postojećih stavova o abortusu u evropskoj pravnoj literaturi. Navode se dva autora: Kurt Hiler, koji smatra da abortus ne treba kažnjavati jer se to kosi sa osnovnim načelom, a to je „pravo svakog čoveka na bezgraničnu slobodu u pogledu raspolaganja samim sobom“; i Adolf Grabovski, koji zastupa stav da najpre treba zakonom propisati uslove u kojima se abortus izvodi, a onda takav abortus ne treba kažnjavati.⁵⁶⁵ Kosta Hadži smatra da obe teorije „ne vrede ništa, jer se [one] protive zdravoj pameti i razboritoj zakonodavnoj politici“.⁵⁶⁶ Prema njemu, u obzir treba uzeti prava ploda („Koliko su pametniji bili stari rimski pravници koji su postavili načelo [...] nerođeno dete ima se smatrati već rođenim...“), prava oca („Pa zar je plod samo materin, zar on nije isto tako i očev, koji sa najvećim nestrpljenjem i ljubavlju očekuje dolazak na svet svoga deteta, koje je krv njegove kosti i kost njegove krvi!“), i interes države („A gde su najzad veliki interesi naroda i države? [...] A zar i mi Srbi nismo već toliko izgubili samo zbog toga, jer drugi oko nas brojno jače napreduju?“).⁵⁶⁷ U zaključku, autor se poziva i na „zakon božji“ kojim se osuđuje abortus.

U tekstu Koste Hadžija uočavamo elemente diskursa „ljudi kao moć“: nacija mora da raste, jer je „spolja“ ugrožena, zbog čega dolazi do njenog izumiranja. Razume se, u pitanju je naopaka logika manipulativnog diskursa: sve i da jedna „nacija“ izumire zbog niske stope rasta,

⁵⁶³ Ibid., 45. Vezom između roda, reprodukcije, nacije i nacionalizma kod nas se, pored ostalih, bavila sociološkinja i antropološkinja Rada Drezgic; vidi njene publikacije: *“Bela kuga” među “Srbima”* (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Albatros Plus, 2010), *(Re)producing the nation: the politics of reproduction in Serbia in the 1980s and 1990s* (doktorska teza, odbranjena na Univerzitetu u Pitsburgu, http://d-scholarship.pitt.edu/7702/1/drezgic_ETD2004.pdf).

⁵⁶⁴ *Žena*, 1912, 1, 28.

⁵⁶⁵ *Žena*, 1912, 1, 30.

⁵⁶⁶ Ibid.

⁵⁶⁷ *Žena*, 1912, 1, 30-31.

njeno nestajanje ne može se dovesti u uzročno-posledičnu vezu sa rastom drugih „nacija“. Pored toga, u ovom tekstu su očiti anti-liberalni i anti-feministički stavovi. Prava i interesi žene ne razmatraju se u tekstu ovog lekara. Implicitno opravdanje za to može se potražiti u jasnoj podeli rodni uloga: ako je osnovna uloga žene u društvu biološka i kulturna (simbolička) reprodukcija društva, onda ne čudi što se abortus relativno lako stigmatizuje i odbacuje. Međutim, treba reći da u časopisu *Žena* ima i tekstova u kojima se na abortus među ženama na selu gleda sa razumevanjem, iako ne i odobravanjem, pošto te žene žive u toliko lošim uslovima da često nemaju načina da prehrane i podižu decu. Dakle, za razliku od upornih nastojanja većine saradnica časopisa *The Freewoman* da žene treba slobodno da odlučuju o sopstvenim životima (uključujući tu i pravo raspolaganja svojim telom), saradnice časopisa *Žena* ne uzimaju u obzir neka od tih osnovnih ženskih prava, već ih se odriču u ime nacije i tradicije (naravno, indikativno je da su tekstove poput „Kriminalitet kod žena“ pisali uglavnom muškarci; no, ti i takvi tekstovi izlazili su u časopisu bez dodatnih objašnjenja, ograda ili kritike).

3.3.3. Eugenički diskurs

Za eugeniku nije važna veličina nacije nego njen „kvalitet“. Nira Juval-Dejvis ističe da se eugeničari nisu bavili poboljšanjem životnih uslova siromašnih i ugroženih grupa, već su težili da unapred odrede „kvalitet“ nacije „preko ‘prirode’, selektivnim razmnožavanjem“. ⁵⁶⁸ Socijalni i ekonomski programi za podsticanje rasta nataliteta među „odgovarajućim“, „poželjnim“ grupama građana i sprečavanje reprodukcije među „manje vrednim“ grupama nisu bili nacistički izum; oni su sprovedeni i u drugim državama pre Drugog svetskog rata, naglašava Juval-Dejvis. Međutim, eugenički diskurs ne tiče se samo fizičkog zdravlja potomstva, već i njegovih nacionalnih, kulturnih osobina. Slično Robertu Jangu, Nira Juval-Dejvis smatra da je reč o esencijalizaciji i biologizaciji „kulture“ i „tradicije“, koje onda služe za uspostavljanje (suštinskih) razlika i granica između „nas“ i „njih“.

Brojni su primeri eugeničkog diskursa u tekstovima u *Ženi* jer je za radove većine lekara karakteristično snažno, često preterano interesovanje za zdravlje supružnika i njihovog potomstva. U tekstovima ranije spomenutog doktora Slavka Miletića insistira se na lekarskom pregledu pre braka, kako bi se sprečilo prenošenje polnih i/ili mentalnih bolesti, jer „samo zdravi

⁵⁶⁸ Ibid., 47.

ljudi treba da se žene, jer samo zdravi ljudi mogu biti sretni“.⁵⁶⁹ Zatim, u rubrici *Razne beleške*, u tekstu „Novo mišljenje o množenju naroda“, potpisanom sa *Gr-*. (sva je prilika da se tu radilo o Jaši Tomiću), iznosi se stav švajcarskog profesora Avgusta Forela, koji smatra da problem nije u kvantitetu već u kvalitetu: „imamo suviše malo valjanih, radenih, zdravih ljudi, a imamo suviše mnogo rđavih, nepotpunih i degenerisanih ljudi“.⁵⁷⁰ Zbog toga Forel tvrdi da „bolešljivi, nasledstvom degenerisani ljudi, rođeni zločinci, umno bolesni, bogaljevi, alkoholičari i slični“ ne smeju da stvaraju potomstvo, za razliku od „zdravih“ i „snažnih“ ljudi koje treba podsticati da imaju što više dece.⁵⁷¹ U istom tekstu iznosi se i mišljenje profesora Vernera Sombarta, koji se pita čemu insistiranje na rastu stanovništva kada taj rast ne donosi ništa dobro. Ovako autor teksta *Gr-*. parafrazira Sombarta:

„Oni silni ljudi, koji danas trče po svetu, upravo su gadni. [...] Šta vredi jako množenje ljudstva, zar imamo otuda kakve kulturne dobiti? Ta množina razorava upravo sve što liči na kulturu. Pa zar još zakoni da se brinu o tome kako će svet da se množi? Grozno, grozno, grozno!“⁵⁷²

Autor teksta *Gr-*. smatra da ima istine u Forelovim rečima da „[u] interesu čovečanstva ne može biti, da se umnožava ono što je trulo i degenerisano“,⁵⁷³ ali istovremeno osuđuje Sombartov pesimizam i ističe da su loše ekonomske prilike glavni krivac za bedu i siromaštvo. Prema *Gr-*., umesto što se govori o smanjenju prirodnog priraštaja, treba težiti boljim ekonomskim uslovima. Međutim, Sombartov kulturni pesimizam nije neuobičajen. U *Kolonijalnoj žudnji* Roberta Janga razmatra se pesimistički diskurs s kraja devetnaestog veka u Evropi, koji je počivao na ideji da je „civilizacija [...] na silaznoj putanji“, a osnovni uzroci za to pronađeni su u kulturnoj i rasnoj degradaciji.⁵⁷⁴ U Velikoj Britaniji je, recimo, u cilju sprečavanja, ili barem usporavanja, kulturnog i rasnog propadanja bila zabranjena veza između kolonizatora (kultivisanih Evropljana) i urođeničkih žena (divljakuša). Istovremeno, objašnjava

⁵⁶⁹ *Žena*, 1911, 6, 331. U vezi sa zdravljem i uzrocima manje odnosno veće plodnosti, Slavko Miletić se poziva i na ideje Čarlsa Darvina i Tomasa Roberta Maltuza.

⁵⁷⁰ *Žena*, 1911, 7, 446.

⁵⁷¹ Ibid.

⁵⁷² Ibid.

⁵⁷³ Ibid., 448.

⁵⁷⁴ Robert Young, *Kolonijalna žudnja...*, 211-212.

Jang, uz pomoć „Kampanje za čistotu“ i „Eugeničkog pokreta“ na teritoriji same Britanije podstiče se „selektivno razmnožavanje u svrhu poboljšanja britanske rasne loze, seksualna higijena, muško obrezivanje, zabrana masturbacije, pokret izviđača za dječake, školske igre i dotirani školski obroci – bez ikakve sumnje s bromidom u čaju“.⁵⁷⁵

Citat iz knjige Roberta Janga daje povoda za slikovitu digresiju, koja predstavlja rečit primer „putujućih koncepata“. Reč je o nastanku pokreta izviđača u Srbiji, koji se pojavljuje početkom dvadesetog veka pod uticajem sličnih pokreta u Evropi i evropskim kolonijama.⁵⁷⁶ „Društvo trezvene mladeži“ osnovano je u 1907. godine u Beogradu i u svojoj borbi protiv alkoholizma uživalo je podršku već spomenutog švajcarskog profesora i doktora Forela. Jedan od pobornika trezvenjačkog pokreta bio je i doktor Miloš Đ. Popović, koji je smatrao da pokretu nedostaje sadržaj, aktivnosti koje bi mlade odvratile od alkohola i loših navika. Tokom boravka u Nemačkoj 1908. godine, Miloš Popović saznaje za skautski pokret, obaveštava se o njegovim aktivnostima, a zatim o tom pokretu piše u časopisima Trezvene mladeži. Reč „skaut“ Popović prevodi kao „četnik“, uz sledeće objašnjenje: „Mi u našoj istoriji, nismo imali izvidnike koji se kreću po prašumama i nepoznatim prostranstvima, ali jesmo uskoke, hajduke i četnike koji su branili čast i imovinu svog naroda“. Nedugo potom ovaj doktor prevodi knjigu *Izviđaštvo za dečake (Scouting for Boys)* Engleza Badena Pauela (Robert Baden-Powell, 1857-1941), osnivača izviđačkog pokreta. U prevodu knjiga nosi naziv *Četnik*. Međutim, niko ne želi da je objavi, te Popović 1912. godine odlučuje da sam to uradi, a materijalnu pomoć dobija od kralja.⁵⁷⁷ Važno je istaći da je izviđaštvo, to jest, četništvo podrazumevalo i polno vaspitanje: zahtevala se apstinencija do određenog uzrasta, a seksualne želje i nagone trebalo je potisnuti pomoću fizičkih aktivnosti. I ovde su ideje i obrasci ponašanja doslovno preuzeti iz drugih evropskih zemalja, a promena naziva pokreta – „četnik“ umesto „skaut“, složićemo se, ne predstavlja suštinsku modifikaciju uvezenog obrasca, pre je reč o suštinskom preoblikovanju tradicije.

Upečatljiv primer eugeničkog diskursa nalazimo u nepotpisanom prikazu knjige *O seksualnom pitanju* doktora Laze Markovića, objavljene najverovatnije 1913. godine. Prvo se

⁵⁷⁵ Ibid., 212.

⁵⁷⁶ Svi podaci su preuzeti sa internet stranice Saveza izviđača Beograda, vidi: http://www.izvidjacibeograda.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=191%3Akakosmo-menjali-ime&Itemid=63&lang=sr.

⁵⁷⁷ Godine 1925. knjiga je preštampana pod naslovom *Izvidnik*; u podnaslovu je pisalo „*Drugo izdanje Četnika, ručna knjiga za vaspitanje omladine za dobre građane. Sa 10-tog originalnog engleskog izdanja Scouting for boys od Sir Robert Baden-Powel-a preveo i za naše prilike udesio Dr. M. Đ. Popović*“.

navodi zanimljiv podatak o tome da su se neke čitateljke časopisa *Žena* požalile u pismima redakciji zbog „otvorenog pretresanja stidljivih pitanja“.⁵⁷⁸ Potom se prenose duži odlomci iz knjige Laze Markovića, tako da čitatelji mogu da steknu relativno jasan utisak o sadržaju. U tim odlomcima autor knjige se pita šta je dužnost društva u pogledu seksualnog vaspitanja. Omladinu najpre treba obavestiti „o štetama, koje će morati podneti preranom i rđavom upotrebom svog polnog života“. Prema Markoviću, polni nagon je moguće savladati, „gušiti čeličenjem volje, skretanjem pažnje na druge, plemenitije, stvari (sportovi, umetnost, nauka, ekskurzije, razne zbirke), higijenom mašte“. Međutim, najvažnije je sprečiti širenje polnih bolesti. U tom se kontekstu spominje nemačko društvo pod nazivom *Društvo za suzbijanje polnih bolesti*, koje u cilju edukacije i vaspitanja omladine prikazuje „strašne posledice od rđavog polnog života“. Laza Marković tvrdi da „seksualno pitanje stoji u čvrstoj vezi sa kvalitetom, vrsnoćom rase“, te je zadatak rasne higijene da vodi računa o tome ko s kim sme da se „plodi“, da bi se izbeglo degenerisanje rase. Zbog toga na pitanje braka treba gledati sa „čistog evgeničnog gledišta“ i objasniti narodu da „ne gleda na miraz pri sklapanju braka, nego na zdravlje budućeg svog druga“. Laza Marković tvrdi da nije u pitanju stvaranje nekakvog „savršenstva, natčoveka“, već da se na „selekciji“ i „odabiranju“ insistira kako bi se izbeglo rađanje dece „koja nemaju vrednosti, te time samo kvare vrsnoću i ubijaju budućnost celog Srpskog Naroda“.

Već je rečeno da je sprega između nacije, rase i seksualnosti u osnovi rasnih teorija u Evropi. Kako se pokazalo, ta sprega je očita u svim prethodno navedenim primerima eugeničkog diskursa u tekstovima domaćih autora.

3.4. Kulturni rasizam:

„kulturni“ narodi, Srbi i „divljaci“

U do sada navedenim primerima pod „rasom“ se misli na poreklo, lozu i naciju, a o njenom kvalitetu obično se govorilo u okviru jednog naroda. Međutim, u časopisu *Žena* ima i primera rasnih diskursa kojima se uspostavlja razlika između „kulturnih“ i „naprednih“ naroda, s jedne, i „primitivnih“ naroda čiji je predstavnik „divlji“ čovek, s druge strane. U većini tekstova nailazimo na uverenje da je srpski narod „kulturniji“ i „napredniji“ od divljaka, ali i da kaska za evropskim, još „kulturnijim“ i „naprednijim“ narodima. Ta distinkcija se koristi za izgradnju kulturnog identiteta srpskog naroda, koji zna čemu teži, a šta s gađenjem odbacuje. Uz određene

⁵⁷⁸ *Žena*, 1913, 11, 687. Svi navodi su preuzeti sa strana 687-690.

ograda, za razmatranje trostepenog modela – „kulturni“ narodi, Srbi, „divljaci“ – uputni su i uvidi Marije Todorove o geografskom, političkom i kulturnom „prelaznom statusu“ Balkana.⁵⁷⁹

Ovde me najpre zanima jedan tekst Jaše Tomića iz niza njegovih eseja o braku. U tekstu se tvrdi da je za srećan i skladan brak neophodna fizička i mentalna/duhovna sličnost među supružnicima. Ovako kaže Jaša Tomić:

„Kod čoveka ima mnogo rasa i naroda. Priroda im ne stoji na putu u toj meri, da ne bi mogli rađati decu. Ali se oni ne traže, ne stvaraju porodicu, jer im nedostaje ona bliska sličnost koja je potrebna da stvore porodicu.“⁵⁸⁰

Da bi ilustrovaio ovu tvrdnju, Tomić se najpre poziva na narodnu pesmu u kojoj Marko Kraljević ne može da poljubi Arapkinju, koja je „crna, a zubi joj beli...“. Potom navodi savremeniji primer „iz naroda“. Jova, mladić iz Bačke, otišao je u Ameriku. Njegov drug šalje pismo Jovinim roditeljima i obaveštava ih da „Jova uzima divljakinju, koju će prevesti na pravoslavlje“. Ovako se opisuje „divljakinja“: „Crna je kao crna zemlja, a kroz nos nosi mindušu. Njen otac je s drugim crncima hvatao po šumama bele ljude, pekao ih na ražnju i s tim ju je mesom odhranio.“ Tomić napominje da se u pismu kaže da „Englezi i druge nacije uzimaju Indijanke, ali Srbin do danas to još nije uradio“. Iako Jovini roditelji padaju u očaj, Jova ne odustaje od svog nauma i šalje pismo u kom traži njihov blagoslov, naglasivši da smo „svi [...] mi ljudi jednaki, a što je neko malo crnji, a neko malo belji, ne menja stvar“ jer „čovek se na to navikne“. Majka se pita kako bi izgledala Jovina deca sa Indijankom i zaključuje da bi bili „pravi majmuni“. Otac piše Jovi pismo pod nazivom: „Nesretni divljače i otpadniče roditelja, vere, naroda i podrepašu indijanskih divljakuša, kojima su probušeni nosevi i koje su odhranjene ljudskim mesom, proklet da si od mene i naroda od sad pa doveka, ako učiniš što si namislio!“

Kako saznajemo, Jova ipak nije doveo Indijanku u Srbiju. Jaša Tomić ističe da taj brak ne bi potrajao, jer je „razlika u svemu ipak [...] velika“. Potom Tomić tvrdi da razlike u veri ili klasi kasnije proizvode „raznolikost u obrazovanju, u vaspitanju, u mišljenju, u osećaju“, pa su ljudi koji pripadaju različitim grupama usled toga suštinski različiti, drugačiji. Tomić istovremeno navodi da je mešovitih brakova uvek bilo, uprkos tome što ih je društvo osuđivalo, a često i

⁵⁷⁹ Vidi: Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, prevele s engleskog Dragana Starčević i Aleksandra Bajezetov-Vučen (Beograd: Biblioteka XX vek, 2006).

⁵⁸⁰ *Žena*, 1911, 9, 568. Svi citati su preuzeti sa strana 566-571.

kažnjavalo (na primer, osuda i kazna brakova između pripadnika različitih naroda, veroispovesti, kasta). Međutim, iako „demokratizam“ polako ruši navedene razlike, u savremenim društvima još uvek ima malo mešovityh brakova, zaključuje Tomić.

Da bi objasnio da je kulturna razlika prepreka za mešovite brakove, Tomić uzima za primer Srbe i Hrvate, koji sklapaju „između sebe 2.5 procenata mešovityh brakova“ što se onda navodi kao „jak dokaz da, Srbi i Hrvati nisu jedan narod. Jer ne može da bude jedan narod, čiji sinovi i ćerke ne rađaju decu u zajedničkom braku“. Izlaganje o neophodnosti „duševne, pa i telesne sličnosti“ budućih supružnika zaključuje se tvrdnjom da do „mešanja“ i „stapanja“ različitih naroda ne dolazi posredstvom brakova, već mešanjem i stapanjem različitih vera i kultura. Tek kada pripadnici nove zajednice postanu slični, onda oni mogu da između sebe sklapaju brakove, objašnjava Tomić.

U knjizi priređenih tekstova Jaše Tomića, a o ulozi žene, istoričarka Ana Stolić s pravom ističe da je Tomić bio „pristalica antropološkog kulturnog koncepta svoga vremena o podeli na 'kulturne' i 'primitivne' narode i da je verovao u civilizacijsku misiju zapadnog hrišćanskog sveta“. ⁵⁸¹ Međutim, u jednoj fusnoti (broj 10), kada komentariše Tomićevu tvrdnju „da je raznolikost u veri, u narodnosti, u staležu, stvarala raznolikost u obrazovanju, u vaspitanju, u mišljenju, u osećaju“, navedenu u tekstu o nemogućem braku između Jove i „divljakuše“, ova istoričarka kaže da „Tomić u stvari misli na kulturne razlike i [da] ovde nije reč o nekom rasnom konceptu“. ⁵⁸² Ako se složimo sa Anom Stolić, onda moramo da se zapitamo zašto je Jaši Tomiću uopšte bio potreban primer o Jovi i Indijanki „divljakinji“? Da li je Tomić ikada video Indijanku sa probušenim nosom? Ili, crnce koji jedu ispečene bele ljude? I, najvažnije, da li se Srba sa početka dvadesetog veka na bilo koji način tiču crnci iz Amerike? Najverovatnije – ne. Pre bi se moglo reći da je kategorija rase, kao element opšteg, dominantnog diskursa u evropskim imperijalnim zemaljama, „doputovala“ u srpsku sredinu, gde je prihvaćena bez modifikacija. U tekstovima domaćih autora rasa je poslužila formiranju srpskog kulturnog identiteta koji teži „evropskom“ a ne „primitivnom“ identitetu. Zanimljivo je i to da Jaša Tomić sa nesamerljivosti između kultura kojima pripadaju Jova i „divljakinja“ prelazi na razliku između Srba i Hrvata. Uz nužnu ogradu, treba imati u vidu činjenicu da su u našoj nedavnoj prošlosti diskursi navodnih

⁵⁸¹ Ana Stolić, prir., *Jaša Tomić: uloga žene* (Novi Sad: Prometej, 2006), 33.

⁵⁸² Ibid., 431.

„kulturnih“ razlika, ponajviše onih zasnovanih na veri, bili izjednačani sa etno-rasističkim i etno-nacionalističkim diskursima, čije su posledice, kao što znamo, bile zastrašujuće.

Primer rodno obeleženog rasnog diskursa javlja se i kada je reč o ženskom telu. Tako, recimo, jedan doktor medicine i filozofije tvrdi da „žene nekulturnih i primitivnih naroda mnogo lakše rađaju no žene kulturnih naroda“; prve i dalje žive „prirodnim životom“ pa se njihovo telo „prirodno razvija“, dok se kod kulturnih naroda žensko telo ne razvija prirodnim putem jer je „njihovo odelo tako, da vrlo štetno utiče na organe koji imaju posla pri rađanju“.⁵⁸³ Ovde se uočava svojevrsna žudnja za onim što, navodno, imaju „primitivne žene“ – nesputano, plodno telo. Time se još jednom vraćamo na značajnu tezu Roberta Janga: prezir i žudnja idu ruku podruku.

ZAKLJUČAK

U ovom poglavlju analizirani su kulturni i pedagoški diskursi polnosti i seksualnosti, koji su se obično javljali u vezi sa brakom i porodicom, te (reproduktivnim) zdravljem i higijenom u časopisu *Žena*. Širi kontekst za takvu analizu pružili su najpre radovi Džordža Mosa i Roberta Janga o vezi nacionalizma, rasizma i seksualnosti, a potom zaključci iz seksualnog priručnika Petra Ilića iz 1910. godine. Analizom je ukazano na tesnu vezu između razumevanja slobode pojedinca (moglo bi se reći da suštinu te slobode čine pravo na raspolaganje sopstvenim telom, kao i pravo na izbor seksualne orijentacije) i kontekstualno shvaćenih nacionalnih interesa (za koje je na prostoru na kom su živeli Srbi početkom dvadesetog veka bilo karakteristično „tvrdo“ poimanje kulturnog i nacionalnog identiteta i tradicije, zasnovano na razumevanju porodice i rodničkih odnosa). Štaviše, analiza većine primera vodi ka zaključku da su u tekstovima srpske intelektualne javnosti o seksu i seksualnom ponašanju u – ne treba zaboraviti, radikalno i desno orijentisanom – časopisu *Žena* nacionalna ideja i interesi bili privilegovani na račun slobode pojedinca. Još preciznije, (liberalne) ideje slobode i individualizma praktično nisu bile predmet razgovora u ovom časopisu, izuzev u onim slučajevima kada su predstavljale predmet kritike (ovde je dovoljno setiti se kako Kosta Hadži odbacuje liberalne stavove o abortusu).

⁵⁸³ *Žena*, 1911, 2, 106.

Sedmo poglavlje

TEMELJI FEMINISTIČKE KNJIŽEVNE KRITIKE:

RANI RADOVI REBEKE VEST

I myself have never been able to find out precisely what feminism is: I only know that people call me a feminist whenever I express sentiments that differentiate me from a doormat or a prostitute.

*(The Young Rebecca, 219)*⁵⁸⁴

The worst of being a feminist is that one has no evidence. Women are capable of all things, yet, inconveniently, they will not be geniuses.

*(The Freewoman, 2. 46, 390)*⁵⁸⁵

UVOD

Dora Marsden i njene saradnice nisu smatrale da su politička prava oličena u pravu glasa dovoljna za suštinsku promenu položaja žena u društvu. Kako smo videli u prethodnim poglavljima, one su se zalagale za promenu svesti žena, emancipaciju *iznutra* (na intelektualnom i psihološkom planu), a tek potom *spolja*, što je podrazumevalo suštinske društvene, ekonomske i kulturne izmene. Časopis *The Freewoman* predstavljao je adekvatnu platformu za razgovor o trenutnom stanju i neophodnim promenama. Pored priloga o društvenim i političkim temama, u časopisu su izlazili i književni prilozima, te književna i pozorišna kritika. Među autorima i saradnicima časopisa bili su neki od važnih književnika tog perioda, poput H. Dž. Velsa i Apton Sinklera. U tom i takvom intelektualnom kontekstu pojavljuju se prvi kritičarski radovi Rebeke Vest (1892-1983), koja je još kao tinejdžerka u Edinburgu pokazala simpatije za ženski pokret. Učestvovala je u sifražetskim marševima, prodavala na ulici list *Votes for Women*, te napisala

⁵⁸⁴ Rebecca West, „Mr Chesterton in Hysterics. A Study in Prejudice“, *The Clarion*, 14 November 1913, u: Jane Marcus, ed., *The Young Rebecca. Writings of Rebecca West 1911-1917* (Indiana University, 1982).

⁵⁸⁵ Rebecca West, „So Simple“, *FW*, 2.46, 390.

pismo u kom razmatra razlaz između *Nacionalne ženske društvene i političke unije* i Liberalne stranke, koje je objavljeno u listu *The Scotsman*.⁵⁸⁶

Na ulogu Rebeke Vest u formiranju estetike časopisa ukazuje Barbara Grin kada pored (pre)ispitivanja problema individualizma i subjektiviteta, s jedne strane, i seksualnosti, s druge, izdvaja književnu kulturu i feminističku kritiku kao treću veliku temu u časopisu *The Freewoman*: „[n]e samo da se Rebeka Vest često upuštala u razvrstavanje i kategorizaciju 'visokog' i 'niskog' koje obično vezujemo za književni modernizam, nego je i primenila feministički vokabular na rodne odnose u tekstovima koje je prikazivala“.⁵⁸⁷ Dakle, u okviru časopisa čiji su prilozima prevažno bili posvećeni formiranju slobodne žene i razmatranju uslova koji su neophodni za njeno postojanje, Rebeke Vest je pripalo da na tom pitanju radi u polju kulture ili, još preciznije, književnosti. Kratki navod Barbare Grin obuhvata dva pojma koja čine okosnicu moje analize u ovom poglavlju: književni modernizam (ili, kako će se pokazati – modernizme)⁵⁸⁸ i feminizam. Navodom se ukazuje i na kritičarsku delatnost Rebeke Vest koja se može trojako opisati: prikazivanje knjiga, pisanje književne kritike ili, pak, kritičkih članaka o knjigama. Čemu insistiranje na žanrovskoj nejasnoći kao važnom aspektu u razmatranju ranih radova Rebeke Vest? Na prvi pogled jednostavno pitanje *da li je Rebeka Vest književna kritičarka ili je, radije, treba uvrstiti u novinare i prikazivače knjiga* pokazaće se višestruko problematično. Pa ipak, pažljiva kontekstualizacija tog pitanja čini mi se važnija od samog odgovora. Zbog toga ću u prvom delu ovog poglavlja načelno definisati pojmove književne kritike i feminističke književne kritike, a potom ukazati na odnos između amaterske i profesionalne književne kritike na početku dvadesetog veka, te na važnu ulogu koju univerzitet i, naročito, studije književnosti imaju u određivanju toga *šta je književna kritika*, kao i u pisanju njene istorije. Drugi deo poglavlja posvećen je analizi književnih prikaza Rebeke Vest objavljenih u časopisu *The Freewoman* u periodu 1911-1912. godine.

⁵⁸⁶ Vidi o mladalačkim godinama Rebeke Vest u Edinburgu: Victoria Glendinning, *Rebecca West. A Life* (New York: Alfred A. Knopf, 1987), 26-33.

⁵⁸⁷ Barbara Green, „Introduction to *The Freewoman*“.

⁵⁸⁸ O različitim razumevanjima pojmova modernosti i modernizma, za koja su od velike važnosti upravo proučavanja moderne periodike, bilo je reči u prva dva poglavlja ove disertacije.

1. O KNJIŽEVNOJ KRITICI

1.1. Šta je (feministička) književna kritika?

Nema razloga da se ovde ne oslonimo na odrednicu iz *Rečnika književnih termina* (1992) kako bismo dali sasvim načelan odgovor na pitanje *šta je književna kritika*, budući da je na njegovoj izradi radila grupa eminentnih jugoslovenskih stručnjaka i da on neosporno spada u najviše domete domaće nauke o književnosti. Polazna je pretpostavka da književna kritika, kao deo nauke o književnosti, „služi kao spona između književnog dela i čitalaca“.⁵⁸⁹ Ne samo što temeljno opisuje konkretna dela da bi ih približila čitaocima i tako omogućila njihovo što bolje razumevanje, književna kritika vrši i njihovo ocenjivanje. Nekoliko je zahteva u prvom planu: književna kritika ne sme da bude dogmatična, to jest, ne sme da ocenjuje književna dela „na osnovu neke jednostrane i uske književne teorije“; književna kritika treba da bude naučna i aktivistička, odnosno, treba da ocenjuje književna dela „na osnovu šireg poznavanja modernih naučnih teorijskih znanja o prirodi umetničkih dela i na osnovu kritičareve sposobnosti da uočava nove smernice u umetničkom stvaranju pojedinih pisaca“.⁵⁹⁰ Autor odrednice smatra da su subjektivni ukus i, idealno, inventivan kritičarev duh sastavni elementi dobre književne kritike. Naposljetku, u odrednici se ističe da se vrednovanja književnog dela razlikuju u zavisnosti od toga da li se kritičar bavi savremenim delom ili delom iz prošlosti. U prvom slučaju, pisac i kritičar su deo istog sveta, to jest, članovi iste zajednice; uz to, savremeno književno delo nije još uvek deo književne istorije te je društvena funkcija kritičara da odluči, tako što iskazuje vrednosni sud, da li će delo ući u istoriju književnosti. Kritičarev se sud ne podudara uvek sa sudom vremena: neka dela ne prežive uprkos pozitivnoj oceni kritičara, dok neka druga, u određenom istorijskom periodu zanemarena, postanu klasici svetske književnosti. Nasuprot tome, kada književni kritičar govori o delu koje je već ušlo u istoriju književnosti, koje je na neki način „kanonizovano“, njegova je funkcija nešto drugačija ili, kako autor odrednice kaže, „njegova je sad dužnost da otkrije i izloži strukturu književnog dela“.⁵⁹¹ Drugim rečima, dok je novinska kritika savremenih književnih dela fokusirana na „ocenjivanju, dijeleći, u pravilu, grubim mjerilima posve neuspjela književna djela od onih koja su, po mišljenju kritike,

⁵⁸⁹ Autor odrednice bio je Zdenko Škreb. Vidi: Dragiša Živković, ur., *Rečnik književnih termina* (Beograd: Nolit, 1992 [1986]), 361.

⁵⁹⁰ Ibid.

⁵⁹¹ Ibid., 362.

vrijedna pažnje čitalaca“, književni kritičar sa naučnim pretenzijama posmatra dela iz prošlosti sa distance, sa znanjem iz književne istorije koje mu omogućava da razmatra zašto su neka dela preživela, koje formalne, stilske i ostale odlike su se pokazale uspešne kroz istoriju, i tako dalje. Zbog toga, naglašava autor odrednice, savremeni kritičar sa naučnim pretenzijama neretko nije siguran da li je njegov posao da se bavi savremenim delima.

Šta bi, pak, bila feministička književna kritika? U uvodu u *Istoriju feminističke književne kritike* (*A History of Feminist Literary Criticism*), uprkos obećanju sugerisanim nazivom pododeljka „Definisanje feminističke književne kritike“, urednice izdanja Gil Plejn (Gill Plain) i Suzan Selers (Susan Sellers) ne daju jednu jasnu definiciju. Najbliže tome su dva određenja. Prvo, iako u okviru široko shvaćene feminističke književne kritike postoji tesna veza između književnosti i politike, te aktivizma i akademije, Gil Plejn i Suzan Selers smatraju da „dimenzija tekstualnosti“ razdvaja feminističku književnu kritiku od feminističkog političkog aktivizma i društvene teorije.⁵⁹² Drugo, autorke naglašavaju da je feministička književna kritika „izvor zadovoljstva, podsticaj, potvrda, uvid, samopotvrda, sumnja, preispitivanje i prevrednovanje: ona ima potencijal da izmeni način na koji vidimo sebe, druge i svet“.⁵⁹³ Tome treba dodati i dve napomene iz sada već čuvenog priručnika *Seksualna/tekstualna politika. Feministička književna teorija* (*Sexual/Textual Politics*, 1985) teoretičarke i kritičarke Toril Moi (Toril Moi): najpre se ukazuje na jedno od središnjih načela feminističke kritike – „nijedan prikaz ne može biti neutralan“,⁵⁹⁴ a potom ističe da je glavni cilj feminističke kritike uvek bio politički – „ona teži razotkriti, a ne ovekovečiti patrijarhalne prakse“.⁵⁹⁵ Podsetimo se kratko i uvodnih napomena Biljane Dojčinović za temat o američkoj feminističkoj kritici objavljen u prvom broju časopisa *Genero*: „Kao književno-kritički pristup koji je od kraja šezdesetih godina počeo da otkriva nove elemente u načinu predstavljanja žena kao likova, ženskog u tekstu i ženskog doprinosa književnoj istoriji, feministička kritika je neminovno morala da razmotri i dotadašnje načine čitanja i predavanja književnosti, a otud i sam književni kanon i problem vrednosti.“⁵⁹⁶ Pored toga, naglašava se da tekstovi feminističke književne kritike postavljaju pitanje „šta znači *čitati*

⁵⁹² Gill Plain, Susan Sellers, eds., *A History of Feminist Literary Criticism*, 2.

⁵⁹³ Ibid., 3.

⁵⁹⁴ Toril Moi, *Seksualna/tekstualna politika. Feministička književna teorija*, prevela s engleskog Maša Grdešić (Zagreb: AGM, 2007), 8.

⁵⁹⁵ Ibid., 9.

⁵⁹⁶ Biljana Dojčinović, „Feministička čitanja i preispitivanje književnog kanona“, *Genero*, 2002, broj 1, 37.

kao, *interepretirati kao* ili *biti* feministička kritičarka i kakve to posledice ima po veliki tekst književne istorije, zvani književni kanon“.⁵⁹⁷ Na samom početku relativno obimnog *Uvoda u feminističku književnu kritiku*, Lada Čale Feldman i Ana Tomljenović ističu nekoliko mogućih tumačenja krilatice „feministička kritika ne postoji“, među kojima je i sledeće „ne postoji jedna i jedinstvena, zadana i jednom ustanovljena, sustavna, nekmoli normativna feministička kritika, nego niz raznolikih i međusobno prijepornih feminističkih pristupa književnim entitetima, napose s njima tijesno povezanim kulturnim i političkim fenomenima, kao što ne postoji ni jedan, nego niz ideološki katkad i neuskladivih feminizama“.⁵⁹⁸ Iako ne spore mogućnost takvog razumevanja feminističke književne kritike, autorkama je stalo da ukažu na postojanje minimalnog zajedničkog elementa unutar široko shvaćene feminističke književne kritike: „[B]ez obzira na mnogostrukost polazišta, predmetnih i ideoloških interesa, disciplinarnih prosudbi i ciljeva, feminističku kritiku u dovoljnoj meri objedinjuje usidrenje u interesu za načine na koje seksualna matrica prožima umjetničke prakse...“⁵⁹⁹

Uzevši u obzir pobrojane uvide, možemo se zapitati o mestu Rebeke Vest u istoriji kritike. Od prvog prikaza objavljenog u drugom broju časopisa *The Freewoman* pa sve do pred kraj života Rebeka Vest piše o knjigama. Ako se oslonimo na stavove Virdžinije Vulf (Virginia Woolf) o profesijama za žene i prekoj potrebi da njihov rad bude plaćen, Rebeke Vest možemo nazvati *profesionalnom kritičarkom* budući da je bila plaćena za tekstove koje je objavljivala u brojnim časopisima.⁶⁰⁰ S obzirom na istorijski trenutak u kom je započela svoj kritičarski rad, kao i kulturni/intelektualni milje unutar kog se na početku karijere zatekla, ne bi bilo neosnovano pretpostaviti da će jedno poglavlje u nekoj od poznat(ij)ih istorija književne kritike dvadesetog veka biti naslovljeno njenim imenom. Međutim, pomno prelistavanje dve za ovu temu reprezentativne istorije književne kritike – prva u pogledu perioda, a druga u pogledu idejne orijentacije – uverava nas u suprotno. U sedmom tomu edicije *Kembridžska istorija književne kritike* (*The Cambridge History of Literary Criticism*) pod nazivom *Modernizam i nova kritika* (*Modernism and the New Criticism*), koji pokriva period od 1910. do 1960. godine i pruža,

⁵⁹⁷ Ibid.

⁵⁹⁸ Lada Čale Feldman i Ana Tomljenović, *Uvod u feminističku književnu kritiku* (Zagreb: Leykam international d.o.o.), 23.

⁵⁹⁹ Ibid.

⁶⁰⁰ Vidi: Virginia Woolf, „Professions for Women“, *Killing the Angel In the House: Seven Essays* (Penguin Books, 1995), Virdžinija Vulf, *Sopstvena soba*, prevela s engleskog Jelena Marković (Beograd: Plavi jahač, 2003), Virdžinija Vulf, *Tri gvineje*.

rečima urednika izdanja, „podroban pregled kritičarske tradicije koja se rađa sa modernističkim i avangardnim piscima ranog dvadesetog veka (Eliot, Paund, Stajm, Jejts), nastavlja sa *novim kritičarima* (Ričards, Empson, Berk, Vinters), i obogaćuje uticajnim radovima Livisa, Trilinga i drugih koji su učestvovali u formiranju modernih institucija književne kulture“⁶⁰¹ nema pomena Rebeke Vest. Međutim, uvidi o odnosu amaterske i profesionalne (čitaj: akademske) kritike s početka dvadesetog veka, koje su izneli autori uvršteni u sedmi tom, pružaju alate za analizu *odsustva* Rebeke Vest iz ove i sličnih knjiga. O tome će uskoro biti više reči.

U spomenutom uvodu *Istorije feminističke književne kritike*, Gil Plejn i Suzan Selers s pravom napominju da uprkos tome što zvanične početke feminističke književne kritike vezujemo za šezdesete godine dvadesetog veka, to jest, za takozvani drugi talas feminizma kao i za njegovu kritiku, istoriju feminističke književne kritike treba započeti osvrtom na protofeminističko pisanje kojim su postavljeni temelji za ono što je usledilo sredinom dvadesetog veka.⁶⁰² Među pionirke i protofeministkinje ubrajaju se, smatraju urednice, Meri Vulstonkraft, Virdžinija Vulf i Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir). Treba, međutim, biti pošten i reći da se ime Rebeke Vest spominje na jednom mestu u ovoj istoriji kritike, i to u tekstu posvećenom feminističkoj kritičkoj delatnosti Virdžinije Vulf: „Među njenim [V. Vulf – prim. A.K.] savremenicama bilo je dosta žena spisateljica koje bismo nazvali feministkinjama. Neke su pisale političke manifeste (feminističke/socijalističke/pacifističke) (Aleksandra Kolontaj, Ema Goldman, Mina Loj, Storm Džejmson, Rebeka Vest, Kristina Sted) ili manifeste o književnoj estetici (Ejmi Lovel, Gertruda Stajm, Mej Sinkler, Marijana Mur), međutim, Virdžinija Vulf se izdvaja upravo po tome što je nastojala da kombinuje obe oblasti.“⁶⁰³ Premda se neosporno našla u dobrom društvu, Rebeka Vest ipak nije uvrštena među pionirke feminističke književne kritike.

Lako ćemo se složiti da je Rebeka Vest za časopis *The Freewoman* pisala novinsku kritiku o savremenim književnim delima. Na prvi pogled, neko bi njenu književnu kritiku okarakterisao kao dogmatičnu, jer se najčešće služila jednim merilom za razvrstavanje „dobrih“ od „loših“ književnih dela – feminističkim. Međutim, kako je reč o početku dvadesetog veka kada žene u Velikoj Britaniji vode bitku za pravo glasa, pravo na plaćen rad i u svakom smislu

⁶⁰¹ A. Walton Litz, Louis Menand, Lawrence Rainey, eds., *The Cambridge History of Literary Criticism. Volume 7: Modernism and the New Criticism* (Cambridge University Press, [2000] 2008), nenumerisana prva strana.

⁶⁰² Gill Plain, Susan Sellers, eds., *A History of Feminist Literary Criticism* (Cambridge University Press, 2007), 6.

⁶⁰³ Ibid. 67.

bolju poziciju u društvu, feministički kriterijum za kojim je mlada Rebeka Vest neretko posezala pokazuje se, pre svega, kao emancipatorski i, kada se uzme u obzir prodor feminističke teorije i kritike u književna istraživanja od šezdesetih godina naovamo, vizionarski. Međutim, da bismo razumeli njeno odsustvo iz istorija (feminističke) književne kritike treba najpre reći nekoliko reči o odnosu amaterske i profesionalne kritike početkom dvadesetog veka.

1.2. „Muškarac i žena od pera“

Stefan Kolini (Stefan Collini), profesor engleske književnosti i intelektualne istorije na Univerzitetu u Kembridžu, te redovni saradnik u novinama poput *The London Review of Books*, *The Times Literary Supplement*, *The Guardian* i *The Nation*, uvrstio je Rebeku Vest među petnaest autora kojima se bavi u esejima sakupljenim u knjizi *Obično čitanje. Kritičari, istoričari, javnosti (Common Reading. Critics, Historians, Publics, 2008)* i to kao jednu od poslednjih „žena od pera“ („the woman of letters“).⁶⁰⁴ Kako Kolini kaže, njegovi se eseji bave „kritičarima i istoričarima koji su pisali o knjigama i idejama, a obraćali se nestručnoj čitalačkoj publici, kao i periodicima i drugim žanrovima putem kojih su ti autori pokušavali da privuku čitaoce“.⁶⁰⁵ Izabrani autori se posmatraju kao „pisci eseja, prikaza knjiga, oni koji su doprineli načelnom kulturnom i intelektualnom razgovoru – reč je o ulozi koja se u devetnaestom veku shvatala kao uloga 'muškarca od pera' („the man of letters“)“.⁶⁰⁶ Budući da je najveći broj ovih autora, koji su se mahom pojavili početkom dvadesetog veka, živeo od pisanja za razne časopise najbolje ih opisuje izraz „frilenser“ („freelance writer“), premda Kolini naglašava da su mnogi od njih saradivali sa univerzitetom.

U ranije spomenutom tomu *Modernizam i nova kritika* postepena marginalizacija ove značajne figure iz devetnaestog veka – muškarca i žene od pera, a naposljetku i njen nestanak, objašnjavaju se profesionalizacijom i institucionalizacijom književne kritike. U tesnu vezu

⁶⁰⁴ Treba, međutim, skrenuti pažnju na činjenicu da je najveći broj tekstova uvrštenih u Kolinijevu knjigu bio prethodno objavljen u raznim časopisima, tačnije, dvadeset i jedan esej. Svega tri eseja napisana su namenski za knjigu. To je dalo povoda pojedinim autorima da u prikazima knjige Stefana Kolinija kritikuju „recikliranje“ istih eseja. Poglavlje o Rebeki Vest nalazi se među tri eseja koji se nisu nigde pojavili u formi u kojoj se nalaze u knjizi. Unekoliko drugačiji esej posvećen Rebeki Vest objavljen je pod nazivom „Battle-axe and Scalpel“ na internet strani *The Guardian-a*, <http://www.theguardian.com/books/2008/feb/16/featuresreviews.guardianreview33> (pristup 28. 7. 2014). Međutim, budući da je esej objavljen samo 12 dana pre nego što je izašla Kolinijeva knjiga imamo povoda da verujemo da je pisan za nju.

⁶⁰⁵ Stefan Collini, *Common Reading. Critics, Historians, Publics* (Oxford University Press, 2008), 1.

⁶⁰⁶ Ibid.

dovode se modernizam, *nova kritika* i studije književnosti na modernom univerzitetu, a kao ključna figura koja na izvestan način objedinjuje sve ove oblasti – bilo svojim delovanjem bilo uticajem – navodi se T. S. Eliot. Kako Luj Menand (Louis Menand) i Lorens Rejni (Lawrence Rainy) objašnjavaju u uvodu ove obimne studije posvećene modernizmu, Eliotova književna kritika bila je formalistička, fokusirana na analizu književnosti (isključivo) kao književnosti, anti-impresionistička, neretko je tonom podsećala na naučni tekst, te otuda ne čudi što je delovala, s jedne strane, kao jasan otklon od kritika kakve su pisali muškarci i žene od pera s kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka, i, s druge, kao poželjan model za akademsku književnu kritiku.⁶⁰⁷ Drugim rečima, formiran je stav da „ulogu koju su igrali muškarac ili žena od pera – ulogu vodiča kroz književnost i umetnost – može da preuzme nastavnik na fakultetu“.⁶⁰⁸ Kada je reč o Americi, priliku da potpišu prve istorije književne kritike dobili su upravo *novi kritičari*, a Menand i Rejni ističu da se u tim istorijama praktično nikad ne uspostavlja veza između profesora književnosti na fakultetu, s jedne strane, i novinara, odnosno muškarca ili žene od pera s kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka, s druge, uprkos tome što potonji na razne načine predstavljaju prave preteče akademskih književnih kritičara.⁶⁰⁹

Na samom početku teksta o ulozi britanskog muškarca od pera i usponu profesionalnog kritičara, Džozefin Gaj (Josephine M. Guy) i Ijan Smol (Ian Small) uspostavljaju vezu između početka dvadesetog prvog veka, kada se književna kritika mahom vezuje za visokoobrazovne

⁶⁰⁷ U uvodu studije o modernizmu Luj Menand i Lorens Rejni ističu da T. S. Eliot „istorijski zauzima mesto između dvadesetovekovne akademske kritike, i njene tendencije ka specijalizaciji i teoriji, i devetnaestovekovne novinarske i opšte kritike. Drugačije rečeno, on je prvi neakademski kritičar koji je zvučao kao akademski kritičar“. – Louis Menand, Lawrence Rainy, „Introduction“, u: A. Walton Litz, Louis Menand, Lawrence Rainey, eds., *The Cambridge History of Literary Criticism. Volume 7: Modernism and the New Criticism* (Cambridge University Press, [2000] 2008), 12. Kako autori dalje objašnjavaju, za nekoga poput Renea Veleka, T. S. Eliot je teoretičar; kada se, pak, pogleda njegov praktični rad, Eliot je i pesnik i novinar, zapravo, muškarac od pera. – Ibid. U prvom poglavlju studije *Modernizam i nova kritika*, koje je posvećeno T. S. Eliotu, Luj Menand duhovito primećuje da je ovaj angloamerički kritičar postao simbol modernog univerziteta, to jest, studija književnosti kakve se tada uspostavljaju, uprkos tome što je bio snažni kritičar kako modernog društva i kulture tako i akademije. Uzevši to u obzir, Menand smatra da imamo povoda da verujemo „da se odgovor na pitanje o Eliotovom uspehu nalazi ne samo u onome što je Eliot imao da kaže, već i u institucionalnim potrebama kojima je njegovo pisanje moglo da posluži“. – Louis Menand, „T. S. Eliot“, u: A. Walton Litz, Louis Menand, Lawrence Rainey, eds., *The Cambridge History of Literary Criticism. Volume 7: Modernism and the New Criticism*, 19-20. Na prvom mestu, njegovi stavovi o tumačenju književnosti isključivo kao književnosti, te o odbacivanju društvene funkcije književnosti i kritike, bili su značajni za ideju autonomije književnosti i književne kritike.

⁶⁰⁸ Louis Menand, Lawrence Rainy, „Introduction“, u: A. Walton Litz, Louis Menand, Lawrence Rainey, eds., *The Cambridge History of Literary Criticism. Volume 7: Modernism and the New Criticism*, 11.

⁶⁰⁹ Ibid., 11-12.

institucije i njihove predstavnike (profesionalne kritičare) i piše u „profesionalne i pedagoške svrhe“, i početka prošlog veka, kada su književnu kritiku još uvek pisali (i) muškarci od pera (amateri), koji su se obraćali širokoj, nestručnoj čitalačkoj publici.⁶¹⁰ Autori naglašavaju da su se prve tri decenije dvadesetog veka takozvani amateri, to jest, kritičari koji su bili izvan institucija, opirali profesionalizaciji književne kritike, najpre tako što su se obraćali drugačijoj čitalačkoj publici od svojih kolega na univerzitetu. Iako su istoričari visokog obrazovanja često skloni da zanemare ova previranja u književno-kulturnom polju na početku dvadesetog veka, autori teksta naglašavaju da je „otpor kritičara-amatera, uprkos tome što je bio istorijski neuspešan, ipak značajan jer povlači za sobom ozbiljna pitanja o funkciji kritike u društvu, te o odnosu između profesionalnih kritičara i njihove publike“.⁶¹¹ Krajem devetnaestog veka, objašnjavaju Džozefin Gaj i Ijan Smol, „autoritet viktorijanskog mudraca – kulturnog kritičara ili istaknutog 'muškarca od pera' (skoro uvek su u pitanju bili muškarci) – lagano uzmiče pred ekspertima koji su se specijalizovali za jednu oblast“.⁶¹² Za uspostavljanje (novih) profesija i proizvodnju eksperata bili su neophodni univerziteti, kao svojevrsna legitimacija. To je, međutim, dovelo do promene u razumevanju ideje intelektualnog autoriteta: autoritet viktorijanskog mudraca, koji se temeljio na snažnoj ličnosti pojedinca, sa procesom profesionalizacije pripisuje se zajednici obrazovanih eksperata. Još jedna posledica ovih promena bila je sve slabija dostupnost akademskih tekstova široj, nestručnoj čitalačkoj publici. Naime, profesionalizacija književne kritike podrazumevala je kako „promenu kritičarske prakse“ tako i „redefinisanje onoga što se podrazumevalo kada se kaže biti književni kritičar“,⁶¹³ što su sve tendencije kojima su se amateri protivili.

Prema Džozefini Gaj i Ijanu Smolu, u prvi plan amaterske kritike izbila je „moralna priroda književnih sudova, pošto moralno znanje po definiciji ne može biti specijalističko“.⁶¹⁴ Zanimljivo je da se među autorima reprezentativnim za amatersku kritiku navodi A. R. Orejdz, urednik i autor časopisa *The New Age*, sa kojim je časopis *The Freewoman* imao mnoge sličnosti, od izgleda naslovnice preko odabira i rasporeda rubrika do zajedničkih autora. Na tragu devetnaestovekovnih mudraca, objašnjavaju Gaj i Smol, kritičari-amateri s početka dvadesetog

⁶¹⁰ Josephine M. Guy, Ian Small, „The British 'man of letters' and the rise of the professional“, u: A. Walton Litz, Louis Menand, Lawrence Rainey, eds., *The Cambridge History of Literary Criticism. Volume 7: Modernism and the New Criticism*, 377.

⁶¹¹ Ibid., 377-378.

⁶¹² Ibid., 378.

⁶¹³ Ibid., 382.

⁶¹⁴ Ibid.

veka koriste strategiju koja se sastoji od tri elementa: „Prvi [element] je pokušaj da se književne vrednosti pohrane u okviru nespecijalističkog – odnosno, moralnog – znanja. Drugi je apelovanje na zajedničko iskustvo u cilju legitimacije sudova književnih kritičara. Treća tvrdnja, koja služi da donekle umanjí značaj prva dva elementa, svodi se na pretpostavku da kritičar ima privilegovan pristup 'istini' u književnosti“.⁶¹⁵ Autori tome još dodaju da su tekstovi kritičara-amatera bili tako intonirani da praktično nisu ostavljali prostor čitalačkoj publici za neslaganje jer su pretendovali na istinitost i tačnost.

Različite kritičarske prakse impliciraju različite čitalačke publike: dok su se profesionalni kritičari obraćali nevelikoj grupi obrazovanih, pripadnicima iste ili slične stručne zajednice, kritičari-amateri s početka dvadesetog veka, kako kažu Džozefin Gaj i Ijan Smol, „pokušavali su da pišu kao da se obraćaju široko obrazovanoj viktorijanskoj čitalačkoj publici, svesno se namećući kao moderni mudraci“.⁶¹⁶ Međutim, te devetnaestovekovne publike više nije bilo, i to usled dve velike promene u društvu: prvo, čitalačka je publika na početku veka brojnija, ali zato i heterogenija od viktorijanske, različitih je interesovanja koja su delom oblikovana pod uticajem raznorodnog tržišta; drugo, i možda još važnije, središnju ulogu i značaj koji je u devetnaestom veku kultura imala u društvu preuzele su prirodne i društvene nauke.⁶¹⁷ Drugim rečima, u zaključku teksta se naglašava da publika s početka dvadesetog veka nije više tražila mišljenje o problemima u društvu i svetu od književnih kritičara, već od stručnjaka iz oblasti prirodnih i društvenih nauka. Džozefini Gaj i Ijanu Smolu stalo je da ukažu na paradoks s kojim se ondašnja književna kritika suočila (uzevši u obzir različitost kulturnih i političkih uslova, možemo reći da se u sličnoj situaciji ona i danas nalazi): s jedne strane, profesionalizacija i institucionalizacija književne kritike u okviru studija književnosti na modernom univerzitetu (sa)čuvale su je u jednom, doduše, ograničenom i zatvorenom prostoru u relativno nepovoljnom trenutku u kom je ona bila skrajnuta u odnosu na neke druge (više naučne ili, pak, ekonomske) diskurse u društvu; s druge strane, profesionalna (akademska) književna kritika se na taj način odvojila od šire publike i, samim tim, izgubila društvenu funkciju koju je nekada imala i zahvaljujući kojoj je, kako autori s pravom ističu, uspela da uđe na univerzitet.⁶¹⁸

U tom svetlu, šta znači nazvati Rebeku Vest jednom od poslednjih žena od pera?

⁶¹⁵ Ibid., 384.

⁶¹⁶ Ibid., 386.

⁶¹⁷ Ibid., 387.

⁶¹⁸ Ibid., 388.

2. REBEKA VEST O (NE)SLOBODNIM ŽENAMA (KNJIŽEVNICAMA I JUNAKINJAMA)

2.1. Kritičari o (kritičarki) Rebeki Vest

U kratkom prikazu nove knjige eseja *Naposletku ozbiljno* (*Ending In Earnest*, 1931) Rebeke Vest, objavljenom 1931. godine u *New York Times*-u, američki pisac i kritičar Luj Kronenberger (Louis Kronenberger) tvrdi da bismo autorku ovih eseja pre mogli nazvati „ostvarenom novinarkom nego kritičarkom“.⁶¹⁹ Kronenberger smatra da Rebeku Vest najbolje opisuje reč „moderan“, te da je ona „prosvećeni proizvod sadašnjice“, i to ne samo kao inteligentna progresivna osoba, već i kao „osetljivo i nadareno ljudsko biće sa osećajem za umetnost i razumevanjem za njenu kompleksnost“.⁶²⁰ Ističe se da eklekticizam u pogledu kriterijuma vrednovanja umetničkog dela, koji je, prema Kronenbergeru, važna odlika tekstova Rebeke Vest, ume ponekad da „sklizne u najobičnije tolerisanje onih koji su 'na pravoj strani'“.⁶²¹ Interesantno je da je u ovom kratkom prikazu najgore prošao kritičarski stil Rebeke Vest, za koji se, doduše, priznaje da može biti vrlo efektan. Najvažnija se čini tvrdnja da su dve specifične sposobnosti – osećaj za umetnost i svest o savremenom – uslov za dobrog tumača poput Rebeke Vest koja, Kronenbergerovim rečima, istovremeno „kritikuje književnost i tumači doba“.⁶²²

U tekstu „Dame i gospoda“ („Ladies and Gentlemen“), objavljenom u *The London Review of Books* 1982. godine, engleska pesnikinja i kritičarka Patriša Bir (Patricia Beer) prikazuje četiri knjige Rebeke Vest.⁶²³ Ovde su značajni njeni uvidi o prvim kritičarskim uradcima Rebeke Vest, čiji je odabir sačinila Džejn Markuz (Jane Marcus) u knjizi naslovljenoj *Mlada Rebeka: Radovi Rebeke Vest 1911-1917* (*The Young Rebecca: Writings of Rebecca West 1911-17*).⁶²⁴ Da bi objasnila kritičarski postupak Rebeke Vest, Patriša Bir polazi od rečitog

⁶¹⁹ Louis Kronenberger, „Rebecca West's Literary Criticism“, *The New York Times*, March 8, 1931, <http://www.nytimes.com/books/00/09/10/specials/west-ending.html> (pristup: 20. 7. 2014).

⁶²⁰ Ibid.

⁶²¹ Ibid.

⁶²² Ibid.

⁶²³ Patricia Beer, „Ladies and Gentlemen“, *London Review of Books*, May 6 1982, Vol. 4, No. 8, 14-16 (pristup: 20. 7. 2014).

⁶²⁴ *The Young Rebecca: Writings of Rebecca West 1911-17*, selected and introduced by Jane Marcus (Indiana University, 1982).

primera, prvog prikaza potpisanog pseudonimom Rebeka Vest u časopisu *The Freewoman*, koji je bio posvećen knjigama gospođe Hamfrija Vorda (Mrs. Humphry Ward/Mary Augusta Arnold, 1851-1920), nećake čuvenog Metjua Arnolda (Matthew Arnold). Prema Patriši Bir, Rebeku Vest ne zanima toliko (ili, čak, ne zanima uopšte) književni stil gospođe Hamfrija Vorda koliko etos koji ta engleska spisateljica zastupa u svojim romanima. Zbog toga umesto o prikazu (review) romana radije treba govoriti o članku (article) koji se bavi romanima gospođe Vord, kaže Patriša Bir. Ona, zapravo, smatra da je Rebeka Vest još 1912. godine „koristila knjige na način za koji će se tokom veka ispostaviti da je tipično feministički pristup: drugim rečima, ona je kasapila knjige u propagandne svrhe“.⁶²⁵ Oštar ton Patriše Bir donekle je ublažen opaskom da Rebeka Vest, za razliku od, recimo, Kejt Milet (Kate Millett), nije išla toliko daleko da falsifikuje tekst o kojem piše, premda ga je često ignorisala. Ne samo na početku karijere već i kasnije, Rebeka Vest je radije razmatrala sadržaj nego formu književnog dela, to jest, nije videla problem u razdvajanju ta dva aspekta književno-umetničkog teksta, ističe Patriša Bir. Kada je reč o stilu, mlada Rebeka Vest je u ovom prikazu opisana kao osoba polemičkog duha, čija su osnovna sredstva – podsmeh i sarkazam. Konačno, Patriša Bir ne odoleva poređenju koje, uprkos njegovoj delimičnoj zloradosti, ovde parafraziram jer podvlači dominantne elemente stila Rebeke Vest: naime, iako bi u savremeno doba tropi i napadne fraze Rebeke Vest bili karta za „Ćošak Pseudovaca“ („Pseuds’ Corner“), odnosno, bili bi shvaćeni kao pretenciozni i pseudointelektualni citati, početkom dvadesetog veka bili su prihvaćeni kao razumni komentari.⁶²⁶ Ako ostavimo po strani ironiju koja povremeno izbija iz podužeg prikaza Patriše Bir, primetićemo da je ona izdvojila dva važna momenta u kritičarskom radu Rebeke Vest – njen politički, to jest, feministički anagažman i upečatljiv stil.⁶²⁷

⁶²⁵ Patricia Beer, „Ladies and Gentlemen“, 14.

⁶²⁶ Ibid.

⁶²⁷ Sitna greška koja se potkrala Patriši Bir daje povoda za jednu spekulaciju. Ona, naime, navodi da je prikaz romana H. Dž. Velsa *Brak (Marriage)* objavljen u časopisu *The New Freewoman* 1913. godine, međutim, taj se prikaz nalazi u broju četrdeset i četiri drugog toma časopisa *The Freewoman* iz 1912. Kako je došlo do ove omaške? U knjizi *Mlada Rebeka* prikaz romana H. Dž. Velsa (ispod kog se nalazi datum – 19. septembar 1912), propraćen je odlomkom iz jedne priče Rebeke Vest, koji je Džejn Markuz izdvojila, verujem, da bi ilustrovala odnos Rebeke Vest sa Velsom. Ta je priča objavljena 1. avgusta 1913. u časopisu *The New Freewoman*, što je podatak koji se nalazi ispod spomenutog odlomka. Ovi ne previše interesantni podaci predstavljaju relativno uverljivo objašnjenje o tome kako je kod Patriše Bir došlo do zabune. Međutim, čini se da ta zabuna ukazuje na još jednu stvar – Birova, sva je prilika, nije pažljivo (ili, nije uopšte) prelistavala časopise *The Freewoman* i *The New Freewoman*. Prvo, da je to učinila, do omaške ne bi došlo. Drugo, ovde važnije, verovatno bi imala više razumevanja za činjenicu da je Rebeka Vest davala primat sadržaju nad formom pri čitanju i tumačenju književnih dela, kao i za njen

Stefan Kolini, istorijski poslednji komentator rada Rebeke Vest na kog se u ovom pregledu literature oslanjam, u uvodnom delu poglavlja „Performans: kritički autoritet Rebeke Vest“ („Performance: The Critical Authority of Rebecca West“), istovremeno jedinog poglavlja posvećenog ženi u njegovoj već spomenutoj knjizi o kritičarima, istoričarima i javnostima, kaže da je Rebeka Vest za života bila i priznata i uspešna, pa čak i više plaćena za svoj rad od muškaraca u istoj oblasti. Drugim rečima, potreba za skretanjem pažnje na njen rad pojavila se tek nakon njene smrti, i to među akademskim radnicama i radnicima koji su želeli da ukažu na delovanje i pisanje snažnih ženskih figura unutar „muškog establišmenta“, ali i njemu uprkos. Dakle, nakon što postavi pitanje *kako je Rebeka Vest stekla autoritet kritičarke i u čemu se on ogledao*,⁶²⁸ Kolini se fokusira na dva tesno povezana aspekta njenog kritičarskog rada: stil i čitalačku publiku. Poput Luja Kronenbergera i Patriše Bir, i on smatra da je polemičnost važan element književnih kritika Rebeke Vest, te takođe navodi prikaz romana gospođe Hamfrija Vorda kojim se mlada kritičarka predstavila publici. Međutim, prema Koliniju, vreme gospođe Vord u trenutku objavljivanja tog prikaza bilo je uveliko na izmaku, te napad na nju i njene romane nije mogao imati ozbiljnije posledice po mladu Rebeku Vest, naprotiv. Ona je bila sklona atraktivnim, efektnim otvaranjima književnih prikaza, smatra Kolini, navodeći kao ubedljive primere njene uvodne rečenice iz tekstova o delima Avgusta Strindberga i H. Dž. Velsa. Njen je stil jezgrovit, obiluje metaforama koje ponekad nisu do kraja jasne, te izostane (nameravana ili, pak, očekivana) poenta. Za razliku od, recimo, Empsona i Eliota, Rebeka Vest nije pomno analizirala duge odlomke iz književnih tekstova, već se, kako Kolini kaže, oslanjala na sopstvenu načelnu parafrazu dela, koju je najčešće pratila jaka reakcija, bilo pozitivna bilo negativna. Naposletku, ističe se da je Rebeka Vest u književnim prikazima bila sklonija afektiranim izlivima nego argumentima, a posledica toga je da njeni prikazi, uprkos tome što obično zvuče efektno i ubedljivo, govore vrlo malo ili ništa o delu o kojem je reč.⁶²⁹

podsmeh i sarkazam, koji su često poslednje прибежиште slabi(ji)h i podređenih. To vodi još jednoj važnoj napomeni: iako izuzetno značajan i dobro realizovan poduhvat, zbirka izabranih kritičkih tekstova *Mlada Rebeka* ima jedno ograničenje koje treba uzeti u obzir. Naime, ti su tekstovi Rebeke Vest objavljeni u specifičnim kontekstima, u manje ili više profilisanim časopisima, te su jedan sloj značenja crpli i iz tog časopisnog okruženja. Čitateljka knjige *Mlada Rebeka*, na žalost, ne dobija dovoljno jasnu i obuhvatnu sliku o tom kontekstu.

⁶²⁸ Stefan Collini, „Performance: The Critical Authority of Rebecca West“, *Common Reading. Critics, Historians, Publics*, 46.

⁶²⁹ Ibid., 50-51.

Razume se, određeni stil implicira određenu čitalačku publiku i obrnuto. U tom su pogledu uvidi Stefana Kolinija posebno korisni za bolje razumevanje pozicije Rebeke Vest u istoriji književne kritike. Naime, da bi primerom potkrepio stav da izbor čitalačke publike jednim delom određuje mesto autora u istoriji književnosti, on postavlja Rebeku Vest rame uz rame sa dvoje njenih savremenika – Virdžinijom Vulf i T. S. Eliotom, koji su za razliku od nje nezaobilazni u svim savremen(ij)im istorijama književnosti i/ili istorijama književne kritike.⁶³⁰ Da stvar bude zanimljivija, Kolini poredi esej „Ujak Benet“ („Uncle Bennett“, 1926) Rebeke Vest sa čuveni(ji)m esejem Virdžinije Vulf „Gospodin Benet i gospođa Braun“ („Mr Bennett and Mrs Brown“, 1924). Ne samo što se obe autorke bave istim „edvardijancima“ – Benetom, Velsom i Golsvortijem (s tim što se na listi „velikih ujaka“ engleske književnosti koju je sačinila Rebeka Vest nalazi i Bernard Šo), nego one iznose i vrlo slične zamerke na račun njihovog pisanja. Međutim, dok bi najveći broj solidnih studenata engleske i/ili komparativne književnosti relativno lako nabrojao osnovne pretpostavke – mogli bismo reći, manifestnog – eseja Virdžinije Vulf, sva je prilika da niko među njima ne bi znao da je Rebeka Vest napisala esej na sličnu temu. Drugim rečima, poput eseja „Moderna proza“, i ovaj esej Virdžinije Vulf o gospođi Braun kao liku u prozi bio je programskog karaktera, namenjen probran(ij)oj, upućen(ij)oj publici koja je imala znanja, vremena i želje da razmatra poetičke probleme u književnim delima „edvardijanaca“ i „džordžijanaca“. Nasuprot tome, Rebeka Vest se obraćala širem i heterogenijem auditorijumu sa jednom osnovnom namerom – da izazove trenutnu reakciju kod čitalaca. Na sličan način Kolini poredi Rebeku Vest sa T. S. Eliotom.⁶³¹ Naime, dok se „Eliot trudio da

⁶³⁰ U tekstu „Povratak Rebeke Vest“, Biljana Dojčinović analizira njen prvi roman *Povratak ratnika* iz 1918. godine i pronalazi u njemu tipične modernističke elemente. Na samom početku Biljana Dojčinović navodi mišljenje Marka Husija (Mark Hussey) da je Virdžinija Vulf u određenoj meri zaklonila književne talente poput onog Rebeke Vest. Dakle, kao i u vezi sa književnom kritikom, i ovde se možemo zapitati o kriterijumima na osnovu kojih je donet sud o tome šta je kanonska (modernistička) književnost. Biljana Dojčinović svojom analizom poziva na nova čitanja književnog opusa Rebeke Vest, koja je nepravedno odsutna iz korpusa modernističkih autora. Vidi: Biljana Dojčinović, „Povratak Rebeke Vest“, *Knjiženstvo, časopis za studije književnosti, roda i kulture*, 2014, broj 4, tekst dostupan na internet adresi: <http://www.knjiženstvo.rs/magazine.php?text=131>.

⁶³¹ Za razliku od odnosa poštovanja koji je gajila prema Virdžiniji Vulf, odnos Rebeke Vest prema T. S. Eliotu, podjednako kao osobi i autoru, bio je uglavnom negativan, međutim, i dovoljno složen da bi se neki drugi tekst njime detaljnije pozabavio. U novinama *The Daily Telegraph* (30. 9. 1932) objavljen je tekst Rebeke Vest pod nazivom „What Is Mr. T. S. Eliot’s Authority as a Critic?“, koji je u poslednjim decenijama preštampan u nekoliko antologija posvećenih modernizmu, poput one koju je uredila Bonnie Kime Scott, pod nazivom *The Gender of Modernism. A Critical Anthology* (Indiana University Press, 1990). Na taj esej Rebeke Vest referiše Stefan Kolini kada se pita šta čini njen kritičarski autoritet. Međutim, stavovi Rebeke Vest iz tog prikaza Eliotovih knjiga zaslužuju zasebnu, pomnu analizu. Zbog

ponudi model intelektualno ozbiljne kritike kultivisanoj publici“, to jest, svojim se tekstovima obraćao odabranoj čitalačkoj publici, autoritet Rebeke Vest, zaključuje Kolini, velikim se delom temeljio na njenom ubojitom stilu i, konačno, na njenoj upečatljivoj književnoj ličnosti, baš kao što je to bio slučaj sa mnogim muškarcima od pera.

Sumiranjem navedenih osvrta na kritičarski rad Rebeke Vest u prvi plan izbija nekoliko ključnih odlika njenih književnih prikaza: (čest) feministički kriterijum u vrednovanju dela i s njime tesno povezan osećaj za savremeno doba, to jest, modernost; efektan, oštar, ubojit stil, čije su glavne karakteristike polemičnost i podsmeh/ironija, a cilj izazivanje trenutne (snažne) reakcije kod čitalačke publike. Pored toga, moguće je govoriti i o više formalnim aspektima književno-umetničkih dela (stil, uspešnost karakterizacije, to jest, uverljivost književnih likova, zanimljivost i značaj odabrane teme) na koje je Rebeke Vest takođe obraćala pažnju u pojedinim prikazima. Međutim, njeni tekstovi zorno ilustruju da taj takozvani formalni aspekt nije moguće (ili, barem, njoj nije bilo) odvojiti od idejnog.

U skladu sa pobrojanim odlikama kritičarskog rada Rebeke Vest, reprezentativne primere iz ranog perioda podeliću u tri kategorije: književnost i feminizam; kritičarski stil; feministički i/ili uži književno-kritički kriterijumi vrednovanja književnih dela. Kao što je to obično slučaj sa klasifikacijama, ni ova koju predlažem nije jedina moguća, niti je striktna. Naime, tri kategorije su tesno povezane, te se praktično svaki književni prikaz Rebeke Vest može svrstati u bilo koju od njih. No, uprkos tome, ova klasifikacija je korisna da bi se dodatno skrenula pažnja na pojedinačne elemente kritičarskog angažmana Rebeke Vest.

2.2. Književnost i feminizam

Prvi prikaz Rebeke Vest u časopisu *The Freewoman* izašao je pod njenim pravim imenom – Sesili Ferfield. U pitanju je prikaz studije *Položaj žena u životu Indije (The Position of Women*

toga ću se ovde ograničiti na jednu duhovitu primedbu koju je ona iznela u pogledu Eliotove ličnosti u intervjuu iz 1981. godine. Na pitanje „Da li vas zanima pisanje T. S. Eliota?“, osamdesetdevetogodišnja Rebeke Vest odgovara ovako: „Pobogu! T. S. Eliota, koji mi se nimalo nije sviđao? Bio je pozer. Bio je oženjen tom izuzetno lepom ženom. Jednom su pozvali mog supruga i mene u goste, i moj suprug je šetao stanom koji je bio ispunjen sa bezbroj Eliotovih fotografija i stihovima iz njegove poezije koje su na platnu izvezle bogobojažljive američke dame, i samo jednom slikom njegove žene, i to onom sa venčanja. Henri mi je skrenuo pažnju na to i rekao 'Ovaj mi se čovek nikako ne sviđa'.“ – Rebecca West, *The Art of Fiction*, No. 65, intervju vodila Marina Warner, *The Paris Review*, Spring 1981, No. 79. <http://www.theparisreview.org/interviews/3249/the-art-of-fiction-no-65-rebecca-west> (pristup: 29. 8. 2014).

in *Indian Life*), objavljen u drugom broju časopisa. Već u tom prikazu zapažamo ono što će postati jedna od osnovnih odlika stila Rebeke Vest, a to su efektni uvodi u tekst: „Postoje dve vrste imperijalista – imperijalisti i krvavi imperijalisti.“⁶³² Međutim, zanimljivija od toga je činjenica da se u ovom prikazu jasno govori o feminizmu, i to, mogli bismo reći, u množini. Naime, iako o studiji o indijskim ženama govori sa simpatijama, Ferfildova njenim autorkama zamera to što ženama dodeljuju „nežnije pozive“ poput ukrasnog ručnog rada i rezbarije, te tvrdi da je njihov feminizam prevaziđen. Na osnovu toga možemo da zaključimo da je mlada Sesili imala svest o društvenim, kulturnim i političkim promenama koje utiču na nova, drugačija shvatanja ženskog pokreta i njegovih ciljeva.

Drugi, znatno čuveniji prikaz pojavljuje se (tek) u trinaestom broju i potpisan je pseudonimom – Rebeka Vest.⁶³³ Kako je već rečeno, radilo se o osvrtu na romane popularne, visokotiražne autorke gospođe Hamfrija Vorda, na koji su i Patriša Bir i Stefan Kolini skrenuli pažnju. Odrasla u izrazito religioznoj porodici, gospođa Vord je smatrala da hrišćanstvo treba da se bazira na posvećenosti važnim društvenim problemima, poput brige o deci. Međutim, za jedno društveno pitanje nije imala razumevanja – za emancipaciju žena. Ona se, naime, protivila borbi sifražetkinja za pravo glasa i snažno ih kritikovala, a njen otpor prema sifražetskom pokretu išao je toliko daleko da je stala na čelo *Ženske nacionalne antisifražetske lige* (*Women's National Anti-Suffrage League*) i pokrenula časopis *Anti-Suffrage Review*. Premda bi se u nekom smislu časopis *The Freewoman* mogao videti kao antisifražetsko glasilo, ponajviše zbog snažne kritike koju je urednica Dora Marsden neumorno, iz broja u broj, iznosila na račun sifražetkinja, romani gospođe Vord naišli su na oštru kritiku Rebeke Vest, i to zbog stavova o braku i rodnim ulogama koji se u njima iznose. Upečatljiv je opis Ketrin Lejburn, idealne junakinje gospođe Vord, koji Rebeka Vest daje u zaključku prikaza:

„Ona nikada nije zaradila hleb koji je jela. Život je provela misleći lepe misli, tako što je predstavljala dobroćudan i lep uticaj. [...] Ništa neće spasiti Ženu dok ona sama ne shvati

⁶³² Cicely Fairfield, „The Position of Women in Indian Life“, *FW*, 1.2, 39.

⁶³³ U biografiji Rebeke Vest koju je napisala Viktorija Glendining, kao i na brojnim drugim mestima, kaže se da je mlada Sesili uzela pseudonim da bi umirila svoju majku koja nije bila presrećna zbog ćerkinine odluke da tako mlada piše za feministički časopis. S obzirom na to da je „Rebeka Vest“ bilo ime junakinje iz Ibzenove drame *Romersholm*, ljubavnice oženjenog čoveka, aluzije su bile mnogobrojne, te je Rebeka Vestviše puta bila u prilici da objašnjava da je pseudonim izabrala u žurbi, tik pre nego što su novine otišle u štampu. Kako Viktorija Glendining ističe, Rebeka Vest nije volela ni tu dramu ni njenu junakinju. – Victoria Glendinning, *Rebecca West: A Life* (New York: Alfred A. Knopf, 1987), 37-38.

da je mnogo, mnogo bolje uspešno voditi veseli pab nego proizvesti katedralu punu lepih misli.⁶³⁴

Naglasak na važnosti rada tipičan je za mladu Rebeku Vest. U prikazima ona često govori o značaju plaćenog rada, odnosno ekonomske samostalnosti žena, te o ulozi profesionalne ostvarenosti u dostizanju lične sreće, posebno kada je reč o umetničkim pozivima. Otuda ne čudi što su u središtu prikaza koji je objavljen u poslednjem broju časopisa *The Freewoman* rad i ženska nezavisnost. Reč je o prikazu knjiga Dejvida Grejama Filipa (David Graham Philips, 1867-1911), američkog romanopisca i novinara, kog je ubio Fichju Kojl Goldsborou (Fitzhugh Coyle Goldsborough), violinista iz ugledne porodice, jer je verovao da je Filip iskoristio neke detalje iz njegovog porodičnog života za jedan svoj roman. Filipsov roman *Cena koju je platila* (*The Price She Paid*) Rebeka Vest naziva „snažnim feminističkim traktatom“.⁶³⁵ Glavna junkinja romana je žena-parazit, zbog čega joj Filip uskraćuje pravo na ljubav. Međutim, u romanu se prikazuje evolucija te junakinje, odnosno put koji je prešla da bi od takozvanog parazita postala nezavisna žena. Želja joj je bila da peva u pozorištu, a kako je vremenom shvatila da će biti srećna s nekim muškarcem tek kada bude radila i bude bila nezavisna, ona kreće na časove pevanja i na kraju postaje pevačica. Ovako Rebeka Vest opisuje situaciju glavne junakinje s kraja romana:

„Kada konačno postane primadona, ona više ne uživa u svojoj umetnosti posle svog tog iscrpljivanja u procesu vežbanja i razvijanja glasa preko njegovih prirodnih mogućnosti. Ali, ona uživa u slobodi. Nikome ne duguje hleb koji jede, niti treba nekome da ga plaća u telesnoj ili duhovnoj valuti.

Život Mildred Gover, koja je potrošila svu lepotu i strast svoje mladosti u traženju onoga što je trebalo da joj pripadne rođenjem – pravo na rad – predstavlja parabolu života Dejvida Grejama Filipa.⁶³⁶

Da je Rebeka Vest imala istančan sluh za razne vidove diskriminacije pokazuje prikaz romana engleske spisateljice i novinarke Emili Rouz Mekoli (Emilie Rose Macauley, 1881-

⁶³⁴ Rebecca West, “The Gospel According to Mrs. Humphry Ward”, *FW*, 1.13, 250.

⁶³⁵ Rebecca West, “Two Books by David Graham Philips”, *FW*, 2.47, 404.

⁶³⁶ *Ibid.*, 405.

1958). Kaže se da je roman dobro napisan, a zamerke se tiču idejnog plana: naime, u romanu Rouz Mekoli u vezu su dovedeni socijalni status i snaga, odnosno slabost, te se na osnovu toga tvrdi da siromašnima treba „oprostiti njihove vulgarnosti, zbog njihove slabosti, a ne zbog njihove snage“.⁶³⁷ Na sličan način, smatra Rebeka Vest, žene izdaju neke važne principe u ime feminizma: one na osnovu svoje slabosti zahtevaju prava jednaka onima koja imaju muškarci. Ili, kako se kaže u zaključku, „zahtevaju slobodu jer su prirodno robovi“.⁶³⁸ Takav stav blizak je uverenjima urednice časopisa Dore Marsden, koja je smatrala da žene slobodu moraju najpre osvojiti *iznutra*, a tek onda *spolja*, u vidu prava glasa.

Posebno je negativan prikaz antifeminističke studije popularnog tona Harolda Ovena (Harold Owen, 1872-1930). Pored ostalog, Rebeka Vest navodi jedan citat koji će savremenoj čitateljki, sva je prilika, delovati posve neverovatno:

„Ovako on izokreće stvari: pre nego što ove žene dobiju bilo kakvo priznanje, ’neophodno je dokazati da *zajedničko* otkriće do kojeg je došla Madam Kiri, kao i originalna istraživanja gospođe Ajrton [Phoebe Sarah *Hertha* Ayrton, 1854-1923. – prim. A.K.] nije načinio neki muškarac, ako ne u tom trenutku, onda ubrzo nakon toga“.⁶³⁹

Podsetimo se ovde zamerke koju je iznela Patriša Bir povodom stilskih sredstava Rebeke Vest – podsmeha i sarkazma. U ovom konkretnom slučaju, ta sredstva deluju nedovoljno: zbilja, kako adekvatno reagovati na zahtev da se ženama ne priznaju njihova otkrića dok se ne utvrdi da ih neki muškarac nije načinio, ako ne u isto vreme, onda nešto kasnije?

U prikazu romana *Krila požude* (*Wings of Desire*) gospođice M. P. Vilkoxs (M. P. Willcocks) primetno je ono što je Kronenberger nazvao „tolerisanjem onih koji su ’na pravoj strani““. Nakon što problematizuje žanr knjige, te kao najozbiljniju manu romana iznese činjenicu da autorka ne veruje dovoljno u značaj likova koje stvara, Rebeka Vest zaključuje da je roman „snažan i vredan“ uprkos svim pogreškama i estetskim nesavršenostima.⁶⁴⁰ Sva je prilika da se pozitivna ocena romana jednim delom zasniva na bliskim uverenjima Rebeke Vest i gospođice Vilkoxs:

⁶³⁷ Rebecca West, “Views and Vagabonds”, *FW*, 1.18, 349.

⁶³⁸ Ibid.

⁶³⁹ Rebecca West, “’Woman Adrift’”, *FW*, 1.19, 368.

⁶⁴⁰ Rebecca West, “Wings of Desire”, *FW*, 1.22, 433.

„Korisna lekcija koja se može izvući iz života Sare Herford sastoji se u saznanju da nije moguće naći smisao u životu osim ako osoba nema religiju. [...] Zanimljivo je primetiti da onog trenutka kada postane religiozna osoba – ovde termin koristim u šoovskom smislu, da opišem osobu koja veruje da je on ili ona 'instrument za neku svrhu u univerzumu koja je viši cilj i motivaciona snaga evolucije' – ona mora da raskrsti sa prirodnim vezama koje ima prema domu i porodici. Sve religije napadaju dom.“⁶⁴¹

Da bi se ovaj navod bolje razumeo, potrebno je naglasiti da Rebeka Vest smatra da Sara Herford, glavna junakinja romana, nije u stanju da okonča loš brak sve dok se ne ostvari profesionalno, to jest, dok ne postane pijanistkinja: „Ona se priprema za to. Postaje slavna pijanistkinja, i tek tada, kada je opravdala svoje postojanje, spremna je da se suoči na sudu za razvode sa Knajvetom.“⁶⁴² Slično kao u prethodno spomenutim prikazima, i ovde smo suočeni sa idejom da je žena suštinski slobodna tek kada se ostvari na profesionalnom planu.

Jedan za drugim izlaze dva prikaza autobiografskog romana *Ispovest jedne budale* (*The Confession of a Fool*) Avgusta Strindberga (August Strindberg, 1849-1912), napisanog na francuskom, a potom prevedenog na nemački, engleski i, naposljetku, švedski jezik, kao i pojedinih njegovih drama. Ova autobiografska proza temelji se na iskustvu Strindbergovog braka sa Siri fon Esen (Siri von Essen). Prva rečenica prvog prikaza karakteristična je za stil Rebeke Vest: „Autori koji su pisali o Strindbergu zaboravili su da spomenu da nije umeo da piše.“⁶⁴³ Ubrzo potom ona naglašava da je vrednost Strindbergovih dela strogo moralna, a ne umetnička, te da ih u tom svetlu treba proučavati i tumačiti. Za Rebeku Vest prikazivanje Strindbergove autobiografske proze, kao i njegovih drama, predstavlja pozornicu za iznošenje stavova o braku i (ne)sreći koja ga prati, poput ovog: „Potčinjavanje nesreći je neoprostiv greh protiv duha.“⁶⁴⁴ Treba, međutim, reći da je ona verovala da Strindbergova knjiga o braku treba da bude široko dostupna (u to vreme bila je zabranjena u pojedinim bibliotekama) da bi mladi mogli na osnovu njenog čitanja da zaključe da li žele da prihvate postojeće stanje stvari u oblasti braka i porodice.

⁶⁴¹ Ibid., 434.

⁶⁴² Ibid., 433.

⁶⁴³ Rebecca West, “Strindberg – The English Gentleman”, *FW*, 2.39, 245.

⁶⁴⁴ Rebecca West, “Strindberg – The English Gentleman – II”, *FW*, 2.40, 269.

Ponovimo još jednom, nije slučajno što ideja o pravu na rad dominira prvim i poslednjim prikazom potpisanim imenom Rebeke Vest: na početku njenog kritičarskog angažmana u časopisu *The Freewoman* stoji Ketrin Lejburn, koja nikada nije sama zaradila za hranu koju je jela, dok na njegovom kraju stoji Mildred Gover, koja je uložila čitav svoj život da se profesionalno ostvari i na taj način postane nezavisna žena – finansijski, telesno i duhovno. Čini se da je tu samostalnu ženu Rebeka Vest imala pred očima dok je pisala svoje prve prikaze, te da je njeno prisustvo ili, češće, odsustvo iz književnih dela predstavljalo svojevrsni lakmus papir uoči vrednovanja. U središtu feminizma Rebeke Vest nalazi se ideja slobodne žene, kojoj rad omogućava najpre ekonomsku, te svaku drugu samostalnost. To je bilo u skladu sa osnovnim pretpostavkama i principima za koje se zalagao časopis *The Freewoman*.

2.3. Kritičarski stil

Više puta je spomenuto da je za književne prikaze Rebeke Vest karakterističan specifičan stil, koji se najčešće opisuje kao efektan, snažan i ubojit. Posebno se skreće pažnja na uvodne rečenice njenih kratkih prikaza, te ću ovde ukazati na nekoliko upečatljivih primera. Za prikaz novog romana G. K. Čestertona (G. K. Chesterton, 1874-1936) karakterističan je vešt početak: „Gospodin G. K. Česterton opisao je sebe i svoj neuspeh znatno bolje nego što bi to bilo koji kritičar mogao da poželi da uradi.“⁶⁴⁵ Ovu naizgled nejasnu tvrdnju Rebeka Vest obrazlaže u narednim redovima. Naime, ona referiše na jedno Čestertonovo zapažanje iz njegove monografije o Robertu Brauningu o tome šta čini osrednji talenat, da bi ga ubrzo „napala“ njegovim zaključcima: „Bolnu situaciju genija koji ne shvati na vreme svoju skromnu sudbinu i nastavlja da se bori da se usigne na Olimp ilustruje sam gospodin Česterton.“⁶⁴⁶ U središtu prikaza je oštra kritika Čestertonovog konzervativizma, uz duhovitu opasku o domaćinstvu i kućnim poslovima: dok Česterton oseća potrebu da u svom romanu odbrani dom i kućne poslove od napada da oni predstavljaju tamnicu, Rebeka Vest tvrdi da se niko ne žali da je dom tamnica niti da je porodični život dosadan, naprotiv, ljudi se žale na previše uzbuđenja u ovoj sferi. Na prvi pogled neobična tvrdnja ilustrovana je statističkim podatkom da je polovina zločina koje su žene počinile bila nad očevima, muževima ili decom.⁶⁴⁷

⁶⁴⁵ Rebecca West, „Manalive“, *FW*, 1.17, 334.

⁶⁴⁶ Ibid.

⁶⁴⁷ Ibid., 335.

Istina, stil Rebeke Vest oličen u upečatljivim, duhovitim, često ironičnim frazama i izjavama, ponekad odnosi prevagu nad analizom samih književnih dela. Njenu britku opasku o Arnoldu Benetu (Arnold Bennett, 1867-1931), čuvenom engleskom autoru, koji se veoma često posmatra isključivo „kroz oči“ Virdžinije Vulf i blumzberijevaca, dakle, kao prevaziđeni tradicionalista, čitateljka će pročitati i, vrlo moguće, s odobravanjem se nasmejati:

„Koliko je divno biti torijevac i prezirati pola nacije. Koliko je divno biti muškarac antifeminista i prezirati pola svetske populacije. Toliko je sitnih zadovoljstava kojih se osoba mora odreći da bi prihvatila teorije slobode.“⁶⁴⁸

Međutim, iako takav opis dosta govori o političkoj/ideološkoj orijentaciji Arnolda Beneta, on nije nužno dovoljan za tumačenje i vrednovanje njegovog romana.

Na tom tragu treba spomenuti i snažan početak prikaza romana *Brak H. Dž. Velsa*: „Manirizmi gospodina Velsa u *Braku* iritiraju više nego ikada! [...] Razume se, on je baba-devojka među romanopiscima.“⁶⁴⁹ U ostatku prikaza na udaru je način na koji je Vels prikazao glavnu junakinju. Na ovaj prikaz Rebeke Vest anonimna čitateljka⁶⁵⁰ u pismu objavljenom u rubrici posvećenoj korespondenciji u časopisu *The Freewoman* reaguje sledećim rečima:

„Priznajem, sve ovo nema mnogo veze sa romanom *Brak* gospodina Velsa, kao što i prikaz Rebeke Vest ima upadljivo malo veze sa samim romanom. Kao osvrt na roman koji mu je povod njen je prikaz često veoma zabavan, povremeno dobar u kritici ideja iznetih u knjizi, i skoro sasvim promašen kada je reč u razumevanju stvari kao učinka Umetnosti.“⁶⁵¹

Zanimljivo je da se reagovanje nepoznate čitateljke iz 1912. umnogome poklapa sa primedbama koje su savremeni kritičari izneli na račun kritičarskog rada mlade Rebeke Vest koja, prema njima, kritikuje ideje, etos autora, umesto formu književnog dela i njegove odlike, poput kompozicije, stila, karakterizacije.

⁶⁴⁸ Rebecca West, „The Matador of the Five Towns“, *FW*, 1.20, 387.

⁶⁴⁹ Rebecca West, „Marriage“, *FW*, 2.44, 346.

⁶⁵⁰ Pismo je potpisano sa X., te je rodna odrednica puka pretpostavka autorke ovih redova.

⁶⁵¹ Rebecca West's Review of „Marriage“, *FW*, 2. 45, 373.

Treba još naglasiti da je Rebeka Vest imala integritet neophodan za književnog kritičara. Naime, opšte je poznato da je po čitanju negativnog prikaza romana *Brak H. Dž. Vels*, u to vreme popularan autor kako u Engleskoj tako i šire, pozvao mladu Rebeku Vest na ručak na imanje na kom je živeo sa suprugom i dva sina. Ovako ga je ona opisala svom prijatelju Haroldu Rubenštajnu (Harold Rubenstein, 1891-1975), saradniku časopisa *The Freewoman*, advokatu specijalizovanom za „književne slučajeve“⁶⁵² i dramskom piscu: „On je jedan od najzanimljivijih muškaraca koje sam imala prilike da upoznam. Pričao je bez prestanka od 13,15 do 18,30 sa neverovatnom živošću i nekom vrstom gladi za idejama“.⁶⁵³ Nedugo potom, 1913. godine, Rebeka Vest se našla u dvostruko neugodnoj poziciji: s jedne strane, bila je ljubavnica uspešnog, poznatog, dvadeset i pet godina starijeg pisca koji nije imao nameru da se zbog nje razvede, ali nije želeo ni da prekine odnos sa njom, što nikako nije bila uloga „slobodne žene“ u onom smislu u kom je ona ocrтана u časopisu *The Freewoman*; s druge strane, bila je mlada, neudata, samohrana majka, što ju je stavilo u poziciju pojedinih književnih junakinja koje je branila od njihovih „moralnih“ autora. Po mnogo čemu turbulentnu i iscrpljujuću vezu sa H. Dž. Velsom održavala je deset godina. Međutim, i to treba podvući, privatni odnos sa Velsom nije je sprečio da piše otvoreno o njegovim romanima, bilo pozitivno bilo negativno.

Uz neophodnu ogradu, fraze, metafore i slike iz književnih prikaza Rebeke Vest mogu se uporediti sa takozvanim *blurbovima* na koricama knjiga. Razlika je u tome što je svrha blurba da privuče čitaoce, dok su njeni iskazi često težili da čitalačku publiku odvrate od određene knjige. Naposljetku, nije li to uloga novinske kritike: razvrstavanje dobrih od loših knjiga?

2.4. Feministički i/ili uži književno-kritički kriterijumi vrednovanja književnih dela

Nije netačno kada pojedini autori, poput Patriše Bir, kažu da je Rebeka Vest favorizovala sadržaj u odnosu na formu ili, tačnije, da su je od izvedbe više zanimale ideje u književnim delima. Međutim, iz današnje perspektive, sa znanjima koja su nam doneli takozvani savremeni spoljašnji pristupi, poput feminističke teorije i kritike, studija roda, postkolonijalne kritike i drugih, čini se pronicljivo stanovište Rebeke Vest o tesnoj vezi između estetike i etike jednog književnog dela, koje se u njenom slučaju temeljilo na jednom ključnom kriterijumu –

⁶⁵² Vidi: http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0017_0_17142.html (pristup: 5. 8. 2014).

⁶⁵³ Citirano prema: Victoria Glendinning, *Rebecca West: A Life*, 47.

feminističkom. Ukoliko bismo razložili ovaj kriterijum, videli bismo da je nju zanimalo, s jedne strane, kako su predstavljeni ženski likovi, i to mahom u književnosti koji su pisali muškarci i, s druge, kakvu književnost pišu žene. I u tom pogledu Patriša Bir ima pravo: Rebeka Vest je pisala feminističku književnu kritiku pre nego što je ona pod tim nazivom institucionalizovana šezdesetih godina dvadesetog veka.

Prikaz istorije književnosti nevelikog vremenskog raspona *Engleska književnost 1880-1905* (*English Literature, 1880-1905*) Dž. M. Kenedija (J. M. Kennedy) može se smatrati književno-kritičkim u užem smislu. Rebeka Vest naglašava da je ova istorija na prvom mestu korisna zbog obilja utemeljenih podataka o pojedinim autorima. Kenediju, međutim, zamera to što umesto kao naučnik piše kao kritičar, i što osnovnu tezu svoje studije bazira na distinkciji romantizam/klasicizam. Razumevanje književnosti Rebeke Vest – ili, ako se uz dozu humora pozovemo na termin njoj neomiljenog T. S. Eliota, njeno razumevanje klasika – barem je delom iskazano uverenjem da ne samo što je distinkcija romantizam/klasicizam neprecizna već se njom zamagljuje činjenica da se samo nesavršeni umetnici mogu svrstavati u kategorije poput romantičara ili klasicista: „Savršeni umetnici prevazilaze sve takve distinkcije.“⁶⁵⁴ Takođe, ona iznosi jasne kritičke sudove kada na primerima konkretnih autora objašnjava koga je Kenedi potcenio, a koga precenio u svojoj istoriji. Kao jedan od ozbiljnijih propusta Dž. M. Kenedija, ističe se činjenica da je prevideo značaj književnog časopisa *The Yellow Book*, koji je izlazio u Londonu u periodu 1894-1897, donekle vezanog za esteticizam i dekadenciju u umetnosti. U njemu su objavljivali autori poput Maksa Birboma, Arnolda Beneta, Džordža Gisinga, Henrija Džejmsa, H. Dž. Velsa, itd.

Prva rečenica prikaza pod nazivom „Tako jednostavno“ („So Simple“) vraća nas na moto ovog teksta: „Najgore u vezi sa bivanjem feministkinjom jeste što osoba o tome nema dokaze. Žene su sposobne za sve, pa ipak, nezgoda je, one neće postati genijalne.“⁶⁵⁵ Povodom knjiga tri spisateljice – Tereze Bilington-Grig, Oliv Šrajner (Olive Schreiner) i Lujze Hajlgers (Louise Heilgers), Rebeka Vest se pita zašto žene odbijaju da postanu dobri pisci. Ona najpre navodi da brak „bez sumnje nagrizava umetnički razvoj žene poput raka“.⁶⁵⁶ Uz to, za žene je karakterističan strah od rizikovanja koji Rebeka Vest vidi kao dvostruko ograničenje: prvo, zbog tog straha neke se žene neće posvetiti umetničkim pozivima; drugo, takav strah ostavlja trag na samo pisanje, to

⁶⁵⁴ Rebecca West, „English Literature, 1880-1905“, *FW*, 2.36, 187.

⁶⁵⁵ Rebecca West, „So Simple“, *FW*, 2.46, 390.

⁶⁵⁶ Ibid.

jest, na stil književnice. Prikaz se završava tvrdnjom da uprkos tome što su sve tri spisateljice kompleksne ličnosti, njihova proza i poezija, na žalost, to nisu.

Među čuvenijim prikazima iz ovog perioda nalazi se prikaz tri knjige (*The Considine Luck* H. A. Hinksona, *The Spinster* Hjuberta Velsa /Hubert Wales/, *The Trespasser* D. H. Lorensa /D. H. Lawrence/) pod nazivom „Usedelice i umetnost“ („Spinsters and Art“). Nakon vrlo kratkog razmatranja prve dve knjige, Rebeka Vest ih naziva lošom književnošću i zaključuje da „[n]ije nepristojno reći da bi bilo bolje da te dve knjige nikada nisu napisane“.⁶⁵⁷ Ostatak prikaza posvećen je Lorensovoj knjizi, koju Rebeka Vest smatra dobrom i koja joj služi da iznese nekoliko važnih zapažanja o književnosti. U Lorensovom romanu figuriraju tri lika koja se u prikazu ukratko opisuju – Sigmund i njegova žena Beatris, te Helena, Sigmundova ljubavnica. Fokus je na Heleni, koju Rebeka Vest naziva usedelicom: osobom koja ima mašte (fancy) ali ne i imaginacije (imagination); ona Sigmunda najpre vidi kao „savršenog muškarca“, a kada ga konačno vidi u realnom svetlu – razočara se. Ovako, po Rebeki Vest, usedelice vide muškarce: „Usedelica, koja posmatra život kroz zavese internata ili neke druge slične ustanove utemeljene na celibatu, vidi muškarce kao drveće koje hoda – velike, ponosne, skoro veličanstvene.“⁶⁵⁸ Takva idealizovana slika muškarca, smatra Rebeka Vest, tipična je i za usedelice-spisateljice:

„Poimanje muškarca kakvo imaju usedelice negativno je uticalo na književnost. Uzmimo u obzir koliko knjiga su usedelice napisale, a koliko ih je, uz to, namenjeno usedelicama. U svim su tim knjigama muškarci opisani kao snažni bogovi.“⁶⁵⁹

Da bi ilustrovala svoj argument ona za primer uzima romane Šarlote Bronte: „Udata žena ne bi ni jedan minut poverovala u lik gospodina Ročestera.“⁶⁶⁰ Sva je prilika da je Šarlota Bronte bila svesna mana i ograničenja muškaraca jer je imala oca i brata. Međutim, od porodice i rođaka se očekuje da imaju mane, objašnjava Rebeka Vest, i dodaje da ženu muškarčeve mane iznenade samo u slučaju kada joj je on privlačan:

⁶⁵⁷ Rebecca West, „Spinsters and Art“, *FW*, 2.34, 147.

⁶⁵⁸ *Ibid.*, 148.

⁶⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁶⁰ *Ibid.*

„Iz tog iznenađenja rađa se umetnost. Želimo romane koje će žene napisati o muškarcima. Nevelik broj muškaraca uspeo je da opiše muškarce jednako kao što je opisao žene. Neka žena treba da napiše roman o muškarcu i borbi njegove duše sa univerzumom, jednako dirljiv i jednako patetičan kao što je *Tesa od Ubervila*. Bila bi velika stvar za ženu da učini za jednog muškarca koliko je Meredith učinio za sve njegove žene. [...]

Zbog toga je pitanje usedelica zaista važno pitanje. Danas imamo stotine i hiljade usedelica širom zemlje, koje mahom proizvodi obrazovni sistem. Dakle, velik je broj onih kojima je uskraćena mogućnost da budu supruge i majke. Jedine osobe kojima takvo ograničenje može biti od koristi su umetnice. Ali, ne zaboravimo, usedelica je obično sentimentalista i samim tim nesposobna za umetnost.

Koja je onda korist od svih tih usedelica?“⁶⁶¹

Ovaj duži citat značajan je za viđenje (ženske) književnosti Rebeke Vest, kao i zbog zahteva da žene počnu da pišu romane o muškarcima. Razume se, ona tu misli na muškarce „od krvi i mesa“, dakle, na osobe sa vrlinama i manama, a ne na „snažne bogove“ na kakve se najčešće nailazi u romanima usedelica-spisateljica. Međutim, prikazom se implicira i sledeće pitanje: kako žene mogu da upoznaju „prave“ muškarce i oslobode se idealizovanih reprezentacija koje stiču putem obrazovanja, kada žive u svojevrsnoj izolaciji od realnog života?

Ovaj prikaz Rebeke Vest izazvao je zanimljivu reakciju dve čitateljke dokumentovanu u pismima čitalaca u rubrici za korespondenciju u broju trideset i šest časopisa *The Freewoman*.⁶⁶² „Razočarana čitateljka“, prema kojoj se umetnikom ne postaje nego rađa, smatra da prikaz Rebeke Vest implicira da samo supruge i majke mogu biti umetnice. Ona iskazuje čuđenje što se takav stav pojavio u modernom feminističkom časopisu poput *The Freewoman*. S jedne strane, moguće je da je čitateljka namerno ironična, to jest, da svesno izvrće teze Rebeke Vest; s druge strane, jednako je moguće da nije razumela argumente iznete u prikazu „Usedelice i umetnost“. U pismu potpisanom sa „X.“ izražava se sumnja da Rebeka Vest nije ni pročitala (ili nije razumela) romane Šarlote Bronte jer ne uviđa kompleksnost muških likova. Uz to se kaže da nema nijednog razloga da neko ne bude opčinjen ličnošću gospodina Ročestera.

⁶⁶¹ Ibid., 149.

⁶⁶² Treba reći da je prvo pismo potpisano sa „A Disappointed Reader“, a drugo sa „X.“, te je rodna odrednica samo nagađanje.

Odgovor Rebeke Vest na ova dva pisma ukazuje na nekoliko ključnih problema vezanih za (žensko) autorstvo. Ona najpre kaže da usedelištvo nije nužno ženska osobina: „To je naprosto ograničeno iskustvo jednog pola, koje za posledicu ima da se drugi pol posmatra sa idealističke tačke gledišta.“⁶⁶³ Drugim rečima, usedelištvo je, po njoj, stanje duha. Takođe, ona iznova insistira na internatima da bi podvukla da usedelištvo podrazumeva odvojenost od suprotnog pola. Rebeka Vest odbacuje optužbu da je implicirala da supruge i majke treba da budu spisateljice i pri tom dodaje da, poput majke koja sve žrtvuje za svoje dete, umetnica žrtvuje sve za svoju umetnost. Na prigovor da se umetnikom ne postaje nego rađa, formulisanom u pismu „razočarene čitateljke“ sledećim rečima „[u]metnik se rađa u godinama kada su žene mahom još uvek usedelice: otprilike između četvrte i osamnaeste godine“, Rebeka Vest odgovara na sledeći način:

„Ali ako joj oduzmeš intelektualno i emotivno iskustvo, onda će to nestati. Ako devojčicu od pet godina koja pokaže znakove pesničkog talenta zatvoriš u zatvorsku ćeliju, njene pesme će biti osiromašene i monotone. Zbog čežnje za emotivnim iskustvom imaginacija Džejn Ostin nije dostigla punu snagu. Iako njeni komični likovi imaju neke ljudske nedostatke, njeni heroji (dakle, muškarci koje je posmatrala sa seksualne tačke gledišta) bili su 'snažni bogovi' .“⁶⁶⁴

Zapravo, Rebeka Vest smatra da usedelice-spisateljice, zato što su najčešće uskraćene za osnovna životna iskustva, kao i zbog stereotipnih rodnih uloga koje se devojčicama i devojkama nameću socijalizacijom i obrazovanjem, idealizuju muškarce i tako stvaraju neuverljive književne likove. Ovde se treba prisetiti čuvenog eseja Virdžinije Vulf „Profesije za žene“ („Professions for Women“), u kom se tvrdi da žena koja želi da piše (bilo književnost, bilo književnu kritiku) prethodno mora da ubije takozvanog „anđela u kući“ (viktorijanski ideal ženstvenosti) kako bi se oslobodila svih inhibicija i strahova, i izgovorila ono što smatra istinom „o ljudskim odnosima, moralu i seksu.“⁶⁶⁵ Kao što Rebeka Vest za primer u prikazu „Usedelice i umetnost“ navodi Šarlotu Bronte, a Džejn Ostin u pismu čitateljki kada govori o značaju životnog iskustva za pisanje, tako Virdžinija Vulf u *Sopstvenoj sobi* kaže:

⁶⁶³ Rebecca West, „Spinsters and art“, *FW*, 2.37, 213.

⁶⁶⁴ Ibid.

⁶⁶⁵ Virginia Woolf, „Professions for Women“, 4.

„Ako je Džejn Osten ikako trpela zbog okolnosti u kojima je živela, onda je to bilo zbog skučenosti života koji joj je nametnut. Bilo je nemoguće da žena nekud sama izađe. Nikada nije putovala; nikad se nije provozala autobusom po Londonu niti je ručala u restoranu. Ali možda je takva bila priroda Džejn Osten, da ne želi ono što nema. Njen dar i okolnosti potpuno su odgovarali jedno drugom. Sumnjam, međutim, da je tako bilo kod Šarlote Bronte, rekoh, otvorivši *Džejn Ejr* i položivši je pored *Gordosti i predrasude*.“⁶⁶⁶

U prikazu o usedelicama, kao i u odgovoru na pisma čitateljki, Rebeka Vest tvrdi da je neophodno da spisateljice (spisateljice-usedelice) (pro)žive život, steknu intelektualna, emotivna, seksualna i sva druga iskustva, te da će tek tada moći da pišu književnost o muškarcima koji ih okružuju umesto što svojim romanima ovekovečuju idealizovane snažne bogove. Kako smo videli, skoro dve decenije kasnije Virdžinija Vulf slične teze iznosi u *Sopstvenoj sobi*, utemeljujućem eseju feminističke teorije i kritike. Ovde još treba skrenuti pažnju na jednu „kreativnu“ usedelicu iz neposrednog okruženja Rebeke Vest – Doru Marsden, koja je najveći broj svojih produktivnih godina, bilo u časopisu *The Freewoman* i njegovim naslednicima bilo u svojim filozofskim studijama, posvetila radu na ženskoj emancipaciji i problematici ljudske slobode i individualizma.

U odgovoru na optužbu da nije pročitala romane Šarlote Bronte iznetu u pismu čitateljke „X.“, Rebeka Vest delom odgovara i na pitanje postavljeno na početku ovog eseja:

„Zarađujem za život kao novinarka. Neko me zaista plaća da pišem o književnosti. Da nisam pročitala knjige o kojima pišem, onda bih taj novac dobijala na prevaru. Kako smatram da je novinarska profesija časna barem koliko i lekarska profesija, s ljutnjom odbacujem optužbe da sam nadrilekar.“⁶⁶⁷

⁶⁶⁶ Virdžinija Vulf, *Sopstvena soba*, 78.

⁶⁶⁷ Rebecca West, „Spinsters and art“, *FW*, 2.37, 213. Već je spomenuto da se početkom dvadesetog veka kao razlog pada kvaliteta u okviru novinarske profesije često navodila takozvana feminizacija novinarstva, odnosno velik broj žena u ovoj oblasti. Među onima koje su se ovakvom napadu na novinarke oštro suprotstavile bile su Rebeka Vest, Rouz Mekoli, Vinifred Holtbi i Virdžinija Vulf. Vidi: Patrick Collier, „Journalism Meets Modernism“, u: Bonnie Kime Scott, ed., *Gender in Modernism. New Geographies, Complex Intersections*, 186-224.

Dakle, kada je reč o kriterijumima prema kojima se vrednuje književnost, Rebeka Vest je često posezala za feminističkim, stavljajući u prvi plan književnih prikaza pitanja o reprezentaciji ženskih i muških likova, njihovim odnosima, brakovima, profesijama, (ne)uspesima. Ta pitanja su joj služila da razmatra poglede na svet autora književnih dela kojima se bavila, često s ironijom i podsmehom, uz pomoć jakih slika i upečatljivih fraza. Treba još jednom naglasiti da su njeni uvidi o ženskom autorstvu, odnosno književnosti koju su pisale žene, dragoceni za feminističku teoriju i kritiku, uprkos tome što su u pitanju samo naznačeni, nedovoljno razvijeni argumenti, jer format kratkog književnog prikaza, i to savremenih dela, nije ni ostavljao više prostora za diskusiju o načelnim poetičkim pitanjima.

ZAKLJUČAK

Pored ostalog, prve decenije dvadesetog veka obeležile su profesionalizacija i institucionalizacija književne kritike u okviru modernog univerziteta, to jest, studija književnosti. To je dovelo do promene u razumevanju (društvene) uloge književne kritike: kritičari se sada obraćaju uskoj, stručnoj zajednici, i to u stručnim publikacijama, dok amaterska kritika, koja je donedavno široj nestručnoj čitalačkoj publici služila kao svojevrsni „vodič kroz kulturu“, gubi na značaju i postepeno nestaje. Kako smo videli, T. S. Eliota nazivaju prvim neakademske kritičarem koji je pisao akademsku kritiku i obraćao se probranoj čitalačkoj publici. Njegovi stavovi o književnosti i književnoj kritici, zajedno sa idejama o pristupu književnom delu kakve su nešto kasnije negovali *novi kritičari*, umnogome su oblikovali naša shvatanja o studijama književnosti i književnoj kritici. Ponovimo, u istorijama književne kritike uloga ljudi od pera i kritičara-amatera s početka dvadesetog veka, te njihov pokušaj da se odupru profesionalizaciji kritike i zadrže je u takozvanom javnom prostoru, često su zanemareni.

Kao što je T. S. Eliot bio jedna od centralnih figura studija književnosti u prvoj polovini dvadesetog veka, tako i Virdžinija Vulf predstavlja simbol feminističke književne kritike, a *Sopstvena soba* njenu osnovnu referentnu tačku. Poput Eliota, i ona je potisnula i/ili zaklonila manje značajne autorke iz tog perioda, autorke koje su pisale o istim ili sličnim temama, ali u drugoj vrsti periodika i u drugačijem registru jer su se obraćale nestručnoj čitalačkoj publici. Među njima se nalazi i Rebeka Vest sa svojim ranim (feminističkim) književnim prikazima. Suvišno je reći da kritičke tekstove Virdžinije Vulf i Rebeke Vest ne treba porediti jer oni, pokazalo se, pripadaju različitim žanrovima i pisani su s različitom namerom. Međutim, treba

imati u vidu da su autorke i novinarke poput mlade Rebeke Vest stvarale prostor i povoljn(ij)u atmosferu za teme i probleme koje će, recimo, Virdžinija Vulf detaljnije razmatrati u svojim esejima. Novinska kritika Rebeke Vest koja je izlazila u časopisu *The Freewoman* bila je u pravom smislu angažovana kritika: tema slobodne, nezavisne žene kojom se časopis bavio iz različitih uglova, bila je u fokusu njenih književnih prikaza u okviru kojih je najčešće razmatrano kako su žene prikazane u književnosti, ali i kakvu književnost pišu žene.

Uzevši sve prethodno rečeno u obzir, naglasila bih značaj detaljnog opisa književnog, to jest, kulturnog polja sa početka dvadesetog veka. O njegovoj heterogenosti svedoči već i činjenica da su kritiku pisali i T. S. Eliot, i Virdžinija Vulf, i Rebeka Vest, međutim, pošto se nisu obraćali istoj publici niti su imali iste ciljeve, ni njihove književne kritike ne možemo podvesti pod istu kategoriju. Otuda su za istančanije i nijansiranije razumevanje modernosti i moderniz(a)ma značajna savremena istraživanja koja u obzir uzimaju i „visoki“ i „niski“ modernizam, odnosno elitnu i popularnu kulturu, te vezu između elitne kulture i tržišta, odnosno konzumerizma, i tako dalje. Posebno bih istakla značaj studija modernističke periodike jer je, kako smo videli u prvom poglavlju, „modernizam počeo u časopisima“.⁶⁶⁸ Konačno, takva istraživanja, kojima se ispisuju i dopunjavaju istorije kulture ili, pak, u ovom konkretnom slučaju istorije književne kritike, podsećaju nas na suštinska pitanja koja bi pripadnici akademske zajednice trebalo da postavljaju – pitanja o svrsi našeg rada i njegovoj ulozi u široj zajednici. Rebeka Vest nije bila deo akademske sfere, ali je, čini se, bila svesna da je govor o književnosti uvek i (raz)govor o idejama, kao i da feministička književna kritika može (i treba) da ima transformativnu ulogu, odnosno da menja pogled na sebe, druge i svet.

⁶⁶⁸ Vidi: Robert Scholes, Clifford Wulfman, *Modernism in the Magazines. An Introduction*.

Osmo poglavlje
NEGOVATELJICE I „VERNE LJUBE“
U KNJIŽEVNIM PRILOZIMA

UVOD

Jednim bitnim delom istorije feminističkih ideja svakako se tiču i razvoja i promena pogleda na veze između žene (ili, ženske/feminističke grupe) i nacije (ili, nacionalne države). Razumevanje tih veza najčešće se menja sa promenom konteksta, koju možemo shvatiti i kao krupnu promenu odnosa moći unutar jednog institucionalno uokvirenog prostora. Rat je takva promena, verovatno najdramatičnija po svom uticaju na život jedne političke zajednice. U ratu se od pripadnika političke zajednice očekuje da sasvim podrede svoje živote nadličnim, kolektivnim ciljevima. Međutim, zahtevi koji se postavljaju pred pripadnike zajednice nisu rodno neutralni.

U ovom poglavlju osvrnuću se na vreme balkanskih ratova i Prvog svetskog rata, a iz ugla tekstova koji su izlazili u časopisu *Žena*. Posebno me zanima kako su autorke i autori tog časopisa videli ulogu žena – Srпкиnja – u tim ratovima. Poći ću od jedne vrlo načelne podele: dok se od muškaraca očekivalo da aktivno učestvuju u sukobima i, ako treba, daju život za *otadžbinu*, od žena se očekivao tek posredan doprinos u ratnim naporima – trebalo je da one pomažu muškarcima kao bolničarke, brižne majke, verne supruge. Pošto je časopis *Žena* izlazio u periodu od 1911. od 1921. godine, a obraćao se, do 1914, ženama koje su živele u južnoj Ugarskoj i Srbiji, a od 1918. pripadnicama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, u ovom poglavlju želim da analiziram predstave o vezama između žene i nacije koje su se artikulisale u tom časopisu u dramatičnim vremenima balkanskih ratova i Prvog svetskog rata, uzimajući u obzir i promene granica i nacionalna prekomponovanja iz tog perioda. Drugim rečima, hoću da opišem kako su tu prikazane pozicije žena spram političke zajednice, te prava i obaveze koje takve pozicije impliciraju.⁶⁶⁹ Konačno, smatram da je prihvatanje zadatih, tradicionalnih rodni uloga u ratnom periodu predstavljalo jedan dvosmislen, a ipak odlučan korak na putu do emancipacije žena i ostvarivanja političkih prava.

⁶⁶⁹ Razume se, reč je o predstavama o odnosu između žena i nacije u nastajanju. Dakle, žene koje žive na prostoru južne Ugarske i Srbije prihvataju zadate rodne uloge, poput majke, supruge ili bolničarke, kako bi pokazale lojalnost političkoj zajednici koja tek treba da se formira nakon oslobodilačkih ratova.

Da bih precizno objasnila šta podrazumevam pod *odnosom između žene i nacije* u prvom delu poglavlja sumiraću ideje iz dva klasična teksta u kojima se taj odnos razmatra, i na osnovu kojih je moguće izvesti određenu tipologiju: *Tri gvineje* Virdžinije Vulf i *Rod i nacija* Nire Juval-Dejvis. Pošto je potonja studija do sada predstavljala jednu od glavnih referentnih tačaka u analizi časopisa *Žena*, u ovom poglavlju ću podsetiti na osnovne ideje Nire Juval Dejvis i naglasiti aspekte koji ranije nisu bili u prvom planu. U čitanju tih tekstova posebnu pažnju obratiću na to kako se u njima određuju moguće pozicije žene spram političke zajednice, i uz to – kakve mogućnosti za feminističku solidarnost proizlaze iz takvog pozicioniranja.

U drugom delu poglavlja analiziraću – mahom književne – priloge iz časopisa *Žena*. Ovde treba ponoviti da časopis nije izlazio za vreme Prvog svetskog rata. Dakle, primeri iz prvog perioda izlaženja časopisa (1911-1914) tiču se balkanskih ratova, dok se primeri iz drugog perioda izlaženja (1918-1921) bave posledicama Prvog svetskog rata, s jedne strane, i formiranjem nove države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (prve Jugoslavije), s druge strane. U skladu s tim, predstave o vezi između žene i nacije delimično se razlikuju u prvom i drugom periodu izlaženja časopisa. Iako je u fokusu ove disertacije prvi period izlaženja časopisa *Žena*, u ovom poglavlju koristim neke primere iz drugog perioda njegovog izlaženja da bih pokazala kako je rat uticao na promenu rodni odnosa i položaja žena u društvu uopšte.

1. TEORIJSKE OSNOVE ZA JEDNU MOGUĆU TIPOLOGIJU

Najuopštenije gledano, postoje dve pozicije koje žena (ženska/feministička grupa) može da zauzme prema državi: pripadanje i nepripadanje, to jest unutrašnja i spoljašnja pozicija. Jednom kada je pozicija zauzeta, žene moraju da sarađuju kako bi bile politički delotvorne u artikulisanju zahteva i postizanju svojih ciljeva. Tu do izražaja dolazi upotreba zamenice „mi“. Biti *izvan* države, ili na njenoj margini, jeste pozicija koja ograničava feministički uticaj na državu. Biti *unutar* države jeste pozicija koja otvara prostor za kolektivnu feminističku akciju; tada pitanje *reprezentacije*, to jest pitanje *ko smo to „mi“*, postaje ključno. O vezi između žene i nacije Virdžinija Vulf piše uoči Drugog svetskog rata, a na osnovu iskustva iz Prvog svetskog rata. Uz pomoć pojmovnog i kritičkog aparata formulisanog u drugoj polovini dvadesetog veka, sociološkinja Nira Juval-Dejvis se bavi problemima nacionalizma, rasizma, militarizma, fundamentalizma i sličnih svetonazora koji za cilj imaju homogenizaciju kolektiva. U središtu

njenih analiza nalazi se kategorija roda, te pozicija žene koja se podrazumeva u razmatranim ideološkim sklopovima.

1.1. „Ja, kao žena, nemam domovinu“

U eseju *Tri gvineje* Virdžinija Vulf se zalaže za jednaka prava žena na obrazovanje, zaposlenje, kulturni i intelektualni kapital. Ta jednakost trebalo bi da obezbedi ženama veći uticaj u odlučivanju, kako u privatnoj tako i u javnoj sferi. U isto vreme, naglašava se da upravo polna/rodna *razlika* omogućava ženama da stvari vide iz drugog ugla; tu sposobnost da se stvari vide drugačije treba upotrebiti za analizu i rešavanje društvenih pitanja. Drugačije rečeno, ženama treba omogućiti jednak pristup obrazovanju, zaposlenju, kulturnom i intelektualnom kapitalu zato što bi specifično ženska perspektiva doprinela ovim oblastima.

Međutim, ako žene uđu u institucije koje su izgradili muškarci, i to u cilju zadovoljavanja svojih potreba, da li one mogu da sačuvaju svoju različitost i izvrše temeljne promene unutar tih institucija? Izgleda da Virdžinija Vulf smatra da ne mogu i zbog toga odlučno odbija da se prilagodi dominantno patrijarhalnom društvu. Štaviše, ona se zalaže za osnivanje „Udruženja marginalki“ koje čine „ćerke obrazovanih muškaraca koje rade unutar sopstvene klase ... i u skladu sa sopstvenim metodima za ostvarenje slobode, jednakosti i mira“. ⁶⁷⁰ Dakle, Virdžinija Vulf pozicionira ćerke obrazovanih muškaraca izvan muških institucija, odnosno izvan države: „[J]a, kao žena, nemam domovinu. Kao žena, ja i ne želim nikakvu domovinu. ... moja domovina je ceo svet“. ⁶⁷¹

Zbog ograničenog pristupa obrazovanju, zaposlenju, kulturnom i intelektualnom kapitalu, žene su, na izvestan način, građanke drugog reda i zbog toga nisu dužne da se povinuju pravilima koja im „njihova zemlja“ nameće. Na taj način, čini mi se, V. Vulf zagovara jedan vid građanske neposlušnosti putem pasivnog otpora. Problem je u sledećem: autorka upućuje zahteve državi, a istovremeno bira poziciju izvan/na margini države. Ta pozicija smanjuje prostor za političku

⁶⁷⁰ Virdžinija Vulf, *Tri gvineje*, 122-123.

⁶⁷¹ Ibid., 125. Pošto patrijarhat, prema Virdžiniji Vulf, vlada svuda na svetu, onda se ceo svet može videti kao domovina žena (umesto Engleske, možemo govoriti o Nemačkoj, Francuskoj ili Indiji). Time se ukazuje na čvrste veze između svih žena, a spram patrijarhata; međutim, takvom se tvrdnjom zanemaruju razlike među ženama. Ipak, razumljivo je da su načelne tvrdnje bile neophodne Virdžiniji Vulf kako bi patrijarhat učinila što vidljivijim, prikazala ga kao univerzalni problem i izložila oštroj kritici. Za drugačije razumevanje veze između žene i političke zajednice/države, koje je uslovljeno značajnim promenama konteksta, vidi: Adrienne Rich, “Notes toward a Politics of Location“.

odgovornost žena i proizvodi više ograničenja u vezi sa ženskim/feminističkim delovanjem nego što otvara mogućnosti.

Nameće se još jedno pitanje: o kojim ženama Virdžinija Vulf govori? Odgovor je jednostavan, Meri Kingsli (ili V. Vulf) jeste pripadnica srednje ili visoke srednje klase, ćerka obrazovanog muškarca, i govori u ime onih koje su njoj slične. Umesto sa „ja“, čitateljka je suočena sa „mi“. Zamenica „mi“ ovde implicira i neka isključenja: šta je sa ćerkama neobrazovanih muškaraca? Ili sa činjenicom da su neke žene privilegovane u odnosu na neke druge, a ponekad čak i na njihovu štetu? Međutim, pošto se autorka odlučuje za poziciju izvan/na margini države, pitanje o tome ko je predstavljen zamenicom „mi“ jednim delom gubi značaj.

1.2. Žene su uvek unutar države

Za razliku od Virdžinije Vulf koja razmatra različite opcije, studija Nire Juval-Dejvis ne ostavlja puno prostora za dilemu – žena je uvek unutar države. Ovu autorku pre svega zanimaju rodni odnosi, načini na koje oni utiču na nacionalne projekte i procese, ali i kako ti procesi povratno utiču na rodne odnose. Ona skreće pažnju na tri dimenzije nacionalističkih ideologija/projekata: genealoška dimenzija u čijem je fokusu specifično poreklo ljudi; kulturna dimenzija u kojoj je presudna veza između „suštine“ nacije i jezika, umetnosti, religije, običaja, navika itd.; građanska dimenzija koja je usredsređena na građanski status u državi.⁶⁷² Ona zaključuje da je u etničkim i nacionalističkim diskursima najvažnija reproduktivna uloga žena, to jest, da se žene vide kao biološki proizvođači članova zajednice. Kulturna reprodukcija takođe podrazumeva specifične rodne odnose jer se od žena očekuje da budu simbolička oličenja identiteta i časti zajednice. Međutim, uprkos tome, one su najčešće „isključene iz kolektivnoga 'mi' političke zajednice i ostaju u položaju objekta, a ne subjekta“.⁶⁷³ Naposletku, priroda ženskog građanskog statusa je dvojaka: žene se smatraju građanima kao i svi drugi, ali istovremeno postoje propisi koji se odnose samo na njih.

Nira Juval-Dejvis ističe da se ni u jednom društvu na žene ne gleda jednako; one se među sobom razlikuju, naročito s obzirom na etnicitet, klasnu pripadnost, seksualno opredeljenje, starosnu dob itd. Ako se u obzir uzmu brojne razlike, postavlja se pitanje o mogućnosti feminističke solidarnosti. Nira Juval-Dejvis smatra da *politike identiteta* vode homegenizaciji

⁶⁷² Nira Yuval-Davis, *Rod i nacija*, 35.

⁶⁷³ Ibid., 66.

društvenih kategorija i grupa; uz to, one previđaju promenljivost granica identiteta. Mogućnost za prevazilaženje politika identiteta Nira Juval-Dejvis vidi u „transverzalnim politikama“. To prevazilaženje podrazumeva *ukorenjivanje* i *premeštanje*: „Ideja je u tome da svaka sudionica u dijalogu donese sa sobom svoju ukorijenjenost u vlastito članstvo i identitet, ali da se istodobno nastoje 'premjestiti' i ući u situacije razmjene sa ženama koje imaju različito članstvo i identitet“. ⁶⁷⁴ Proces premeštanja ne znači odricanje od sopstvenih političkih i ostalih uverenja, kao što ni proces ukorenjivanja ne treba da ukine mogućnost uspostavljanja veza sa „drugima“.

1.3. Dve obrazovane žene i dva puta

Teško je ne primetiti izvesne sličnosti između Virdžinije Vulf i Milice Tomić, urednice časopisa *Žena*. Virdžinija Vulf je bila „ćerka obrazovanog muškarca“ Leslija Stivena (Leslie Stephen, 1832–1904), uglednog autora, urednika i biografa, i supruga Lenarda Vulfa (Leonard Sidney Woolf, 1880–1969), značajnog autora i izdavača. Virdžinija i Lenard Vulf bili su deo Blumzberijske grupe, znamenitog intelektualnog kruga koji je na početku dvadesetog veka okupljao književnike i umetnike bliskih pogleda na svet i stvaralaštvo. Uz to, osnovali su i poznatu izdavačku kuću Hogart Pres (Hogarth Press) u kojoj su objavljena mnoga značajna dela modernizma.

Podsetimo se, i Milica Tomić je imala uticajnog oca i muža. Bila je ćerka Svetozara Miletića, političara, gradonačelnika Novog Sada, te osnivača i dugogodišnjeg urednika i autora dnevnog lista *Zastava* u Austrougarskoj, i supruga Jaše Tomića, autora, urednika, i političara, jednog od lidera Radikalne stranke. Bila je jedina žena-urednica u to vreme. Nema sumnje da je bliska saradnja sa ocem Svetozarem Miletićem i, kasnije, mužem Jašom Tomićem uticala na njene političke stavove kao i na njeno razumevanje svrhe emancipacije žena. Pored toga, ne sme se gubiti iz vida da su pokret za oslobođenje, odnosno formiranje nacionalne države i ženski pokret na prostoru južne Ugarske i Srbije na početku dvadestog veka išli ruku podruku.

Za razliku od Virdžinije Vulf koja se u *Tri gvineje* zalaže za osnivanje „Udruženja marginalki“ i svojevršno odmetanje žena od patrijarhalne i represivne (engleske) države, Milica Tomić se bori za emancipaciju žena unutar okvira zadatog najpre načelima pokreta za nacionalno oslobođenje, a potom i takozvanim oslobodilačkim ratovima. Zbog toga nije neobično što su mnogi prilozi u časopisu *Žena* propisivali i podržavali usvajanje određenih rodnih uloga koje su

⁶⁷⁴ Ibid., 163.

bile sastavni deo nacionalnog – suštinski patrijarhalnog – diskursa. Dakle, umesto da pokažu otpor prema državi i odbiju da učestvuju u njenom konzervativnom, patrijarhalnom poretku, (progresivne) Srпкиnje su prihvatale tipične ženske uloge – majke, domaćice, supruge, i zalagale se za emancipaciju i promene koje, tako su one mislile, ne bi uzdrmale temelje društva. Ako se pozovemo na tipologiju Nire Juval Dejvis, strategija Milice Tomić i njenih saradnica može se shvatiti kao ostvarivanje građanstva ispunjavanjem genealoške i kulturne funkcije koju je podrazumevalo pripadanje nacionalnom kolektivu. Međutim, ispostaviće se, kako to ovde prikazujem, da sticanje građanstva na neki način ipak podriava prihvaćene uloge, pa se onda može reći i da je ispunjavanje tih uloga na neki način dvosmisleno.

1.4. Napomene pred analizu

Pre analize primera iz časopisa, potrebne su dve kratke napomene. Prva se tiče svesti o širem evropskom kontekstu. U studiji *Fighting Forces, Writing Women: Identity and Ideology in the First World War*, Šeron Odit (Sharon Ouditt) analizira predstave o ženama u Prvom svetskom ratu na primerima iz (ženske) štampe i lepe književnosti i ukazuje na različite ženske uloge i iskustva u ratu – od bolničarki i radnica u fabrikama oružja i municije, preko žena koje su ostale kod kuće do feministkinja pacifistkinja i njihovih (anti)ratnih tekstova.⁶⁷⁵ Ovako poredane te uloge ocrtavaju put od politički centralne do politički marginalne pozicije, zaključuje autorka. Šeron Odit ističe da su kontradikcije i na prvi pogled neobični savezi obeležili žensku borbu za ravnopravan građanski status u vreme rata.⁶⁷⁶ Ona identifikuje navedene pozicije u ratnoj štampi i književnosti i ukazuje na stratešku funkciju ženskog identiteta koji se istovremeno konstituiše i preko konzervativnih i preko emancipatorskih diskursa. S jedne strane, ideal ženstvenosti ili, u slučaju Engleskinja, ideal *anđela u kući* nije napušten, o čemu svedoči upečatljiva uloga majki i

⁶⁷⁵ Sharon Ouditt, *Fighting Forces, Writing Women: Identity and Ideology in the First World War* (London and New York: Routledge, 1994), 3. Iako analiza časopisa *Žena* ne obuhvata primere iz perioda Prvog svetskog rata pošto časopis u tom periodu nije izlazio, navedeni zaključci Šeron Odit idu u prilog stavu da bi i u periodu između 1914. i 1918. godine ženama bile dodeljene iste ili slične uloge u tekstovima u *Ženi* kakve su im bile dodeljene za vreme balkanskih ratova.

⁶⁷⁶ Žene su mogle da podrže rat i preuzmu na sebe znatno drugačije – ali isključivo privremene – uloge, poput bolničarki; mogle su da odbiju da učestvuju u ratu i, uz to, da ga kritikuju tvrdeći da je rat proizvod patrijarhalnog društva u kom su žene politički inferiorne, to jest, građanke drugog reda; mogle su da budu brižne i (barem naizgled) pasivne majke i supruge, koje čuvaju ognjišta dok su muškarci u ratu. – Ibid., 5.

materinskog diskursa u ratu;⁶⁷⁷ s druge strane, ne samo da su žene dobile mogućnost da rade, nego one obavljaju i takozvane „neženstvene“ poslove.⁶⁷⁸ Značaj koji je prihvatanje nametnutih rodni uloga imalo za emancipaciju žena i sticanje političkih prava potvrđuje i analiza časopisa *Žena*.

Druga napomena se odnosi na problem žanra. Primeri koje ću analizirati mahom spadaju u takozvanu lepu književnost. U pitanju su pesme, pripovetke, dokumentarna proza (slike iz rata, za koje nam se čini da su tek minimalno „fiktionalizovane“) i eseji. Međutim, teško je – ako ne i nemoguće – govoriti o književno-umetničkoj vrednosti takve književnosti. Jednostavno rečeno, radi se o jednom vidu propagandne i didaktične književnosti ili, ako se poslužimo terminima Đorđija Vukovića, paraliterature i amaterizma.⁶⁷⁹ Slobodanka Peković ovako objašnjava razliku između strogo književnih časopisa, s jedne strane, i ženskih časopisa, s druge, u pogledu izbora književnih priloga koji su u njima objavljeni:

„Ali, razlika između objavljenih priloga u (opštim) književnim i (posebnim) ženskim časopisima bila je znatna već i zbog namene i svrhe časopisa. Jedni su prevashodno imali u vidu dobro pisanje, a drugi emancipaciju, popularizaciju i potrebe spisateljki i čitateljki. U književnim je pravljena selekcija koja je propuštala samo književno kvalitetne tekstove, dok je nivo priča, pesama i drugih priloga u ženskim časopisima bio ispod nivoa vremena. Jedni su se pre svega oslanjali na estetiku a drugi na potrebe.“⁶⁸⁰

Vredi izdvojiti i dva važna uvida iz teksta Jelene Milinković o opštim odlikama književnih priloga u časopisu *Žena*. Prvo, književni prilozima su veoma često nepotpisani. Razlog za to je jedonostavan: tu se nije radilo o prilozima visoke književno-umetničke vrednosti, već su ti prilozima pre svega služili prenošenju neke po(r)uke. Drugo, književnim prilozima se ilustruju ili problematizuju društvene i političke teme koje se razmatraju u esejističkim i kritičkim prilozima: brak, razvod, rat... Dakle, književnost u *Ženi* predstavlja svojevrsnu reakciju na stvarnost u kojoj

⁶⁷⁷ Tu, međutim, valja biti obazriv: s jedne strane, majke su pasivne, vezane za kuću, svedene na svoju biološku funkciju, to jest, na „proizvodnju“ budućih vojnika; s druge strane, upravo je takvo, pretežno esencijalističko, razumevanje ideje majke otvorilo prostor za kritiku rata i njegovih posledica. Šeron Odit govori o tome. Ja ću takođe skrenuti pažnju na dvostrukost materinskog diskursa u analizi primera iz časopisa *Žena*.

⁶⁷⁸ Ibid., 2.

⁶⁷⁹ Vidi drugo poglavlje u ovoj disertaciji.

⁶⁸⁰ Slobodanka Peković, *Časopisi po meri dostojanstvenog ženskinja*, 8.

saradnice i saradnici časopisa žive. Jelena Milinković ističe: „[...] kao što se esejističko-teorijski tekstovi literarizuju, književni se određenim sredstvima dokumentarizuju, tako što se pripovedač često postavlja kao neko ko je svedok događaja, kao priređivač nađene građe, implementiranjem dokumentarističkih formi kakve su pisama, sećanja i dnevnicu ili pak objavljivanjem privatnih pisama”.⁶⁸¹ Odatle sledi zaključak da književni prilozi služe popularizovanju važnih tema iz teže prohodnih teorijskih i kritičkih tekstova, baš kao što se i autori teorijskih i kritičkih tekstova služe književnim sredstvima i strategijama kako bi svoje tekstove učinili čitljivijim, a teme prijemčivijim.

Zbog toga je u ovom poglavlju fokus analize pre svega na vrednostima i obrascima koji se tim književnim priložima uspostavljaju i promovišu, dok su elementi poput strukture dela, stila i narativnih tehnika u drugom planu jer ih najčešće zapostavljaju i sami autori. Drugim rečima, društvena i didaktična funkcija književnih priloga u časopisu *Žena* nerazdvojiva je od njihove umetničke forme, često na štetu potonje.

2. TIPOLOGIJA: IDEALIZOVANA ŽENA, BOLNIČARKA I „DELIJA DEVOJKA“ (1911-1914)

U prvom periodu izlaženja časopisa *Žena* mogu se izdvojiti tri osnovne ženske uloge, od kojih su prve dve bile dominantne: 1) idealizovana žena (majka, supruga, ćerka), 2) bolničarka, i 3) „delija devojka”.⁶⁸² Te tri uloge ukazuju na dve pozicije koje su ženi mogle da pripadnu u ratu: 1) žena kod kuće i 2) žena na frontu ili iza linije fronta. Uslovno govoreći, prva pozicija je pasivna, druga je aktivna. Obe pozicije nalaze se *unutar* političke zajednice. Za razumevanje balkanskih ratova važno je znati da su i predratni i ratni diskurs obeleženi kosovskim mitom.⁶⁸³ Balkanski ratovi, naime, predstavljeni su kao logičan i nužan nastavak viševekovne borbe protiv Turaka. Ovako istoričarka Olga Zirojević objašnjava značaj kosovskog, odnosno vidovdanskog kulta na početku dvadesetog veka:

⁶⁸¹ Jelena Milinković, „Književnost između emancipacije i nacionalnog. Književni prilozi u časopisu *Žena*“, u: *Knjiženstvo, časopis za studije književnosti, roda i kulture*, 2012, broj 2. Ovaj tekst je dostupan na internet adresi: <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=43>.

⁶⁸² U dodatnom nastavnom materijalu za nastavu moderne istorije jugoistočne Evrope, istorijskoj čitanci koja se bavi balkanskim ratovima ukazano je na dve uloge žene – idealizovanu ženu i ženu na frontu, odnosno iza linije fronta. Vidi: *Istorijska čitanka 3: Balkanski ratovi*, urednica srpskog izdanja serije Dubravka Stojanović (Beograd, 2005), 66.

⁶⁸³ Olga Zirojević, „Kosovo u kolektivnom pamćenju“, u: Nebojša Popov, prir., *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju (I deo)* (Beograd: Samizdat B92, 2002), 234.

„Tek krajem XIX i početkom XX veka Vidov dan, kao kosovski simbol, dolazi u središte pažnje kao dan konačnog obračuna sa Turcima. Kraljevina Srbija se političkim sredstvima bori za pripajanje ondašnjih turskih teritorija, Kosova i Makedonije. Sve više se govori o osveti Kosova i kosovski mit se postepeno preinačava u vidovdanski kult i Vidovdan – dan junačkog ogledanja i pobeđe nad zlom – postaje simbol krvave, bespoštedne osvete nad svim što je tursko, muslimansko uopšte. Izražavajući državotvornu klimu ovih vremena, vidovdanski kult je okupio oko sebe, prvih decenija XX veka, veliku većinu srpskog naroda.“⁶⁸⁴

Kosovski mit, koji sadrži nekoliko osnovnih elemenata, poput kletve, junačkog podviga, izdaje, kosovskog zaveta, nije samo deskriptivan već je i normativan. U tom smislu, tvrdnja da su kosovskim mitom opisane i propisane vrednosti i obrasci ponašanja za „Srbe“, kako za muškarce tako i za žene, danas predstavlja opšte mesto.⁶⁸⁵ Podsetimo se tri glavne junakinje kosovskog mita i usmene poezije koja se bavi kosovskim bojem, dakle, majke Jugovića koja nesebično šalje devetoricu sinova u bitku, kneginje Milice koja u bitku šalje muža, i Kosovke devojke koja nakon bitke uzalud traži verenika, usput vidajući rane ranjenicima. Ove tri junakinje u velikoj meri zadaju okvir unutar kog se formiraju uzorne ženske uloge u ratovima na početku dvadesetog veka. Iz mnoštva sličnih primera u časopisu *Žena* izdvojiću samo najupečatljivije kako bih ilustrovala predloženu tipologiju.

2.1. Idealizovana žena:

apsolutna poslušnost i/ili kritika rata?

U *Ženi* nailazimo na brojne priloge u kojima se opisuju majke koje bespogovorno šalju sinove u rat; premda priželjkuju povratak sinova iz rata, one će stoički podneti njihovu pogibiju. Navešću primere koje pripadaju različitim žanrovima da bih pokazala da slika idealizovane

⁶⁸⁴ Olga Zirojević, „Kosovo u kolektivnom pamćenju“, 251.

⁶⁸⁵ Vidi, na primer, Melissa Bokovoy, „Kosovo Maiden(s): Serbian Women Commemorate the Wars of National Liberation, 1912-1918“, u: Nancy M. Wingfield, Maria Bucur, eds., *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe* (Indiana University Press, 2006). Razume se, istoričari i drugi naučni radnici različito tumače značaj i značenje kosovskog mita. U ovom poglavlju se ne upuštam u normativna razmatranja brojnih debata o kosovskom mitu i „kosovskom pitanju“.

majke ne zavisi od žanrovskog određenja, to jest, da nema suštinske razlike između književnih i neknjiževnih priloga pošto su i jedni i drugi bili u funkciji ratne propagande.

Nepotpisana pesma „Srpska majka“ javlja se dvaput u časopisu *Žena*, 1912. i 1913. godine.⁶⁸⁶ U ovoj pesmi, u vremenu koje je opisano sledećim rečima „[i] zemlji je bilo teško/Kad se Balkan sav uzbuni,/Te počeše oni strašni,/Petvekovni razračuni...“, majka ispraća tri sina u rat. Dvojica poginu, treći se vrati kući. Posebnu pažnju treba obratiti na to kako je prikazana sreća majke zbog povratka sina. Ona mu najpre postavlja pitanje koje se tiče junačke časti:

„Pa mu šapće: Tvoja braća
Pogubiše svoje glave
Pogubiše svoje glave
Onom svetom srpskom stazom...
A ti sine?! Reci majci:
Vraćaš li se sa obrazom?“⁶⁸⁷

Tek kada joj sin pokaže ranu, koja je dokaz da je učestvovao u bici, i to junački, majka se obraduje njegovom povratku. Pesma „Petkovića majci“ zasniva se na pesnikovom naizmeničnom obraćanju dvema majkama – majci Jugovića i majci Petkovića. Majka Petkovića predstavlja dvadesetovekovnu verziju majke Jugovića i, uz to, ima jednog sina više:

„Raduj se, stara Jugovića majko
[...]
Danas se tebi zamenica nađe
Uz devet dade još jednoga tića.“⁶⁸⁸

⁶⁸⁶ „Srpska majka“, *Žena*, 1912, broj 2, 65-68.

⁶⁸⁷ Ibid., 67.

⁶⁸⁸ J. Ž., „Petkovića majci“, *Žena*, 1912, broj 11, 645-646. Iako su znatno brojniji prilozi o majkama koje nesebično šalju sinove u rat i potom iščekuju njihov povratak i/ili oplakuju njihovu smrt, postoje i drugačiji primeri. Naime, u tekstu pod nazivom „Nov Jug-Bogdan. Otac poslao devet sinova u sveti rat“ izvesni Ignjat Radivojević se opisuje kao novi Jug-Bogdan, „koji je poslao u sveti rat da osvete Kosovo devet novih Jugovića“. Dakle, otac je ključna figura, a veza sa kosovskim mitom očigledna. O tom događaju se pojavljuje pohvalno obaveštenje u časopisu *Žena*. – *Žena*, 1913, broj 9, 567-568.

Ukoliko posegnemo za terminologijom koju predlaže Nira Juval-Dejvis, lik majke Jugovića, kao i njegove dvadesetovekovne reinkarnacije, mogli bismo da povežemo sa ulogom koja je ženi dodeljena unutar nacionalnih diskursa – biološka reprodukcija nacije.⁶⁸⁹ Na toj se ulozi posebno insistira za vreme rata: muškarci-vojnici ginu pa je potrebno „proizvesti“ nove vojnike. Takvu poruku sasvim eksplicitno iznosi pesma „Srpska žena“:

„Ti pritišeš grudi, al ne brišeš suza,
Ne proklinješ nebo. – Dok ti srce staje,
Dotle ruka bere na grob sveže cveće,
A utroba tvoja novi život daje.
Blagosiljaj Boga i prirodu samu,
Što tu *svetu dužnost* ti imaš jedina,
Da sa toga krila narod se obnavlja,
I tvojom se krvlju sveti otadžbina.“⁶⁹⁰

Spremnost majki, supruga i ćerki da poslušno i mirno šalju svoje najbliže u rat motivisana je njihovom lojalnošću naciji. Sasvim otvoreno, jedna od funkcija tekstova u časopisu *Žena* jeste da stvore utisak da je u ratu dužnost prema naciji na prvom mestu. U eseju „Ženska duša. Savremeno razmatranje. II“ majke i supruge su prikazane pre svega kao lojalne pripadnice zajednice.⁶⁹¹ Dva su mesta posebno upečatljiva. Prvo se odnosi na majku koja sahranjuje sina i obraća mu se sledećim rečima:

„Sine, ljutiš li se, što te majka ljubi? Ti si mi rekao pri rastanku da ne plačem, jer junakova mati ne treba da plače. I neću da plačem. Ti si junački pao za svoju otadžbinu – ja sam junakova mati.“⁶⁹²

Nakon kratkog majčinog monologa, autor eseja objašnjava čitaocima njen postupak. On upotrebljava sentimentalni i patetičan ali, istovremeno, i apodiktičan jezik:

⁶⁸⁹ Vidi: Nira Juval-Dejvis, *Rod i nacija*.

⁶⁹⁰ Srpkinja s Papuka, „Srpska žena“, *Žena*, 1914, broj 6, 321. Kurziv je moj.

⁶⁹¹ M. Đ., „Ženska duša. Savremeno razmatranje. II“, *Žena*, broj 12, 719-728.

⁶⁹² *Ibid.*, 721.

„Ona ljubi kost kosti svoje, no sad ne više iz majčine ljubavi, nego iz čista poštovanja, jer pred njom leži junak, a ne samo sin. ... To nije samo majka, i junakova majka; to je i junakinja majka, koja će junački izdržati do kraja.“⁶⁹³

Ekstreman primer lojalnosti naciji nalazi se nešto dalje u istom eseju. Reč je o mladoj ženi čiji se muž predomišlja u vezi sa odlaskom u rat jer „ne htede da ostavi za sobom mladu ženu, pa možda zatim i udovicu-siroticu“.⁶⁹⁴ Pošto se u eseju ističe da za ljubav „slobode i domovine“ treba žrtvovati ljubav prema mužu, onda (naizgled) ne treba da čudi što se mlada žena ubija i, kako autor eseja kaže:

„Jednim mahom otklanja smetnju. I njen muž odlazi u četnike, da se žrtvuje za braću i otadžbinu i – sad ima još jedan amanet – da pokaje njenu smrt...“⁶⁹⁵

Međutim, ovaj primer otvara prostor za drugačije tumačenje kojim se junaštvo, žrtvovanje i безусловni patriotizam delimično dovode u pitanje: zašto je autoru teksta bila potrebna drastična mera, to jest samoubistvo mlade žene, da bi jednog mladića poslao (*oterao?*) u rat i tako dokazao valjanost ideologije žrtve koja se u ovom slučaju ogleda u davanju života za kolektiv? Da li na osnovu toga možemo da zaključimo da nisu baš svi hrlili u rat bez otpora?

Ukoliko sinovi nisu stasali za rat, postoje i drugi načini da majka pokaže svoju lojalnost naciji, na primer, davanjem priloga za ranjenike. U priči „Duša srpske žene (Slika)“, koja pripada žanru dokumentarne proze, mera lojalnosti naciji izražena je veličinom žrtve – majka i njeni sinovi žive u nemaštini te praktično daju ono što nemaju.⁶⁹⁶ Centralni lik, majka, čitav dan strepi od dolaska srpskih učiteljica koje skupljaju priloge za ranjenike: „I tako zar da iz njene kuće gospoje učiteljke odu praznih ruku? Zar da ona, Srpkinja, mati, ne da ništa za *srpske ranjenike*, za srpske junake, za dične kosovske osvetnike?!“ O nelagodi najbolje svedoči sledeći opis:

⁶⁹³ Ibid., 722.

⁶⁹⁴ Ibid., 723.

⁶⁹⁵ Ibid., 723.

⁶⁹⁶ V. M. A. „Duša srpske žene (Slika)“, *Žena*, 1913, broj 4, 231-234. U zaglavlju priče stoji da ju je prema istinitom događaju napisala izvesna V. M. A.

„Iz tih teških misli trže snaš-Jelu neki klopot. Zalupile se vratnice. Snaš-Jeli zastade dah. Prebledela je. Dve senke promakoše kraj lebrnjaka. Baci onamo zastrašen pogled. Bože! One su. Skoči od razboja. Pođe prema vratima. Zastade na sred sobe. Ukočile joj se noge. Ne može dalje. Srce joj udara, misli, probiće joj grudi. Ruke joj se nemoćno otpustile. U tome se začu na vrati kucanje. Nešto je promrmljala. Steglo joj se grlo, ne može reći da progovori. Vrata se otvore i ulaze gospoje učiteljke.“⁶⁹⁷

Po odlasku učiteljica snaš-Jela se seti novčića koji se čuva za božićnu česnicu, uzme ga sa ikone i dá učiteljicama. Poslednjom rečenicom priče koju izgovara autorka, to jest, osoba koja prenosi istinit događaj, pojačava se propagandni ton i istovremeno računa na saosećanje i identifikaciju kod čitalačke publike – „Blagoslovena dušo plemenite Srпкиnje!“

Navedeni primeri navode na pomisao da se jedan isti obrazac ponavlja iz broja u broj *Žene*. To, međutim, nije tačno. Materinski diskurs nije homogen. Naizgled paradoksalno, ali upravo je esencijalističko razumevanje ideje majke – one „stvaraju“ život i otuda, pretpostavlja se, najbolje znaju koliko on vredi – otvorilo prostor za kritiku rata i njegovih posledica. Priča „Mati“ je dobra ilustracija takve kritike.⁶⁹⁸ Majka nema vesti o sinu jedincu sve dok se jednog dana ne pojavi grupa ranjenika među kojima je i njen sin – Jevrem. Ona saznaje da joj je sin ranjen:

„Ranjen... ako, neka je... i treba! Samo kad je živ. Baš volim što je ranjen... ima se čim ponositi. A rana biće pa će proći... samo kad je on majci živ i zdrav...“⁶⁹⁹

Majka sprema „ponude svom jedinicu“ i to pogaču, gibanicu, novu odeću i „čarape od bele vunice sa šarenim cvetovima“. Opis čarapa je detaljan i ponavlja se u priči, što predstavlja svojevrsan signal za upućene čitaoce. Majka pred kraj priče shvata da je njen sin izgubio jednu nogu i ne može da spreči „neodređen užasan krik“. Iako na prvi pogled utešan i pomirljiv, završetak priče je dvosmislen, a moglo bi se čak reći i – kritički. Nakon poslednje rečenice koju izgovara majka – „Ako sine... Neka je Bogu hvala kad si mi se ti živ vratio...“, sledi poslednja rečenica priče koju izgovara narator – „I sa tom možda lažnom utehom majka se vratila u

⁶⁹⁷ Ibid., 233.

⁶⁹⁸ M. Pavlović, „Mati“, *Žena*, 1913, broj 7, 389-397.

⁶⁹⁹ Ibid., 393.

selo.⁷⁰⁰ Uprkos znatno slabijem kvalitetu, „Mati“ atmosferom podseća na pripovetku „Sve će to narod pozlatiti“ Laze Lazarevića. Razume se, pitanje *šta ratni invalid može da radi i kakav ga život očekuje* ovde je samo nagovešteno krikom majke i poslednjom rečenicom priče kojom se dovodi u pitanje smisao rata i problematizuje žrtva koju pojedinci polažu u ime kolektiva.

2.2. Bolničarke: anđeli bez krila

U spomenutom tekstu „Ženska duša. Savremeno razmatranje. II“⁷⁰¹ pored majki, supruga i ćerki opisuju se i bolničarke:

„Nije to obična ženska duša, nego kao da je sišla iz anđeoske visine, da među ljudima radi onako, kako ljudi ne mogu.“⁷⁰²

Na poređenju sa anđelima insistira se u većini priloga koji su posvećeni bolničarkama, pa zato nisu retki ovakvi iskazi: „Iza bojne linije, u bolnicama ima puno žena, sa crvenim krstom o rukavu. Ali to već nisu žene, to su – anđeli.“⁷⁰³ Ako se uzme u obzir podrazumevana činjenica da su anđeli aseksualni, onda ne čudi što se bolničarke najčešće nazivaju sestrama ranjenika. O tome na šaljiv, ali pre svega didaktičan, način govori „Bolničarka (Priča iz najnovijeg balkanskog rata)“ u kojoj izvesni profesor prepričava svojim veselim sagovornicama kako je bio ranjen i izlečen u ratu.⁷⁰⁴ Ovako profesor opisuje buđenje nakon ranjavanja:

„Na stolici tik uz moje postelje sedeo je anđeo. ... Ono je bio zemni anđeo. Ja mislim, da anđeli, koji imaju krila, ne mogu biti tako lepi, kao oni koji nemaju krila. I našto anđelu krila? Da odleti. Ovaj moj je ostao. Na mesto krila imala je na desnoj ruci crveni krst. To mi je svedočilo, da sam u bolnici, a ne u raju.“⁷⁰⁵

Kada je ozdravio, profesor je hteo da zaprosi bolničarku-andela. Ispostavilo se međutim da je ona već udata. Tog trenutka profesorova osećanja su se promenila: „Ja sam stekao sestru, a

⁷⁰⁰ Ibid., 397.

⁷⁰¹ M. Đ., „Ženska duša. Savremeno razmatranje. II“, *Žena*, broj 12, 719-728.

⁷⁰² Ibid., 725.

⁷⁰³ „Pismo sa bojišta. (Od nepoznatog pisca)“, *Žena*, 1912, broj 11, 664-665.

⁷⁰⁴ -ša, „Bolničarka (Priča iz najnovijeg balkanskog rata)“, *Žena*, 1912, broj 2, 70-86.

⁷⁰⁵ Ibid., 73.

ona u meni verujte, gospođe, iskrenog brata.⁷⁰⁶ Možemo da naslutimo da bi idealizovana predstava o bolničarki kao anđelu, sestri i negovateljici, koja je u ovoj priči pažljivo građena, bila narušena brakom između bolničarke i ranjenika. Ipak, uprkos tome što je u najvećem broju priloga o bolničarkama naglasak stavljen na sestrinski odnos prema ranjenicima i obrnuto, možemo da pretpostavimo da bi neki drugi izvori iz istog perioda ukazali na povremeni nesklad između ratne propagande i stvarnih iskustava bolničarki i ranjenika.

Međutim, kao što je dvostrukost ženskog identiteta u ratu igrala važnu ulogu kada je bilo reči o materinskom diskursu, tako je ova dvostrukost prisutna i u primerima o bolničarkama, i to možda još eksplicitnije: s jedne strane, bolničarke su kao negovateljice oličenje ideala ženstvenosti; s druge strane, poput muškaraca, one rade. Povrh toga, nije u pitanju bilo kakav rad: ne samo da su one u svakodnevnom kontaktu sa nepoznatim muškim telima, nego i životi tih najčešće bespomoćnih muškaraca zavise od njih. Ističe se da su se žene iz uglednih porodica takođe prihvatile dobrovoljnog bolničarskog rada.⁷⁰⁷

„Strani lekari bili su iznenađeni sa koliko su požrtvovanja i sestrinske ljubavi srpske žene i devojke iz sviju krugova vršile bolničarsku službu. Žene iz najuglednijih kuća nisu se ustručavale nikakvih poslova i negovale su svakoga ranjenika kao rođenog brata.“⁷⁰⁸

⁷⁰⁶ Ibid., 85.

⁷⁰⁷ O dobrovoljnom radu devojaka i žena iz uglednih porodica delom govori i nepotpisani prikaz knjige izvesne K. Šturcenerger iz Švajcarske, vidi: „Srkinje u ratu 1912. i 1913. godine“, *Žena*, 1914, broj 3, 152-157. Šeron Odit u svojoj studiji posebnu pažnju posvećuje pitanju o klasnoj pripadnosti dobrovoljnih bolničarki. Naime, ona ističe da je uobičajen stav bio da je najbolje da dobrovoljne bolničarke budu iz redova srednje i više klase jer se smatralo da će one, za razliku od žena iz radničke klase, adekvatno predstavljati Englesku. Zbog vaspitanja obeleženog viktorijskim moralom, pripadnice srednje i više klase bile bi u stanju da se odupru izazovima rata i posla bolničarke, dok žene iz radničke klase to ne bi mogle. Jasno je da se pričom o primerenom predstavljanju Engleske aludiralo na emotivne/seksualne odnose bolničarki sa vojnicima i ranjenicima, odnosno, na njihovo sprečavanje. Drugim rečima, klasna pripadnost je imala važnu ulogu u formiranju predstave o (ne)adekvatnom ponašanju žena. – Sharon Ouditt, *Fighting Forces, Writing Women...*, 19-22.

⁷⁰⁸ „Slike iz beogradskih bolnica“, *Žena*, 1912, broj 1, nenumerisana strana. Treba, međutim, skrenuti pažnju na činjenicu da nisu svi ranjenici bili tretirani kao „rođena braća“. U tekstu o ratu kao temi u srpskoj periodici i književnosti početkom dvadesetog veka, Jelena Milinković s pravom tvrdi da se u ovom periodu pored nacionalno-afirmativne javlja i negativno-propagandna tendencija u intelektualnoj javnosti. Tako, recimo, u *Ženi* nailazimo na tekstove koji rade na konstrukciji i/ili održavanju stereotipa vezanih za Albance. Kao primer, Milinković navodi deo iz teksta Milice Tomić o atmosferi u vojnim bolnicama u kom se obnavljaju sve predrasude o albanskom stanovništvu (i albanski i turski ranjenici ležali su u ovim bolnicama), čiji se pripadnici u ovom časopisu dosledno nazivaju Arnautima: „U jednoj sobi leže samo Arnauti. Skoro jeza da te uhvati kada gledaš u ta zverska lica – pravi divljaci. Ja mislim da se takvi ljudi ne mogu nikada ukrotiti. Jedna moja poznanica, koja je samnom bila, sa strahom je ušla u

Jasno je na osnovu prethodnog navoda da su dobrovoljne bolničarke veoma često obrazovane mlade žene, a to se vidi i na osnovu razgovora koje vode sa ranjenicama. O njihovom obrazovanju svedoči i podatak da su one pisale pisma porodicima vojnika. Priča „Zašto Milutin nije pozdravio ženu?“ posebno je interesantna jer prikazuje nekoliko gospođa i gospođica o čijoj novoj ulozi u ratu, kao i o svojevrsnom oslobođenju, govori njihova apsolutna dominacija nad ranjenicama, te otvoreno iskazivanje nešto liberalnijeg, modernijeg razumevanja muško-ženskih odnosa.⁷⁰⁹ Ranjeni Milutin, u čije ime jedna od njih piše pismo, odbija da pozdravi svoju ženu u pismu. Mlade devojke ga kritikuju, šaleći se na njegov račun:

„Pa ako je zazorno bilo do sada [pozdraviti ženu – prim. A.K.], ne mora biti od sada. [...] Rat je. Sad je drugo vreme.“⁷¹⁰

Milutin ne popušta, a priča se završava konstatacijom bolničarki o tome da „dušu ovih seljaka“ ne poznaju dovoljno. Treba primetiti i da se rat opisuje kao nekakvo „drugo vreme“ u kom je dopušteno drugačije ponašanje od uobičajenog. Međutim, posao bolničarki je privremen; nakon rata žene čeka povratak kući. Čak i tako privremen, taj je posao bio najbliži onome što bismo nazvali ravnopravnim učestvovanjem u ratu. U priči „Kod kosovskih osveta“, koja pripada žanru dokumentarne proze, Zorka S. Lazić uoči posete ranjenicama zamišlja kako bi mogla da izgleda borba na frontu:

sobu. A kad smo izašli i kuće, hvalila je Boga što je ostala živa. Kad se koji pokrenu i najmanje, ona je mislila: sad će skočiti da je zgrabi i udavi. Čudim se kako se moglo naći i jedno žensko lice, koje je pristalo da vrši bolničarsku dužnost kod ovog izmeta ljudskog. Naročito kad je moja poznanica čula da je baš u istoj sobi dan pre, jedan Arnautin hteo da odgrize prst svojoj milosrdnoj sestri. Od tog doba osim bolničarki i bolničara u svakoj sobi po jedan vojnik stražari“. – Milica Jaše Tomića, „Iz bolnice u bolnicu – Ranjenici“, *Žena*, br. 11, 1912, 679. Citirano prema: Jelena Milinković, „Rat kao tema u srpskoj periodici i književnosti početkom XX veka - *Žena*, *Srpski književni glasnik* i ratna proza Milice Janković i Isidore Sekulić“, *Knjiženstvo, časopis za studije književnosti, roda i kulture*, 2013, broj 3. Ovaj tekst je dostupan na internet adresi: <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=89>. Razume se, ova vrsta tekstova zahteva još jednu doktorsku disertaciju; ovde je važno ukazati na danas teško zamisliv spoj emancipatorskih (feminističkih) i nacionalističkih (ili, još preciznije, etno-rasističkih) diskursa koji su početkom dvadesetog veka postojali u časopisu *Žena*.

⁷⁰⁹ --, „Zašto nije Milutin pozdravio ženu? (Priča iz balkanskog rata)“, *Žena*, broj 6, 330-335.

⁷¹⁰ Ibid., 334.

„**To sam želela videti, to osetiti tamo s njima zajedno** – i, kao nikada dotle, odjeknulo mi je u grudima: Što nisam muško?! Što nisam *čovjek*, te da i delom učestvujem u tom svetom herojskom delu?!“⁷¹¹

Takvi i slični vapaji žena bili su česta pojava u ratnoj štampi i književnosti. Zbog toga je posebno važno skrenuti pažnju na pojavu „omuževljenih žena“ koje su učestvovala u ratu.

2.3. „Delija devojka“

Uz izvesne ograde, treća i ujedno najaktivnija uloga žene u ratu najbolje se može opisati uz pomoć termina *delija devojka*. Motiv *delije devojke* javlja se u usmenoj književnosti i odnosi se na „devojačko iskustvo života u muškoj rodnoj ulozi u patrijarhalnom društvu“.⁷¹² U pitanju je internacionalna pojava, a razlozi za „prerušavanje“ su razni. Poput *delije*, mladog junaka i ratnika, ove devojke se bore u ratu tako što na sebe preuzimaju mušku rodnu ulogu. Glavni junak priče „Četnik 'Sofronije'“, koja pripada žanru dokumentarne proze, jeste Sofronije, koji je, zapravo, prerusena krojačica-Sofija. Ako se oslonimo na klasifikaciju Jelene Kerkez iznetu u predgovoru zbirke *Antologija delija devojka*, mogli bismo reći da Sofija/Sofronije odgovara tipu *delije devojke* koja preuzima mušku ulogu i služi vojsci kako bi odmenila starog oca ili brata:

„Došla sam da ispunim zavet. Moj je otac Antonije Jovanović. Bio je u Beogradu kasapin. Zvali su ga dobrovoljac, jer je u svima ratovima učestvovao kao dobrovoljac... A kad je moj otac umr'o, zaklela sam se na grobu njegovom, da ću otići u dobrovoljce, čim Srbija zarati.“⁷¹³

Uzimanje na sebe muške rodne uloge, kao i izvođenje vojevanja, reklo bi se, najmuževnijeg posla, omogućava ženi da putem usvajanja i ponavljanja muških obrazaca ponašanja iskorači iz kruga delovanja koji je zadat i nametnut ženama.⁷¹⁴ Dakle, na delu je više

⁷¹¹ Zorka S. Lazić, „Kod kosovskih osvjetnika“, *Žena*, 1912, broj 11, 688.

⁷¹² Jelena Kerkez, „Antologija delija devojka – od ratnice do svete“, u: Jelena Kerkez, prir., *Antologija delija devojka* (Beograd: Deve, 2006), 9.

⁷¹³ J. T., „Četnik 'Sofronije'“, *Žena*, 1912, broj 11, 667.

⁷¹⁴ Upotrebom specifičnih glagola, poput *oblačenja*, *izvođenja*, *ponavljanja*, želim da uputim na radove o performativnim činovima i konstituisanju roda Džudit Batler jer mi se čini da bi ovde mogli biti od koristi.

puta spomenut umnogome dvosmislen savez između konzervativnog, patrijarhalnog ponašanja, koje je oličeno u aproprijaciji ženskih rodni uloga poput idealizovane majke ili dobrovoljne negovateljice, i emancipacije, koja se u ratu – u do kraja sprovedenom prihvatanju patrijarhalnih matrica – ostvaruje i preuzimanjem muških poslova, samim tim i muških rodni uloga.

Iz ovih primera vidimo kako su žene u dramatičnom vremenu balkanskih ratova, razdoblju na koje možemo gledati i kao na period formiranja nove nacije koja je po svemu bila ustrojena kao jedan patrijarhalni kolektiv, u većini i bez opiranja, makar u diskurzivnoj sferi, prihvatale uloge koje im taj kolektiv dodeljuje. Time su ujedno postale članice zajednice u nastajanju. No, na paradoksalan način, upravo ih je ta činjenica da su stekle građanstvo potpunim podređivanjem ovlasila i dala im snagu da pokrenu pitanja o vlastitim političkim pravima i ravnopravnosti sa muškim članovima zajednice.

2.4. Jugoslovenke i posleratni zahtevi za jednaka prava (1918-1921)

U drugom, posleratnom periodu izlaženja *Žene* primetna je načelna promena tona kada žene iznose zahtev za jednaka politička prava. Dve stvari su značajne za ovaj period. Prvo, žene odlučno zahtevaju jednaka politička/građanska prava pozivajući se na svoje učešće u ratu i obavljanje takozvanih muških poslova. Ili, da se poslužimo citatom iz prvog broja objavljenog 1918. godine: „žena je postala čovek“⁷¹⁵ i na osnovu toga traži pravo glasa. Drugo, formira se Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, pa se žene povezuju i ujedinjuju u saveze i društva pod njenim okriljem. Logično je zapitati se da li je i kako nastanak takvih saveza uticao na razumevanje do tada relativno „tvrdih“ etničkih identiteta.

O opštoj promeni tona svedoče govori žena sa posela i izveštaji sa skupština. Tako se, na primer, u govoru održanom u Novom Sadu na poselu ženske čitaonice „Posestrime“ tvrdi da su žene svojim zalaganjima u ratu dokazale da su ravnopravne sa muškarcima; drugim rečima, činjenica da i žena može da uradi sve što može muškarac postaje ključna tačka u pregovorima o ženskim pravima:

„U ovom ratu žene su dokazale svoju snagu, svoju sposobnost kao radnice, obrtnici i trgovci, lečnici, činovnici. – Izravnale su se u svemu tome sa muškarcima.

⁷¹⁵ Dr. Đorđe Krasojević, „Odziv na ‘Prvu reč’“, *Žena*, 1918, broj 1, 3.

[...]

A kada žena radi, mora imati i prava. Sva prava, koja uživa i mora da uživa svaki član društveni podjednako⁷¹⁶

Posebno je zanimljivo da kod žena postoji svest o mehanizmima političkog delovanja, to jest, o odnosu između margine i centra. Tu svest pokazuje govornica na poselu koja ispravno primećuje da će žene dobiti politička prava (samo zato) jer su neophodne kao radnice u državi čije je muško stanovništvo desetkovano za vreme rata. Ipak, bilo je potrebno da prođu skoro tri decenije i još jedan svetski rat da bi one tu ravnopravnost izvojevale:

„Ni jedno društveno pitanje ne rešava se po milosti i ćefu, nego po moranju. Snage i interesi, koji vladaju, zapovednički kazuju, kako da se koje socijalno pitanje reši. One će rešiti, i mogla bih reći, one su već rešile i pitanje naše političke ravnopravnosti.“⁷¹⁷

Prva skupština povodom udruženja žena u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca održana je u Beogradu 1919. godine. U govoru koji je prenet u *Ženi*, a koji je na skupu održala upraviteljica doma srednjih škola Lepasava Petković, navedena su sva ključna mesta diskriminacije žena.⁷¹⁸ Pored toga, ističe se da ne postoji nikava prirodna (biološka, intelektualna, moralna...) razlika između dva pola, već da je ta razlika nastala „zloupotrebom sile, pa je uzaludan pokušaj, da se opravda sofizmima“.⁷¹⁹ Na kraju, tvrdi se da je žena svojim „besprimernim patnjama u ratu“⁷²⁰ pokazala da treba da bude izjednačena sa muškarcem pred zakonom.

Saradnica časopisa koja je priremila izveštaj sa skupštine udruženja žena navodi da je na skupštini došlo do samo jednog spora, i da se on ticao naziva udruženja ženskih društava. Srkinje su htele da naziv društva obuhvati imena sva tri naroda, dok su Hrvatice i Slovenke htele da naziv bude jedinstven – jugoslovensko društvo. Pošto je rasprava u vezi sa tim pitanjem bila „duga i ogorčena“, ostavljena je za drugi dan jer su žene želele „da se slože, a ne da

⁷¹⁶ --, „Naša žena za vreme i posle rata“, *Žena*, 1919, broj 3, 159, 160.

⁷¹⁷ Ibid., 161.

⁷¹⁸ Na primer, žene su za isti rad plaćene manje od muškaraca; za razliku od neudatih žena i udovica, udate žene gube sva imovinska prava u korist muževa; žene su najčešće isključene iz nasledstva itd.

⁷¹⁹ --, „Jedan divan ženski govor“, *Žena*, 1919, broj 9, 522.

⁷²⁰ Ibid., 529.

glasaju“.⁷²¹ Zanimljivo je da su žene koje su učestvovalе u skupštini očito bile svesne činjenice da su dogovor i kompromis, koji bi bili postignuti deliberacijom, neophodni uslovi za uspostavljanje i opstanak zajedničkog saveza. Drugim rečima, iako je na prvi pogled u pitanju sasvim ispravna procedura, glasanje često predstavlja puko nametanje volje većine – u ovom slučaju, Srпкиnja – manjini. Međutim, nakon izlaganja svih žena na skupštini ipak se došlo do zaključka da:

„[...] srpska žena ne može biti drugo no u prvom redu Srпкиnja, a uvidele su, da i Hrvatkinje i Slovenkinje ostaju što su, iako hoće sve da budu jedna, zajednička država.“⁷²²

Iz prethodnog navoda možemo iščitati ideju o svojevrsnoj dvostrukosti identiteta koji može da figurira kao „tvrd“ srpski, hrvatski ili slovenački identitet, i/ili, pak, nadetnički, jugoslovenski identitet. Ta dvostrukost ticala se svih građana, na šta je pored ostalih pažnju skrenuo i Mita Klicin, u tekstu u kom se zalaže za izgradnju poverenja i izmirenje nesuglasica između tri naroda:

„Svakom svoje – a svi zajedno da budemo verni građani naše nove države. Samo na toj osnovi možemo izgraditi Ustav, koji će zadovoljiti sve Srbe, Hrvate i Slovence, a time dati najsigurniji temelj našoj državi.“⁷²³

Međutim, iako se problem definisanja identiteta odnosio na sve građane, ženski pokret je shvaćen kao posebno važan element nacionalnog ujedinjenja:

„Naše ženskinje može najviše da učini za potpuno izmirenje zavađene braće. Mati, sestra i ljubа mogu svojim silnim uticajem da preobrazе naše društvo i da utru put našem duhovnom ujedinjenju.“⁷²⁴

⁷²¹ Ibid., 520.

⁷²² Ibid., 521.

⁷²³ Mita Klicin, „Politički položaj našeg naroda i rad našeg ženskinja na nacion. ujedinjenju“, *Žena*, 1920, broj 19, 449.

⁷²⁴ Ibid., 452.

Uz neophodne ograde i delimično prilagođavanje termina kontekstu, za razumevanje opisanih diskusija o identitetu mogu biti od pomoći „transverzalne politike“ Nire Juval-Dejvis. Naime, iako su *ukorenjene* u sopstvenim etničkim identitetima, žene su spremne da učine *premeštanje* i tako razumeju poziciju „drugog“. Zamenica „mi“, koja je donedavno podrazumevala isključivo Srпкиnje, Hrvatice odnosno Slovenke, sada može da obuhvati sve Jugoslovenke. To ne znači da osećanje privrženosti etničkom identitetu više nije prisutno u tekstovima objavljivanim nakon 1918. godine u *Ženi*. Ali, može biti reči o stvaranju prostora za ideju da žene, koje su među sobom različite, mogu da nastupe jednostavno kao žene, bez etničkog prefiksa. Na tragu te ideje, možemo da se zapitamo o značaju redosleda po kom se navode ciljevi Narodnog ženskog saveza Srпкиnja, Hrvatica i Slovenki u izveštaju sa Kongresa jugoslovenskih žena održanog 1920. godine u Zagrebu. Na prvom mestu nalazi se humani, a na poslednjem nacionalni rad:

„[...] da preko svojih saveznih društava radi na ostvarenju najviših ideala u pogledu humanog, etičkog, kulturnog, feminističkog, higijenskog, socijalnog, privrednog i nacionalnog rada.“⁷²⁵

ZAKLJUČAK

U ovom poglavlju analizirala sam tekstove koji su objavljivani u časopisu *Žena* za vreme balkanskih ratova i po završetku Prvog svetskog rata da bih pokazala kako su autorke i autori tog časopisa videli ulogu žena, odnosno Srпкиnja, u tim ratovima, to jest, kakve su sve predstave formirane o odnosu između žena i nacije. Izdvojile su se tri ženske uloge u ratnom periodu – idealizovana žena, bolničarka i „delija devojka“. Takvim redosledom uloga ocrtan je i put koji su žene prešle – od kuće do fronta, kao i dve moguće pozicije žene u ratu, obe unutar okvira političke zajednice – žene kod kuće i žene na frontu ili iza linije fronta.

Analiza tekstova koji su izlazili u časopisu *Žena* dala je povoda za razmatranje umnogome dvosmislenog saveza između konzervativnog, patrijarhalnog ponašanja i emancipacije. Žene su u ratu prihvatale zadate ženske rodne uloge poput idealizovane majke ili dobrovoljne bolničarke. Međutim, pokazalo se da su te uloge bile dvojake: materinski diskurs

⁷²⁵ Zorka L. Dimić, „Izveštaj sa Kongresa Jugoslovenskih Žena u Zagrebu“, *Žena*, 1920, broj 6-7, 303.

mogao je da bude upotrebljen i u funkciji oštre kritike rata; lik bolničarke koja, poput muškarca, radi i slobodno iznosi svoje misli o muško-ženskim odnosima delom je podrivao ideal ženstvenosti. Još drastičniji primer predstavljala je treća, najaktivnija ženska uloga u ratu – *delija devojka*, to jest, „omuževljena žena“ koja učestvuje u borbi tako što u potpunosti preuzima na sebe mušku rodnu ulogu.

Da zaključim, u načelu možemo govoriti o dve faze. U ratnom periodu žene su prihvatanjem uloga koje im je zajednica dodelila stekle pravo da postavljaju svoje zahteve toj političkoj zajednici. Time što su bile požrtvovane majke, verne supruge, dobrovoljne negovateljice ili, u krajnjem slučaju, prerusene ratnice, žene su dokazale svoju lojalnost naciji. Istovremeno su pokazale i da mogu da obavljaju sve takozvane muške poslove.

U drugoj fazi, odnosno u posleratnom periodu žene zahtevaju politička prava tako što se pozivaju na svoje učešće u ratu i činjenicu da su u tom periodu obavljale muške poslove. Jednostavno rečeno, one tvrde da su u ratu pokazale da su ravnopravne sa muškarcima i da samim tim nema nijednog razloga da se ta ravnopravnost ne prizna i reguliše zakonom. Nakon 1918. godine, umesto kao majke, domaćice ili „Srpkinje“, žene nastupaju pre svega kao diskriminisane i obespravljene žene. Time je nagovešten jedan važan zaokret – od majki i učiteljica nacije ka feministkinjama.

ZAKLJUČAK

U ovoj doktorskoj disertaciji analizirala sam dva časopisa s početka dvadesetog veka – *The Freewoman* (1911-1912) i *Žena* (1911-1914). Posebno me je zanimala veza između roda, književnosti (ovaj termin shvaćen je široko te uključuje članke i eseje iz brojnih oblasti, kao i književnu kritiku) i modernosti. Namera mi je bila da ispitam složeni odnos između roda (tu pre svega mislim na reprezentacije žena i ženstvenosti, formiranje rodnog identiteta, seksualnost, kao i rodne aspekte književnog stvaralaštva) i modernosti (i srodnih pojmova, poput modernog, modernizacije, modernizma). Pošto obuhvataju kritičke priloge (tekstove koji se bave društvenom, političkom i kulturnom problematikom) i književne priloge (koji su često bili reakcije na aktuelne teme, poput braka, razvoda, abortusa ili rata), časopisi *The Freewoman* i *Žena* jesu adekvatan materijal za jednu istorijsku, kulturnu i teorijsku analizu.

Kako je to nalagao cilj analize, tekstove iz dva časopisa tumačila sam u njihovim specifičnim društvenim, političkim i kulturnim kontekstima. Komparativna analiza dva časopisa koji prvi put izlaze iste godine, jedan u Londonu a drugi u Novom Sadu, omogućila je da se uoče konceptualizacije modernog koje se, kako smo videli, razlikuju od jednog do drugog društveno-političkog konteksta i kulturne tradicije u čijim okvirima nastaju. Zajedno sa tim, identifikovana su i pitanja, problemi i teme koji su početkom dvadesetog veka prelazili nacionalne, jezičke, kulturne granice. U analizi se pošlo i od toga da su sami pojmovi modernosti i modernizma istovremeno i deskriptivni i normativni: i kada se koriste naizgled samo da opišu istorijske prilike, u njima je već sadržan i određeni vrednosni sud.

Da bih kritički ispitala vezu između roda i modernosti izabrala sam tri ključne teme u skladu sa kojima sam potom izabrala tekstove za analizu. To su sledeće teme: ženski identitet, seksualnost, te formiranje i preispitivanje rodnih identiteta i njima uslovljenih obrazaca ponašanja, kako u književnim priložima tako i u književnoj kritici. Zbog složenosti pitanja i problema kojima sam ovde odlučila da se bavim, primenila sam interdisciplinarni pristup. Za razumevanje veze između roda i modernosti kao osnovne sam upotrebila pojmove iz oblasti feminističke teorije i književne kritike, studija (feminističke) periodike, studija roda, studija kulture i kritičke analize diskursa. U prvom poglavlju „Koncepti i metod“ definisani su glavni pojmovi: modernost, modernizacija, modernizam; identitet; pol i rod; seksualnost; nacija i

tradicija; ideologija. Tu sam izložila i glavne pretpostavke kritičke analize diskursa, metoda koji koristim u analizi dva časopisa.

U poglavlju „Ženska/feministička štampa i studije moderne i feminističke periodike“ prolazim kroz relevantnu literaturu u oblasti studija moderne i feminističke periodike. U središtu tog pregleda našla su se pitanja vezana za rod i modernost, kako u širem evropskom tako i u srpskom kontekstu. U prvom delu poglavlja opisala sam nastanak i razvoj anglo-američkih studija moderne periodike. Ukazujem na ulogu i značaj rada Ezre Paunda u tom polju istraživanja: Paund je važan i kao neposredni učesnik u kreiranju modernih časopisa i kao tumač časopisne produkcije i uloge časopisa u društvu. Pokazala sam da studije feminističke periodike u određenoj meri predstavljaju reakciju na *paundovski* shvaćen modernizam, i to tako što odbacuju njegov elitizam i pažnju skreću na bitne veze između roda i modernosti u okviru ženske i feminističke periodičke kulture. Tako ove studije ispituju heterogene i složene diskurse modernosti, te naglašavaju postojanje različitih modernizama. U drugom delu poglavlja predstavljam proučavanje periodike na srpskom jeziku, koje korene vuče iz sedemdesetih godina, kada je domaćim časopisima počeo da se bavi Institut za književnost i umetnost u Beogradu. Pored toga, prikazala sam osnovne pretpostavke i ideje iz još neobjavljenih studija Slobodanke Peković i Stanislave Barać o ženskoj i feminističkoj periodici te odredila svoj istraživački položaj u odnosu na njihove radove.

U poglavlju „Dora Marsden, *The Freewoman* i slobodna žena“ opisala sam istorijski, društveni i politički kontekst u kom se časopis *The Freewoman* pojavio i to tako što sam predstavila rad najvažnijih ženskih organizacija u Velikoj Britaniji s početka dvadesetog veka, a zatim skrenula pažnju na složen odnos između sifražetkinja i avangardnih feministkinja u časopisu *The Freewoman*. Potom sam naglasila vezu između životne i intelektualne biografije Dore Marsden. U drugom delu poglavlja razmatram urednički koncept i glavne teme u časopisu, dok je treći deo posvećen konceptu slobodne žene. Tu sam analizirala tekstove koji se bave jednim od ključnih pitanja u časopisu: *šta čini slobodnu ženu?* Pojava „introspektivnog zaokreta“ u feminizmu vezuje se za odgovore koje su na to pitanje davali autori i autorke u *The Freewoman*. Sa tim pojačanim interesovanjem za unutrašnji život žena tesno je povezano i uverenje same Dore Marsden i nekih njenih saradnica da se sloboda stiče pre svega „iznutra“.

U poglavlju „Milica Tomić, *Žena* i emancipovana Srпкиnja“ opisala sam društveni, politički i kulturni kontekst u kom su se prvi put javile debate o ženskom pitanju i emancipaciji

na prostoru južne Ugarske i Srbije krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka. Ukazala sam na vezu između životne i intelektualne biografije Milice Tomić i istakla da se ona, barem delimično, zahvaljujući podršci oca i muža našla u poziciji da se bori za emancipaciju žena. Ta emancipacija odnosila se pre svega na obrazovanje žena, a opravdavana je nacionalnim interesom. U ovom poglavlju dajem i jednu moguću tipologiju ženskih/rodnih uloga u *Ženi* (majka, supruga, ćerka). Iz toga sam izvela zaključak da je osnovna uloga školovanih Srпкиnja, kako su je pretežno videli autori i autorke iz *Žene*, bila majčinstvo. Srпкиnje su u okviru porodice imale da ispune svoju glavnu političku dužnost – da budu vaspitačice nacije. Međutim, i pored svih ograničenja i kontradiktornosti (pre svega, svojevrsne podrške patrijarhatu), časopis *Žena* je ipak predstavljao važan korak u borbi za žensku emancipaciju.

Neke važne teme kojima su se bavili feministkinje, seksualni reformatori i seksualni radikalisti u Velikoj Britaniji početkom dvadesetog veka analiziram u poglavlju „Ka slobodnoj ženi: rodni identiteti, seksualnost i moral“. To su sledeće teme: ženska seksualna autonomija i seksualna sloboda, seksualni moral i dvostruki standard, brak i reforma braka, uzdržavanje, celibat, seksualno uživanje, kao i iz toga proizašli rodni i seksualni identiteti. U časopisu *The Freewoman* istovremeno su se i konstruisali i dekonstruisali rodni i seksualni identiteti. Stavovi o tim pitanjima su u okviru ženskog, to jest feminističkog pokreta bili različiti, a neretko i sukobljeni, što se odražavalo i na sadržaj samog časopisa. Analiza je pokazala da časopis *The Freewoman* predstavlja važno mesto za teoretizaciju i formiranje novih modela seksa, seksualnosti i seksualnog morala na početku dvadesetog veka.

U poglavlju „Rodni identiteti i seksualna pedagogija“ predstavljam kulturne i pedagoške diskurse polnosti i seksualnosti, koji su se u časopisu *Žena* javljali u vezi sa brakom i porodicom, kao i u vezi sa reproduktivnim zdravljem i higijenom. Tu u časopisu identifikujem transnacionalne elemente seksologije i seksualne pedagogije, koji su prelazili granice (nacionalne, jezičke, kulturne) putem prevedenih tekstova i priručnika, kao i zahvaljujući predavanjima lekara i higijeničara. U ovom poglavlju reč je o svojevrsnoj onovremenoj apropijaciji znanja, kao i njegovoj kontekstualizaciji i modifikaciji. Ukazujem i na tesnu vezu između razumevanja slobode pojedinca i kontekstualno shvaćenih nacionalnih interesa. Analizirani primeri potvrđuju da je tadašnja srpska intelektualna javnost preko tekstova o seksualnim i rodnim identitetima i njima uslovljenim obrascima ponašanja učestvovala u

formiranju određene vrste građana i građanki mlade nacije, odnosno u stvaranju poželjnog nacionalnog i kulturnog identiteta.

Feminističku i književnu kulturu povezujem u poglavlju „Temelji feminističke književne kritike: rani radovi Rebeke Vest“. U prvom delu poglavlja dat je kontekst za analizu književnih kritika Rebeke Vest. Za taj kontekst bitno je pored ostalog i to što se u to vreme književna kritika profesionalizuje i institucionalizuje unutar moderne akademije, u okviru novouspostavljenih odseka za studije književnosti. Time je promenjeno i shvatanje uloge književne kritike: kritičari tada počinju da se obraćaju jednoj uskoj, stručnoj zajednici, a to čine putem stručnih publikacija. Amaterska kritika, koja se do tada obraćala „običnoj“ čitalačkoj publici i služila kao neka vrsta „vodiča kroz kulturu“, usled toga sve više gubi značaj i s vremenom praktično nestaje. Književna kritika Rebeke Vest u časopisu *The Freewoman* bila je u pravom smislu angažovana kritika namenjena svim čitaocima (i „običnim“ i stručnim): slobodna i nezavisna žena kojom se časopis bavio iz različitih uglova, bila je takođe u fokusu njenih prikaza. U tim tekstovima Rebeka Vest je najčešće ukazivala na to kako su žene prikazane u književnim delima, ali i kakvu književnost pišu same žene. Analiza njenih književnih kritika pokazuje da je Rebeka Vest bila svesna da govoriti o književnosti znači razgovarati o idejama, kao i da feministička književna kritika može (i treba) da ima transformativnu ulogu.

U poglavlju „Negovateljice i 'verne ljube' u književnim priložima“ analizirala sam rodne obrasce i modele ponašanja u književnim priložima (u najširem smislu te reči) koji su objavljivani u časopisu *Žena* za vreme balkanskih ratova i po završetku Prvog svetskog rata. Pokazala sam da su se u ratnom periodu izdvojile tri ženske uloge – idealizovana žena, bolničarka i „delija devojka“, a funkcija književnih priloga bila je didaktična i propagandna. U ratnom periodu žene su stekle pravo na ravnopravno članstvo u političkoj zajednici tako što su prihvatile uloge koje im je ta zajednica dodelila. One su dokazale svoju lojalnost naciji time što su bile požrtvovane majke, verne supruge, dobrovoljne negovateljice ili prerusene ratnice. Istovremeno su pokazale i da mogu da obavljaju sve takozvane muške poslove. Učešće u ratu i činjenica da su u tom periodu obavljale muške poslove omogućili su ženama da zahtevaju političku ravnopravnost u posleratnom periodu. Pošto su u ratu, smatrale su one, pokazale da su ravnopravne sa muškarcima, nije bilo više nijednog razloga da im se ne prizna ravnopravnost u mirnodopskim okolnostima. Posle 1918. godine, umesto kao majke, domaćice ili „Srpkinje“, žene nastupaju pre svega kao diskriminisane i obespravljene. U zaključku ovog poglavlja

skrećem pažnju na važan zaokret do kog je došlo posle Prvog svetskog rata – od majki i učiteljica nacije ka feministkinjama.

Uvidi i zaključci izvedeni iz analiza časopisa *The Freewoman* i *Žena* potvrdili su polaznu pretpostavku disertacije: pojmovi modernosti i modernizma kontekstualno su uslovljeni. S tim u vezi je i izvod da se rodni identiteti i politike oblikuju u odnosu prema društvenim, političkim i kulturnim datostima u kojima nastaju. I jedno i drugo jasno se vidi u vezi sa jednim od ključnih pitanja o kojima je ovde bila reč – pitanjem (ženske) slobode. Mogu se identifikovati dva središnja razumevanja ženske slobode i emancipacije u analiziranim časopisima: prvo je individualističko, „unutrašnje“, u časopisu *The Freewoman*; drugo, kolektivističko, pre svega nacionalno određeno i na neki način „spoljašnje“, preovladalo je u časopisu *Žena*. U časopisu Dore Marsden, (idealne) slobodne žene su pre svega genijalne umetnice, književnice, filozofkinje, aktivistkinje koje svojim radom i delima ostavljaju trag iza sebe. Psihološko, unutrašnje oslobođenje, kao uslov za srećan život slobodne žene, nezamislivo je, međutim, bez njene ekonomske samostalnosti. I o tome su stalno pisale brojne saradnice i saradnici engleskog časopisa. S druge strane, u časopisu Milice Tomić (idealne) emancipovane žene su pre svega obrazovane supruge, majke i ćerke ili, jednom rečju, emancipovane Srпкиnje, koje se zajedno sa svojim muškarcima bore za nacionalni interes. Zahtevi Srпкиnja s početka dvadesetog veka presudno su bili obeleženi time što su formulisani u okrilju nacionalnog oslobodilačkog pokreta. Stoga ne iznenađuje što su ženska prava i nacionalni interes išli ruku podruku. Ženska prava su bila predstavljena kao grupna prava, a ne kao individualna prava.

Smisao ispitivanja različitih diskursa vezanih za ženski identitet, seksualnost i rodne aspekte književnog stvaralaštva, kao i književne kritike, u časopisima *The Freewoman* i *Žena* – ali i u ostalim ženskim i feminističkim časopisima s početka dvadesetog veka – ne iscrpljuje se u pukom arhivskom radu koji otkriva mnoge zanimljive, premda često zaboravljene urednice, autorke i njihove tekstove. Istraživanje organizovanja i delovanja pripadnica ženskog i feminističkog pokreta početkom dvadesetog veka, koje je jednim delom zabeleženo i u ovde analiziranim časopisima, svoj smisao pronalazi i u relevantnosti zaključaka za sadašnji ili budući društveno-politički kontekst. Istorijsko razumevanje i definicija feminizma, baš kao i opis i analiza samih početaka organizovanja žena, predstavljaju bitne elemente za uspostavljanje i razumevanje tradicije feminističkog pokreta, kao što su i osnova za dalji feministički angažman.

Za kraj, zadržimo se na domaćem kontekstu. U toku jednog veka, od pokretanja časopisa *Žena*, promenilo se mnogo toga. Međutim, zahtev za jednaka (građanska) prava žena i danas se postavlja na sličan način: taj zahtev se uvek tiče ili individualnih ili grupnih prava. U vezi sa tim, korisno je videti na koje su načine žene u Srbiji nastavile borbu za svoja prava. Da li su zahtevale bolji položaj na osnovu već proverene kolektivističke matrice? Da li su promene političkih režima uticale na izbor strategije u borbi za ženska prava? Kakva je bila veza između feminističkog i antiratnog pokreta u Srbiji? Kada i pod kojim uslovima je ženski pokret „izrodio“ *ženske studije* i kako su one ušle u „muške“ institucije? To su neka pitanja na koja ćemo lakše potražiti odgovor ako u obzir uzmemo iskustva žena poput Milice Tomić. Treba imati u vidu i činjenicu da žene nisu jedina grupa koja se bori za jednaka prava. Marginalizovane grupe – etničke, seksualne, verske, ljudi sa invaliditetom – takođe se bore za ravnopravan status u društvu. Njihovi zahtevi se takođe tiču i individualnih i grupnih prava. Odnos građanskih prava i *razlike* ne tiče se dakle samo kategorije roda i zato iskustva i zaključci ženskog pokreta mogu biti od opštije koristi – i u teoriji i u praksi.

Podsetila bih, i time zaključila, i na nekoliko puta pomenuti termin – *politike mesta*. Taj termin značenje vuče iz važne teze Edrijan Rič o vezi između *mesta* koje zauzimamo u društvu (taj položaj predstavlja presek brojnih elemenata) i prihvatanju odgovornosti za naše delovanje sa tog mesta. Ova doktorska disertacija rezultat je mog rada na (visoko)obrazovnoj instituciji i na projektu *Knjiženstvo*. Budući da sam se našla na tim pozicijama, spadam u retke osobe koje su redovno plaćene da misle o književnosti, književnoj istoriji, teoriji i kritici te kulturi uopšte, kao i da se pitaju o njihovoj ulozi u društvu. Na ideje i stavove iznete u ovoj disertaciji uticali su i razgovori i rasprave sa osobama koje javno deluju u polju knjiženosti i kulture, a ne dolaze iz sveta akademije. Svoju odgovornost za rad u učionici, vidim kao izvod jedne opštije obrazovne odgovornosti, jer nastava književnosti – baš kao i obrazovanje uopšte – predstavlja epistemološki, etički i politički čin. Da bih to bolje objasnila, pozvaću se na jedan samo na prvi pogled jednostavan uvid stručnjaka za obrazovanje Šeron Gevirc (Sharon Gewirtz) i Alana Kriba (Alan Cribb). Oni ističu da je jedan od zadataka nastavnika da kod učenika i studenata razvijaju i neguju sposobnost za refleksivan odnos prema sopstvenom identitetu i tako utiču na razlikovanje „između aspekata identiteta koji mogu biti štetni, onih koje treba podsticati i onih koji nisu ni

posebno štetni ni korisni, nego su samo manifestacija različitosti“.⁷²⁶ Verujem da tako treba istraživati, tumačiti i razumeti kulturne i obrazovne diskurse o ženskom identitetu, seksualnosti i rodnim aspektima književnosti. To se odnosi i na one sa početka dvadesetog veka, kao i na savremene diskurse, u čijem formiranju i sami učestvujemo, najčešće tako što pred sobom imamo određenu sliku sveta i društva u kojem (bismo da) živimo.

⁷²⁶ Šeron Gevirc i Alan Krib, *Razumevanje obrazovanja. Sociološka perspektiva*, prevela s engleskog Slobodanka Glišić (Beograd: Fabrika knjiga, 2012), 240. Ovde iznova ističem da govorim sa stanovišta konstruktivističkog nasleđa, zalažući se, uz nužan teorijski oprez, za takozvano „meko“ razumevanje identiteta.

PRIMARNA LITERATURA

Žena: *Жена*. Urednica Milica Tomić. Časopis je izlazio na ćirilici. Referiše se na brojeve iz perioda 1911-1914, a u osmom poglavlju i iz perioda 1918-1921.

The Freewoman. Urednica Dora Marsden (sa Meri Gotrop). Referiše se na brojeve iz obe godine izlaženja ovog časopisa (1911-1912). Svi brojevi časopisa dostupni su na:

http://modjourn.org/render.php?view=mjp_object&id=FreewomanCollection. Tu se brojevi vode po tomovima: prvi tom obuhvata brojeve 1-26 (u fusnotama su ti brojevi obeleženi na primer 1.22, gde je 1 oznaka za tom, a 22 za broj časopisa); drugi tom obuhvata brojeve 27-47 (u fusnotama su ti brojevi obeleženi na primer 2.33, gde je 2 oznaka za tom, a 33 za broj časopisa). Brojevi od 1 do 6 izašli su u 1911. godini, a brojevi od 7 do 47 u 1912.

SEKUNDARNA LITERATURA

Anthias, Floya i Nira Yuval-Davis. *Racialized boundaries: race, nation, gender, colour and class and the anti-racist struggle*. London and New York: Routledge, 1992.

Ardis, Ann, Patrick Collier, ur. *Transatlantic Print Culture, 1880-1940. Emerging Media. Emerging Modernisms*. Palgrave Macmillan, 2008.

Ardis, Ann, Leslie W. Lewis, ur. *Women's Experience of Modernity, 1875-1945*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 2003.

Bal, Mike. „Uvod“ (*Putujući koncepti u humanistici*). Prevela s engleskog Irena Šentevska. U: *TkH, časopis za teoriju izvođačkih umetnosti*, 2008, br. 16, 78-103. Časopis je dostupan na internet adresi: <http://www.tkh-generator.net/portfolio/tkh-16-right-to-theory/>.

Bal, Mieke. *Travelling Concepts In the Humanities: A Rough Guide*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2002.

Barać, Stanislava. *Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 20-ih i 30-ih godina 20. veka* (doktorska disertacija, odbranjena 2014. na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu).

- Beer, Patricia. „Ladies and Gentlemen“. U: *London Review of Books*, May 6 1982, Vol. 4, No. 8, 14-16 (pristup: 20. 7. 2014).
- Belsi, Ketrin. *Poststrukturalizam. Sasvim kratak uvod*. S engleskog preveo Zoran Milutinović. Beograd: Službeni glasnik, 2010.
- Bland, Lucy. *Banishing the Beast. Feminism, Sex and Morality*. London, New York: Tauris Parke Paperbacks, 2001.
- Bok, Gizela. *Žena u istoriji Evrope. Od srednjeg veka do danas*. Prevela s nemačkog Ljubinka Milenković. Beograd: CLIO, 2005.
- Bokovoy, Melissa. „Kosovo Maiden(s): Serbian Women Commemorate the Wars of National Liberation, 1912-1918“. U: *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*. Ur. Nancy M. Wingfield, Maria Bucur. Indiana University Press, 2006).
- Božić, Sofija. „Milica Tomić: stremljenje ka modernom“. U: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*. Prir. Latinka Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998, 451-469.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: „Devedesetčetvrta“ i Žene u crnom, 1996.
- Brubejker, Rodžers i Frederik Kuper. „S onu stranu 'identiteta'“. S engleskog prevela Jelena Stakić. U: *REČ*, 2003, broj 69, 405-451.
- Bullock, Alan. „The Double Image“. U: *Modernism*. Ur. Malcolm Bradbury, James McFarlane. Penguin books, 1976, 58-70.
- Buloh, Vern L. i Boni Buloh. *Seksualni stavovi*. Prevela s engleskog Ivana Pražić. Beograd: Fabrika knjiga, 2004.
- Clarke, Bruce. *Dora Marsden and Early Modernism. Gender, Individualism, Science*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996.
- Collier, Patrick. „Journalism Meets Modernism“. U: *Gender in Modernism. New Geographies, Complex Intersections*. Ur. Bonnie Kime Scott. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 2007, 186-224.
- Collini, Stefan. „Battle-axe and Scalpel“. U: *The Guardian*.
<http://www.theguardian.com/books/2008/feb/16/featuresreviews.guardianreview33>
 (pristup 28. 7. 2014).

- Collini, Stefan. „Introduction“. U: Stefan Collini. *Common Reading. Critics, Historians, Publics*. Oxford University Press, 2008, 1-6.
- Collini, Stefan. „Performance: The Critical Authority of Rebecca West“. U: Stefan Collini. *Common Reading. Critics, Historians, Publics*. Oxford University Press, 2008, 43-57.
- Čale Feldman, Lada i Ana Tomljenović. *Uvod u feminističku književnu kritiku*. Zagreb: Leykam international d.o.o, 2012.
- Delap, Lucy. “Individualism and Introspection: The Framing of Feminism in the *Freewoman*”. U: *Feminist Media History. Suffrage, Periodicals and the Public Sphere*. DiCenzo, Maria, Lucy Delap, Leila Ryan. Palgrave Macmillan, 2011, 159-193.
- Delap, Lucy. *The Feminist Avant-Garde. Transatlantic Encounters of the Early Twentieth Century*. Cambridge University Press, 2007.
- Delap, Lucy. „Feminist and anti-feminist encounters in Edwardian Britain“. U: *Historical Research*, 2005, vol. 78, no. 201, 377-399.
- DiCenzo, Maria, Lucy Delap, Leila Ryan. *Feminist Media History. Suffrage, Periodicals, and the Public Sphere*. Palgrave Macmillan, 2011.
- Dojčinović, Biljana. „Povratak Rebeke Vest“. U: *Knjiženstvo, časopis za studije književnosti, roda i kulture*, 2014, broj 4. Tekst dostupan na internet adresi: <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=131>.
- Dojčinović, Biljana. „Feministička čitanja i preispitivanje književnog kanona“. U: *Genero*, 2002, broj 1, 37-42.
- Draškić, Marija, Olga Popović-Obradović. „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844-1946)“. U: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*. Prir. Latinka Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998, 11-25.
- Drezgić, Rada. “*Bela kuga*” među “*Srbima*”. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Albatros Plus, 2010.
- Drezgić, Rada. *(Re)producing the nation: the politics of reproduction in Serbia in the 1980s and 1990s* (doktorska teza, odbranjena na Univerzitetu u Pitsburgu, http://d-scholarship.pitt.edu/7702/1/drezgic_ETD2004.pdf).
- Duda, Dean. „Nadziranje značenja: što je kultura u kulturalnim studijima?“. U: *REČ*, 2001, broj 64, 235-253.

- Đajić-Horváth, Aleksandra. „Klasa, polnost i žensko telo u viktorijanskoj Engleskoj“. U: *Genero*, časopis za feminističku teoriju, 2004, broj 4/5, 9-24.
- Eagleton, Terry. *Ideology. An Introduction*. Verso, 1991.
- Eagleton, Terry. *Književna teorija*. S engleskog prevela Mia Pervan-Plavec. Zagreb: SNL, 1987.
- Epstein, Barbara. „Family, Sexual Morality, and Popular Movements in Turn-of-the-Century America“. U: *Powers of Desire, The Politics of Sexuality*. Prir. Ann Snitow, Christine Stansell, Sharon Thompson. New York: Monthly Review Press, 1983, 117-130.
- Fairclough, Norman. *Analysing discourse: textual analysis for social research*. London: Routledge, 2003.
- Feinberg, Melissa. *Elusive Equality. Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918-1950*. University of Pittsburgh Press, 2006, 11-40.
- Felski, Rita. „Afterword“. U: *Women's Experience of Modernity, 1875-1945*. Ur. Ann L. Ardis, Leslie W. Lewis. The John Hopkins University Press, 2003, 290-299.
- Felski, Rita. *The Gender of Modernity*. Harvard University Press, 1995.
- Forel, Avgust. *Polno pitanje*. Preveo i predgovor napisao Aleksandar Đ. Kostić. Beograd: Napredak, 1924.
- Garner, Les. *A Brave and Beautiful Spirit: Dora Marsden 1882-1960*. Avebury, 1990.
- Garner, Les. *Stepping Stones to Women's Liberty. Feminist Ideas in the Women's Suffrage Movement 1900-1918*. London: Heinemann Educational Books, 1984.
- Gerc, Kliford. „Podroban opis: ka interpretativnoj teoriji kulture“, U: Kliford Gerc. *Tumačenje kulture (1)*. Prevela Slobodanka Glišić. Beograd: Biblioteka XX vek, 1998, 9-46.
- Gevirc, Šeron i Alan Krib. *Razumevanje obrazovanja. Sociološka perspektiva*. Prevela s engleskog Slobodanka Glišić. Beograd: Fabrika knjiga, 2012.
- Glendinning, Victoria. *Rebecca West. A Life*. New York: Alfred A. Knopf, 1987.
- Green, Barbara. “Recovering Feminist Criticism: Modern Women Writers and Feminist Periodical Studies”. U: *Literature Compass*, 2013, 10/1, 53-60.
- Green, Barbara. “The Feminist Periodical Press: Women, Periodical Studies, and Modernity”. U: *Literature Compass*, 2009, 6/1, 191-205.
- Green, Barabara. “Introduction to *The Freewoman*”.
http://www.modjourn.org/render.php?id=mjp.2005.00.116&view=mjp_object (Pristup: 19. 04. 2014).

- Guy, Josephine M., Ian Small. „The British 'man of letters' and the rise of the professional“. U: *The Cambridge History of Literary Criticism. Volume 7: Modernism and the New Criticism*. Prir. A. Walton Litz, Louis Menand, Lawrence Rainey. Cambridge University Press, 2008 (2000), 377-388.
- Haberle, Ervin. „Homoseksualnost’: od ponašanja do stanja – dvaput tamo i dvaput ovamo“. S engleskog prevela Slavica Miletić. U: *REČ*, 2002, br. 67/13, 287-315.
- Hall, Stuart. „Kome treba 'identitet'?.“ S engleskog prevela Sandra Veljković. *REČ*, 2001, broj 64, 215-233.
- Hall, Stuart. „The Spectacle of the ‘Other’“. U: *Representation: Cultural Representation and Signifying Practices*. Prir. Stuart Hall. London: Sage Publications, 1997, 223-285.
- Hall, Stuart. „The Question of Cultural Identity“. U: *Modernity and Its Futures. Understanding Modern Societies*. Ur. Tony McGrew, Stuart Hall, David Held. Polity Press, 1992, 595-634.
- Hanscombe, Gillian, Virginia L. Smyers. *Writing for their Lives. The Modernist Women 1910-1940*. London: The Women’s Press, 1987.
- Hobsbom, Erik. „Uvod: kako se tradicije izmišljaju“. U: *Izmišljanje tradicije*. Ur. Erik Hobsbom i Terens Rejndžer. Prevele Slobodanka Glišić i Mladena Prelić. Beograd: Biblioteka XX vek, 2002, 5-25.
- Ilić, Petar M. *Polno obaveštenje omladine, prilozi seksualnoj pedagogiji*. Beograd: Izdanje knjižarnice Rajkovića i Đukovića, 1910.
- Ivanić, Dušan. „Kategorija žanra u periodici“. U: *Žanrovi u srpskoj periodici*. Ur. Vesna Matović. Beograd, Novi Sad: Institut za književnost i umetnost i Matica srpska, 2010, 45-58.
- Jackson, Margaret. *The Real Facts of Life. Feminism and the Politics of Sexuality 1850-1940*. Taylor&Francis, 2005 (1994).
- Jeffreys, Sheila. *The Spinster and her Enemies. Feminism and Sexuality 1880-1930*. Spinifex Press, 1997 (1985).
- Jenkins, Richard. *Social Identity*. London and New York: Routledge, 2008 (1996).
- Kaler, Džonatan. *Teorija književnosti. Sasvim kratak uvod*. S engleskog preveo Dragan Ilić. Beograd: Službeni glasnik, 2009.

- Kerkez, Jelena. „Antologija delija devojka – od ratnice do svetice“. U: *Antologija delija devojka*. Prir. Jelena Kerkez. Beograd: Deve, 2006, 9-44.
- Klein, Julie Thompson. *Humanities, Culture, and Interdisciplinarity: The Changing American Academy*. Albany: State University of New York Press, 2005.
- Klein, Julie Thompson. *Interdisciplinarity: History, Theory and Practice*. Detroit, MI: Wayne State University Press, 1991.
- Kolarić, Ana. „Između konsenzusa i konflikta: nekoliko teza Džeralda Grafa o studijama književnosti“. U: *Književna istorija: časopis za nauku o književnosti*, 2014, broj 153. Članak je dostupan i na internet adresi: <http://knjizevnaistorija.rs/docs/KI-153-sadržaj.pdf>.
- Kronenberger, Louis. „Rebecca West’s Literary Criticism“. U: *The New York Times*, March 8, 1931, <http://www.nytimes.com/books/00/09/10/specials/west-ending.html> (pristup: 20. 7. 2014).
- Latham, Sean. “The Mess and Muddle of Modernism: The Modernist Journals Project and Modern Periodical Studies”. U: *Tulsa Studies in Women’s Literature*, 2011, Volume 30, Number 2, 407-428.
- Latham, Sean, Mark Morrisson. „Introduction“. U: *The Journal of Modern Periodical Studies*, 2010, Vol. 1, Number 1, iii-v.
- Latham, Sean, Robert Scholes. “The Rise of Periodical Studies”. U: *PMLA*, 2006, Vol. 121, No. 2, 517-531.
- Litoseliti, Lia i Jane Sunderland. „Gender identity and discourse analysis: theoretical and empirical considerations“. U: *Gender Identity and Discourse Analysis*. Ur. Lia Litosseliti, Jane Sunderland. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2002, 1-39.
- Litz, A. Walton, Louis Menand, Lawrence Rainey, ur. *The Cambridge History of Literary Criticism. Volume 7: Modernism and the New Criticism*. Cambridge University Press, 2008 (2000).
- Malešević, Siniša. *Ideologija, legitimnost i nova država. Jugoslavija, Srbija i Hrvatska*. S engleskog prevela Slobodana Glišić. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Beograd: Fabrika knjiga, 2004.

- Marcus, Jane, prir. *The Young Rebecca: Writings of Rebecca West 1911-17*. Indiana University, 1982.
- Marek, Jayne E. *Women Editing Modernism. "Little" Magazines & Literary History*. The University Press of Kentucky, 1995.
- Marković, Laza. *Pred polazak u slobodu: lekarski saveti školskoj omladini*. Novi Sad : Električna štamparija učit. D. D. "Natošević" [b. g.].
- Matović, Vesna. „Žanrovi u periodici“. U: *Žanrovi u srpskoj periodici*. Ur. Vesna Matović. Beograd, Novi Sad: Institut za književnost i umetnost i Matica srpska, 2010, 11-13.
- McRobbie, Angela. "More! New sexualities in girl's and women's magazines". U: *Cultural studies and communications*. Prir. J. Curran, D. Morley i V. Walkerdine. London: Edward Arnold, 1996.
- Menand, Louis, Lawrence Rainey. „Introduction“. U: *The Cambridge History of Literary Criticism. Volume 7: Modernism and the New Criticism*. Prir. A. Walton Litz, Louis Menand, Lawrence Rainey. Cambridge University Press, 2008 (2000), 1-14.
- Menand, Louis. „T. S. Eliot“. U: *The Cambridge History of Literary Criticism. Volume 7: Modernism and the New Criticism*. Prir. A. Walton Litz, Louis Menand, Lawrence Rainey. Cambridge University Press, 2008 (2000), 17-56.
- Mikkola, Mari. „Feminist Perspectives on Sex and Gender“. Tekst je objavljen 2008. godine na internet stranici Stanford Encyclopedia of Philosophy (<http://plato.stanford.edu/entries/feminism-gender/>), a dopunjen i izmenjen 2011. (Pristup 2. maj, 2015.)
- Milinković, Jelena. „Rat kao tema u srpskoj periodici i književnosti početkom XX veka - Žena, Srpski književni glasnik i ratna proza Milice Janković i Isidore Sekulić“. U: *Knjiženstvo, časopis za studije književnosti, roda i kulture*, 2013, broj 3. Tekst je dostupan na internet adresi: <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=89>
- Milinković, Jelena. „Književnost između emancipacije i nacionalnog. Književni prilozi u časopisu Žena“. U: *Knjiženstvo, časopis za studije književnosti, roda i kulture*, 2012, broj 2. Tekst je dostupan na internet adresi: <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=43>.
- Miller, Jane Eldridge. *Rebel Women, Feminism, Modernism and the Edwardian Novel*. The University of Chicago Press, 1997 (1994).

- Moi, Toril. *Seksualna/tekstualna politika. Feministička književna teorija*. Prevela s engleskog Maša Grdešić. Zagreb: AGM, 2007.
- Moran, Joe. *Interdisciplinarity*. London and New York: Routledge, 2010 (2002).
- Morrison, Mark S. *The Public Face of Modernism. Little Magazines, Audiences, and Reception 1905-1920*. The University of Wisconsin Press, 2001.
- Mosse, George L. *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*. The University of Wisconsin Press, 1985.
- Njegosh, Tatiana Petrovich. „Modernist freewomen between public and domestic space in London around 1910“. U: *Networking Women: subjects, places, links. Europe-America towards a re-writing of cultural history 1890-1939*. Prir. Maria Camboni. Storia e Letteratura, 2004, 293-324.
- Offen, Karen. “Defining feminism: a comparative historical approach”. U *Beyond Equality and Difference: Citizenship, feminist politics and female subjectivity*. Ur. Gisela Bock, Susan James. London and New York: Routledge, 2005, 62-81.
- Ouditt, Sharon. *Fighting Forces, Writing Women: Identity and Ideology in the First World War*. London and New York: Routledge, 1994.
- Pateman, Carole. “Equality, difference, subordination: the politics of motherhood and women’s citizenship”. U: *Beyond Equality and Difference: Citizenship, feminist politics and female subjectivity*. Prir. Gisela Bock, Susan James. London and New York: Routledge, 2005, 14-27.
- Peković, Slobodanka. *Časopisi po meri dostojanstvenog ženskinja. Ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka* (u rukopisu). Knjiga će biti objavljena tokom 2015. godine, u izdanju Instituta za književnost i umetnost u Beogradu.
- Peković, Slobodanka. *Književnost u funkciji „prinude“*. Časopis kao faktor preoblikovanja književnog teksta i žanra. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2010.
- Peković, Slobodanka. „Ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka“. U: *Slavica tergesina*, Trieste, 2004, broj 11-12, 123-137.
- Peković, Slobodanka. „Model časopisa na početku veka (Poetika i politika, stara pravila i nove uloge)“. U: *Tradicionalno i moderno u srpskim časopisima na početku veka (1895-1914)*. Prir. Slobodanka Peković i Vesna Matović. Beograd, Novi Sad: Institut za književnost i umetnost, Matica srpska, 1992, 9-16.

- Peković, Slobodanka. „Ženski časopisi s početka veka“. U: *Prilozi za istoriju srpske književne periodike*. Ur. Aleksandar Petrov. Beograd, Novi Sad: Institut za književnost i umetnost, Matica srpska, 1990.
- Petrov, Aleksandar. „Periodika kao žanr“. U: *Žanrovi u srpskoj periodici*. Ur. Vesna Matović. Beograd, Novi Sad: Institut za književnost i umetnost i Matica srpska, 2010, 17-43.
- Petrović, Svetozar. „Poetika tradicije: 'utjecaj narodne poezije' u jednoj pregršti renesansnih tekstova“. U: Svetozar Petrović. *Pojmovi i čitanja*. Beograd: Fabrika knjiga i SANU, ogranak u Novom Sadu, 2008, 72-85.
- Plain, Gill, Susan Sellers, ur. *A History of Feminist Literary Criticism*. Cambridge University Press, 2007.
- Pollock, Griselda, ur. *Conceptual Odysseys: Passages to Cultural Analysis*. London: I. B. Tauris, 2007.
- Powell, Manushag N. “Afterword: We Other Periodicalists, or, Why Periodical Studies?”. U: *Tulsa Studies in Women's Literature*, 2011, Vol. 30, No.2, 441-450.
- Readings, Bill. *The University in Ruins*. Harvard University Press, 1996.
- Rich, Adrienne. “Notes toward a Politics of Location”. U: Adrienne Rich. *Blood, Bread and Poetry*. New York & London: W. W. Norton, 1984, 210-231.
- Ruso, Žan Žak. *Emil, Sofija ili žena*. S francuskog preveo Dušan Tamindžić. Valjevo-Beograd: 1990.
- Scholes, Robert, Clifford Wulfman. *Modernism in the Magazines. An Introduction*. New Haven and London: Yale University Press, 2010.
- Scholes, Robert. “General Introduction to the Marsden Magazines”.
http://www.modjourn.org/render.php?id=mjp.2005.00.114&view=mjp_object (Pristup 24. 3. 2015.)
- Scott, Bonnie Kime. „Introduction: A Retro-prospective on gender in modernism“. U: *Gender in Modernism. New Geographies, Complex Intersections*. Ur. Bonnie Kime Scott. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 2007, 1-22.
- Srpske književnice, ur. *Srpkinja, njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas*. Dobrotvorne zadruge Srpkinja u Irigu, 1913.
- Stipančić, Ana Lena. „Društvena konstrukcija heteroseksualnosti“. U: *Kruh i ruže*, broj 29, 2005, 5-10.

- Stojanović, Dubravka, ur. *Istorijska čitanka 3: Balkanski ratovi*. Beograd, 2005.
- Stolić, Ana. „Rodni odnosi u ‘carstvu podeljenih sfera’“. U: *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku*. Prir. Ana Stolić i Nenad Makuljević. Beograd: Clio, 2006, 89-112.
- Stolić, Ana. „Predgovor“. U *Uloga žene: feministička gledišta Jaše Tomića*, Jaša Tomić. Prir. Ana Stolić. Novi Sad: Prometej, 2006, 9-36.
- Stoller, Robert. *Sex and Gender: On the Development of Masculinity and Femininity*. New York: Science House, 1968.
- Swidler, Ann. „Culture in action: symbols and strategies“. U: *American Sociological Review*, 1986, broj 51, 273-286.
- Škreb, Zdenko. „Književna kritika“. U: *Rečnik književnih termina*. Ur. Dragiša Živković. Beograd: Nolit, 1992 (1986), 361-362.
- Todorova, Marija. „Šta je istorijski region? – Premeravanje prostora u Evropi“. Prevela Aleksandra Bajazetov-Vučen. U: *REČ*, 2005, broj 73, 81-96.
- Todorović-Uzelac, Neda. *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*. Beograd: Naučna knjiga, 1987.
- Trimberger, Ellen Kay. „Feminism, Men, and Modern Love: Greenwich Village, 1900-1925“. U: *Powers of Desire. The Politics of Sexuality*. Prir. Ann Snitow, Christine Stansell, Sharon Thompson. New York: Monthly Review Press, 1983, 131-152.
- Ugrešić, Dubravka. *Poza za prozu*. Beograd i Zagreb: Samizdat B92 i Konzor, 2001.
- Veličković, Nenad. *Viva Sexico*. Beograd: Fabrika knjiga, 2007.
- Vitošević, Dragiša, Đorđije Vuković *et al.* *Srpska književna periodika 1768-1941*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 1984.
- Vitošević, Dragiša, Đorđije Vuković. „Upitnik“. U: *Srpska književna periodika 1768-1941*. Dragiša Vitošević, Đorđije Vuković *et al.* Beograd: Institut za književnost i umetnost, 1984, 149-157.
- Vulf, Virdžinija. *Sopstvena soba*. Prevela s engleskog Jelena Marković. Beograd: Plavi jahač, 2003.
- Vulf, Virdžinija. *Tri gvineje*. S engleskog prevela Dragana Starčević. Beograd: Feministička 94 i Žene u crnom, 2000.
- Vuković, Đorđije. „Za jednu istoriju književne periodike“. U: *Srpska književna periodika 1768-1941*. Dragiša Vitošević, Đorđije Vuković *et al.* Beograd: Institut za književnost i umetnost, 1984, 159-174.

- Weeks, Jeffrey. *Sexuality*. London and New York: Routledge, 2003 (1986).
- West, Rebecca. The Art of Fiction No. 65. U: *The Paris Review*, Spring 1981, No. 79. Intervju vodila Marina Warner. <http://www.theparisreview.org/interviews/3249/the-art-of-fiction-no-65-rebecca-west> (pristup: 29. 8. 2014).
- Williams, Raymond. „Analiza kulture“. Preveo s engleskog Višeslav Kirinić. U: *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija*. Prir. Dean Duda. Zagreb: Disput, 2006, 35-58.
- Wodak, Ruth. „What CDA is about – a summary of its history, important concepts and its developments“. U: *Methods of critical discourse analysis*. Ur. Ruth Wodak, Michael Meyer. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, 2002 (2001).
- Woolf, Virginia. „Professions for Women“. *Killing the Angel In the House: Seven Essays*. Virginia Woolf. Penguin Books, 1995, 1-9.
- Young, Robert J. C. *Kolonijalna žudnja: hibridnost u teoriji, kulturi i rasi*. Preveo s engleskog Davor Beganović. Beograd: Fabrika knjiga, 2012.
- Yuval-Davis, Nira. *Rod i nacija*. S engleskog pevela Mirjana Paić Jurinić. Zagreb: Ženska infoteka, 2004.
- Zirojević, Olga. „Kosovo u kolektivnom pamćenju“. U: *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju (I deo)*. Prir. Nebojša Popov. Beograd: Samizdat B92, 2002, 234-264.

INTERNET STRANICE

- Centar za kulturnu analizu, teoriju i istoriju pri Univerzitetu u Lidsu (Centre for Cultural Analysis, Theory and History): <http://www.centrecath.leeds.ac.uk/>.
- Elektronski časopis *Knjiženstvo*: <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php>.
- Izložba „Black is beautiful“ (Amsterdam, 2008): http://www.nieuwekerk.nl/en/#/en/pers/black_is_beautiful/editorial.htm.
- Kinsijev institut za istraživanje pola, roda i reprodukcije (The Kinsey Institute for research in sex, gender, and reproduction): <http://www.kinseyinstitute.org/resources/sexology.html>.
- Modernist Journals Project: <http://modjourn.org/>.
- O Mike Bal: <http://www.miekebal.org/>

Projekat „Travelling Concepts in Feminist Pedagogy“:

<http://www.travellingconcepts.net/Introduction.html>.

Projekat iz periodike Instituta za književnost i umetnost u Beogradu:

http://www.ikum.org.rs/pages.php?page=projekti_periodika.

Projekat *Knjiženstvo*: <http://www.knjizenstvo.rs/index.php>.

Savez izviđača Beograda:

http://www.izvidjacibeograda.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=191%3Akako-smo-menjali-ime&Itemid=63&lang=sr.

Biografija autorke

Ana Kolarić (1980) asistentkinja je na Katedri za opštu književnost i teoriju književnosti Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu, na kojoj je i diplomirala. Magistrirala je u oblasti *Ženske studije i studije roda u Evropi* na Odseku za studije roda na Centralnoevropskom univerzitetu u Budimpešti i na Fakultetu za humanističke nauke Univerziteta u Utrehtu, i odbranila magistarsku tezu pod nazivom *Gender and ethnic stereotypes in Serbian language and literature textbooks from elementary schools in the 2000s*.

Bavi se studijama književnosti, roda i kulture. Od 2011. učestvuje u radu projekta *Knjiženstvo – teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine*; članica je redakcije časopisa *Knjiženstvo* (časopis za studije književnosti, roda i kulture). Objavljuje radove u časopisima *Reč* (časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja) i *Knjiženstvo*.

Učestvovala je u razgovorima o visokom obrazovanju, kao i o projektu *Knjiženstvo* (učešće u razgovoru o visokom obrazovanju u Srbiji organizovanom u okviru „Velike škole Ljubiše Rajića“ posle predavljanja norveške reforme visokog obrazovanja [razgovor su organizovali Kulturni centar Beograda i Grupa za skandinavske jezike i književnosti Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu 28. 5. 2014]; izlaganje o ženskim časopisima i predavljanje projekta i časopisa *Knjiženstvo* u okviru tribine „Srpska ženska književnost i periodika s početka XX veka“ [Kulturni centar Grad, 18. 6. 2013]; učešće u razgovoru o reformi visokog obrazovanja, u okviru tribinskog programa „Ka razvijenoj demokratiji“ [Centar za kulturnu dekontaminaciju, 29. 5. 2013]; učešće u okruglom stolu „Demokratija i obrazovanje“ koji je organizovao Treći program Radio Beograda [Studentski kulturni centar u Nišu, 13. 4. 2011]).

Učestvovala je u osmišljavanju i organizaciji međunarodne konferencije „Obrazovanje za demokratiju“ u Beogradu (septembar 2012). Brošura konferencije dostupna je na internet adresi: <http://www.fabrikaknjiga.co.rs/konferencija-obrazovanje-za-demokratiju/>.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а АНА КОЛАРИЋ
број уписа 08233

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

РОД, КЊИЖЕВНОСТ И МОДЕРНОСТ У ПЕРИОДИЦИ
С ПОЧЕТКА 20. ВЕКА: ЖЕНА (1911-1914) И THE FREEWOMAN (1911-1912)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 13.7.2015.

Ана Коларић

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора Ана Коларић
Број уписа 08233
Студијски програм МОДУЛ КУЛТУРА
Наслов рада РОД, КЊИЖЕВНОСТ И МОДЕРНОСТ У ПЕРИОДИЦИ С ПОЧЕТКА 20. ВЕКА:
ЖЕНА (1911-1914) И THE FREEWOMAN (1911-1912)
Ментор Проф. др Биљана Дојчиновић

Потписани Ана Коларић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, 13.7.2015.

Потпис докторанда

Ана Коларић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

РОД, КЊИЖЕВНОСТ И МОДЕРНОСТ У ПЕРИОДИЦИ С ПОЧЕТКА
20. ВЕКА: ЖЕНА (1911-1914) И THE FREEWOMAN (1911-1912)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 13. 7. 2015.

Ana Kolarić